

UNIVERZITET SINGIDUNUM
DEPARTMAN ZA POSLEDIPLOMSKE STUDIJE I
MEĐUNARODNU SARADNJU

DOKTORSKA DISERTACIJA

VALIDNOST DOKAZA U EKONOMSKO-FINANSIJSKOJ
FORENZICI

Mentor:

prof. dr Milovan Stanišić

Kandidat:

mr Nada Arežina

Beograd, 2016. godine

UNIVERZITET SINGIDUNUM

Departman za poslediplomske studije i međunarodnu saradnju

Poslovna ekonomija

Beograd

Kandidat: mr Nada Arežina

Tema: Validnost dokaza u ekonomsko-finansijskoj forenzici

Mentor:

prof. dr Milovan Stanišić

Redovni profesor Univerziteta
Singidunum

Članovi komisije:

prof. dr Goranka Knežević

Predsednik komisije, vanredni
profesor Univerziteta Singidunum

prof. dr Zoran Petrović

Redovni profesor Poslovnog fakulteta
u Valjevu

SADRŽAJ

UVOD	7
I TEORIJSKO-METODOLOŠKE POSTAVKE DISERTACIJE	8
1.1 Problem i predmet istraživanja	8
1.2 Metod i ciljevi istraživanja.....	9
1.3 Hipotetički okvir, prostor i vreme naučnog istraživanja	9
II POJAM, NASTANAK, PROMENE I RAZVOJ FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA.....	12
2.1 Uzroci nastanka forenzičkog računovodstva.....	12
2.2 Istorijat najznačajnijih korporativnih skandala	15
2.2.1 Usvojeni zakoni kao posledica korporativnih skandala u svetu	35
2.3 Pojam i delokrug forenzičkog računovodstva	42
2.3.1 Uloga, zadaci i karakteristike forenzičkih računovođa	44
2.4 Pojam kreativnog računovodstva i lažnog finansijskog izveštavanja	50
III ZNAČAJ I ULOGA DOKAZA U EKONOMSKO-FINANSIJSKOJ FORENZICI	55
3.1 Pravno okruženje u forenzičkom računovodstvu	55
3.1.1 Parnični postupak.....	56
3.1.2 Krivični postupak.....	58
3.1.3 Krivična dela protiv privrede i privredni prestupi.....	60
3.1.4 Razlike parničnog i krivičnog postupka.....	63
3.1.5 Organizacija sudova u Republici Srbiji	65
3.2 Dokazi i dokazivanje u sudskom postupku	67
3.2.1 Pojam dokaza	68
3.2.2 Vrste dokaza	68
3.2.3 Validnost dokaza u sudskom postupku.....	70

3.2.4	<i>Postupak dokazivanja</i>	72
3.2.5	<i>Postupanje sa dokazima</i>	77
3.3	<i>Veštačenje i uloga forenzičkih računovođa u veštačenju</i>	78
3.3.1	<i>Pojam veštaka i stručnog savetnika</i>	79
3.3.2	<i>Uslovi za imenovanje veštaka</i>	80
3.3.3	<i>Vrste i postupak veštačenja</i>	82
3.3.4	<i>Evaluacija iskaza veštaka</i>	84
3.3.5	<i>Veštačenje u vezi sa računovodstvenom dokumentacijom</i>	86
3.4	<i>Uloga forenzičara računovođe i veštaka ekonomsko-finansijske struke u sudskim i arbitražnim postupcima</i>	95
IV	EKONOMSKO-FINANSIJSKA FORENZIKA I KRIMINALNE RADNJE U PRIVREDNIM DRUŠTVIMA	99
4.1	<i>Pojam i karakteristike kriminalnih radnji</i>	99
4.2	<i>Rizici od kriminalne radnje u privrednom društvu</i>	105
4.3	<i>Tipologija kriminalnih radnji</i>	113
4.3.1	<i>Kriminalne radnje prema počiniocima</i>	113
4.3.2	<i>Kriminalne radnje prema odredbama krivične legislative</i>	114
4.3.3	<i>Kriminalne radnje prema ciklusima u računovodstvu</i>	119
4.3.4	<i>Kriminalne radnje prema pojavnim oblicima i načinu izvršenja</i>	122
4.4	<i>Pregled stanja krivičnih dela protiv privrede, koruptivnih dela i privrednih prestupa u Republici Srbiji</i>	173
V	ULOGA REVIZIJE U PROCENI RIZIKA OD POSTOJANJA KRIMINALNIH RADNJI I PREVENCIJI NEPRAVILNOG ISKAZIVANJA REZULTATA KLIJENTA REVIZIJE	183
5.1	<i>Revizija i korporativno upravljanje</i>	183
5.2	<i>Revizija i etički aspekti izveštavanja</i>	191
5.3	<i>Revizija, Međunarodni standardi revizije i MSFI u Republici Srbiji</i>	196
5.3.1	<i>Odgovornost revizora za otkrivanje nepridržavanja zakona i propisa</i>	199

5.3.2	<i>Odgovornost revizora za pogrešno izraženo mišljenje o finansijskim izveštajima</i>	201
5.3.3	<i>Odgovornost revizora za otkrivanje prevara</i>	202
5.3.4	<i>Odgovornost revizora za otkrivanje materijalno pogrešnih iskaza usled kriminalnih radnji.....</i>	205
5.4	Prikupljanje dokaza o indikacijama kriminalnih radnji u postupku revizije	206
5.5	Finansijski pokazatelji kao prediktori manipulacije rezultatom privrednog društva.....	208
5.5.1	<i>Istraživanje</i>	213
VI	PROCESI I ODNOSI EKONOMSKO-FINANSIJSKE FORENZIKE U U REPUBLICI SRBIJI.....	232
6.1	Pravci razvoja ekonomsko-finansijske forenzike.....	232
6.2	Međunarodne institucije zadužene za sertifikaciju forenzičkih računovođa	234
6.3	Međunarodne institucije u funkciji obezbeđenja dokaza finansijskih istraga	237
6.4	Organi značajni za istrage privrednog kriminala u Republici Srbiji	241
6.5	Stanje i ključni problemi veštačenja u Republici Srbiji	246
6.6	Predlozi u svrsi unapređenja ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji	251
	ZAKLJUČAK.....	254
	LITERATURA	259
	PRILOG.....	276

Posveta

Želim posebno da se zahvalim svom mentoru prof. dr Milovanu Stanišiću, prof. dr Nemanji Stanišiću, doc. dr Vuletu Mizdrakoviću, kao i mnogobrojnim saradnicima i kolegama na korisnim sugestijama, neizmernoj podršci i pruženim savetima u toku same izrade doktorske disertacije. Takođe, zahvaljujem svojoj porodici i prijateljima na strpljenju i razumevanju u toku pisanja rada.

UVOD

Forenzika kao primena širokog spektra nauka, pruža odgovore validne za sud, bilo da se radi o krivičnom ili parničnom postupku, a smatra se i za primenu nauke u sprovođenju zakona¹. U Evropi, odnosno u državama Evropske unije, u protekloj deceniji, broj istraga forenzičkih ispitivanja povećao se nekoliko puta, a za primer može se navesti Holandski forenzički institut (*The Netherlands Forensic Institute*) kao jedan od najrazvijenih u Evropi, gde se od početka 21. veka, broj zaposlenih uvećao čak tri puta². Zavod za statistiku rada (*the Bureau of Labor Statistics*) u Sjedinjenim Američkim Državama, predviđa povećanje od čak 27% u otvorenim pozicijama za forenzičke nauke u narednih deset godina, što je nekoliko puta više od rasta predviđenog za sva ostala zanimanja u tom vremenskom periodu³. Stoga, rast potražnje za uslugama forenzičkih ispitivanja, kao i njihove specifičnosti, uslovili su da se forenzika okreće uskim specijalnostima kako bi adekvatno odgovorila na zahteve korisnika. Jedan od takvih zahteva je i razvoj forenzičkog računovodstva, kao posebne grane računovodstva koja se bavi korišćenjem računovodstvene ekspertize u cilju sprečavanja i ispitivanja različitih vidova prevara unutar privrednog društva, ali i prikupljanja dokaza koji će biti validni za sudski postupak. Primeri mnogobrojnih finansijskih skandala u protekloj deceniji, ukazali su na ograničenja revizije u postupku otkrivanja kriminalnih radnji, a samim tim i neophodnosti primene forenzičkog računovodstva i unošenja njegove ekspertize u proces ispitivanja i otkrivanja različitih vidova prevara.

Stoga, u sadašnjem, sve složenijem poslovnom okruženju, postoji velika potražnja za osobama koje osim revizije, računovodstva i finansijskog izveštavanja poznaju i druge oblasti, uključujući poznavanje pravnih propisa i zakona, aktuarstva, statistike, softverskih alatki, ali i psihologije ličnosti. S obzirom na to, da računovođa forenzičar ima dovoljno znanja iz oblasti ekonomije, on traži dokaze ekonomsko-finansijske prirode kako bi usmerio istragu i na taj način pomogao policiji i javnom tužiocu u cilju prikupljanja dokaza koji su neophodni za podizanje optužnice.

Iako je u prethodnoj deceniji forenzika u Republici Srbiji doživela značajan napredak i uloženi su značajni iznosi u ovu oblast, forenzičko računovodstvo je još uvek u eksperimentalnoj fazi sa nedovoljnom afirmisanošću ove veoma važne profesije. Stoga, neophodno je i razumevanje delokruga njegovog posla, kako bi se ukazalo na značaj i neophodnost njegove primene u

¹ Holder, E. Mason, K. & Rodriguez, N. (2015) *The Impact Of Forensic Science Research And Development*, U.S Department of Justice, Washington DC, str.9; Kent, K., Chevalier S., Grance T. & Dang H. (2006). *Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response*, National Institute of Standards and Technology, Gaithersburg, MD, str. 7; Anderson, G. (2007). *CSFS – Careers in Forensic Science*, School of Criminology Simon Fraser University, Burnaby, B.C. str.6

² Tjark Tjin-A-Tsoi (2013) *Trends, Challenges and Strategy in the Forensic Science Sector*, The Netherlands Forensic Institute, Ministry of Security and Justice., str.3

³ Bureau of Labor Statistics (2015) *Quick Facts: Forensic Science Technicians*. (pristup 15.04.2016.) [dostupno na: <http://www.bls.gov/ooh/life-physical-and-social-science/forensic-science-technicians.htm>]

različitim vidovima istraga, kao i pomoći u prikupljanju dokaza koji će biti validni za sudski postupak, a samim tim i razrešenju slučaja.

I TEORIJSKO-METODOLOŠKE POSTAVKE DISERTACIJE

Forenzičko računovodstvo relativno je mlada naučna disciplina, koja se intenzivnije razvija u poslednjoj deceniji. Otuda je njena izazovnost za istraživača u toj oblasti veća. Ova grana ekonomske nauke ima svoju praktičnu primenu u sprečavanju i otkrivanju svih ili gotovo svih vidova prevara, koje se odnose na verodostojnost prikazivanja finansijskih izveštaja, odnosno raspolaganja materijalnim i nematerijalnim sredstvima privrednih društava, kako na nacionalnom tako i na globalnom nivou.

1.1 Problem i predmet istraživanja

Problem, tj. širi predmet istraživanja jeste forenzičko računovodstvo. Ova naučna disciplina biće proučavana sa aspekta teorije, ali i praktičke primene koju ima u savremenoj globalnoj ekonomiji na nacionalnom, nadnacionalnom i globalnom nivou, te na nivou pojedinaca i same organizacije, tj. privrednog društva. Uži predmet istraživanja odnosi se na validnost dokaza u ekonomsko-finansijskoj forenzici. Imajući posebno u vidu da je za postojanje i primenu ekonomsko-finansijske forenzike važno prikupljanje dovoljnog broja adekvatnih činjenica i na osnovu njih, izvođenje pravno validnih dokaza, uži predmet istraživanja odnosiće se upravo na pomenute aspekte.

Za predmet istraživanja posebno je važna njegova teorijska, odnosno empirijska zasnovanost. Stoga je istraživanje istovremeno i teorijsko i empirijsko. Predmet istraživanja je zasnovan na ključnim ekonomskim, sociološkim, pravnim, psihološkim i teorijama političkog poretka, te je zadatak na ukazivanju interdisciplinarnosti predmeta.

Empirijska zasnovanost predmeta istraživanja odnosi se na nužnost i neophodnost primene forenzičkog računovodstva u cilju sprečavanja prevara i kriminalnih radnji u privrednim društvima. Konsekventno, to znači da država u slučaju adekvatne primene iste, može da obezbedi veću pravnu i ekonomsku sigurnost unutar svojih granica.

1.2 Metod i ciljevi istraživanja

Metod istraživanja je određen predmetom, ciljevima i hipotezama naučnog istraživanja. Stoga će biti primenjene neke kvalitativne i kvantitativne metode, odnosno: osnovne, opštenaučne i metode i tehnike prikupljanja podataka. Od osnovnih metoda najzastupljenije će biti analitičke (analiza, apstrakcija, specijalizacija, dedukcija) i sintetičke metode (sinteza, konkretizacija, generalizacija i indukcija). Opštenaučne metode koje će biti korišćene su: hipotetičko-deduktivna, statistička i komparativna (uporedna) metoda. Konačno, ispitivanje, statistički metod i analiza sadržaja različitih dokumenata (izvora primarne i sekundarne građe) biće osnovne metode i tehnike prikupljanja podataka.

Cilj ove doktorske disertacije jeste da ukaže na važnost forenzičkog računovodstva, a samim tim i ekonomsko-finansijske forenzike, kao važnog faktora ekonomsko-političkog i pravnog sistema države.

1.3 Hipotetički okvir, prostor i vreme naučnog istraživanja

Navedeni cilj upotpunjuju sledeće hipoteze:

- H1: Korporativni skandali i lažno finansijsko izveštavanje usloveli su razvoj forenzičkog računovodstva i njegove primene u istrazi i otkrivanju različitih vidova prevara u privrednim društvima
- H2: Korporativni skandali i lažno finansijsko izveštavanje usloveli su izmene, dopune i usvajanje novih zakona i standarda u okviru računovodstvene i revizorske regulative u cilju sprečavanja budućih kriminalnih aktivnosti
- H3: Nekvalitetno finansijsko izveštavanje privrednih društava doprinosi pogrešnom iskazivanju finansijskog rezultata i pogrešnom prikazivanju položaja privrednog društva
- H4: Pogoršani finansijski pokazatelji profitabilnosti, likvidnosti, kao i poslovne aktivnosti mogu ukazati na rizik od nekvalitetnog finansijskog izveštavanja koje može imati uticaj na pogrešno iskazan finansijski rezultat privrednog društva
- H5: Ekonomsko-finansijsko veštačenje kao deo forenzičkog računovodstva jeste od izuzetne važnosti u postupku validnosti dokaza u istragama privrednog kriminaliteta

- H6: Kontinuirano usavršavanje i edukacija veštaka ekonomsko-finansijske struke unapređuje kvalitet veštačenja u oblasti istraga privrednog kriminaliteta
- H7: Neophodan je veći broj profesionalnih tela u Republici Srbiji koji bi se bavili edukacijom i sertifikovanjem forenzičkih računovođa kao što je to slučaj u državama Evropske unije i Sjedinjenih Američkih Država, u cilju unapređenja oblasti ekonomsko-finansijske forenzike

Naposletku, neophodno je definisati prostor i vreme istraživanja. Imajući posebno u vidu da je forenzičko računovodstvo relativno mlada grana nauke, vreme istraživanja ograničeno je na period od početka trećeg milenijuma. Prostor istraživanja biće prevashodno Republika Srbija, uvažavajući posebno komparativna iskustva velikih i razvijenih svetskih ekonomija, pre svega u Sjedinjenim Državama i Evropskoj uniji.

Predmet, metode, ciljevi i hipotetičke osnove analize opredeljuju sledeću strukturu iskazivanja rezultata istraživanja:

U prvom poglavlju, koje glasi „*Teorijsko-metodološke postavke*“, biće iskazan predmet istraživanja, isti će biti definisan i teorijski i empirijski operacionalizovan. Ovaj segment analize sadrži: hipotetički okvir istraživanja; ciljeve istraživanja; metode, postupke i tehnike istraživanja; naučnu i društvenu opravdanost istraživanja.

Drugo poglavlje posvećeno je „*Pojmu, nastanku, promenama i razvoju forenzičkog računovodstva*“. U disertaciji, biće izložena istorija nastanka forenzičkog računovodstva, ali i uticaj najpoznatijih korporativnih skandala na sam razvoj i promene forenzičkog računovodstva. U ovom delu, biće predstavljen delokrug forenzičkog računovodstva, kao i uloga koju ima u ispitivanju kriminalnih radnji i lažnog finansijskog izveštavanja.

Treće poglavlje „*Značaj i uloga dokaza u ekonomsko-finansijskoj forenzici*“ biće posvećeno funkciji dokazivanja i problemu relevantnosti i validnosti dokaza koje se koriste u sudskom postupku. Takođe, biće predložene socio-ekonomske posledice postupka dokazivanja, kao i značaj ekonomsko-finansijskog veštačenja u istrazi privrednog kriminaliteta.

Četvrto poglavlje, koje glasi „*Ekonomsko-finansijska forenzika i kriminalne radnje u privrednim društvima*“ ima za cilj da predstavi pojam, tipologiju kriminalnih radnji i modalitete njihovog pravnog regulisanja, kao i značaj koju ekonomsko-finansijska forenzika ima u otkrivanju kriminalnih radnji u privrednim društvima.

Peto poglavlje, odnosi se na „*Ulogu revizije u proceni rizika od postojanja kriminalnih radnji i prevenciji nepravilnog iskazivanja rezultata klijenta revizije*“. U ovom poglavlju biće istaknut značaj koji revizija ima u proceni rizika od kriminalnih aktivnosti u privrednim društvima,

ali i da kao eksterna kontrolna funkcija utvrdi naznake nekvalitetnog finansijskog izveštavanja koje rezultira iskazivanjem nepravilnog finansijskog rezultata. Takođe, biće prikazani rezultati istraživanja u cilju formiranja modela koji bi procenio verovatnoću sklonosti privrednog društva da nepravilnim finansijskim izveštavanjem prikaže netačan finansijski rezultat.

Šesto poglavlje biće posvećeno „*Procesima i odnosima ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji*“. Ovde se pre svega misli na stanje ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji, ali i na njene ključne probleme. Takođe, kroz komparativna iskustva Republike Srbije, Evropske Unije i Sjedinjenih Američkih Država biće predložene određene mere za unapređenje ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji.

U Zaključnim razmatranjima naučnoj, stručnoj i ostaloj javnosti biće saopštene koje su hipoteze rezultatima istraživanja potvrđene, a koje nisu. Poslednji segment disertacije sadrži spisak korišćene literature i ostalih izvora.

II POJAM, NASTANAK, PROMENE I RAZVOJ FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA

U ovom delu biće razmotreni uzroci koji su doveli do nastanka i upotrebe forenzičkog računovodstva istorijski posmatrano i biće prikazana retrospektiva najznačajnijih događaja koji su doprineli njegovom razvoju. U tom smislu, ukazaće se na značaj koji danas forenzičko računovodstvo ima u otkrivanju i suzbijanju lažnog finansijskog izveštavanja, ali i kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama širom sveta.

2.1 Uzroci nastanka forenzičkog računovodstva

Naučnici smatraju da forenzičko računovodstvo datira još iz drevnog Egipta, navodeći kao računovođe forenzičare osobe koje su popisivali imovinu faraona, kao što su žitarice i zlato. Koliko je njihova uloga bila značajna, govori i činjenica da su ih nazivali „*očima i ušima Faraona*”⁴. Za pronađene dokaze koji su ukazivali na proneveru ili podmićivanje, bile su utvrđene različite mere kažnjavanja s tim što su one bile mnogo rigoroznije nego danas. Rani znaci forenzičkog računovodstva ukazuju na period između 3.300. i 3.500. godine pre nove ere, gde postoje arheološki dokazi da su u starom Egiptu računovođe ili pisari nadgledali novčane transakcije koristeći vlažne glinene ploče ili papirus. Kako bi dokazali da zapisi i evidencije nisu menjani, originalni dokument bi bio upakovan u glinenu kovertu. Svaki dokaz o manipulaciji bi rezultirao istragom i svaka zloupotreba bi dovela do kažnjavanja ili u najgorem slučaju sakaćenja ili čak smrti⁵. U Hamurabijevom zakoniku iz 1800. godine pre nove ere, istaknut je problem prevare, u kom se navodi da ukoliko pastir kome su ovce poverene na čuvanje, pogrešno prikaže prirast ovaca ili ih proda za novac, biće proglašen krivim i biće obavezan da plati vlasniku deset puta više od utvrđenog gubitka⁶. Dalje, postoje i naznake forenzičkog računovodstva u Indiji između 321. i 184. godine pre nove ere, gde je pronađena detaljna lista u kojoj je sačinjeno oko 40 krivičnih dela okarakterisanih kao pronevere. Kažnjavanja za prestup su se primenjivala zbog različitih nepravilnosti, bilo da je do njih dolazilo usled nemara, nekompetentnosti ili zbog unapred osmišljenih i namerno počinjenih prevara⁷. Takođe, postoje dokazi hiljadama godina unazad o

⁴ Crumbley, D.L. (2001). Forensic Accounting: Older Than You Think. *Journal of Forensic Accounting*, 2 str. 181-202

⁵ Buckstein, J. (2011). *Forensic Accounting, Part 1: Far From a Recent Phenomenon*. (pristup 29.11.2013.) [dostupno na: http://www.cga-pdnet.org/Non_VerifiableProducts/ArticlePublication/ForensicAccounting/ForensicAccounting_p1.pdf]

⁶ Golden, T., Skalak, S., Clayton, M. i Pill, J. (2006). *A Guide to Forensic Accounting Investigation*. New Jersey: John Wiley & Sons, str. 4

⁷ Buckstein, J. *op.cit.*

korišćenju osnovnih biometrijskih tehnika kao načina provere poslovanja trgovaca što ukazuje na to da je nepoverenje u učesnike na tržištu postojalo i pre nego što je čovek počeo da trguje.

Sama reč forenzički, potiče od latinskog prideva *forensis* što upućuje na forum i označava *onog koji je na trgu*⁸. U starom Rimu, na forumu ili trgu su se obavljali različiti trgovačkih i državni poslovi, debate, a neretko i suđenja. Lice koje bi bilo optuženo za neku prevarnu radnju, moralo je upravo u forumu, ispred grupe pojedinaca, zajedno sa osobom koja je optužuje, davati odgovore na pitanja u vezi sa datom optužbom. Posle izjava i argumentacije učesnika, slučaj bi dobijala strana sa boljom argumentacijom i retoričkom sposobnošću.

Pridev forenzički (*forensic*) je prvi put objavljen u štampi 1659. god. kao skraćeni oblik od prvobitnog (*forensical*) iz 1581. godine. Danas, pridev forenzički ima svoja tri osnovna značenja: 1) u vezi, koristi se ili je odgovarajući za sudove ili za javnu raspravu ili argumentaciju; 2) u vezi sa, ili se koristi u raspravi i debatama; retorički 3) koristi nauku i tehnologiju za istraživanje i utvrđivanje činjenica ili dokaza na sudu (npr. forenzička balistika, forenzička hemija, forenzička medicina, forenzičko računovodstvo itd.)⁹. U suštini, forenzičke nauke bi trebalo da odgovore na sledeća pitanja: *da li je zločin izvršen; ko je njegov počinilac; i na koji način je zločin izvršen*. Stoga, forenzičke nauke obuhvataju korišćenje i primenu naučnih metoda, kao i tehničkih veština kako bi se istražila krivična dela u smislu njegovog dokazivanja i na taj način pomoglo pravosuđu da izvede pravog počinioča pred lice pravde. Upravo usled korišćenja različitih forenzičkih analiza, ova vrsta dokaza često ima odlučujući uticaj da li će optuženi biti proglašen krivim ili ne.

Knjiga u kojoj se prvi put navodi korišćenje naučnog saznanja za sudske potrebe, iz oblasti medicine, jeste "*Hsi Duan Yu*" (*Spiranje krivica*) ili (*Wash away of wrongs*). Nakon što se desilo ubistvo ubadanjem oštrim predmetom u jednom kineskom selu i pošto je utvrđeno je da je ubistvo počinjeno srpom, lokalnim meštanima naređeno je da donesu svoje srpove i ostave ih na zemlji. Muve je privukao upravo jedan srp koji je na sebi imao nevidljive ostatke krvi i mesa koji su ostali na njemu i nakon toga, počinilac je priznao da je upravo on izvršio ubistvo. Glavni sadržaj knjige odnosi se na zakone, metode i pravila autopsije u dinastiji Song, fenomene obdukcije, različite vrste smrti izazvane gušenjem i davljenjem, visokim temperaturama, trovanjem, kao i opise različitih povreda izazvanim tupim i oštrim predmetom¹⁰.

Moderna era forenzičkog računovodstva nalazi svoje korene još davne 1817. godine u sudskom sporu Meyer protiv Seftona (*Meyer vs. Sefton*), koji predstavlja najraniji primer navođenja računovođa koji su imali ulogu stručnog svedoka (veštaka) u Severnoj Americi¹¹.

Postoje različita navođenja o tome kada je sam termin forenzičko računovodstvo prvi put upotrebljen u štampi i od strane koga. Maurice E. Peloubet koristio je ovaj termin 1946. godine u časopisu *Journal of Accountancy*¹². Kasnije su mnogi autori pripisivali sebi zasluge za korišćenje ovog termina, kao na primer Max Lourie 1953. godine i Robert Lindquist 1976. god.

⁸ Bošković, M. (1999). *Kriminološki rečnik*. Novi Sad: Matica Srpska.

⁹ Merriam-Webster's Learner's Dictionary (pristup 03.12.2013.) [dostupno na: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/forensic>]

¹⁰ Petković, A. (2010). *Forenzička revizija*. Bečej: Proleter, str. 155

¹¹ Buckstein, J. *op.cit.*

¹² Peloubet, M. (1946). *Forensic Accounting: Its place in Today's Economy*. *Journal of Accountancy*, str. 458-462.

Postoje i navođenja autora koji smatraju da su svoj doprinos dali i u pogledu sprovođenja seminara u ovoj oblasti. Zeph Telpner smatra da je sproveo prvi seminar o kontinuiranom profesionalnom edukovanju (*Continuing Professional Education-CPE*) u oblasti forenzičkog računovodstva. U predgovoru svoje knjige, *Veštačenje u forenzičkom računovodstvu (Expert witnessing in Forensic Accounting)* on navodi da je 1979. godine napisao seminar za ovlašćene javne računovođe pod nazivom *Praktični aspekti forenzičkog računovodstva i podrške u sporovima (The Practical Aspects of Forensic Accounting and Litigation Support)*, međutim zbog veoma slabe posećenosti seminar nije opstao. Takođe, Telpner navodi u svojoj knjizi da je njegovo prvo forenzičko angažovanje bilo 1961. godine, kada mu je dodeljen slučaj pronevere Elizabeth Kenney u Mineapolisu. Nakon toga, isti autor navodi da je otkrio i falsifikovanu dokumentaciju i krađu inventara počinjenu od strane rukovodioca zavisne kompanije za distribuciju gasa¹³.

Sigurno da je jedan od najzapaženijih kriminalnih skandala početkom dvadesetih godina prošlog veka bio i slučaj najozloglašenijeg kriminalca Alphonse Capone-a (u daljem tekstu Kapone) koji je za vreme prohibicije u Sjedinjenim Američkim Državama (u daljem tekstu SAD), bio poznat po vlasništvu radnji za prodaju pića, posedstvu bordela, kockarnica, alkohol destilerija, noćnih klubova i agencija za trke konja i pasa. Kapone je podmićivanjem gradskih zvaničnika, sudstva i policije uspešno kontrolisao većinu pokrajine. Nije imao bankovne račune u svoje ime, niti nepokretnosti, a živio je raskošno sa procenjenim godišnjim prihodom od 50 miliona dolara, a da pritom nikad nije podneo poresku prijavu. Ono što je interesantno, jeste da je pred lice pravde Kapone-a izveo forenzički računovođa Frank J. Wilson iz Specijalne obaveštajne jedinice pri Ministarstvu finansija SAD. Godine 1930. Wilson i njegovi agenti ispitali su preko 2 miliona primeraka dokumentacije koja je bila zaplenjena tokom prethodnih šest godina, a kako bi prikupili dokaze, morali su ispitati tim agenata za nekretnine, vlasnike preduzeća, službenike hotela, barova, ali i brojne računovođe. Kroz detaljni pregled glavne knjige Wilson je pronašao opis transakcije u kojoj se navodi da je 17.500 dolara „*isplaćeno Al-u*“ s tim što je bilo potrebno dokazati da je Al zaista Alphonso Capone. Za tri sedmice, Wilson je upoređivao uzorke rukopisa svih Kaponeovih saradnika na različitim vrstama dokumenata i konačno je, uparivši rukopis iz glavne knjige i uplatnice iz jedne banke, došao do osobe koja je posvedočila na suđenju da je u periodu od 1924-1926. godine, Kapone zarađivao od trke pasa, kao i da mu je za to uplaćivan novac. Wilsonov tim je pratio trag novca i otkrio da je direktno išao na račun porodice Kapone 1926. i 1927. godine, te je na suđenju 1931. godine otkriveno je da je Kapone imao oko milion dolara neoporezovanih prihoda. Optužen je za utaju poreza i osuđen na kaznu zatvora. U to vreme, on je bio poreski obveznik kome je određena najviša kazna od 250.000 dolara, a Wilson je unapređen u načelnika tajne službe. Wilson je takođe dao još jedan doprinos u istražiteljskim i detektivskim poslovima, konceptom poznatim pod nazivom *obeležених novčanica u kriminalnim radnjama*. Na insistiranje Wilsona, sertifikati o zlatu, koji su bili deo otkupa za oteto novorođenče poznatog avijatičara Čarlsa Lindberga, bili su zabeleženi tj. markirani pre nego što su dati za otkup i poslužili kao dokaz na sudu, gde je počinitelj osuđen za otmicu. Wilsonov metod je kasnije nazvan metod *označених*

¹³ Crumbley, L., & Apostolou, N. (2007). America's First High-Profile Forensic Accountant. *A Professional Development Journal for the Consulting Disciplines*, str. 16-19.

novčanica (Marked Bills) i danas se koristi u postupku istrage kriminalnih radnji za praćenje novca i izvođenje počinioca pred lice pravde¹⁴. U sudskim postupcima su se kasnije počela koristiti znanja i iz drugih naučnih oblasti te je forenzika postala interdisciplinarna oblast koja uključuje korišćenje različitih saznanja i naučnih metoda, kako bi pomogla u donošenju sudskih presuda koje su objektivne, argumentovane i zasnovane na činjenicama¹⁵.

Danas, u savremenom poslovanju, nije redak slučaj pojave različitih tipova kriminalnih radnji, od onih tradicionalnih u smislu krađe imovine, pa sve do savremenih oblika u smislu lažiranja finansijskih izveštaja. U tom smislu, postupci i metode istraživanja, koji se odnose na ispitivanje postojanja kriminalnog dela, ali i prikupljanja dokaza kojima se potvrđuje ili osporavaju kriminalne radnje u oblasti poslovanja, predstavljaju ekonomsko-finansijsku forenziku. Zajedno sa upotrebom različitih znanja i veština ispituje se regularnost ili neregularnost određene finansijske pojave. Zbog toga, neophodno je pored dobrog poznavanja računovodstva i revizije, poznavanje pravnih propisa i domicilnih zakona, informatičkih znanja, ali i posedovanje istražnih veština, kako bi se mogao na pravilan način voditi postupak prikupljanja dokaza o spornim transakcijama koje su predmet istrage u istraživanju privrednog kriminala.

Iz prethodno navedenog primećujemo da glavni uzorci koji su doprineli nastanku forenzičkog računovodstva jesu zaštita postojeće imovine i otkrivanje načina počinjenih kriminalnih radnji. Evidentno je da forenzičko računovodstvo, kao posebna disciplina, nastalo kao neophodna reakcija na različite vidove prevara koji su se javljali kroz istoriju. Njen razvoj doprineo je rešavanju različitih kompleksnih slučajeva kriminalnih radnji, ali i razvoju ekonomsko-finansijske forenzike kao razgranate oblasti koja uključuje ekspertizu u oblastima procene kapitala, imovine, procene nastale štete, obračuna zarada, kamata, ocene finansijskog upravljanja, oblasti trgovine, bankarstva, računovodstva, analize finansijskih izveštaja, poslova osiguranja, informatike, ali i statističkih analiza i dr.

2.2 Istorijat najznačajnijih korporativnih skandala

Dokazi prevara i nezakonitih aktivnosti postojali su od antičkog vremena, ali je potrebno napraviti istorijski pregled najpoznatijih korporativnih skandala, a samim tim predložiti i njihove posledice koji su uticale na donošenje i redefinisane određenih zakona, standarda, ali i etičkih pravila. Različiti korporativni skandali doveli su do velikih problema koji su se dešavali decenijama unazad, što je za posledicu imalo porast sumnje u funkcionisanje same privrede, oblasti državnog sektora, profesiju revizora ali i sve veću potrebu za razvojem oblasti kao što je forenzičko računovodstvo.

Prva velika korporativna prevara, poznata je pod nazivom *Balon južnog mora (South Sea Bubble)* i doprinela je krizi Londonske berze 1720. godine. U nameri da Engleska smanji svoj nacionalni dug koji je do tada iznosio oko 30 miliona funti, njen parlament osniva kompaniju 1711.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Petković, A. *op.cit.*, str. 155

godine pod nazivom South Sea Company, čija je svrha bila pozajmljivanje novca, zauzvrat dodelivši joj ekskluzivno pravo za trgovinu u oblasti Južne Amerike, koji je bio pod španskom kontrolom¹⁶. Kompanija se bavila kupovinom afričkih crnaca u oblasti Zapadne Afrike i preprodavala ih u zemlje Južne Amerike i Meksika, a pribavljala je kapital kroz emitovanje i prodaju akcija, uveravajući investitore da je ulaganje u kompaniju isplativo, iako je sumnja rasla zbog rata Engleske sa Španijom. Ipak, iako je kompanija ostvarivala gubitke, stvoren je privid uspešnog poslovanja. Cene akcija su od januara 1720. godine do kraja maja skočile sa 128 na 550 funti¹⁷. Kompanija je podizala vrednost svojih akcija veštačkim putem, koje su kupovali članovi parlamenta, a zatim bi preprodavala ovako uvećane vrednosti akcija investorima i na taj način stvarala lažnu sliku o svom poslovanju u javnosti. Kako su i druge akcionarske kompanije ulazile na tržište i iznosile lažne tvrdnje o stranim ulaganjima dobile su naziv „*baloni ili mehuri*“, pa je i u avgustu 1720. godine, parlament doneo tzv. *Zakon o mehurovima (Bubble Act)* koji je zabranio osnivanje akcionarskih društava koja nisu ovlašćena po kraljevskoj povelji, u cilju zaštite investitora od sličnih obmana, kao i smanjenja uticaja parlamenta u regulisanju poslovanja. Kako su cene akcija kompanije ponovo naglo skočile, prodaja je toliko narasla, te je cena ovih akcija počela rapidno da pada. Do kraja naredne godine, cena se opet vratila na početni iznos, gde je čak bila niža i od nominalne vrednosti po kojoj su se akcije na početku izdavale, što je uslovilo prvi berzanski krah u istoriji. Godine 1721. raspušten je parlament i počele su istražne aktivnosti u vezi sa pomenutom kompanijom, u toku koje se došlo do saznanja da je veliki broj članova parlamenta bio uključen u ovu prevaru. Za samu istragu poslovnih knjiga bio je angažovan računovodstveni stručnjak Charles Snell, što predstavlja početak rada Ovlašćenih računovođa Engleske i Ovlašćenih javnih računovođa, kao i finansijske revizije koju poznajemo danas¹⁸.

Istih godina, Francuska se suočila sa sličnim problemom, nakon počinjene prevare unutar korporacije nazvane Mississippi Company. Naime, John Law, škotski ekonomski teoretičar, po dolasku u Francusku 1714. godine, ponudio je pomoć francuskoj vladi koja se suočavala sa velikim ekonomskim problemima, u vidu otvaranja banke pod nazivom Bank Generale. Ova banka bi izdavala papirni novac, ili novčanice kao novi koncept za Francuze, koje bi imale pokriće u sredstvima banke u vidu zlata i srebra i mogućnosti cirkulacije kao sredstvo razmene. John Law je verovao da će papirne novčanice povećati količinu novca u opticaju, koja će zauzvrat povećati trgovinu, kako bi pomogli revitalizaciju i rehabilitaciju finansijskog sistema Francuske. On kasnije osniva kompaniju pod nazivom Company of the West i dobija ekskluzivna prava na trgovinu sa Severnom Amerikom u blizini reke Misisipi, koja je bila pod kontrolom Francuske, a za čiju oblast se verovalo da je bogata zlatom i srebrom. Preuzevši kontrolu nad ostalim kompanijama koje su trgovale izvan Evrope, ceo svoj poslovni sistem John Law je nazvao Mississippi Company i na ovaj način kontrolisao spoljnu trgovinu i finansije Francuske. Vrednosti akcija Mississippi kompanije su vrtoglavo rasle „*naduvavanjem*“ njene dobiti. Za samo godinu dana, od januara do

¹⁶ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. (2010). *Revizija kriminalne radnje i forenzičko računovodstvo*. Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, str.47

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, str.48

decembra 1719. godine, akcije su porasle 1.900%¹⁹. Problem je nastao kada je John Law nameravao da izda još novčanica za kupovinu akcija kompanije, kako bi na ovaj način vratio akumulirani dug Francuske. Prekomerno štampanje papirnog novca dovelo je do galopirajuće inflacije, a isti je počeo da gubi na vrednosti. Do septembra 1721. god, kada je vrednost akcija u potpunosti pala na početni iznos, izazivan je opšti krah berze u Francuskoj i drugim državama. Radnja koju je počinila sama uprava kompanije, rezultirala je podnošenjem zahteva za otvaranje stečajnog postupka 1721. godine²⁰.

Za vreme američkog građanskog rata, od 1861-1865. godine, određene prevare su postale toliko uobičajene, da su zakonodavna tela bila prinuđena da donesu nove zakone. Jedna od značajnijih prevara, bila je naplata vladi SAD za neispravne ili nepostojeće zalihe, koje su prodate američkoj vojsci. Tokom rata, vojsci su prodani konji i mazge lošeg zdravlja, neispravne puške i municija, užegla hrana i počinjen je niz ostalih nesavesnih radnji nakon čega je vlada SAD u martu 1863. godine donela Zakon lažnog potraživanja ili tvrdnji (*False Claims Act*) poznat kao Linkolnov zakon, usled donošenja zakona za vreme vladavine američkog predsednika Abraham Lincoln-a²¹. Zakon lažnih potraživanja smatra se jednim od najvažnijih instrumenata vlade SAD u otkrivanju prevara sa ciljem kažnjavanja njihovih počinilaca. Ovaj zakon se koristi za rešavanje navodne lažne tvrdnje u mnogim privrednim sektorima, uključujući zdravstvo, farmaciju, finansije i odbranu²². Zakon je donet ne samo da se povrate sredstva, već i da se spreče prevare i podstakne etičko korporativno ponašanje. Isti pruža novčanu nagradu onima koji podnose prijave, tzv. *uzbunjivačima* (*Whistleblowers*) i istupaju sa dokazima prevare i tužbe u ime vlade, a ovaj zakon je i dalje na snazi, iako je znatno izmenjen. Prema izveštaju Ministarstva pravde, SAD su samo u 2015. godini povratile 3,5 milijardi američkih dolara, odnosno od 2009. godine, više od 26 milijardi američkih dolara vraćeno je kroz sprovođenje ovog zakona²³.

Ubrzo nakon građanskog rata u SAD, usledila je još jedna koruptivna prevara, tzv. Credit Mobilier afera, koja je imala svoje rane začetak 1864. godine, ali do 1872. godine, nije javno sprovedena istraga i smatra se ozbiljnim političkim skandalom i primerom korupcije u to vreme. Ova prevara počinjena je od strane uprave Union Pacific Railroad kompanije, koja je radila u saradnji sa korumpiranim političarima²⁴. Credit Mobilier kompanija je osnovana od strane rukovodstva Union Pacific Railroad kompanije i predstavnika Oakes Ames-a iz Masačusetsa, navodno da nadgleda i učestvuje u izgradnji Union Pacific železnice. Credit Mobilier je naplatila kompaniji Union Pacific (koja je inače bila subvencionisana od strane vlade) skoro dvostruku

¹⁹ Moen, J. (2001). *John Law and the Mississippi Bubble: 1718-1720*. (pristup: 10.11.2013.) [dostupno na: <http://mshistory.k12.ms.us/articles/70/john-law-and-the-mississippi-bubble-1718-1720>]

²⁰ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. op.cit, str.49

²¹ Haron, D., Dordeski, M. V., & Lahman, L. (2009). Bad Mules: A Primer on the Federal False Claims Act. *Michigan Bar Journal*, str. 22-25.

²² US Chamber Institute for Legal. (2013). *Fixing The False Claims Act-The Case for Compliance-Focused Reforms*. (pristup: 07.11.2013.) [dostupno na: <http://www.instituteforlegalreform.com/research/fixing-the-false-claims-act-the-case-for-compliance-focused-reforms>]

²³ The United States Department of Justice (2015). *Justice Department Recovers Over \$3.5 Billion From False Claims Act Cases in Fiscal Year 2015*. (pristup: 02.03.2016.) [dostupno na: <https://www.justice.gov/opa/pr/justice-department-recovers-over-35-billion-false-claims-act-cases-fiscal-year-2015>]

vrednost u odnosu na stvarnu vrednost obavljenog rada i raspodelila dodatnih 50 miliona dolara akcionarima kompanije, među kojima su bili mnogi poznati zvaničnici SAD. Akcije Credit Mobilier prodate su upola cene, a ponekad su nudene besplatno kongresmenima i istaknutim političarima, kako da pridobiju njihovu podršku. Skandal je izbio 1872. godine, kada su detalji vezani za Credit Mobilier kompaniju postali jedno od bitnih pitanja predsedničke kampanje navedene godine. Istraga je počela 1873. godine, ali su kazne za njihov postupak bile iznenađujuće blage, gde su Credit Mobilier kompanija i kongresmen Oakes Ames samo javno kritikovani. Pomenuti skandal ilustruje korupciju koja se obično javlja kada vlada interveniše u privredi i subvencioniše privredna društva.

Još nekoliko skandala obeležio je neposredan period nakon američkog građanskog rata. Godine 1873. skandal vezan za bankarsku kuću Jay Cooke Co., smatra se okidačem panike na američkoj berzi. Jay Cooke je bio istaknuti bankar i veliki finansijer vojske tokom građanskog rata. Međutim, njegova banka je odvedena u stečaj 1873. godine, nakon pokušavanja da finansira razvoj pruge kroz izdavanje obveznica. Strah od hiperkapaciteta, uz prekoračenje troškova i opšte nepoverenje železničkih hartija, nakon Credit Mobilier skandala, uticali su da cene obveznica znatno padnu tokom 1873. godine. Njegova kompanija je zatvorena u septembru i smatra se uticajem panike na američkoj berzi i propasti mnogih kompanija u narednim godinama²⁵.

U proleće 1874. godine, Sanborn Contract skandal, izazivao je istragu u kojoj je utvrđeno da je sekretar za finansije William Richardson, imenovao agenta John Sanborn-a da prikuplja zaostale poreze, dozvolivši mu da polovinu prikupljenih sredstava zadrži kao svoju naknadu za obavljeni posao. Za manje od dve godine, Sanborn je zaradio najmanje 200.000 dolara na ovoj nelegalnoj aktivnosti, koja bi se merila u milionima dolara danas. U junu 1874. godine, sprovedena je hitna i temeljna istraga, koja je na kraju dovela do 238 optužnica i 110 osuđujućih presuda²⁶.

Godine 1920., italijanski biznismen Carlo Pietro Giovanni Guglielmo Tebaldo Ponzi, poznatiji kao Charles Ponzi, ostvario je dobit kupovinom poštanskih obveznica u Španiji i njihovom prodajom u SAD. Ponzi je obećavao investitorima da bi mogao da obezbedi 50% prinosa za samo 90 dana, u poređenju sa 5% koji su se mogli ostvariti od bankarske štednje. Jedno od objašnjenja kako je investicija mogla postići ovako visoke prinose, jeste da je investitor veoma iskusan i vešt, kao i da ima dodatne, interne informacije sa kojima javnost nije upoznata²⁷. Ponzi je osuđen na zatvorsku kaznu zbog prevare 4.000 ljudi za iznos od 15 miliona američkih dolara²⁸. Ova šema prevare zadržala je naziv do današnjeg dana kao *Ponzi šema* i uključuje isplate veoma visokih prinosa, koji se isplaćuju od sledećeg investitora koji ulaže novac, a onda se prethodni isplaćuje od narednog kako bi se održala šema. Ponzi šema zahteva konzistentan tok novca od

²⁵ Anderson, C. E. (2012). *1873: Off the Rails*. (pristup: 14.11.2013.) [dostupno na: <http://www.library.hbs.edu/hc/crises/1873.html>]

²⁶ Elections.HarpWeek. (2002). *The Presidential Elections 1860-1920*. (pristup: 14.11.2013.) [dostupno na: <http://elections.harpweek.com/1876/Events-1876.htm>]

²⁷ Moffatt, M. (2008). *What is a Ponzi Scheme? How Do Ponzi Schemes Work?* (pristup: 16.11.2013.) [dostupno na: http://economics.about.com/od/financialmarkets/f/ponzi_scheme.htm]

²⁸ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. op.cit, str.49

novih investitora, kako bi se ista nastavila, a obično se prekida kada postane teško ubediti nove investitore da ulažu ili kada veliki broj investitora zatraži isplatu.

Dvadesetih godina prošlog veka, biznismen Samuel Insull, bio je uključen u prevaru koja se odnosila na pružanje električnih usluga Midwest Holding kompanije. Insull je investorima prodao obične akcije kompanije iz oblasti električne energije za milione dolara, iako su akcije bile preценjene u odnosu na realna sredstva kojima je kompanija raspolagala²⁹. Njegova ogromna holding kompanija, uključivala je više od sedamdeset manjih pravnih lica i doživela je krah tokom Velike depresije 1929. godine, nanevši ogromne gubitke investorima. Smatra se jednom od najvećih korporativnih skandala, nakon čijeg skandala je 1935. godine donesen Zakon o holding kompanijama komunalnih delatnosti. Iako je Insull optužen za prevaru, bankrotstvo i proneveru, 1934. godine je pušten, a smatra se da je ova oslobađajuća presuda stimulisala Edwin Sutherland-a da napiše rad na temu zločina *belog okovratnika* i korišćenja upotrebe ovog termina.

Takođe, u istom periodu, cene akcija na njujorškoj berzi su rasle više od četiri puta u odnosu na početak decenije, što je ukazivalo berzanski špekulativni mehur. U prvim godinama posle ratnog perioda, cene akcija su stalno rasle i to brže od tempa rasta industrijske proizvodnje, te je ovo navelo špekulante da podstaknu tražnju za akcijama, a zatim dovelo do zasićenja tržišta. Nakon saznanja da je ekspanzija na berzi bila izazvana veštački, špekulanti su iznenada ponudili značajnu količinu akcija ispod postojećih berzanskih vrednosti, što je prouzrokovalo nagli pad cena akcija. Kao posledica, formirano je na hiljade lažnih kompanija i na taj način prevareno mnogo neopreznih investitora.

U dvadesetom veku, Švedska je doživela nekoliko velikih korporativnih skandala koji su uključivali neetičko i ilegalno ponašanje uprave njihovih kompanija, a 1930. godina će ostati upamćena kao najspektakularniji računovodstveni skandal u istoriji Švedske, za koji je zaslužna kompanija Kreuger & Toll. Ivar Kreuger stvorio je najveći korporativni konglomerat u Švedskoj koji je u svom sastavu imao mnoge renomirane švedske korporacije kao što su Ericsson, SKF, SCA i Boliden³⁰. Na vrhuncu svog uspeha, Kreuger je kontrolisao oko 400 pravnih lica kroz sticanje monopola, a njegova međunarodna kompanija Match je postala najveći svetski proizvođač šibica. Tokom 1930. godine, 64% ukupnog prometa na berzi u Stokholmu je bilo povezano sa Kreuger kompanijama. Kreuger & Toll je privlačila investitore visokim iznosima isplate dividendi i do 20% na godišnjem nivou. Ipak, i sa 75% učešća u evropskom tržištu Kreuger & Toll nije imao dovoljnu dobit da podrži takve iznose dividendi, posebno kada je nekoliko država počelo da kasni sa svojim otplatama pozajmica³¹. Plan koji je ovaj konglomerat izveo jeste bila pomenuta *Ponzi šema*. Dividende su se isplaćivale iz kapitala, a prihodi od naknadnih kredita i izdatih obveznica, koristili su se za otplatu ranijih investitora. Kreuger & Toll je postao zavisao od konstantnih priliva sredstava, novih investitora i kreditora, kako bi mogao da plati svoje obaveze koje su postajale sve veće i veće. Kada nelikvidne banke i nezaposleni investitori, za vreme velike depresije 1932.

²⁹ Ibid.

³⁰ Jones, M. (2011). *Creative Accounting, Fraud and International Accounting Scandals*. Chichester: John Wiley & Sons, poglavlje 17.

³¹ Clikeman, P. M. (2003). *The Greatest Frauds of the (last) Century*. (pristup: 18.11.2013.) [dostupno na: http://www.newaccountantusa.com/newsFeat/wealthManagement/Clikeman_Greatest_Frauds.pdf]

godine, nisu bili u stanju da kupuju njihove akcije, konglomerat je jednostavno ostao bez novca kako bi mogao plaćati dividende i otplaćivati dugove, a kako su njegove akcije bile među najzastupljenijim u SAD, donele su gubitke milionima investitora. Ono što je još interesantnije, jeste da ovom multimilionskom konglomeratu koji se bazirao na fiktivnim kompanijama i lažnim finansijskim izveštajima, revizija uopšte nije vršena³².

Mc Kesson & Robbins Inc., farmaceutska kompanija, tridesetih godina dvadesetog veka stvarala je izmišljene mušterije i inventare u izmišljenim skladištima i objektima. Filip Musica, je svoju kriminalnu karijeru počeo već sa trideset godina i bio osuđen za prevare dva puta i to za krijumčarenje i falsifikovanje faktura. Godine 1925., koristeći lažno ime dr. F. Donald Coster, Musica je iskoristio svoj nezakonito stečeni novac, kako bi kupio kompaniju McKesson & Robbins Inc. i tokom narednih dvanaest godina, stvorio veliku farmaceutsku distributivnu mrežu koja postaje rival nacionalnih lanaca. Šema prevara koju je koristio Musica, uključivala je pomoć njegove trojice mlađe braće koji su pod lažnim imenima bili zaduženi za različite vidove prevara. Ovo je uključivalo formiranje fiktivne kompanije VV Smith & Co, koja je bila zadužena za pisanje fiktivnih naloga za porudžbine od kompanije Mc Kesson. Drugi brat bio je zadužen za odeljenje lažne dostave i falsifikovanje lažnih pratećih dokumenata, kako bi se stvorio privid o dostavljenim zalihama kupcima. Teći brat, bio je pomoćnik blagajnika, zadužen za transfer novca između brojnih bankovnih računa kompanija, kako bi stvorio lažnu sliku gotovinskih isplata za kupovinu i uplate od kupaca. Za svaku prodaju, McKesson & Robbins je kompaniji V.V. Smith & Co, tj. fiktivnoj kompaniji, plaćao određeni iznos provizije, koju su braća delila među sobom. Mc Kesson & Robbins prevara nije otkrivena do kraja 1938. godine, kada je blagajnica, Julian Thompson, posumnjala u velike iznose isplata kompanije McKesson & Robbins upravo kompaniji V.V. Smit & Co. Julian je pokazala tadašnjem kreditnom birou (*Dunn & Bradstreet - D&B*) kopije kreditnog izveštaja koji su korišćeni da zadovolje revizore McKesson-a za poslovanje V.V. Smith & Co. Kada je pokazala kreditne izveštaje predstavnicima kreditnog biroa, saznala je da oni nikada nisu čuli za kompaniju V.V. Smith & Co i da su njihovi kreditni izveštaji zapravo falsifikovani. Krajem 1938. godine, Komisija za hartije od vrednosti (*Security Exchange Comission- SEC*), (u daljem tekstu Komisije za HOV), započela je istragu vezanu za vođenje računovodstva, suspendovala trgovinu akcijama kompanije i uzela otiske prstiju Donald Coster-a, nakon čega je ubrzo otkriven njegov pravi identitet, iako je on ipak okončao sam sebi život pre nego što je usledilo suđenje³³.

Nakon špekulacija i kolapsa američkog finansijskog tržišta, došlo je do sprovođenja mera od strane američke federalne vlade, kako bi regulisala poslovanje na berzanskom tržištu. Istraga koja je pokrenuta od strane savezne vlade na tržištu HOV i berzi, sprovedena od strane Komisije senata za bankarstvo i valutu za vreme 1933. godine i početkom 1934. godine, trebalo da otkrije različite vidove nepravilnosti ekonomskog sistema, ali i da doprinese političkoj podršci za novu pravnu regulativu koja bi bila sprovedena posle istražnih aktivnosti. Ova istraga koja je često nazivana po prezimenu glavnog istražitelja Ferdinanda Pecore, trajala je 17 meseci, gde je podneto je oko 20.000 tomova papirologije i sačinjeno 20 timova kao rezultat sprovedene istrage. Pecora je dobio

³² Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str.49

³³ Clikeman, P. M. *op.cit.*

evidenciju najvećih finansijskih institucija u državi, a on i njegovi agenti istražili su na hiljade internih dokumenata u pripremi za svedočenje³⁴. Rasprava je počela sa svedočenjem nekoliko značajnih ljudi Wall Street-a kao i generalnog direktora National City banke, Charles Mitchell-a. Pecora se u postupku istrage pokazao kao veoma vešt islednik usled njegove sposobnost prisećanja detalja bankarskih transakcija kojima je iznenadio svedoke i zaradio veliko poštovanje od većine članova odbora. Usled Pecorinog pažljivog ispitivanja, Charles Mitchell je priznao da je prodao akcije National City banke članovima porodice, uz značajane gubitke u 1929. godini, kako bi izbegao plaćanje poreza na dobit, ali i objasnio neke od sumnjivih kreditnih šema banke, kao što su odobravanje nepovoljnih kratkoročnih kredita, izdavanje 50 miliona novih akcija bez znanja investitora i kontrolisanje kubanske industrije šećera. Komisija je izdala izveštaj od četiri stotine stranica, juna 1934. godine, u kom je prikazana detaljna analiza mnogobrojnih postupaka izvršenih u bankarskom sektoru. Otkrivene su različite vrste značajnih nepravilnosti, neetičko ponašanje kao i evidentne prevare koje su iznete u javnosti. Kongres je usvojio nekoliko zakona u cilju obuzdavanja nečuvenih zloupotreba koje je otkrio Pecora i njegov istraživački tim.

Istraga Pecore dokumentovala je uzroke ekonomskog kraha koji je doveo do Velike depresije u kome su konflikt interesa i prevare bile uobičajene među elitom i vladinim zvaničnicima. Istraga je obezbedila argumentovanu osnovu da su finansijski sistem, kao i politički predstavnici bili korumpirani³⁵. I pored protivljenja članova njujorške berze, kako bi opovrgli kritike javnosti, donet je Zakon o tržištu HOV (*Securities Exchange Act*) 1934. god. i osnovana je Komisija za HOV 1934. god. Zakon o tržištu HOV donet je u cilju regulisanja tržišta HOV, kao i u cilju prevencije nepravilnosti u poslovanju, ali i obezbeđivanju transparentnosti i sprečavanju zloupotrebe informacija³⁶. Stoga, neposredna posledica i odgovor na utvrđene nepravilnosti tokom istrage bili su i četiri savezna zakona i to: 1933. godine – Zakon o bankarstvu, kao i Zakon o HOV, 1934. godine – Zakon o tržištu HOV i 1935. godine – Zakon o Holding kompaniji komunalnih delatnosti.

Godine 1963. u oblasti prehrambene proizvodnje, kompanija Allied Crude Vegetable Oil iz države New Jersey, oštetila je mnoge multinacionalne korporacije i banke od kojih je uzimala kredite na osnovu nepostojećih zaliha i na taj način nanela gubitak preko tadašnjih 150 miliona dolara kompanijama i institucijama kao što su American Express, Bank of America, Bank Leumi kao i mnogim međunarodnim korporacijama. Nakon što bi pristigli na dok, brodovi koji su naizgled bili puna ulja koji se koristi za salatu, inspektori bi potvrđivali da li su brodovi zaista puni ulja i na taj način omogućavali kompaniji da dobije milionske kredite. Stvarno stanje zapravo je bilo potpuno drugačije, jer su brodovi uglavnom bili ispunjeni običnom vodom i samo do jednog metra uljem na vrhu³⁷. S obzirom na to da ulje pluta i ostaje na vrhu vode, inspektorima je izgledalo da su o ovi brodovi bili puni ulja. Nakon otkrivenog skandala, akcije American Express su pale za

³⁴ United States Senate. (1934). *A History of Notable Senate Investigations*. (pristup: 20.11.2013.) [dostupno na: http://www.senate.gov/artandhistory/history/common/investigations/pdf/Pecora_investigation_citations.pdf]

³⁵ Black, W. K. (2009). *How to Create a Successful Pecora Investigation*. (pristup: 22.11.2013.) [dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/william-k-black/how-to-create-a-successful-pecora-investigation/article_b_230579.html]

³⁶ Jovanović, V. (2010). *Istorijski aspekti razvoja berze i finansijskih tržišta u svetu*. Pravno-ekonomski pogledi, 1(1), str. 77-87.

³⁷ Malone, N. (2012). Salad Oil Swindle! (pristup: 10.05.2013.) [dostupno na: <http://nymag.com/news/features/scandals/salad-oil-201>]

50% što je kompaniju koštalo skoro 58 miliona dolara, dok je Tino de Angelis koji je upravljao kompanijom Allied Crude Vegetable Oil, proveo 7 godina u zatvoru, gde je osuđen za počinjenu kriminalnu radnju.

Sedamdesetih godina prošlog veka, mnogi političari su bili umešani u korupciju i kriminalne aktivnosti, a jedna od takvih je bila i Watergate afera gde je političko i komercijalno podmićivanje bilo sve više zastupljeno u korporacijama³⁸. U širem smislu, Watergate predstavlja pojam za složenu mrežu političkih skandala i zloupotrebu moći u SAD između 1972. i 1974. godine. Ovaj period uključivao je politički motivisane iznude, mito, prislušivanja telefona, opstrukciju pravde, uništavanje dokaza, prevare vezane za porez, nezakonitu upotrebu vladinih istražnih agencija, uključujući FBI (*Federal Bureau of Investigation*) i CIA (*Central Intelligence Agency*), kao i ilegalne doprinose za kampanje i upotrebu novca poreskih obveznika u privatne svrhe. Tokom sedamdesetih godina pomenutog veka, obelodanjivanja kriminalnih radnji poput Equity Funding-a, kao i ostalih malverzacija koje su se dešavale u stranim državama, uticali su na usvajanje preciznijih standarda revizije u vezi sa odgovornošću revizora u otkrivanju grešaka i nepravilnosti rada klijenata. Nakon Watergate istrage, pažnja je usmerena na institucije odgovorne za kršenje zakona, dok će termin *pranje novca* od tada ući u opštu upotrebu³⁹.

Skandali u sektoru štednje i kredita naneli su značajne štete početkom osamdesetih godina prošlog veka, a koje su prethodile kriminalnim radnjama u oblasti energetike i telekomunikacija⁴⁰. Skandali u sektoru štednje i kredita predstavljaju najveći bankarski kolaps posle Velike depresije, gde je preko polovine iznosa štednje i kredita propalo zajedno sa Osiguravajućom institucijom za štednju i zajmove (*Federal Savings & Loan Insurance Corporation - FSLIC*). Otkrivene su različite vrste kriminalnih aktivnosti, a s obzirom na to da je polovina od propalih štednji i kredita bila iz Teksasa, to je odvelo ovu državu u recesiju⁴¹. Štedne i kreditne banke (*Savings and Loans - S&L*) bile su specijalizovane banke koje su koristile niske kamatne stope na položene depozite štednje, osigurane od strane države, kako bi finansirali hipotekarne kredite. Osamdesetih godina prošlog veka, popularnost tržišta kapitala i ulaganje u HOV je smanjila atraktivnost štednje, pa su banke zatražile od Kongresa da smanji restrikcije. Godine 1982. donet je *Garn-St Germain Depository Institutions Act*, koji je dozvolio da banke sa štednjom i davanjem kredita podignu kamatne stope na date depozite, pružio mogućnost davanja komercijalnih kredita i potrošačkih kredita, ali i omogućio uklanjanje restrikcija vezane za odnos iznosa kredita i vrednosti imovine koja se kreditira. Kako bi povećale kapital, banke su investirale u špekulativno tržište nekretnina i komercijalnih kredita. Između 1982. i 1985. godine, ova sredstva su porasla za 56%. U Teksasu S&L su se utrostručile, a neke su rasle i 100% godišnje. Do 1983. godine, 35% S&L nije bilo profitabilno, a 9% je bankrotiralo. Kako su banke sve lošije poslovale, državno osiguranje je ostajalo bez novca kako bi isplatilo štedište. Godine 1989., Kongres je putem zakona koji se

³⁸ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 50

³⁹ Gold, M., & Levi, M. (1994). *Money-laundering in the UK: An Appraisal of Suspicion-Based Reporting*. The Police Foundation/University of Wales, str. 88-89.

⁴⁰ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 50

⁴¹ Amadeo, K. (2013). *Savings and Loans Crisis*. (pristup: 12.12.2013.) [dostupno na: http://useconomy.about.com/od/grossdomesticproduct/p/89_Bank_Crisis.htm]

odnosio na reformu i oporavak finansijskih institucija (*Financial Institutions Reform, Recovery, and Enforcement Act - FIRREA*) obezbedio 50 milijardi dolara, kako bi zatvorio propale banke i zaustavio dalje gubitke. Uspostavljena je nova agencija od nazivom Resolution Trust Corporation kako bi ponovo prodala sredstva S&L institucija i koristila određene procedure u cilju isplata štediša. FIRREA je izmenila S&L regulativu kako bi preventivno uticala na loše investicije i kriminalne radnje u ovom sektoru⁴². Skandali u sektoru štednje i kredita doprineli su formiranju Treadway komisije koja je svoj rad nastavila kao Komitet sponzorskih organizacija (*Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission-COSO*) i postoji i dan danas. COSO naglašava značaj prisustva snažnih internih kontrola unutar kompanija i fokusira se na pet ključnih oblasti: procenu rizika, kontrolno okruženje, informacije i komunikacije, nadzor, kao i kontrolne aktivnosti.

Krajem 20. i početkom 21. veka, kriminalne radnje počinjene u kompanijama, zahvatile su gotovo sve grane privrede. Godine 1986., poznat je slučaj kompanije ZZZ Best koja se bavila čišćenjem tepiha, čiju je prevaru izveo njen osnivač Barry Minkow u SAD. Krivotvorenjem 10.000 lažnih potvrda i ostalih dokumenata, lažiranjem telefonskih poziva, kao i lažiranjem finansijskih izveštaja, stvoren je lažni utisak investitorima da razvija korporaciju od više miliona dolara, koja će im donositi visoke dobiti. Krađom oko 700 miliona dolara iz fondova, lažiranjem kreditnih kartica i čekova, Minkow je stvorio mnoge fiktivne kompanije, ali i lažirao većinu poslovnih ugovora. Barry Minkow je optužen za reketiranje, pronevere, lažiranje čekova i kartica, prevare sa HOV, obmanu investitora, utaju poreza i prevare banaka zbog čega je osuđen na 25 godina zatvora⁴³.

Osnivač švedske farmaceutske kompanije Fermenta, Raat El-Sayed je 1987. je proglasio bankrot, iako je 1986. bio drugi na listi najbogatijih ljudi u Švedskoj. Naime, on nije bio u mogućnosti da servisira svoj lični dug u vrednosti od 60 miliona dolara, nakon što je njegova kompanija, čije je akcije koristio kao obezbeđenje, ušla u ozbiljne finansijske probleme. Problemi su počeli kada je njegovo predloženo spajanje između Fermente i Volvoa propalo, nakon što je otkriveno da je lagao za svoje akademske kvalifikacije. Cena akcija Fermente, koje su skočile 12 puta od početka u 1981. do vrhunca u 1986. godine, pale su na jednu desetinu vrednosti⁴⁴. El-Sayed je pokušao da proda Fermenta Montedison italijanskom hemijskom gigantu, ali i ovaj dogovor nije uspeo, a revizori su pronašli značajne razlike u predviđanjima kompanije i samim procedurama finansijskog izveštavanja. Jedna od tehnika koju su koristili jeste da su na samom kraju godine prodavali robu koja nije bila predviđena za prodaju sa pokrivenim ugovorom i onda je ponovo kupovali na početku naredne godine. U decembru 1986. godine, El – Sayed je izgubio kontrolu nad kompanijom, koja je ubrzo uklonjena sa berze.

U Velikoj Britaniji, poznat je i slučaj Polly Peck kompanije u oblasti tekstilne industrije, koja je koristeći različite tehnike lažnog finansijskog izveštavanja i drugih vrsta prevara, doživela

⁴² Ibid.

⁴³ Belak, V. (2011). *Poslovna forenzika i forenzičko računovodstvo*. Zagreb: Belak Excellens, str.13

⁴⁴ The New York Times. (1987). *A Bankruptcy In Sweden*. (pristup: 15.09.2013.) [dostupno na: <http://www.nytimes.com/1987/09/25/business/a-bankruptcy-in-sweden.html>]

finansijski slom 1990. godine⁴⁵. Naime, Asil Nadir, vlasnik kompanije koja je od 1980. godine naglo rasla, zapravo je kroz manipulacije uspeo da prisvoji 30 miliona britanskih funti iz kompanije, lažirao finansijske izveštaje varajući na kursnim razlikama, prebacivao kapitalne gubitke direktno u rezerve, što je na kraju rezultiralo optužnicom u 70 tačaka. Ipak, i sama revizija je imala propusta, pa je računovodstveni disciplinski organ kaznio Stoy Haywarda sa 70.000 funti, kao učesnika grupe revizora koji su vršili reviziju finansijskih izveštaja u ovoj kompaniji⁴⁶.

Maxwell Communications kao medijski magnat, takođe iz Velike Britanije, stvorio je 1,5 milijardi funti neto duga u odnosu na 1 milijardu sredstava, dajući sredstva u zalog, a kasnije ih prodavao, što je na kraju rezultiralo bankrotstvom ove kompanije 1992. godine. Takođe, navodi se da je revizorska kuća Coopers & Lybrand Deloitte donekle zaslužna za odsustvo reagovanja na nepravilnosti kroz vršenje revizije, ali i neadekvatnosti primene britanskih računovodstvenih standarda. Dalje, kao uzrok niza prevara, počevši od pljačke penzionih fondova, lažnog finansijskog izveštavanja, kao i lažiranja dokumentacije, navodi se i isuviše jaka centralizovana moć u rukama jednog čoveka, u ovom slučaju Robert Maxwell-a, što se smatra jednom od deset najznačajnijih znakova upozorenja visokog rizika od prevare⁴⁷.

U Nemačkoj, kompanija Balsam, koja se bavila proizvodnjom sintetičkih površina za sportske terene, zbog specifičnosti same branše i pada ove vrste tržišta, još osamdesetih godina prethodnog veka, ušla je u finansijske probleme, pa je koristila različite nedozvoljene tehnike kako bi prikrila svoj sve teži finansijski položaj. Jedna od tehnika koja je korišćena jeste prodaja potraživanja (faktoring), koja zapravo nisu ni postojala. Takođe, Balsam je naplaćivao svoja već prodana potraživanja umesto faktora, jer nije postojao direktan kontakt između dužnika i faktora, te dužnik nije bio upoznat da je pravo na potraživanje preneto na faktora, što se često naziva *skriveni faktoring (Hidden Factoring)*. Dalje, značajan broj dokumentacije je falsifikovan, počevši od konfirmacija kupaca i faktura, a iako je disparitet između prihoda i prodaje potraživanja bio petostruk, revizor koji je ujedno bio zajednički i za Balsam i za faktor preduzeće, Procedo GmbH, nije proverio ovakvu očigledno crvenu zastavicu. Prevara je otkrivena 1993. godine usled prijave određenog lica javnom tužiocu i vrlo brzo je otvoren i stečajni postupak, dok je oko 1,8 milijardi nemačkih maraka fiktivnih potraživanja dovelo do bankrota Balsam-a i velikih gubitaka faktora i banaka⁴⁸.

Spajanjem dveju velikih uslužnih organizacija CUC i HFS u Cendant korporaciju 1997. godine, smatralo se za značajan marketinški podvig između ove dve kompanije, koji će stvoriti sinergiju koja bi dodatno povećala prihode kao i dobit od novoformiranog subjekta. CUC kompanija je bila direktni marketing gigant koji uslužuje više od 68 miliona članova širom sveta, a HFS franšiza brendiranih lanaca, sa više od 100 miliona potrošača. Visoka očekivanja uprave i investitora su ozbiljno umanjena u aprilu 1998. godine, kada je Cendant priznao masovnu prevaru u samom finansijskom izveštavanju. Ukupan iznos precenjenih neoporezovanih prihoda u periodu

⁴⁵ Perry, M. (2002). *Stoys faces fine and lessons over Polly Peck*. (pristup: 18.03.2014.) [dostupno na: <http://www.accountancyage.com/aa/news/1784576/stoys-fine-lessons-polly-peck>]

⁴⁶ Belak, V. *op.cit.*, str.22

⁴⁷ *Ibid.* str.20

⁴⁸ Jones, M., *op.cit.* str.187

od tri godine iznosio je oko 300 miliona dolara. U svojim ranijim akvizicijama drugih kompanija, CUC bi za jednokratne troškove formirao obavezu za troškove restrukturiranja za koje se očekuje da će nastati kao rezultat spajanja. CUC bi kasnije veštački naduvavao dobit, fiktivnim formiranjem prihoda ili smanjenjem troškova, kao i smanjenjem obaveza po osnovu restrukturiranja, gde je ova tehnika korišćena kao “*jastuk*” za loše buduće performanse. Dalje, tehnika koju je koristio CUC uključivala je pogrešnu klasifikaciju usluge predviđenu programima odmah priznatih prihoda, umesto programa odloženih prihoda. Na primer, CUC bi nepropisno knjižio primljene iznose predviđene za tzv. *Shoppers Advantage program* (koji je zahtevao da se priznaju prihodi preko 12 do 15 meseci) kroz tzv. *Creditline program* (koji omogućava da se prihodi priznaju odmah). Ova pogrešna klasifikacija dozvolila je CUC da odmah prizna prihode i dobit, umesto da ih odlaže za druge periode. Takođe, pošto su kupci plaćali godišnju naknadu, kako bi bili članovi programa različitih pogodnosti, CUC bi namerno odlagao priznavanje otkazivanja ovog programa od strane kupaca, kao i odbacivanja naplate njihovih članskih kreditnih kartica od strane banaka, kako bi veštački povećao prihode i dobit tokom tekućeg izveštajnog perioda⁴⁹. Šema kompanije Cendant korporacije (nekadašnje CUC International) je obuhvatala oko 500 miliona dolara lažno stvorenih prihoda, kao i više od jedne trećine fiktivne dobiti koje je CUC prijavio⁵⁰.

Godine 1998. američka kompanija Sunbeam, koja se bavila izradom kućnih aparata, prema izveštaju Komisije za HOV, imala je najmanje 62 miliona dolara, koji nisu bili u skladu sa računovodstvenim pravilima (od prijavljenih 189 miliona dolara prihoda). U tužbi Komisije za HOV stoji da je Sunbeam koristio brojne taktike, kako bi fiktivno uvećao prihode i dobit. Komisija za HOV navela je da je reorganizacija Sunbeam-a stvorila ono što se zove *Cookie Jar Reserves* (latentne rezerve), koje se koriste za kreiranje lažnog dobitka. Godine 1997. Sunbeam je neopravdano smanjio vrednost svojih zaliha, tako da je da je mogao da beleži visok iznos dobitka kao razliku nabavne i prodajne vrednosti zaliha. Takođe, kompanija je knjižila fiktivne prodaje koje nisu bile realne, kroz različite metode, a jedna od njih je i *pretrpavanje kanala*. Na primer, određeni elektronski uređaji koji su bili uredno upakovani za određene maloprodajne lance, bili bi poslani distributerima koji su pristajali, u zamenu za garantovani profit, da ih drže kod sebe sve dok trgovac nije spreman da ih prihvati. Za ostale prodaje kompanija je, nudeći velike popuste, ubeđivala kupce da kupuju robu koja im ne bi bila potrebna narednih nekoliko meseci. Komisija za HOV je navela da je kompanija trebalo da obelodani ove popuste, kao i da je prodaja trebalo da bude zabeležena u kasnijim kvartalima⁵¹.

Jednu od klasičnih Ponzi šema, uključila je i prevara kompanije Flowtex iz Nemačke, u oblasti razvoja i distribucije sistema za bušenje, koja je otkrivena tokom 2000. godine. Šema koju je koristio Manfred Schmider, osnivač ove kompanije, činila je jednu od najvećih prevara u

⁴⁹ Buckless, F. A., Beasley, M. S., Glover, S. M., & Prawitt, D. F. (2002). *Auditing Cases: An Active Learning Approach*. Prentice Hall., str.107-113

⁵⁰ Hoopwood, W. S., Leiner, J. J., & Young, G. R. (2014). *Forenzičko računovodstvo*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.322

⁵¹ Norris, F. (2001). *S.E.C. Accuses Former Sunbeam Official of Fraud*. (pristup: 17.10.2013.) [dostupno na: <http://www.nytimes.com/2001/05/16/business/sec-accuses-former-sunbeam-official-of-fraud.html>]

Nemačkoj u kojoj su kreditori izgubili približno 2 milijarde nemačkih maraka (oko 1 milijarde evra). Banke i lizing kuće su kupovale nepostojeće sisteme za bušotine od korporacije KSK, a ovi sistemi su u manjoj meri korišćeni ili u većoj meri iznajmljivani drugim fiktivnim firmama tzv. (*System Companies*). U teoriji, ove firme bi koristile sisteme za bušotine i uzimale novac od kojeg bi plaćale rentu. Ove firme su deklarativno bile autonomni entiteti, iako su zapravo bili regulisani od strane Schmider-a, osnivača Flowtex-a. KSK je od prodaje mašina, tajno prebacivao novac Flowtexu i fiktivnim firmama, a kasnije koristio novac za plaćanje troškova iznajmljivanja. Flowtex je tvrdio da poseduje 3.400 sistema za bušenje po raznim delovima sveta, iako je zapravo samo 250 sistema postojalo, a jedan isti sistem je prodavan i po 13 puta. Takođe, mašine su bile premeštane sa jednog gradilišta na drugo kada bi potencijalni investitori išli na pauze za ručak. Revizorska kuća KPMG dala je pozitivno mišljenje, ali je u vanparničnom postupku revizor bankama morao da plati do tada najveću sumu od 100 miliona maraka, dok je Schmider osuđen na zatvorsku kaznu između 6 i 12 godina⁵².

HIH Osiguranje je nekada bio drugi po veličini osiguravač u Australiji sa neto sredstvima u ukupnom iznosu od 939 miliona dolara u 2000. godini. Samo devet meseci kasnije, nad kompanijom je otvorena privremena likvidacija sa procenjenim dugovima između 3,6 milijardi i 5,3 milijarde dolara. Propusti u oblasti korporativnog upravljanja, vršene revizije kao i loših odluka uprave, pripisane su kao uzrok kolapsa⁵³. Istraga Kraljevske komisije utvrdila je su uprava, ali i revizori, doprineli neuspehu HIH-a. U izveštaju revizorske kuće Ernst and Young za CIC Holdings, dok je bio u pregovorima spajanja sa CE Heath International (ranija verzija HIH), utvrđeno je da su Heath International potcenili obaveze za 18 miliona dolara i rezerve za 41 milion dolara. Zahtevi *prudencione margine* (*Prudential Margins*) kao jednog od fundamentalnih zahteva za buduće aktivnosti osiguravajućih kompanija, jesu da obezbedi minimum 20% kapitala iznad potrebnog za pokriće budućih obaveza⁵⁴. Ray Williams, glavni izvršni direktor Heath-a, smatrao je da nije potrebno ispunjenje ovog zahteva, dok je nacrt izveštaja nezavisnog eksperta, u kom se i pored svega preporučuje sprovođenje merđžera, bio je upravo nacrt Alan Dejvisa iz Artur Andersena koji je 1996. postao glavni revizor HIH-a. Nepravilno računovodstveno prikazivanje uključivalo je neadekvatno formirana rezervisanja po osnovu premija osiguranja i nepravilna vrednovanja proteklih potraživanja od premija osiguranja. Ovo poslednje je dovelo do potcenjivanja sadašnjih i budućih premija osiguranja za bilo koju klasu i kategoriju zahteva, a odbor za reviziju nije uspeo da proceni rizik od ovih aktivnosti. Usvajanje agresivnih računovodstvenih praksi, preuzimanje bez dužne pažnje uz prisustvo prevara uprave, ali i loše prakse revizije, zajedno su na kraju doveli do kolapsa HIH-a. Na kraju, sama uprava, koristila je sredstva kompanije za lično bogaćenje i raskalašan život kroz korporativne kreditne kartice,

⁵² Jones, M. (2011). *Creative Accounting, Fraud and International Accounting Scandals*. Chichester: John Wiley & Sons, str.193.

⁵³ Van Peurse, K., Zhou, M., Flood, T. & Buttimore, J. (2007). *Three Cases of Corporate Fraud: An Audit Perspective*. University of Waikato, Accounting. (pristup: 11.15.2013.) [dostupno na: http://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/1671/Accounting_wp_94.pdf?sequence=1]

⁵⁴ *Ibid.*

značajan bakšiš ostavljan po restoranima, poklone, kao i ekstravagantna putovanja koja su dokumentovana i poslužila kao dokazi za nedozvoljene aktivnosti na sudu⁵⁵.

Ipak, jedan od najpoznatijih skandala u SAD vezan je za kompaniju Enron, koja je sprovela čitav niz prevara, što je na kraju rezultirao njenim bankrotstvom, a koje je za sobom povukao u propast mnoge partnere, penzione fondove, banke, kao i ogroman broj zaposlenih. Šema prevare koju je koristio Enron zasnivala se na korišćenju pridruženih kompanija u kojima je Enron nagomilavao dugove koje nije konsolidovao u svojim izveštajima, zatim pozajmicama koje je prikazivao kao prihode, a zamenu aktive kao prodaju sredstava. Na ovaj način Enron je prikazivao sliku koja je daleko bila od stvarne. Cena akcija koja je u avgustu 2000. godine iznosila 90 dolara, u januaru 2002. godine je pala na čak na 0,12 dolara, čime su akcionari izgubili sumu od čak 11 milijardi dolara. Ovaj iznos smatraće se najvećim bankrotom u istoriji SAD-a sa imovinom od 63,4 milijarde dolara, WorldCom naredne godine premašiti ovaj iznos sa imovinom od 101,9 milijardi dolara, a kasnije će Lehman Brothers Holdings sa 691 milijardi dolara imovine i Washing Mutual sa 327 milijardi dolara nadmašati čak i prethodno pomenute iznose. Više od 8 milijardi dolara zajma je pogrešno klasifikovano kao trgovina energijama budućnosti, gde je zapravo Enron pozajmljivao ogromna novčana sredstva za operativna tj. neophodna za poslovanje. Zloupotrebio je *Market to Market Accounting* (MTM) koji je karakterističan za finansijsku industriju u oblasti HOV, gde se prihod prepoznaje u slučaju kada dođe do rasta cena HOV, a gubitak kada dođe do pada cena istih. Komisija za HOV je dozvolila Enron-u da koristi MTM za vrednovanje nematerijalnih ulaganja i poslove trgovine gasom zbog učestalih transakcija istih, koje je u slučaju Enron-a bilo zloupotrebjeno, jer ga je primenjivao za aktivnosti koje nisu bile vezane za pomenute poslove. Korišćenje MTM računovodstva značilo je da kada bi Enron zaključio ugovor o prodaji gasa, u bilansu uspeha bi uključio sadašnju vrednost svih budućih profita iz tog ugovora, u vreme kada je ugovor potpisan, umesto da u svakom obračunskom periodu, prikaže pripadajući iznos prihoda po iznosu sklopljenog ugovora, a ostatak vremenski razgraničila. Ova agresivna MTM računovodstvena politika bila je potpunoj suprotnosti sa tradicionalnim SAD računovodstvenim metodama koje su zahtevale priznavanje prihoda raspoređenih kroz periode za koje traje ugovor⁵⁶. Tako je na primer, Enron koristio MTM da poveća vrednost svojih investicija u privatnoj naftnoj kompaniji za eksploataciju gasa sa 185 na 367 miliona dolara, ostvarujući tako prihod od 182 miliona dolara, čije povećanje je zapravo bilo u značajnoj meri precenjeno. Za sam kolaps Enron-a smatra se i zaslužnim revizorska kuća Arthur Andersen koja je vršila reviziju finansijskih izveštaja Enron-a i na taj način saučestvovala u vršenju različitih vidova lažnog finansijskog izveštavanja, a optužena je i proglašena krivom za ometanje pravde i uništavanje na hiljade dokumenata, kao i brisanje e-mail poruka i različitih datoteka koje su bile povezane sa Enron-om. Spektar prevara koji je Enron koristio uključivao je bankovne prevare, prevare sa HOV, podnošenje lažnih iskaza bankama kao i revizorima, pranje novca, kao i insajdersku trgovinu i bankrotstvo, što je činilo optužnicu koja je bila ispisana na čak 63 strane. Nakon više od 4 godine

⁵⁵ Bradford, M. (2003). Shake up Down Under. *Business Insurance*, 37(16), str. 134-135.

⁵⁶ Holt, A., & Eccles, T. (2002). Accounting practice in the Post-Enron era: The implications for the financial statements in the property industry. *Briefings in Real Estate Finance*, 2(4), str. 326-340.

sprovođenja istrage, 2006. godine, predsednik Enron-a, Keneth Lay i bivši CEO Jeffery Skilling, optuženi su za čak 53 različita krivična dela⁵⁷.

Nakon kolapsa Enrona, Američki kongres je 2002. godine usvojio Sarbanas-Oxley zakon (SOX) kako bi se sprečile buduće kriminalne radnje i povećala odgovornost i uloga revizora. Slučaj sa Enronom i donošenje zakona SOX se smatra jednim od najznačajnijih događaja koji su skrenuli pažnju na potrebu za revizijom kriminalnih radnji i forenzičkim računovodstvom⁵⁸.

Kompanija Tyco u oblasti proizvodnje i usluga snabdevanja električnom energijom, bila je poznata po čudnim spajanjima i preuzimanjima kompanija, ali i lažnom finansijskom izveštavanju. Izvršni direktor Tyco-a, Dennis Koslowski, bivši finansijski direktor Mark Swartz i bivši generalni savetnik Mark Belnick, optuženi su za uzimanje beskamatnih ili veoma niskih kamatnih kredita (ponekad zakamufliranih u bonusima), koje nikada nisu odobreni niti isplaćeni od strane odbora. Oni su takođe optuženi za prodaju akcija kompanije bez znanja investitora, koji je uslov prema pravilima Komisije za HOV. Koslowski, Swartz i Belnick prisvojili su oko 600 miliona dolara od kompanije putem svojih neodobrenih bonusa, kredita, ali i prekomernom potrošnjom kompanije koja je zapravo bila njihova lična potrošnja. U suštini, oni su skrivali svoje nezakonite radnje držeći ih dalje od računovodstvenih knjiga i očiju akcionara i članova odbora⁵⁹. Tokom 1999. godine, Komisija za HOV započela je istragu nakon prijave sumnjive računovodstvene prakse. Ova istraga je trajala od 1999. do 2000. godine a posebnu pažnju privukle su čudne računovodstvene prakse za mnoge akvizicije kompanije, uključujući i praksu poznatu kao *spring-loading*. Ova praksa uključuje vrstu manipulacije koja u postupku pre sticanja kompanije, prikazuje dobit značajno potcenjenu ili prikrivenu, dajući spojenoj kompaniji veštački bolji finansijski rezultat nakon spajanja. Do septembra 2002. godine, sva trojica (Koslowski, Swartz i Belnick) su nestali, a prijave su podnete protiv njih zbog neuspeha da obelodane informacije akcionarima o svojim višemilionskim kreditima. Koslowski i Swartz proglašeni su krivim 2005. godine zbog uzimanja bonusa u vrednosti od više od 120 miliona dolara, bez odobrenja odbora kompanije, zloupotrebe kredita za radnike kao i izobličavanja finansijskog stanja kompanije, kako bi povećali cenu akcija. Obojica služe zatvorske kazne u trajanju od 25 godina.

WorldCom je u oblasti telekomunikacija izvela prevaru vrednu više od 70 milijardi dolara. Naime, 1999. godine WorldCom je pratio usporen rast prihoda i pad cena akcija. Troškovi su počeli da zauzimaju značajan procenat prihoda, što nije pratilo očekivanja analitičara Wall Street-a, pa je ova kompanija pribegla lažnom finansijskom izveštavanju. U nastojanju da poveća prihode, smanjila je iznose rezervi i prebacila ovaj iznos u bilans uspeha, tačnije u prihode i na ovaj način povećala iste za 2,8 milijardi dolara⁶⁰. Zatim, značajan iznos operativnih troškova, oko 3,8 milijardi dolara, prikazala je kao nematerijalnu imovinu, što je na kraju pretvorilo neto gubitak u dobitak u iznosu od 1,38 milijardi dolara u 2001. godini i dalo drugačiju sliku o poslovanju ove kompanije, što i jeste bio cilj. Nakon dojava koje su poslate internoj reviziji, Komisija za HOV je

⁵⁷ Belak, V. *op.cit.*, str.16

⁵⁸ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit*, str. 50

⁵⁹ Obringer, L. A. (2005). *How Cooking the Books Works*. (pristup: 15.03.2014.) [dostupno na: <http://money.howstuffworks.com/cooking-books10.htm>]

⁶⁰ *Ibid.*

zahtevala istragu, posebno dokumentaciju o kapitalnim izdacima i ostalim sumnjivim stavkama koje su ukazivale na nepridržavanje računovodstvenih standarda. WorldCom je na kraju priznao da je „*naduvao*“ svoje prihode za 3,8 milijardi dolara u prethodnih pet kvartala, a bankrotirao je nakon mesec dana posle istrage interne revizije. Kada je izašao iz stečaja 2004. godine, WorldCom je preimenovan u MCI. Bivši CEO Bernard Ebbers i bivši finansijski direktor Scott Sullivan, optuženi su za prevaru i kršenje Zakona HOV. Ebbers je proglašen krivim po svim tačkama optužnice u martu 2005, a osuđen je na 25 godina zatvora i novčanu kaznu od 45 miliona dolara odštete⁶¹.

Primeri kriminalnih radnji dolaze iz različitih delatnosti, pa čak i iz oblasti medija i oglašavanja. Tako će i kompanija AOL iz SAD-a ostati poznata po tome što je koristila različite metode kreativnog računovodstva. Gregory Horton, potpredsednik za ljudske resurse i šef prodaje Ruben Moreno, izvršili su različite vrste prevara između AOL-a i drugih kompanija i na taj način iskoristili iste za krađu više od 2,3 miliona dolara. Naduvavali su prihode, manipulirali obračunom amortizacije, a jedna od šema uključivala je lažne transakcije u kojima je AOL povećavao sopstveni prihod od oglašavanja, dajući kupcima novac kako bi kupili online oglašavanja koja nisu želeli ili im nisu bila potrebna. Takođe, u transakcijama je učestvovalo više kompanija kako bi se manipulacije što više zakomplikovale. Komisija za HOV je u svom izveštaju navela da su rukovodioci kompanije od sredine 2000. do sredine 2002. godine učestvovali u šemi veštačkog naduvavanja prihoda od online oglašavanja, a upravo su oni bili osnovna mera koju analitičari i investitori koristili za procenu kompanije⁶².

Godine 2003. kompanija Qwest, u oblasti telekomunikacija, koristila je različite „*računovodstvene trikove*“ zbog čega je bila optužena za lažno finansijsko izveštavanje i falsifikovanje dokumenata, gde je za tri godine približno 3,8 milijardi dolara u prihodima zapravo bilo fiktivno⁶³. Jedna od šema koju je Qwest koristio bila je tzv. *round-tripping*. Ovaj termin poznat je kao oblik razmene (*swap*) u kojoj kompanija razmenjuje svoje neiskorišćene kapacitete ili sredstva sa drugom kompanijom i odmah priznaje prihode kako bi opravdala zarađivačku sposobnost. Ovo je posebno karakteristično za telekomunikacionu i naftnu industriju, te je i Qwest pribegao ovom načinu da veštački prikaže bolji rezultat tako što je sa drugim kompanijama iz ove branše „*razmenjivao*“ prava na korišćenje optičkih kablova bez opravdanih razloga i automatski knjižio prihod⁶⁴. Dalje, Qwest je nepravilno priznavao prihode iz *bill and hold* transakcija. Naime, Komisija za HOV ima jasno propisana pravila kada se prihod može priznati u slučaju *bill and hold* transakcija u kojima je prodaja izvršena, a kupcu ista nije isporučena, te je Qwest falsifikujući potrebnu dokumentaciju nezakonito iskazivao ove prihode. Qwest je takođe, prihode od

⁶¹ Belak, V. *op.cit.*, str.23

⁶² Wutkowski, K. (2008). *SEC charges eight ex-AOL Time Warner execs.* (pristup: 11.12.2013.) [dostupno na: <http://www.reuters.com/article/2008/05/20/industry-aoltime Warner-sec-dc-idUSN1913730520080520>]

⁶³ Johnson, C. (2004). *Qwest to Pay \$250 Million in Fraud Probe.* (pristup: 05.11.2013.) [dostupno na: Washington Post: http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A53148-2004Oct21.html?nav=rss_technology]

⁶⁴ Albrecht, S., Albrecht, C., Albrecht, C., & Zimbelman, M. (2012). *Fraud Examination.* Mason, OH: South-Western., str.402

višegodišnjih ugovora o zakupu, priznavao odmah, iako ih je trebalo razgraničiti, što je rezultiralo precenjivanjem prihoda za milijardu u 2001. i 465 miliona dolara u 2000. godini⁶⁵.

Italijanska kompanija Parmalat, u oblasti prehrambene industrije, možda je najpoznatiji evropski primer računovodstvenih manipulacija poznatiji kao „*evropski Enron*“. Kompanija je krajem februara 2003. godine demantovala glasine o finansijskoj nestabilnosti, a već u decembru iste godine proglasila je stečaj. Parmalat se već sredinom novembra 2003. godine, susreo sa problemom isplate obveznica u vrednosti od 185 miliona dolara. To je i uticalo da revizori i banke provere račune kompanije. Nekih 38% imovine tj. oko 4,9 milijardi dolara, Parmalat je navodno držao u Bank of America na računu zavisne kompanije Parmalat-a na Kajmanskim ostrvima, iako je banka prijavila da takav račun ne postoji. U istrazi koja je usledila, italijanski tužioci otkrili su da su menadžeri jednostavno izmislili sredstva za otpis i to 16,2 milijardi dolara duga u pasivi, kao i da su falsifikovali račune tokom perioda od 15 godina⁶⁶. Takođe, Parmalat je pogrešno prikazivao preferencijalne akcije i dug prikazivao kao kapital. Koristio je fiktivne račune, stvarajući fiktivni prihod preko svojih fiktivnih zavisnih društava i lažirao dvostruke račune prodaje i prihoda. Duplim fakturisanjem iste robe, stvorio je lažan utisak da su njegovi računi potraživanja i prihoda u značajnoj meri veći, pa je 40 italijanskih banaka, uključujući i američku Citigroup banku, odobrilo pozajmice Parmalat-u u iznosu od 4 milijarde evra⁶⁷. Nakon potvrde Američke banke o nelikvidnosti Parmalat-a, kompanija je bankrotirala 2003. godine, a akcije su pale za skoro 66%. Italijanski tužioci su optužili osnivača Calisto Tanzija za protivpravno prisvajanje milijarde evra, kao i lažno finansijsko izveštavanje, a krah Parmalata smatra se najvećim bankrotom korporacije u Evropi.

Bernard Mardoff Investment Securities LLC iz SAD, bio je još jedan primer Ponzijeve šeme koja se javila čak 90 godina nakon pomenutog Ponzija, od strane Bernard Mardoffa koji je bio glavni inicijator prevare. Iako je bio jedan od uvaženih brokera s Wallstreet-a, uspeo je da obmane više od desetine hiljada ulagača koji su do 2008. godine uložili oko 64,8 milijardi dolara⁶⁸. Šema se sastojala od toga da su uložena sredstva zadržavana na računu u banci gde su potraživanja starih ulagača isplaćivana sredstvima od novih. Mardoff je 2009. godine proglašen krivim za različite vidove prestupa od prevara sa HOV, pranje novca, lažno finansijsko izveštavanje, krađu novca i obmanu Komisije za HOV i smatra se jednom od najvećih prevara koja uključuje Ponzijevu šemu.

Ramalinga Raju, osnivač Satyam Computer Services, priznao je prevaru vrednu 1,47 milijardi dolara, u kojoj je „naduvavao“ profite godinama unazad. Ova prevara poznata je i kao „*indijski Enron*“. Paradoks je taj što Satyam znači „*istina*“ na arhaičnom jeziku Indijaca - sanskritu⁶⁹. Satyam je bila kompanija u razvoju u oblasti IT usluga, a paradoks je i taj što je 2007. Ernst & Young nagradio osnivača Ramalinga Raju, za preduzetnika godine, kao i za korporativnu

⁶⁵ Golden, T., Skalak, S., Clayton, M. i Pill, J. *op.cit.*, str.216

⁶⁶ Bloomberg Businessweek Magazine. (2004). *How Parmalat went sour* (pristup: 10.11.2013.) [dostupno na: <http://www.businessweek.com/stories/2004-01-11/how-parmalat-went-sour>]

⁶⁷ Petković, A., *op.cit.*, str. 200

⁶⁸ Belak, V. *op.cit.*, str. 24

⁶⁹ Basilico, E., & Patelli, L. (2012). Asia's Enron: Satyam. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 4(2), str. 142-160.

odgovornost od strane Svetskog saveta za korporativno upravljanje 2008. godine⁷⁰. Iako je Satyam prikazivao rast kompanije, zapravo to nije bio prikaz njenog pravog stanja. U pismu koje je obelodanio upravi kompanije, priznao je da precenio imovinu u bilansu stanja za 1,47 milijardi dolara. Skoro 1,04 milijardi dolara kredita banaka i novca koje je kompanija tvrdila da poseduje, zapravo nije ni postojalo. Satyam je takođe potcenio obaveze u bilansu stanja i precenio dobit skoro svakog kvartala kroz nekoliko godina, kako bi ispunio očekivanja analitičara⁷¹. Satyam je koristio različite tehnike kako bi počinio prevaru, te je koristeći svoj personalni računar, Raju kreirao veliki broj bankovnih izvoda kako bi prevaru učinio uverljivom. Falsifikovao je bankovne račune kako bi prikazao bilans stanja višim nego što jeste i otkrio da je kreirao 6.000 lažnih računa zaposlenih za uplatu plata gde je prisvajao novac, nakon što je bio položen od strane kompanije. Takođe, precenio je bilans uspeha prikazujući kamate od depozita sa lažnih bankovnih računa. Glavni interni revizor kompanije kreirao je lažne identitete kupaca i generisao lažne fakture koje je potraživala kompanija kako bi precenio prihod, a takođe je falsifikovao različite vrste dokumentacije i odluka kompanije na osnovu kojih su bili odobreni krediti⁷². Kao razlog lažiranja finansijskih izveštaja naveo je nastojanje da se izbegne preuzimanje, do kojeg je moglo doći ako se prikažu loši rezultati⁷³. Raju je uhvaćen i optužen za više krivičnih dela kao što su različiti vidovi prevara, zloupotreba položaja i krivotvorenja.

Lehman Brothers ostaće upamćen kao jedan od najvećih potresa novije svetske ekonomske krize krajem 2008. godine. Osnovan 1850. godine kao trgovinska kuća pamuka od strane nemačkog imigranta i njegova dva brata, Lehman se pretvorio u jednu od najvećih investicionih banaka na Wallstreet-u. Njegova reputacija je nažalost potpuno urušena nakon bankrotstva, iako je važio za instituciju prvoklasnog rejtinga, mada je stvarno stanje bilo daleko od prvoklasnog. Lehman je iskoristio nejasnoću u računovodstvenom standardu koji se odnosio na *repo ugovore* tj. ugovore u kojima jedna strana (prenosilac) prenosi imovinu drugoj strani (primalac), kao zalog za kratkoročno zaduživanje, dok se istovremeno obavezuje da otplati dug plus kamatu i vrati zalog u određenom trenutku. Ono što je Lehman radio, jeste da obaveze nije evidentirao za ovakve transakcije sredstava, gde su sredstva ukinuta iz bilansa stanja, prikazana je prodaja, a primljena gotovina korišćena je za otplatu drugih dugova, efikasno smanjujući leveridž. Ovo je ozbiljno iskrivilo sliku o stepenu zaduživanja kompanije jer je dug otplaćivao na kraju svakog kvartala. Međutim, interesne grupe uključujući i akcionare, kao i Komisija za HOV, nisu bili svesni stvarnog stanja, jer nisu uočili novac koji je vraćan za repo ugovore na početku svakog kvartala, povećavajući zapravo njihov dug i leveridž. Lehman je tako ustvari, sve više nagomilavao svoj dug, koji ih je na kraju doveo do bankrota u drugoj polovini 2008. godine sa 615 miliona dolara duga. Lehman Brothers propao je delimično i zbog velikih investicija u drugorazredne (*subprime*)

⁷⁰ Agrawal, S., & Sharma, R. (2009). *Beat This: Satyam Won Awards for Corporate Governance*. (pristup: 12.12.2013.) [dostupno na: <http://www.vccircle.com/news/technology/2009/01/09/beat-satyam-won-awards-corp-governance-internal-audit>]

⁷¹ Bhasin, M. (2013). Corporate Accounting Fraud: A Case Study of Satyam Computers Limited. *Open Journal of Accounting*(2), str. 26-38.

⁷² Ramachandran, S. (2009). *Raju brings down Satyam, shakes India*. (pristup: 10.12.2013.) [dostupno na: http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/KA09Df01.html]

⁷³ Belak, V. *op.cit.*, str.26

hipotekarne kredite u vreme kada je američko tržište nekretnina beležilo veliku ekspanziju. Banke su ovu vrstu kredita sekjuritizovale (*securitization*), odnosno pretvorile u HOV sa pokrićem u hipotekarnim kreditima i dalje ih preprodavale investitorima. Ove HOV nazivane su MBS (*Mortgage Backed Security*). Prvi potresi pojavili su se sredinom 2007. godine, kada su investitori shvatili da imaju rizičnije hartije nego što su mislili, te su iste počeli naglo da prodaju. Otplata drugorazrednih hipotekarnih kredita se vršila sve dok kamatne stope nisu počele da rastu, a cene nekretnina da padaju. S obzirom na to da značajan broj klijenata nije mogao da izmiri obaveze prema bankama, banke su se zbog velike ponude nekretnina i pada cena na tržištu, susrele sa bezvrednim hipotekama. Jedna od investicionih banaka koja je u svojim bilansima imala loše hipotekarne HOV bila je i Lehman Brothers. Iako je Lehman bio jedan od najvećih investicionih banaka, američka vlada ipak nije spasila Lehman⁷⁴. Revizorska kuća Ernst & Young optužena je za pomaganje u pogrešnoj pripremi finansijskih podataka Lehman-a i na taj način uticala na izazivanje finansijske krize u 2008. godini.

U narednoj tabeli možemo videti hronološki prikaz prethodno pomenutih korporativnih skandala, kao i metode koje su korišćene kako bi svoje finansijske izveštaje prikazali boljim nego što jesu.

Tabela 1. Hronološki prikaz najpoznatijih korporativnih skandala u svetu⁷⁵

Godina	Kompanija	Država	Delatnost	Način izvršenja prevare
1720	South Sea Company	Engleska	Kolonijalizam, preprodaja robova	Veštačko povećanje vrednost akcija i stvaranje lažne slike o svom poslovanju u javnosti.
1720	Mississippi Company	Francuska	Kolonijalizam	Veštačko naduvavanje vrednosti akcija kroz neosnovano uvećavanje dobiti.
1872	Credit Mobilier	SAD	Građevinarstvo	Naplata kompaniji Union Pacific skoro dvostruke vrednosti u odnosu na stvarnu vrednost obavljenog rada, koruptivne aktivnosti, umešanost zvaničnika SAD u prevaru
1929	Midwest Holding	SAD	Komunalne delatnosti	Prevare u oblasti pružanja električne energije, bankrotstva i pronevere
1932	Kreuger&Toll	Švedska	Holding kompanija, građevinarstvo	Ponzi šema, dividende su isplaćivane iz kapitala, prihodi od naknadnih kredita i izdatih obveznica korišćeni su za isplatu ranijih investitora
1938	Mc Kesson & Robbins Inc	SAD	Farmaceutska industrija	Lažno predstavljanje osnivača falsifikovanje dokumentacije, neosnovano prisvajanje sredstava

⁷⁴ Moody, M. (2013). *Lehman Brothers: Accounting Left to Interpretation*. (pristup: 07.09.2013.): [dostupno na: <http://www.fraudconferencenews.com/home/2013/6/24/lehman-brothers-accounting-left-to-interpretation/>]

⁷⁵ Prilagođeno prema autorima prethodno pomenutim u tekstu

1963	Allied Crude Vegetable Oil	SAD	Prehrambena industrija	Lažno prikazivanje imovine (zaliha) po osnovu kojih su odobravani značajni iznosi kredita
1986	ZZZ Best	SAD	Usluge čišćenja	Optužbe za reketiranje, proneveru, lažiranje čekova i kartica, prevare sa HOV, obmanu investitora, utaju poreza i prevare banaka
1987	Fermenta	Švedska	Farmaceutska industrija	Lažno predstavljanje osnivača, lažiranje akademskih kvalifikacija, lažno finansijsko izveštavanje
1990	Polly Peck	Velika Britanija	Tekstilna industrija	Lažiranje finansijskih izveštaja, prebacivanje gubitaka u rezerve, manipulacije sa kursnim razlikama, protivpravno prisvajanje sredstava
1992	Maxwell Communications	Velika Britanija	Medije i komunikacija	Pljačke penzionih fondova, lažno finansijsko izveštavanje, kao i lažiranje dokumentacije
1993	Balsam	Nemačka	Proizvodnja sintetičkih površina	Manipulacije sa prodajom potraživanja, fiktivna potraživanja, falsifikovanje dokumentacije
1998	Cendant korporacija	SAD	Uslužne delatnosti	Veštačko naduvavanje dobiti kroz fiktivne prihode ili kroz smanjenje obaveza od ukidanja restruktuiranja, pogrešne klasifikacije usluga u smislu njihovog vremena priznavanja
1998	Sunbeam	SAD	Izrada kućnih aparata	Izveštavanje koje nije u skladu sa računovodstvenim pravilima, stvaranje latentnih rezervi, fiktivne prodaje, pretrpavanje kanala
2000	Flowtex	Nemačka	Razvoj i distribucija sistema za bušenje	Krivotvorenje dokumentacije, dostavljanje lažnih informacija bankama, prodaja iste opreme po nekoliko desetina puta
2001	HIH	Australija	Osiguranje	Nepravilno računovodstveno vrednovanje rezervisanja, potcenjivanje sadašnjih i budućih premija osiguranja, agresivno računovodstvo, prevare uprave, prisvajanje sredstava za ličnu upotrebu
2001	Enron	SAD	Energetika	Dugovi pridruženih kompanija nisu konsolidovani u izveštajima, pozajmice su prikazane kao prihodi, zamena aktive kao prodaja sredstava, zloupotreba MTM računovodstva, preuranjeno priznavanje prihoda, bankovne prevare, prevare sa HOV, podnošenje lažnih iskaza bankama i revizorima, pranje novca, insajderska

				trgovina, saučesništvo sa Arthur Andersen revizorskom kućom u brisanju dokumenata i lažnom finansijskom izveštavanju
2002	Tyco International	Bermudi	Distribucija električne energije	Protivpravno prisvajanje sredstva putem neodobrenih kredita, bonusa, primena neobične računovodstvene prakse, zloupotreba kroz <i>spring-loading</i>
2002	World Com	SAD	Telekomunikacije	Lažno finansijsko izveštavanje, naduvavanje prihoda, prebacivanje rezervi u prihode, prikazivanje operativnih troškova kao nematerijalne imovine, kršenje Zakona o HOV
2002	AOL	SAD	Mediji i komunikacija	Manipulacije sa obračunom amortizacije, lažne transakcije u kojima je uvećavan sopstveni prihod dajući kupcima novac kako bi kupovali online oglašavanja koja im nisu bila potrebna
2003	Qwest	SAD	Telekomunikacije	Lažno finansijsko izveštavanje, falsifikovanje dokumenata, nezakonito priznavanje prihoda kroz <i>round tripping</i> , prerano priznavanje prihoda
2003	Parmalat	Italija	Prehrambena industrija	Lažno finansijsko izveštavanje, falsifikovanje računa, pogrešno prikazivanje kapitala, dvostruki računi prodaje, fiktivno iskazivanje potraživanja i prihoda
2008	Bernard Mardoff Investment Securities LLC	SAD	Finansijske i investicione usluge	Ponzi šema, prevare sa HOV, pranje novca, lažno finansijsko izveštavanje, krađa novca, obmana Komisije za HOV
2009	Satyam Computer Services	Indija	Informatičke usluge	Precenjivanje imovine, potcenjivanje obaveza, lažno kreiranje bankarskih izvoda, protivpravno prisvajanje novca, kreiranje lažnih računa zaposlenih, precenjivanje bilansa uspeha preko lažnih računa za depozite, krivotvorenje različitih vidova dokumentacije
2010	Lehman Brothers	SAD	Investiciono bankarstvo	Kršenje standarda o repo ugovorima, neevidentiranje obaveza, prikaz manjeg leveridža, saučesništvo sa revizorskom kućom E&Y koja je potpomagala prikazivanje pogrešnih finansijskih izveštaja i učestvovala u izazivanju finansijske krize

Na osnovu svega pomenutog, može se reći da su korporativni skandali kroz lažno finansijsko izveštavanje otvorili problem koji je rastao u svojoj ozbiljnosti i učestalosti kroz istoriju. Iskustva mnogih kompanija, pokazala da je veliki broj prevara narušio integritet finansijskog izveštavanja i doveo do značajnih ekonomskih gubitaka, gubljenja poverenja investitora, ali i ostalih interesnih grupa kao korisnika finansijskih izveštaja. Mnoge prevare, rezultirale su ne samo finansijskim gubicima date kompanije, već i stvaranju tzv. *domino efekta* koji je naneo materijalne štete ostalim interesnim grupama počevši od klijenata, investitora, zaposlenih, ali i države koja je bila prinuđena da na različite načine sanira gubitke privrede. Iz primera korporacija različitih država čini se da su ljudska pohlepa za novcem, uticajem, potrebom da se ispune očekivanja analitičara, samo neki od motiva kojim su se vodili oni koji su prešli granice svoje korporativne odgovornosti i na različite načine stekli protivzakonitu imovinsku korist. Ipak, mnogi skandali ukazali su na potrebu za revidiranjem kako profesionalne, tako i zakonske regulative, uključujući i one zakone koji su do tada regulisali različite vidove funkcionisanja privrednih društava, ali i načine njihove kontrole kroz vršenje interne i eksterne revizije.

2.2.1 Usvojeni zakoni kao posledica korporativnih skandala u svetu

Mnogobrojni skandali koji su uzdrmali različite države širom sveta, bili su razlozi za izmene, dopune i nove zakone, ali i standarde u oblasti računovodstva i revizije, čija je namena pre svega preventivnog karaktera kako se isti ili slični propusti ne bi dešavali u budućnosti.

Vlada SAD je nakon prevara počinjenih u toku američkog građanskog rata u martu 1863. godine donela Zakon lažnog potraživanja ili tvrdnji u cilju rešavanja navodne lažne tvrdnje u mnogim privrednim sektorima, uključujući zdravstvo, farmaciju, finansije i odbranu kako bi se povratila izgubljena sredstva, sprečile prevare i podstaklo etičko korporativno ponašanje. Šermanov zakon (*Sherman Antitrust Act*) iz 1890. usvojen od strane Kongresa kao prvi federalni zakon ograničenja kartela i monopola, još uvek čini osnovu za većinu antimonopolskih parnica od strane savezne vlade SAD. Ona zabranjuje određene poslovne aktivnosti za koje savezna vlada smatra da su monopolski, uključujući trustove i ostale organizacije u svrhu zaštite trgovine i razmene od nezakonitih ograničenja i monopola. Zakon o prihodima iz 1913. godine poznat kao *Tariff Act* ponovo je nametnuo savezni porez na dohodak nakon ratifikacije Šesnaestog amandmana i sniženja osnovnih carinskih stopa od 40% do 25%⁷⁶. Stoga, kolaps američkog finansijskog tržišta imao je za posledicu sprovođenje različitih zakona od strane američke federalne vlade kako bi regulisala poslovanje berzanskog tržišta, kao i rast stope nezaposlenosti, deflacije i ekonomskog šoka.

Sredinom juna 1933. godine donet je Zakon o bankarstvu poznat kao Glas-Steagall Act. Ovim zakonom restruktuiran je američki bankarski sistem, u kome su investicione kuće razdvojene

⁷⁶ Foster, R. (2008). *It's All About Evil*, Bloomington: AuthorHouse. str.209

od komercijalnih banaka. Osnovana je Bank Deposit Insurance Corporation (FDIC) koja je garantovala pojedinačne depozite banaka⁷⁷.

Zakonski akti o HOV 1933. i 1934. koji propisuju obavezno vršenje revizije za sve kompanije koje se kotiraju na berzi i koje se vode kod Komisije za berzu i HOV, u stvari su rezultat velikih finansijskih kriminalnih radnji tog vremena koji su uticali na porast potražnje za finansijskim revizorima i ovlašćenim računovođama⁷⁸. Ovaj zakon često nazivan i „*poverenje u HOV*“ zahteva da investitori dobiju finansijske i ostale značajne informacije koje se tiču HOV kojima se javno trguje kao i da se spreči obmanjivanje, netačno iznošenje informacija i ostalih prevara u smislu trgovine HOV⁷⁹.

Zakon o berzama HOV stvorio je Komisiju za HOV. Zakon je dodelio Komisiji mnoga ovlašćenja za skoro sve aspekte tržišta HOV. Ovo uključuje registrovanje, regulisanje i nadgledanje brokerskih kuća, agenata i kliring kuća, kao i različitih sopstveno regulatornih organizacija za trgovinu HOV (*The Nation's Securities Self Regulatory Organizations - SRO*), kao što su Njujorška berza, NASDAQ i Chicago Board of Options. Zakon određuje i zabranjuje određene aktivnosti na tržištu i obezbeđuje Komisiji ovlašćenja nad pravnim i fizičkim licima sa kojima je povezana. Takođe, ovlašćuje Komisiju da zahteva periodično izveštavanje kompanija čijim se HOV javno trguje⁸⁰.

Zakon o Holding kompaniji komunalnih delatnosti iz 1935. god. (*Public Utility Holding Company Act of 1935-PUHCA*), poznat kao Wheeler-Rayburn Act, bio je zakon koji je usvojen od strane Kongresa SAD, kako bi olakšao regulisanje komunalnih usluga, ograničavajući njihova poslovanja u okviru jedne države, izloživši ih uticaju državne regulacije ili zahtevanju pripajanja, tako da svaki postaje jedan integrisani sistem u okviru jedne ograničene geografske oblasti. Drugi cilj je bio da se napravi razlika između regulisanih i neregulisanih komunalnih holding kompanija.

McKesson & Robins prevara dovela do značajnih promena u postupcima za imenovanje revizora kao i sprovođenje revizije. Posle četiri meseca ročišta, Komisija za HOV je preporučila da podčlanovi odbora klijenta imenuju revizore, a da revizori treba da budu birani i da dostave svoj izveštaj akcionarima. U leto 1939. godine, američki Institut ovlašćenih javnih računovođa (*American Institute of Certified Public Accountants*), u daljem tekstu AICPA, imenovao je svoj prvi Komitet za procedure revizije. Prvi standard Komiteta, Izveštaj o postupku revizije br. 1, „*proširenja postupaka revizije*“ (*Statements on Auditing Procedure No. 1, "Extensions of Auditing Procedure"*), uključio je posmatranje popisa i konfirmacije potraživanja - dve procedure koje su trebalo da pomognu u otkrivanju prevare u slučaju McKesson & Robbins⁸¹.

Šesdesetih godina 20. veka, usled skandala vezanih za prevare u franšizingu koji su dospeli na sud, franšiza je nastavila da postoji u onoj meri u kojoj kontroliše odluke poslovanja korisnika

⁷⁷ Federal Reserve Bank of St. Louis (1933). *Banking Act of 1933*, (pristup: 08.10.2013.): [dostupno na: https://fraser.stlouisfed.org/scribd/?item_id=15952&filepath=/docs/historical/ny%20circulars/1933_01248.pdf]

⁷⁸ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 50-55

⁷⁹ US Securities and Exchange Commission. (2013). *Securities Act of 1933*. (pristup: 09.10.2013.) [dostupno na: <http://www.sec.gov/about/laws.shtml#secact1933>]

⁸⁰ US Securities and Exchange Commission. (2013). *Securities Exchange Act of 1934*. (pristup: 09.10.2013.) [dostupno na: <http://www.sec.gov/about/laws.shtml#secexact1934>]

⁸¹ Clikeman, P. M., *op.cit.*

franšiza u svrhu dobrobiti celokupnog poslovanja. Godine 1960. Međunarodno Udruženje Franšiza (*International Franchise Association- IFA*) osnovano je kako bi štitilo i promovisalo sektor franšizinga. Partneri IFA zajedno sa Kongresom i Saveznom trgovinskom Komisijom (*The Federal Trade Commission -FTC*) uspostavljaju i ažuriraju propise koji se odnose na franšizing kako bi se obezbedila pravičnost unutar delatnosti. FTC zahteva obelodanjivanje informacija svim potencijalnim korisnicima franšize, pri čemu se mnoge regulative o franšizi vrše na nivou države⁸². Takođe FTC je sedamdesetih godina, razvio *Uniform Offering Circular*, kao obavezan dokument davaocima franšize, kako bi se pružile sve potrebne informacije potencijalnim korisnicima franšize i kako bi se osiguralo da se dobiju sve neophodne informacije pre nego što se izvrši investiranje. Dokument je kasnije revidiran u Dokumentu obelodanjivanje Franšiza (*Franchise Disclosure Document*) i koristi se i dan danas⁸³. Stoga su mnoge države, donele neku vrstu "*malog FTC zakona*," (*Little FTC Act*) koji zabranjuje nelegalne metode i lažne akte u trgovini i privredi, kao i zakona koji regulišu automobilsko dilerstvo, franšize vezane za benzinske pumpe, dilere opreme za farme ili zastupništva alkoholnih pića. Na ovaj način uspostavljaju se i ažuriraju propisi koji se odnose na franšizing, kako bi se obezbedila pravičnost poslovanja unutar određenih delatnosti.

Tokom sedamdesetih godina prethodnog veka, propusti u kontrolisanju poslovanja i počinjene kriminalne radnje, poput Equity Funding-a, kao i ostalih malverzacija koje su se dešavale u drugim državama, uticali su na usvajanje preciznijih standarda revizije u vezi sa odgovornošću revizora otkrivanju grešaka i nepravilnosti kao nezakonitih radnji klijenata. Nakon Watergate istrage, posebna pažnja je usmerena na institucije odgovorne za kršenje zakona⁸⁴. Skandali u oblasti štednje i kredita u istom periodu, naveli su Kongres da donese zakon koji je izmenio regulativu finansijskih institucija, kako bi preventivno uticala na loše investicije i potencijalne kriminalne radnje u ovom sektoru⁸⁵. Ove nezakonite aktivnosti doprinele su formiranju Treadway komisije koja je svoj rad nastavila kao Komitet sponzorskih organizacija (COSO) i postoji i dan danas.

Zakoni koji se odnose na sprečavanje kriminalnih radnji u poštanskom poslovanju, elektronskim komunikacijama i Federalnu trgovinsku komisiju, kao i zakoni koji su doprineli razvoju revizije kriminalnih radnji odnose se na Zakon o penzionim fondovima, Zakon o zaštiti penzijskih nadoknada po osnovu zaposlenja i Zakon o sprečavanju korupcije u stranim državama⁸⁶.

Devedesetih godina prošlog veka, Američki institut ovlašćenih javnih računovođa (The American Institute of CPAs), usvojio je COSO model kao Saopštenja o Standardu br. 78 (*Statements on Auditing Standards –SAS 78*) - *Razmatranje internih kontrola u reviziji finansijskih*

⁸² Herman, M. L. (2010). *A brief history of franchising*.(pristup: 27.11.2013) [dostupno na: <http://www.franchise-law.com/Franchise-Law-Overview/A-Brief-History-of-Franchising.shtml>]

⁸³ BusinessMart.com. (2013). *The History of Franchising*. .(pristup: 29.11.2013) [dostupno na: <http://franchises.businessmart.com/the-history-of-franchising-print.php>]

⁸⁴ Gold, M., & Levi, M. (1994). *Money-laundering in the UK: An Appraisal of Suspicion-Based Reporting*. The Police Foundation/University of Wales. *op.cit*

⁸⁵ Amadeo, K. (2013). *Savings and Loans Crisis*. (pristup: 18.01.2014.) [dostupno na: http://useconomy.about.com/od/grossdomesticproduct/p/89_Bank_Crisis.htm]

⁸⁶ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 51

izveštaja. Grupa zakona koji su doneti u cilju sprečavanja kriminalnih radnji odnosili su se na Sarbanas-Oxley zakon, Zakon o prenosivosti zdravstvenog osiguranja i odgovornosti (*The Health Insurance Portability and Accountability Act -HIPAA*) iz 1966. godine i Zakon GrammLeach-Bliley o modernizaciji finansijskih usluga iz 1999. godine, koji su doneti kako bi se uspostavilo pravilno funkcionisanje i veća mera predostrožnosti u okviru pomenutih oblasti. Saopštenja o Standardu br. 99 - *Razmatranje kriminalnih radnji u reviziji finansijskih izveštaja* dopunio je načela zakona SOX. Prema SOX-u menadžment je odgovoran za kriminalne radnje, dok eksterni revizori treba da budu aktivni u otkrivanju kriminalnih radnji. Ovaj standard zahteva da revizori moraju da pristupaju reviziji finansijskih izveštaja sa profesionalnim skepticizmom u smislu da budu svesni mogućnosti pojave kriminalne radnje.

Odeljak 404 SOX nalaže menadžmentu da oceni efikasnost internih kontrola nad finansijskim izveštavanjem, kao i da svoju ocenu navede u svom godišnjem izveštaju. Takođe, ovaj izveštaj uprave procenjuju eksterni revizori koji bi trebalo da iznesu svoje mišljenje o navedenom izveštaju. Najznačajnije izmene SOX su:⁸⁷

- Više nezavisnih odbora direktora (posebno komitet za reviziju)
- Povećano angažovanje komiteta za reviziju (posebno u nadzoru nad upravom i programima za sprečavanjem kriminalnih radnji)
- Više finansijske ekspertize u komitetu za reviziju
- Više nezavisnih pravaca izveštavanja (eksterni i interni revizori izveštavaju direktno komitetu za reviziju)

Nadalje, revizijski standard br. 2 usvojio je dosta zahteva iz SAS 99 i kao deo tog usvajanja naglašava da su revizija interne kontrole i revizija finansijskih izveštaja povezani i zahtevaju da se priroda, vreme i nivo postupaka u reviziji koriguju u skladu sa rezultatima dobijenim revizijom interne kontrole, koji uključuju sve nalaze koji se odnose na kriminalne radnje. Ovaj standard takođe usmerava na COSO model vezano za upravljanje rizikom od nastanka kriminalnih radnji. Prema Wells-u, SAS 99 je jedinstven, jer tvrdi da postoji rizik od prevare u svakom poslu⁸⁸. Takođe, u procedure revizije potrebno je da bude uključena procena o mogućnosti pojave kriminalnih radnji od prve do poslednje faze revizije, što znači da revizorski tim treba da identifikuje, proceni i reaguje na rizike od pojave kriminalnih radnji. Na kraju, standard upućuje na to da ocenjivanje revizijskih dokaza, kao i korigovanje revizije treba da bude kontinuiran proces. Novi standard opisuje konkretne korake koje revizori moraju slediti tokom angažmana revizije. Ovi koraci obuhvataju tzv. pred-revizijski „*brainstorming*“, povećani profesionalni skepticizam, dodatne istrage, razmatranje faktora rizika, kao i određivanje odgovora na faktore rizika. SAS 99 takođe zahteva da se proceni revizijsko osoblje kako bi se utvrdilo da li imaju dovoljno stručnosti u oblasti prevare. Ipak, potrebno je naglasiti da se stepen profesionalnog

⁸⁷ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 53

⁸⁸ Nunn, L., McGuire, B., Whitcomb, C. & Jost E. (2006). Forensic Accountants: Financial Investigators. *Journal of Business & Economics Research*, 4(2), str. 1-6

skepticizma koji revizori upotrebljavaju, razlikuje se od stepena koji koriste forenzičke računovođe.

Računovodstveni skandali koji su uzdrmali Švedsku, pored neposrednih pravnih regulativa kao odgovora na iste, uticali su i na javne debate u vezi ciljem i obimom računovodstva, njenom regulativom i ulogom revizora. One su rezultirale u revidiranju švedskih računovodstvenih standarda i švedskih zakona sa ciljem da otklone svi propusti u zakonu, koji su eventualno doprineli finansijskim skandalima. Prevara kompanije Kreuger 1930. godine, verovatno je imala najveći uticaj na švedske računovodstvene propise, jer je dovela do usvajanja Zakona HOV u Švedskoj i u SAD, kao i do povećanog regulisanja korporativnih finansijskih informacija i obelodanjivanja od strane kompanija na berzi⁸⁹. U Švedskoj, postojeći Zakon o privrednim društvima je revidiran, kako bi se namerne računovodstvene nepravilnosti gonile kao krivično delo. Uloga revizora u Švedskoj takođe je radikalno promenjena posle 1930. godine, gde su novi propisi obavezali sve korporacije koje se kotiraju na berzi u Stokholmu da imaju zakonsku reviziju vršenu od strane ovlašćenog ili javnog računovođe⁹⁰.

Satyam skandal u Indiji, naglasio je važnost Zakona HOV i korporativnog upravljanja u tržištima u razvoju. Satyam prevara je podstakla vladu Indije da pooštri norme korporativnog upravljanja, kako bi se sprečilo ponavljanje sličnih prevara u budućnosti.

Korporativni skandali u Nemačkoj učinili su sistem finansijskog izveštavanja rigidnijim, izveštaj uprave detaljnijim i transparentnijim, ali i snažniji i kvalitetniji sistem kontrola, gde je na primer od 2005. godine nezavisna revizorska komisija (*Audit Oversight Commission*) obavezna za nadgledanje Nemačke komore javnih računovođa kao jedne od mera kontrole za propuste revizora i njihovog nedovoljnog kvaliteta u vršenju revizije nemačkih kompanija, posebno u periodu nakon 2000. godine.

Uprkos rigoroznoj kontroli finansijskih izveštaja u razvijenim državama, kao što je Kraljevina Norveška, nakon nekoliko skandala u ovoj državi, pojačana je kontrola vršenja revizije kako bi se sprečili dotadašnji propusti u kontroli poslovanja mnogih kompanija. Na primer, poznat je slučaj privrednog društva koje se bavilo kupovinom i izvozom morske ribe, gde se nabavka robe vršila bez izdavanja fiskalnog računa. Privredno društvo je izvozilo ribu u Dansku i Veliku Britaniju, vršilo je i povraćaj PDV-a, dok se prijavljivanje PDV-a obavljalo na najnižem mogućem nivou. Prethodno je rezultiralo da je nakon četiri godine, privredni subjekt prikupio 40 miliona norveških kruna od utaje poreza, kada je slučaj konačno otkriven. Međutim, najveći računovodstveni i revizijski skandal u Kraljevini Norveškoj dogodio se 2002. godine kada je privredni subjekt uz pomoć revizijske agencije koristio finansijske izveštaje koji su davali lažan utisak o stanju imovine i zarađivačkoj sposobnosti privrednog subjekta. Finansijski izveštaji su poslužili kao osnova za podizanje kredita u iznosu od 1,4 milijarde norveških kruna. Najveći deo novca za glavne stejkholdere je izgubljen kada je pokrenut stečaj privrednog subjekta, dok su vlasnici kažnjeni zatvorskom kaznom. Revizorska kuća, koja spada među četiri najveće, je

⁸⁹ Flesher, D. L., & Flesher, T. K. (1986). Ivar Kreuger's Contribution to U.S. Financial Reporting. *Accounting Review*, 61(3), str. 421-434.

⁹⁰ Jones, M., *op.cit.*, poglavlje 17.

kažnjena novčanom kaznom. Nakon ovih skandala kontrola je značajno pooštrena, kao i kriterijumi dobijanja licence ovlašćenog revizora.

Tabela 2. Podaci o kontroli revizora Kraljevine Norveške po godinama⁹¹

Godina	2003	2004	2006	2007	2008
Broj registrovanih revizora	N/A	N/A	N/A	1.511	1.511
Uzorak	275	268	384	350	302
Pozitivna ocena	254	268	337	313	247
Opomena i status zamrzavanja revizorske dozvole	21	224	43	35	48
Oduzimanje dozvole za rad	0	1	4	2	7

Iz prethodne tabele primećujemo da je 2008. godine od 1.511 registrovanih revizora, kontrolisano 302 revizora, što je solidan uzorak. Od navedenog broja kontrolisanih revizora, 247 su ocenjena pozitivno, 48 revizora je dobilo opomenu i status zamrzavanja revizijske dozvole, dok je sedam revizora izgubilo pravo rada na tim poslovima. Zanimljivo je primetiti da je od 247 pozitivno ocenjenih revizora, dvadeset revizora napustilo svoj rad pred samu kontrolu⁹².

U Velikoj Britaniji, kolaps Polly Peck-a, ali i propast BCCI i Mirror grupe, bez sumnje doprinela je jačanju novoformiranog Odbora računovodstvenih standarda (*Accounting Standards Board-ASB*). Među prvim ciljevima Odbora bili su Izveštaj o novčanim tokovima (obrađen u Britanskim standardima finansijskog izveštavanja-UK FRS 1), Izveštaj o zavisnim kompanijama i merdžerima i akvizicijama (u početku obrađen u FRS 2 i FRS 6), Izveštavanju finansijskih performansi (obrađen u FRS 3) i Finansiranja vanbilansnih pozicija (obrađena u FRS 5). Od tada britanski računovodstveni standardi nastavili su da se razvijaju, u početku od strane Odbora i sada pod efektivnim okriljem i Odbora za međunarodne računovodstvene standarde, a takođe je došlo do revizije i jačanja originalnog Kombinovanog zakonika o korporativnom upravljanju⁹³.

U Italiji, kolaps Parmalat-a imao je uticaj na poslovanje i društvo u celini, ali i na reputaciju izvršnih direktora, internih računovođa, nezavisnih revizora, pravnih savetnika za Parmalat, koji su prosleđeni sudskim organima. Reputaciona šteta Grant Thornton-a kao revizorske kuće imala je sličan efekat kao revizorska kuća Arthur Andersen u SAD. U cilju analiziranja ključnih šema računovodstvene prevare, ispitane su tehnike koje je koristilo rukovodstvo Parmalat-a, ali i način korporativnog upravljanja koji je omogućio da se poćini prevara u kojima su kreativne računovodstvene prakse prevazišle dozvoljenu granicu opšteprihvaćenih računovodstvenih principa (*General Accepted Accounting Principles-GAAP*). Promene u nadzoru vlade poslovnih praksi u Italiji, ogleda se u stvaranju biroa zaduženog za nadzor italijanskih finansijskih tržišta. Trenutno postoji veliki broj posebnih komisija, kao što su Uprava za nadgledanje poslovanja koja

⁹¹ Registracioni centar Norveške. (2011). *Kontrola rada revizora*. (pristup: 10.03.2011.) [dostupno na: www.brrg.no]

⁹² Knezević, G., Mizdraković, V., & Buhić, J. (2011). Komparativna analiza računovodstvenih sistema Kraljevine Norveške i Republike Srbije. *Singidunum revija*, 8 (2), str. 65-71.

⁹³ Jones, M. *op.cit.* poglavlje 18.

se tiču osiguranja (*it. Istituto per la Vigilanza Sulle Assicurazioni Private e di Interesse Collettivo-ISVAP*) i Komisije za nadzor penzionih fondova (*it. Commissione di Vigilanza sui Fondi Pensione-COVIP*), čiji je cilj da pospeše efikasnost poslovanja i njegovo pravilno funkcionisanje. Takođe, novina nakon skandala sa Parmalat-om jeste da revizori moraju da daju svoje razumevanje celokupne računovodstvene prakse svake kompanije, čiju su reviziju vršili, kao i da primene pravila adekvatnosti kapitala u cilju predostrožnosti i sprečavanja ponavljanja korporativnih skandala koji su se desili u poslednjih 15 godina⁹⁴.

Nakon korporativnih neuspeha koji su se desili u Australiji 2000-ih, Australija je kao i SAD i Velika Britanija, donela korporativne zakone u cilju rešavanja ključnih nedostataka u okviru korporativnog upravljanja. Zakon o Reformi u reviziji i korporativnom obelodanjivanju iz 2004. godine (*The Corporate Law Economic Reform Program/Audit Reform and Corporate Disclosure Act of 2004*) bio je primarni odgovor australijske vlade za računovodstvene skandale i skandale korporativnog upravljanja. Neke od ključnih promena obuhvaćenih u ovom zakonu bili su: zahtev za rotiranjem revizora za klijente koje čine otvorena akcionarska društva svakih pet godina; povećana pravna zaštita uzbunjivača, snažniji zahtevi za obelodanjivanje koji se odnose na naknade upravi; obavezna potvrda uprave za adekvatnost finansijskih izveštaja; uvođenje pravne potpore standarda revizije; proširenje uloge Saveta za finansijsko izveštavanje za preuzimanje odgovornosti za reviziju i postavljanje standarda režima računovodstva, kao i nadzor nad nezavisnošću revizora⁹⁵.

Možemo reći da je svaki talas korporativnih neuspeha kroz istoriju ispraćen nizom reformi upravljanja, ali i zakonske i profesionalne regulative. Vlade širom sveta kao i računovodstvena i revizorska tela stvorili su nove i rigidnije zakone kako bi se izbeglo ponavljanje propusta u okviru nesmetanog korporativnog upravljanja. Takve reforme odnose se na finansijsko izveštavanje i reviziju koje imaju za cilj da se obezbedi, koliko je to moguće, da se greške i nemarnost prošlosti ne ponove u budućnosti. Stoga, neke od najpoznatijih korporativnih skandala i prevara finansijskog izveštavanja potrebno je proučavati u smislu analiziranja preventivnih šema u cilju detekcije i smanjenja rizika od ponovnih nezakonitih aktivnosti u budućnosti. Stoga je u današnjem poslovanju potreban viši nivo stručnosti kako bi se analizirale današnje komplikovane finansijske transakcije i događaji, a kao rezultat toga, forenzičko računovodstvo, kao interdisciplinarno područje, jeste stavljeno u “*prve redove krstaških pohoda*” protiv finansijskih prevara⁹⁶.

⁹⁴ Sverige, C. (2004). *The Parmalat scandal and globalization: impact on the Italian economy*. (pristup: 15.11.2013.) [dostupno na: <http://www.wsws.org/en/articles/2004/04/parm-a17.html>]

⁹⁵ Jones, M. *op.cit.* poglavlje 8.

⁹⁶ Bhasin, M. (2013). Corporate Governance and Role of the Forensic Accountant: An Exploratory Study of an Asian Country. *International Journal of Contemporary Business Studies*, 4 (7), str.28-59

2.3 Pojam i delokrug forenzičkog računovodstva

U pravcu preciznijeg određenja samog pojma forenzičkog računovodstva mnogi autori daju svoje viđenje, pa se u literaturi mnogu pronaći njegove različite definicije.

Prema Bologna i Lindquist-u, forenzičko računovodstvo odnosi se na izraz koji opisuje bilo koju finansijsku istragu koja može završiti na sudu⁹⁷. Prema Williams-u, forenzičko računovodstvo odnosi se na određeni vid profesionalne ekspertize koji je potkrepljen osobinama koje je moguće jasno identifikovati kao racionalnost, objektivnost i nezavisnost. Pomenuti autor navodi da forenzičke računovođe poseduju posebno društveno priznanje, koje je od velike važnosti za ekonomska pitanja i sticanje poverenja u iste⁹⁸. Udruženje ovlašćenih ispitivača prevara (*Association of Certified Fraud Examiners*), u daljem tekstu ACFE, definiše forenzičko računovodstvo kao korišćenje i primenu računovodstvenih veština u potencijalnim ili stvarnim građanskim ili krivičnim sporovima, koje uključuje, ali se ne ograničava na standarde iz oblasti računovodstva i revizije; utvrđujući umanjenja dobiti koja se prikazuje, prihoda, imovine ili štete; procene internih kontrola, prevare i sve drugo što može dovesti do toga da se računovodstvena ekspertiza uključi u pravni sistem. Singleton i dr. navode da naziv „forenzičko“ u računovodstvu se tiče odnosa i primene finansijskih stavki u pravnim problemima, pa su dokazi u forenzičkom računovodstvu otuda usmereni na sud⁹⁹.

Termini kao što su forenzičko računovodstvo, istražno računovodstvo, podrška u parničanju i forenzička revizija, iako imaju određene zajedničke karakteristike, njihov delokrug i namena se u izvesnoj meri razlikuju, pa je u cilju njihovog pojašnjenja potrebno izvršiti razgraničenje navedenih pojmova. Ipak, pored obavljanja širokog spektra poslova, smatra se da se forenzičko računovodstvo može podeliti na dve osnovne kategorije: istražno računovodstvo i sudsku podršku¹⁰⁰.

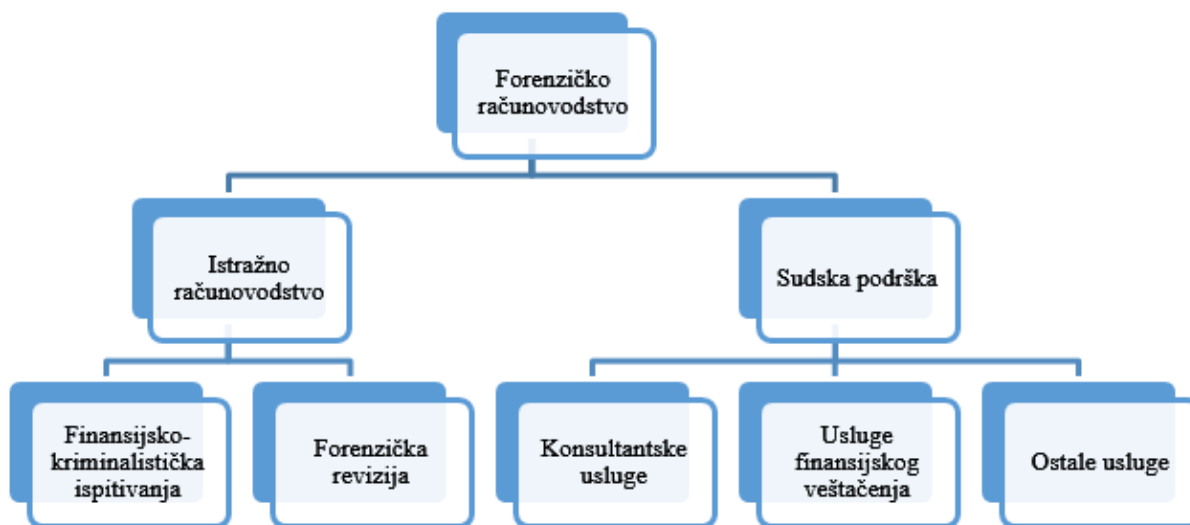
⁹⁷ Bologna, J., & Lindquist, R. (1995). *Fraud Auditing and Forensic Accounting*. New York: John Wiley and Sons.

⁹⁸ Williams, J. W. (2002). *Playing the Corporate Shell Game: The Forensic Accounting and Investigation Industry, Law, and the Management of Organizational Appearances*. Doctoral Dissertation. Toronto: York University.

⁹⁹ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 55

¹⁰⁰ Petković, A. *op.cit.*, str. 182.

Slika 1. Delokrug forenzičkog računovodstva¹⁰¹

Istražno računovodstvo sprovodi se onda kada postoji sumnja ili nagoveštaj pojave kriminalne radnje u finansijskim izveštajima ili u uslovima kada je neophodno preventivno izvršiti proveru samog poslovanja privrednog društva. Usluge istražnog računovodstva se vrše u cilju otkrivanja postojanja određenih nezakonitosti, pre nego će njihovi rezultati dospeti na sud. Istražno računovodstvo može se podeliti na *finansijsko-kriminalistička ispitivanja* i *forenzičku reviziju* ¹⁰².

Osnovna svrha *finansijsko-kriminalističkih ispitivanja* jeste u cilju proaktivnog pristupa koji se fokusira na detekciju, kao i prepoznavanje kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima. Na primer, mogu se javiti u okviru poreske i tržišne inspekcije, privatnih agencija za istraživanje kriminalnih radnji itd.

Forenzička revizija predstavlja specifičan način angažovanja u okviru nezavisne revizije finansijskih izveštaja koja uključuje primenu veština iz oblasti revizije i računovodstva, kroz sprovođenje detaljnih revizorskih procedura, kako bi se otkrile kriminalne radnje u finansijskim izveštajima. Takođe, forenzička revizija usmerena je na prezentovanje i izražavanja mišljenja na način koji je prikladan i prihvatljiv na sudu. Forenzički revizor stoga u svom izveštaju treba da otkrije i imenuje počinioca kriminalne radnje, ali i vreme i mesto izvršenja iste, zatim da izvrši kalkulaciju materijalne štete koja je nastala kao posledica kriminalne radnje. Takođe, na kraju, forenzički revizor trebalo bi da opiše i način izvršenja kriminalne radnje kako bi izveštaj forenzičkog revizora mogao biti korišćen kasnije na sudu.

Sudska podrška predstavlja aktivnosti u kome forenzički računovođa pomaže advokatima u procesima tužbe ili odbrani slučaja u pravnom sistemu¹⁰³. Ovakva vrsta podrške odnosi se na različite vidove usluga koje se pružaju advokatima i stranama u sudskim postupcima, od strane

¹⁰¹ Petković, A. *op.cit.*, str.185

¹⁰² *Ibid*, str. 182

¹⁰³ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str.56

osoba koji poseduju znanja i veštine iz oblasti revizije i računovodstva, a koje mogu pružiti pomoć kod rešavanja sudskih sporova. Naravno, sudska podrška ne ograničava se samo na kriminalne radnje u sudskim postupcima, a može se podeliti na *konsultantske usluge*, *usluge veštačenja* i ostale *usluge*¹⁰⁴.

Konsultantske usluge uključuju aktivnosti u kojima forenzičke računovođe pružaju savete u vezi sa forenzičko-računovodstvenim pitanjima značajnim za sudski postupak, iako ne svedoče u svojstvu sudskih veštaka, već samo pružaju pomoć advokatima ili jednoj od strana u sudskom postupku. Forenzičke računovođe u tom smislu mogu izračunavati gubitke po osnovu prestanka poslovanja, meriti vrednost gubitka usled raskidanja ili kršenja ugovora ili na primer, pojednostaviti veliki broj složenih računovodstvenih podataka i prikazati ih na lakši i razumljiviji način za potrebe sudskog postupka.

Usluge veštačenja se pružaju od strane sudskih veštaka koji bi trebalo da iznesu svoje mišljenje o određenim stručnim pitanjima. Oni se mogu pojaviti u ulozi stručnog svedoka ili veštaka u određenom sudskom procesu. Forenzički računovođa koji poseduje odgovarajući stepen obrazovanja, stručno iskustvo, ali i određeni nivo veština i znanja u oblasti računovodstva i revizije, može se registrovati kao samostalni sudski veštak ili sudski veštak u okviru stručne ustanove. Po zahtevu suda u određenom sudskom postupku i za određena stručna pitanja, sudski veštak dostavlja nalaze i svoje mišljenje, o čemu će biti više reči u narednom poglavlju disertacije.

Ostale usluge odnose se na aktivnosti gde se forenzički računovođa pojavljuje kao posrednik jedne od strana u sudskom postupku, odnosno ekspert suda za svedočenje, s tim što se u tom slučaju on ne pojavljuje ni u svojstvu konsultanta niti veštaka¹⁰⁵.

2.3.1 Uloga, zadaci i karakteristike forenzičkih računovođa

S obzirom na raznovrsnost usluga koje pruža forenzičko računovodstvo, evidentno je da su i zadaci koje forenzičke računovođe sprovode raznolike. U tom smislu, različiti autori navode širok spektar aktivnosti koje forenzičke računovođe sprovode u cilju ispitivanja finansijskih, ali i nefinansijskih informacija u cilju razrešenja određene sporne činjenice.

Prema Singleton-u i dr., glavni zadatak forenzičkih računovođa jeste prevođenje kompleksnih finansijskih transakcija i numeričkih podataka u informacije koje osobe izvan te oblasti mogu razumeti. Ovo je veoma značajno, jer su često na sudu prisutne i osobe koje se slabo razumeju u procese samog računovodstva. Ekspertiza forenzičkih računovođa stoga mora uključivati ne samo računovodstvo i reviziju, već i samu istragu kriminalnih radnji, intervjuisanje, pisanje izveštaja, kao i ulogu veštačenja na sudu¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Fenton, E. (2007). *Wading Into Litigation Support*. (pristup: 11.14.2013.) [dostupno na: <http://www.journalofaccountancy.com/Issues/2007/Aug/WadingIntoLitigationSupport.htm>]

¹⁰⁵ Petković, A. *op.cit.*, str.185

¹⁰⁶ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str. 57-60.

Forenzičke računovođe sprovode različite procedure i koriste raznovrsne resurse kako bi došle do validnih finansijskih dokaza, a kako bi iste mogli tumačiti i predstaviti na način koji će pomoći obema stranama da što brže i efikasnije reše žalbu, tužbu, istragu ili barem da učine lakšim i jednostavnijim deo finansijskog elementa u samoj debati. Prema Kahan-u, Manning-u i Wels-u, forenzičke računovođe koristeći finansijske informacije, razumeju, tumače, razlikuju bitno od nebitnog, rekonstruišu, identifikuju, čuvaju, izveštavaju i svedoče na sudu finansijske informacije dobijene u postupku istraživanja kriminalne radnje¹⁰⁷. Forenzičke računovođe često analiziraju finansijske izveštaje kroz različite finansijske pokazatelje, koriste horizontalnu i vertikalnu analizu, ali i data-mining tehnike kao što su Benfordov Zakon (*Benford's Law*)¹⁰⁸ i mnoge druge. Profesor Dahli Gray, smatra da forenzičke računovođe pružaju različite vrste usluga u sudskim postupcima od poslovnih nabavki, procene imovine u brakorazvodnim parnicama, različitih odštetnih zahteva, ali i izgubljene dobiti zbog pronevera i ostalih nezakonitih postupaka, utaje poreza i tehnika pranja novca¹⁰⁹. U svom radu, forenzički računovođa, najčešće učestvuje u sledećim aktivnostima¹¹⁰:

- istraživanje i analiza dokaza o počinjenoj prevari;
- razvijanje aplikacije korišćenjem informaciono-komunikacionih tehnologija koje koristi prilikom analize i prezentacije;
- predstavljanje rezultata istraživanja;
- učestvovanje u pravnim postupcima (najčešće kao svedok na sudu u svojstvu stručnjaka u oblasti forenzičkog računovodstva).

Forenzički računovođa bi trebalo da bude sposoban da uz minimalna saznanja o karakteristikama počinjene kriminalne radnje identifikuje način njenog izvođenja i postupaka¹¹¹. Takođe, bitno je da bude u mogućnosti da identifikuje i odredi finansijski aspekt koji je relevantan za dati predmet na osnovu svog iskustva, kao i saznanja do kojih je došao u toku ispitivanja. Tehnike koje će računovođa forenzičar koristiti u toku procesa istraživanja kriminalne radnje su od važnosti za pribavljanje dokaza koji treba da potvrde ili opovrgnu određene navode ili zahteve. Neophodno je da on poseduje određena znanja o dokazu, kao i načinu dokazivanja koji je

¹⁰⁷ Kahan, S. (2005). Bring' em back intact. *Accounting Today*, 19(18), str. 14-16; Manning, G. (2005). *Financial Investigation and Forensic Accounting*. Boca Raton: Taylor and Francis Group; Wells, J. (2005). When you suspect fraud. *Journal of Accountancy*, 199(6), str. 82-85.

¹⁰⁸ Benfordov zakon se koristi u postupku otkrivanja računovodstvenih prevara. Da bi bio primenljiv, neophodno je da vrednosti brojeva u analiziranom skupu prate log-normalnu raspodelu. Odnosi se na raspodelu učestalosti cifara na odgovarajućim rednim pozicijama brojeva. Na primer, zakon nalaže da je očekivana učestalost pojavljivanja cifre "1" na prvoj (slevo) poziciji broja oko 30%, dok je očekivana učestalost pojavljivanja cifre "9" na prvoj poziciji manja od 5%. Na ovaj način se mogu uočiti eventualna odstupanja posmatranog uzorka od očekivanih vrednosti predviđenih Benfordovim zakonom, što može ukazivati na manipulacije brojevima sa motivom finansijske prevare.

¹⁰⁹ Dahli, G. (2008). Forensic accounting and auditing compared and contrasted to traditional accounting and auditing. *American Journal of Business Education*, 1(2), str. 115-126.

¹¹⁰ Novajlija, S. (2011). Forenzičko računovodstvo i uticaj kreativnog računovodstva na finansijske izveštaje. *Druga međunarodna konferencija "Ekonomija integracija"*, Tuzla, str. 567-585

¹¹¹ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. *op.cit.*, str.58

prihvatljiv za sud, jer bi u suprotnom moglo da se desi da dokazi budu odbačeni kao neprihvatljivi za sudski postupak. Pored znanja o dokazima, potrebno je da zna kako da tumači finansijske informacije tj. potrebno je umeće sagledavanja svih aspekata određenog skupa događaja ili transakcija bez ograničenja ili predubeđenja. Računovođa forenzičar bi trebalo da bude upoznat sa procesom intervjuisanja, te je neophodno da usavrši veštine usmenog ispitivanja potencijalnih počinioaca nezakonitih aktivnosti. Veština vođenja istrage, ali i istraživački mentalitet, bi trebalo takođe da krasi računovođu forenzičara. Istraživački mentalitet se ogleda u potrazi za najboljim dokazom, koji je odgovarajući i dovoljan kako bi se dokazala kriminalna radnja. Ovo podrazumeva da se računovođa forenzičar oslanja, ali i ne ograničava na revizorske i računovodstvene standarde, gde delokrug ispitivanja nije limitiran materijalnošću određene transakcije, a u većini slučajeva uzorkovanje nije prihvatljivo prilikom utvrđivanja dokaza, kao što je to slučaj kod eksterne nezavisne revizije¹¹².

Prema Wells-u, forenzičke računovođe treba da pažljivo posmatraju i slušaju. Na ovaj način mogu da poboljšaju svoju sposobnost da otkriju laži, bilo da se radi o počinjenoj prevari, ili ne. Znanje i iskustvo u finansijskom planiranju, kao i napredno poznavanje rada na računaru, uključujući i sposobnost razumevanja i primene različitih informacija, tehnologija i računovodstvenih sistema, takođe predstavljaju veštine koje treba da poseduje jedan forenzički računovođa. Takođe, Wells smatra da iskustvo od nekoliko godina rada na složenim predmetima prevare u primeni zakona, nudi neprocenjivo znanje i iskustvo u oblasti istraga kriminalnih radnji¹¹³.

Istraživanje iz 2009. godine, sprovedeno od strane AICPA, uključilo je ispitivanje o glavnim osobinama i veštinama neophodnim za profesiju forenzičkog računovođe. Ispitivanje je uključilo 126 pravnih zastupnika, 603 ovlašćenih javnih računovođa koji primarno rade kao forenzičke računovođe i 50 akademika, tačnije profesora na katedri za računovodstvo i reviziju. Ispitanici su dali svoja mišljenja koje se tiču ličnih osobina i karakteristika koje bi trebalo da poseduje forenzički računovođa i rangirali ih prema značajnosti koje možemo videti u tabeli br. 3. Primetno je da su sve tri grupe respondenata, na prvo mesto stavile analitičke sposobnosti, kao fundamentalne osobine neophodne za ovu profesiju, dok su se na drugoj poziciji u zavisnosti od grupe ispitanika našle sposobnosti fokusiranja na detalje, etičnost i radoznalost. Ovo istraživanje potvrdilo je zapažanja Messmer-a iz 2004. godine, koji je naveo da analitičke sposobnosti jesu od fundamentalnog značaja za praksu forenzičkog računovođe¹¹⁴. Dalje, kao značajna osobina po mišljenu akademika i ovlašćenih javnih računovođa ističe se skepticizam, dok pravni zastupnici više značaja pridaju proaktivnosti.

¹¹² *Ibid.*, str.59

¹¹³ Wells, J. (2003). *The Fraud Examiners*. (pristup: 02.09.2014.) [dostupno na: <http://www.journalofaccountancy.com/issues/2003/oct/thefraudexaminers.html>]

¹¹⁴ Messmer, M. (2004). Exploring Options in Forensic Accounting. *National Public Accountant*, 5(3), str. 9–20.

Tabela 3. Glavne osobine i karakteristike forenzičkog računovođe¹¹⁵

	Pravni zastupnici	Rangiranje	Akademici	Rangiranje	Ovlašćene javne računovođe	Rangiranje
Analitičnost	78%	1	90%	1	86%	1
Fokusiranost na detalje	64%	2	35%		49%	3
Etičnost	60%	3	65%	2	49%	3
Proaktivnost	41%	4	2%		10%	
Pronicljivost	39%	5	29%		24%	
Radoznalost	22%		48%	4	52%	2
Intuitivnost	26%		40%		38%	5
Istrajnost	19%		46%	5	30%	
Skepticizam	12%		54%	3	43%	4
Sposobnost procene	30%		15%		16%	
Sposobnost rada pod pritiskom	28%		23%		35%	
Sposobnost generisanja novih ideja i scenarija	27%		10%		16%	
Samouverenost	24%		10%		20%	
Sposobnost ulivanja poverenja drugim ljudima	13%		17%		9%	
Sposobnost rada u timu	10%		4%		5%	
Prilagodljivost	8%		13%		20%	
Drugo	8%		20%		6%	

Pored prethodno pomenutih ličnih osobina i karakteristika, istraživanjem je obuhvaćen i značaj stručnih veština, koje bi trebalo da poseduje forenzički računovođa (tabela br. 4). Sve tri grupe ispitanika (pravni zastupnici, akademici i javne računovođe) visoko su rangirali veštine uprošćavanja iznošenja informacija, revizorske veštine i veštinu pisane komunikacije. Slično mišljenje zastupaju i autori poput Singleton-a i dr., navodeći da jasno iznošenje nalaza koji su rezultat istrage, u ulozi veštaka, predstavljaju nastup pred javnošću, te bi forenzički računovođa trebalo da ima dobre retoričke sposobnosti, ali i sposobnost da informacije izloži jasno i razumljivo za prosečnog građanina, koji nije stručan u toj oblasti.

Različiti autori navode da, pored pomenutih ličnih osobina i veština, upravo ono što pretvara dobro obučenog i iskusnog profesionalnog računovođu u dobrog finansijskog istražitelja, jeste i

¹¹⁵ American Institute of CPAs. (2009). *Characteristics and Skills of the Forensic Accountant*. (pristup: 10.11.2014.) [dostupno na: <http://www.aicpa.org/InterestAreas/ForensicAndValuation/Resources/PractAidsGuidance/DownloadableDocuments/ForensicAccountingResearchWhitePaper.pdf>]

posjedovanje „šestog čula“ tj. dobar intuitivan osećaj ili intuitivno istraživanje. Istim istraživanjem, obuhvaćena su i pitanja sposobnosti intuitivnog razmišljanja, ali u smislu da li se ono može naučiti ili ipak steći iskustvom. Rezultati su pokazali da sve tri grupe ispitanika smatraju da se intuitivno razmišljanje ipak razvija kroz praktična iskustva, te da što više znanja i iskustva pojedinac posедуje, to je i veća sposobnost intuitivnog razvoja.

Tabela 4. Glavne veštine forenzičkog računovođe¹¹⁶

	Pravni zastupnici	Rangiranje	Akademici	Rangiranje	Ovlašćene javne računovođe	Rangiranje
Efektivna usmena komunikacija	61%	1	28%		43%	3
Pojednostavljivanje informacija	57%	2	11%		30%	
Kritičko razmišljanje	49%	3	62%	1	50%	1
Identifikacija ključnih pitanja	38%	4	30%		32%	
Revizorske veštine	37%	5	53%	2	31%	
Istražne veštine	37%	5	45%	3	41%	4
Efektivna pisana komunikacija	21%		34%		43%	2
Istražna intuitivnost	24%		36%		39%	5
Sintetizovanje i analiza rezultata istrage	37%		43%	4	36%	
Razmišljanje kao prestupnik	4%		38%	5	14%	
Razumevanje šta je cilj slučaja	33%		9%		19%	
Objašnjavanje slučaja	30%		9%		16%	
Posmatranje celokupne slike slučaja	30%		21%		30%	
Organizovanje nepovezanih događaja	28%		32%		34%	
Rešavanje nepovezanih problema	7%		30%		31%	
Istražne veštine	6%		21%		10%	
Rešavanje struktuiranih problema	2%		0%		2%	
Drugo	0%		2%		2%	

Rezultati pomenutog istraživanja, ukazuju da i pravni zastupnici, akademici, ali i ovlašćene javne računovođe visoko vrednuju analitičnost, etičnost i radoznalost, kao osobine koje treba da poseduju forenzičke računovođe, ali da su one jednako važne zajedno sa veštinama koje se stiču kroz praksu uključujući kritičko razmišljanje, govorništvo i uprošćavanje kompleksnih informacija. Mišljenja različitih autora naglašavaju da intuitivno razmišljanje ne treba zanemariti kada je reč o osobinama forenzičkog računovođe, što je potvrđeno pomenutim istraživanjem, s tim

¹¹⁶ Ibid.

što ispitanici intuiciju vide kao sposobnost koja se stiče i razvija kroz praktični rad. Zapravo, kroz praksu, forenzički računovođa, upotpunjuje i izoštrava svoje lične osobine, a kroz iskustvo na različitim slučajevima razvija svoje intuitivne sposobnosti i produbljuje kvalitet rada na istražnim poslovima¹¹⁷.

Kada govorimo o eksternoj nezavisnoj reviziji, ovaj termin je potrebno u potpunosti razdvojiti od forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije. Akcenat eksterne nezavisne revizije je usmeren na pružanje razumnog uveravanja da ne postoje *materijalno značajne greške* u finansijskim izveštajima, da su izveštaji sačinjeni u skladu sa prihvaćenim računovodstvenim okvirom, kao i da predstavljaju istinito, u svim značajnim aspektima, stanje u privrednom društvu. Materijalnost u reviziji podrazumeva da je informacija značajna ukoliko bi njeno izostavljanje ili pogrešno tumačenje moglo uticati na ekonomske odluke njenih korisnika, donetih na osnovu finansijskih izveštaja¹¹⁸. Za forenzičke računovođe, sa druge strane, nekada i najmanji detalj može biti značajan za otkrivanje počinioaca prevare. Kako se eksterna revizija vrši na osnovu uzorka, a ne detaljnim pregledom celokupne dokumentacije, zbog okolnosti da revizorski dokazi imaju ubedljiv, ali ne i konačan karakter, kao i prirodnih ograničenja internih kontrola, postoji limitiranost eksterne revizije da otkrije kriminalnu radnju¹¹⁹.

Međutim, pitanje uloge revizora u korporativnom izveštavanju, kao i različita verovanja o obavezama i odgovornosti revizora jesu predmet rasprave javnosti poslednjih godina, što dovodi do jaza između onoga što javnost očekuje i onoga šta je posao revizije. Nerealna očekivanja proizilaze iz činjenice da korisnici revizijskih usluga imaju očekivanja o obavezama nezavisnih revizora, koja izlaze iz okvira revizijske profesije. Neretko, u slučajevima počinjenih kriminalnih radnji, neadekvatnog upravljanja i manipulacije sa finansijskim izveštajima od strane uprave, eksterni revizori budu okrivljeni, jer nisu na vreme otkrili ovakve probleme. Ova nerealna očekivanja su se u poslednjih nekoliko godina proširila usled pojave korporativnih skandala, kao posledice počinjenih kriminalnih radnji unutar samih kompanija, pa korisnici finansijskih izveštaja očekuju od nezavisnih revizora da pruže uverenje o nepravilnostima i održivošću poslovanja. Promene u očekivanjima društva i tehnologiji, uticala su na pristup reviziji, ali i niz računovodstvenih skandala kompanija u gotovo svim granama privrede, podstakao je regulatorna tela da usvoje nove zakone zarad poboljšanja uloge revizora. Ipak, kako i dalje javnost očekuje od revizora da otkrije nezakonite postupke u procesu revizije, stoga je neophodno razdvojiti odgovornost nezavisnog revizora i njegove uloge u procesu vršenja od uloge i odgovornosti forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije, koju ćemo detaljnije obrazložiti u petom delu disertacije.

¹¹⁷ Arežina, N., Knežević, G., Simeunović, N., & Vukićević, S. (2014). Forenzički računovođa-Urođena osobina ili veština koja se stiče? *FINIZ Međunarodna naučna konferencija* Beograd: Univerzitet Singidunum, str. 131-134.

¹¹⁸ Stanišić, M. (2008). *Revizija*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.132

¹¹⁹ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. op.cit, str. 94

2.4 Pojam kreativnog računovodstva i lažnog finansijskog izveštavanja

Slika finansijskog stanja određenog privrednog društva neretko može biti iskrivljena, usled različitih manipulacija koje uprava koristi kako bi položaj privrednog društva prikazala boljim nego što zaista jeste. Stoga neophodno je da finansijski analitičar bude skeptičan u samom postupku analize, upravo zbog mogućnosti da privredno društvo čiji su finansijski izveštaji predmet analize, ima motive da prikaže kvalitet poslovanja privrednog društva drugačijim od stvarnog.

Mnogobrojni računovodstveni skandali potvrđuju da je upravo uprava često bila umešana u različite vidove manipulacija sa finansijskim izveštajima kako bi rezultat poslovanja prikazala znatno lošijim, na primer zbog ušteda na porezu, ili pak prikazala boljim, radi ostvarivanja bonusa, ili čak vrednovala imovinu većoj vrednosti nego što je realna, što za posledicu može dovesti do neosnovanog odobravanja kredita tom privrednom društvu¹²⁰. Različiti su načini koje uprava koristi kako bi ostvarila neke od prethodno navedenih ciljeva i u tom smislu u literaturi se sreće više različitih izraza kao što su: agresivno računovodstvo (*Aggressive Accounting*), upravljanje dobitkom (*Earnings Management*), ujednačavanje dobitka (*Income Smoothing*), lažno finansijsko izveštavanje (*Fraudulent Financial Reporting*) kao i kreativno računovodstvo (*Creative Accounting*) koji, iako imaju iste ishode, njihova značenja se razlikuju, pa je potrebno ove razlike obrazložiti¹²¹.

Agresivno računovodstvo odnosi se na nameran izbor postupaka i primene računovodstvenih principa u cilju postizanja željenog rezultata, najčešće iskazivanja veće dobiti, bilo da su izabrani postupci u skladu ili ne sa GAAP/MSFI. Veliki deo agresivnog računovodstva pripada istovremeno i području lažnog finansijskog izveštavanja. Jedni od najčešće primenjivanih postupaka agresivnog računovodstva su agresivna kapitalizacija i prenatraglašenja revalorizacija. Zatim, ovde mogu spadati i dodatno povećanje rashoda sa protivknjiženjem fiktivnih stavki na potražnoj strani, smanjenje stavki rezervisanja radi povećanja prihoda, međusobno zatvaranje stavki kupaca i dobavljača bez osnove u poslovnim događajima¹²².

Upravljanje dobitkom predstavlja postupak u kome uprava aktivno manipuliše dobitkom prema unapred utvrđenom i željenom iznosu koji je ona odredila, prema predviđanjima datim od strane analitičara ili kako bi dobitak pratio održivi trend.

Ujednačavanje dobitka predstavlja takvu vrstu manipulacije dobitkom kako bi se iskazali ujednačeni iznosi dobiti kroz uzastopne vremenske periode tako što se u profitabilnim periodima deo dobiti ne iskazuje, već se odlaže u vidu latentnih rezervi, koje se koriste i razlažu u onim periodima kada nije ostvarena željena dobit.

Lažno finansijsko izveštavanje predstavlja namerno pogrešno prikazivanje ili izostavljanje iznosa ili napomena u finansijskim izveštajima, kako bi se korisnici finansijskih izveštaja doveli u zabludu i koje kao rezultat može biti podvrgnuto upravnom, građanskom i krivičnom postupku.

¹²⁰ Knežević, G., Mizdraković, V. i Arežina, N. (2012). Management as Cause and Instrument of Creative Accounting Suppression. *Management*, 62 (1), str. 103-110.

¹²¹ Mulford, C. i Comiskey, E. (2002). *The Financial Number Game*. John Wiley & Sons, str.3

¹²² Belak, V. *op.cit.*, str.147

Primeri lažnog finansijskog izveštavanja mogu uključiti ispostavljanja lažnih računa, prodaju „na crno“, a terećenje troškova na rashode ili na zalihe, fiktivne prodaje povezanim društvima, obračune lažnih putnih naloga, skrivene isplate dobiti, trošenje sredstava kompanije u privatne svrhe itd.

Različiti autori pod pojmom *krektivnog računovodstva* navode i različite definicije. Ovaj termin pretežno ima negativnu konotaciju: „peglanje“ poreza, „štelovanje“ dobitka, „kozmetičko“ računovodstvo ili finansijsko inženjerstvo¹²³. Termin „krektivno“ koristi se kako bi ukazao na suprotno od „dosledno“ i „konzervativno“ u računovodstvenim načelima, gde se obično koristi kao neka vrsta cinične opaske za rukovodioce koji u tajnosti ulepšavaju finansijske izveštaje, nepridržavajući se uspostavljene računovodstvene prakse i normi¹²⁴. Smatra se da termin *krektivno*, originalno potiče od filma *The Producers* i predstave koja se izvodila na Broadway-u. Naime, direktor i producent predstave prodali su vlasničke akcije partnerima, s tim da su prodali više od 100% prava na predstavu, sa pretpostavkom da neće morati isplatiti dobit vlasnicima. Namerno su producirali najgore izvođenje na Broadway-u kako predstava ne bi odmah po prvom izvođenju bila više izvođena, a kako ne bi imali finansijske obaveze prema vlasnicima. Na njihovo iznenađenje, predstava je postala pravi pogodak i tada su počeli i finansijski problemi, a kasnije je ovakav šablon postao prepoznatljiv u velikom broju slučajeva računovodstvenih skandala¹²⁵.

Različita su shvatanja kreativnog računovodstva, od toga da ono uključuje uzastopnu selekciju računovodstvenih metoda u finansijskom izveštavanju na jedinstven način, čiji je efekat takav da su varijacije prikazanih prihoda iz perioda u period neznatne¹²⁶ ili da uključuje uobličavanje finansijskih izveštaja korišćenjem prava izbora i drugih postupaka dopuštenih računovodstvenom regulativom¹²⁷ preko shvatanja da kreativno računovodstvo obuhvata sve one postupke koji se koriste da bi se manipulisalo podacima u finansijskim izveštajima uključujući agresivno računovodstvo, primenu računovodstvenih principa suprotnu njihovom duhu, lažno finansijsko izveštavanje i sve postupke koje vode ka upravljanju dobitkom ili manipulisanju prihodima¹²⁸. Iz razloga što se kreativno računovodstvo ne odnosi isključivo na kršenje zakonskih i profesionalnih propisa, može se ustanoviti postojanje „belog“ i „crnog“ kreativnog računovodstva¹²⁹. Ipak, nekada nije jednostavno ustanoviti kada agresivno računovodstvo prelazi u nezakonito. Rezultati istraživanja sprovedenog u Republici Srbiji na uzorku koji se sastojao od glavnih računovođa knjigovodstvenih agencija, ukazuju da profesionalne računovođe smatraju da je kreativno računovodstvo uglavnom pozitivnog karaktera, uz napomenu da značajan broj nije

¹²³ Knežević, G., Stanišić, N., & Mizdraković, V. (2013). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.160

¹²⁴ Dr. Ling-Feng, H., & Yao-Tsung, T. (2005). Information Asymmetry, Creative Accountings and Moral Choice. *The Journal of American Academy of Business*, Cambridge, str. 64-73.

¹²⁵ Stanwick, P. A., & Stanwick, S. D. (2009). *Understanding Business Ethics*. New Jersey: Pearson Prentice Hall., str.161

¹²⁶ Coperland, M. (1968). Income smoothing. *Journal of Accounting Research*, 6, str. 101-116.

¹²⁷ Amat, I., i Gowhope, C. (2004). Creative Accounting: Nature, Incidence and Ethical Issues. *Journal of Economic Literature*, UPF working paper no 49., pristup: 10.05.2014.) [dostupno na: <http://www.econ.upf.edu/docs/>]

¹²⁸ Mulford, C., & Comiskey, E., op.cit., str.3

¹²⁹ Knežević, G., Stanišić, N., & Mizdraković, V., op.cit. str.160

razlikovao pozitivno od negativnog kreativnog računovodstva¹³⁰. Kao što određeni autori ukazuju, racionalnost i objektivnost računovodstva zasniva se na nivou racionalnosti i objektivnosti lica koja interpretiraju pravila¹³¹. Međutim, kako kreativno računovodstvo može preći u kriminalne aktivnosti, treba posebno obratiti pažnju na ovaj tip kreativnog računovodstva.

Na osnovu prethodno pomenutih definicija i podela, možemo ustanoviti da kreativno računovodstvo uključuje metode i postupke u kojima se koristi knjigovodstveno znanje iz oblasti računovodstvenih standarda i principa, u svrzi manipulacije vrednosti pozicija iskazanim u finansijskim izveštajima kako bi se ostvarili različiti ciljevi. Ipak, u tom smislu, može, a i ne mora, isključivo doći do kršenja zakonskih i profesionalnih propisa. Ukoliko ipak navedeni postupci doprinesu kršenju zakonskih i profesionalnih propisa, tada možemo reći da kreativno računovodstvo prerasta u lažno finansijsko izveštavanje¹³². Ipak, bilo da se radi o „belom“ ili „crnom“ kreativnom računovodstvu, kako navodi profesor Malinić, kreativno finansijsko izveštavanje značajno urušava upotrebnu vrednost finansijskih izveštaja, kako u smislu korišćenja informacija u datim finansijskim izveštajima, tako i u smislu informacione osnove za studioznu analizu poslovanja privrednog društva¹³³.

Stoga, možemo ustanoviti da postoji veoma tanka linija između upotrebe tehnika kreativnog računovodstva i radnje koja se prema MRS definiše kao kriminalna radnja, odnosno nameran čin koji izvrši jedno ili više lica, koja su na rukovodećim položajima u klijentu revizije, odgovorna za upravljanje klijentom revizije, zaposlena u klijentu revizije ili treća lica, uključujući i obmanjivanje, u cilju sticanja nepravedne ili protivzakonite koristi¹³⁴. Ova vrsta nezakonitosti podrazumeva namernu netačnu tvrdnju određenih finansijskih vrednosti kako bi se osnažio privid profitabilnosti privrednog društva, ali i obmanuli akcionari i kreditori¹³⁵.

¹³⁰ Mirdala, R., Mizdraković, V., Arežina, N., & Stefanović, D. (2014). *Kreativno računovodstvo-Od kreativnosti do zablude*. Međunarodna naučna konferencija FINIZ Beograd:Univerzitet Singidunum, str. 5-7.

¹³¹ Gerboth, D. (1987). The Conceptual Framework:Not Definitions, but Professional Values. *Accounting Horizons*, 1(3), str. 1-8.

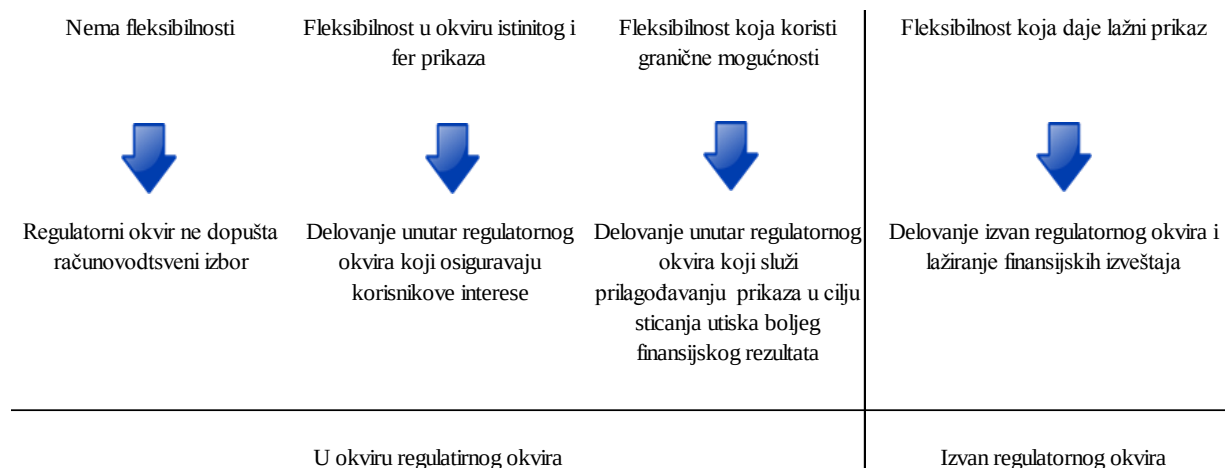
¹³² Mirdala, R., Mizdraković, V., Arežina, N., & Stefanović, D., *op.cit*

¹³³ Malinić, D. (2011). Etička dimenzija kvaliteta finansijskog izveštavanja. *Ekonomika preduzeća*, 59(5-6), 243-261.

¹³⁴ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. (2016). *Revizijska regulativa*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.77

¹³⁵ Bologna, J., & Lindquist, R. *op.cit*.

Slika 2. Definisanje područja primene kreativnog računovodstva prema fleksibilnosti okvira za finansijsko izveštavanje¹³⁶

Iako MRS i MSFI smanjuju mogućnost za manipulisanjem, standardi ne mogu apsolutno ukloniti rizik manipulisanja finansijskim izveštajima. Različitost i razvoj poslovnih aktivnosti, uticao je da računovodstvo ne bude suviše striktno kada je reč o primeni različitih metoda i procena, ali je na određeni način omogućilo i ostavilo prostor za različite vrste manipulisanja finansijskim izveštajima.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da ni jedan kontinent, niti jedan industrijski sektor nije bio imun na kreativnu računovodstvenu praksu. Ipak, mnogo više slučajeva je nedozvoljenog kreativnog računovodstva u SAD-u nego u državama kontinentalne Evrope i Evropske Unije, iz razloga rigidnijeg nadzora finansijskog izveštavanja, kao i uloge državnih institucija u ovom procesu, gde se međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (IFRS) smatraju rigoroznijim od Američkih opšteprihvaćenih računovodstvenih principa (US GAAP). Ovo se posebno odnosi na izbor metoda u sastavljanju finansijskih izveštaja, iako i MSFI prepuštaju rukovodstvu privrednog subjekta da putem računovodstvenih politika odabere koju metodu će koristiti prilikom procene vrednosti nekretnina, postrojenja, opreme, investicionih nekretnina, nematerijalnih ulaganja i finansijskih instrumenata: metodu troška nabavke ili metod revalorizacije. Na primer, u periodu od 2001. do 2005. godine, više od tri puta je bilo prijavljeno računovodstvenih skandala u SAD nego u državama koje primenjuju GAAP ili IFRS¹³⁷. Glavnu ulogu u obezbeđenju regularnosti tržišta kapitala imala je Komisija za HOV i berze (SEC – Securities and Exchange Commission) sve do 2002. godine, da bi te godine bio donet Zakon o računovodstvenoj reformi i zaštiti investitora koje je preusmerilo težište kontrole i nadzora sa privatnog na državni sektor.

¹³⁶ Belak, V. *op.cit.*, str.143

¹³⁷ Nisbet, A., I Sheikh, A. (2007). Accounting Scandals: Does “Rules vs. Principles” Matter? *Tennessee CPA Journal*, str.10-12.

Različita tumačenja MRS, stalne promene u okruženju u kojem se odvijaju poslovni događaji, ali i nove tehnike i veštine počinitelja kriminalnih radnji, utiču da se metode lažnog finansijskog izveštavanja konstantno i dodatno usložnjavaju, menjaju i prilagođavaju novonastalim uslovima. Fleksibilnost standarda koja dopušta izbor različitog priznavanja i vrednovanja u smislu kapitalizacije određenih rashoda ili, sa druge strane njihovog uključivanja u bilans uspeha, procena različitog veka trajanja nekretnina i oprema, upotreba nabavne cene, cene koštanja ili načela niže vrednosti za vrednovanje zaliha, ali i procene rezervisanja, kao i njihovog ukidanja, jesu određeni primeri fleksibilnosti prebacivanja rezultata privrednog društva kroz različite obračunske periode, što može uticati na njegovu zarađivačku sposobnost. Naravno, treba posebno naglasiti složene tehnike manipulacija koje prikazuju performanse kompanije drugačijim nego što zapravo jesu, kroz precenjivanje imovine, umanjenja zaduženosti, povećanja prinosa na kapital, ubrzano priznavanje prihoda, neobelođanjivanja transakcija sa povezanim licima itd. Ovo samo još više usložnjava proces detekcije manipulacija i omogućava proces lažnog finansijskog izveštavanja, što značajno utiče na upotrebnu vrednost finansijskih izveštaja i iziskuje stručnost i veštine analitičara kako bi se prikupili dokazi o nezakonitim postupcima i namerama uprave da steknu protivpravnu imovinsku korist. Stoga je i sam proces dokazivanja veoma složen i sveobuhvatan proces, pogotovo kada dokazi koji su prikupljeni u istrazi mogu biti upotrebljeni u sudskom postupku, kako bi se odredila visina počinjene materijalne štete i nadoknadila ista oštećenim stranama. Otuda, o samom postupku dokazivanja, njegovim učesnicima, ali i organima koji obezbeđuju prevenciju, suzbijanje, procesiranje kao i sankcionisanje privrednog kriminaliteta, biće više reči u narednom poglavlju disertacije.

III ZNAČAJ I ULOGA DOKAZA U EKONOMSKO-FINANSIJSKOJ FORENZICI

Forenzičko računovodstvo kroz ekonomsko-finansijsko veštačenje, kao posebnu vrstu dokazne radnje u sudskom postupku, omogućava sudu rešavanje spornih pitanja koja se tiču ekonomije, finansija i računovodstva. Kako se forenzički računovođa može pojaviti u ulozi veštaka na sudu i na taj način učestvovati u samom izvođenju dokaza, ovaj deo biće posvećen upravo dokazima i dokazivanju u ekonomsko-finansijskoj forenzici.

3.1 Pravno okruženje u forenzičkom računovodstvu

Kako je forenzičko računovodstvo interdisciplinarno područje, forenzički računovođa pored poznavanja računovodstva i njegove regulative treba da bude upoznat i sa pravnim propisima države u kojoj posluje. Gledano kroz istoriju, kada je reč o značenju, postoje određene razlike između evropskih pravnih sistema, u koje spada i naš pravni sistem i anglosaksonskog pravnog sistema. Polazeći od osnove koje je postavilo rimsko pravo, evropski (kontinentalni) sistem baziran je na pisanom (kodifikovanom) pravu, odnosno zakonima i drugim pravnim propisima, za razliku od anglosaksonskog sistema koje se autonomno razvijalo na običajima, jednom manjem broju pisanih zakona i sudskim odlukama odnosno precedentima (usled čega se često naziva i precedentno pravo). U svakom pravnom sistemu izdvajaju se određene značajne grane, odnosno oblasti, koje u domaćem sistemu čine: ustavno, upravno (administrativno), krivično, građansko, privredno, radno, porodično i procesno pravo u najširem smislu.

Za rad forenzičkih računovođa, odnosno sudskih veštaka u oblasti ekonomsko-finansijske forenzike, posebno je značajno, pored ostalih grana, poznavanje krivičnog, građanskog, privrednog i radnog prava domicilne države. U okviru krivičnog prava, objedinjene su sve pravne norme o krivičnim delima kao i sankcijama za njihove izvršioce koje mogu činiti kazne i mere bezbednosti koje se izriču učinocima krivičnog dela. Građansko pravo, u najširem smislu, uređuje privatnopravne odnose između subjekata koji posebnu regulativu nalaze u užim granama građanske grupe: u stvarnom, obligacionom, naslednom i porodičnom pravu. Privredno pravo uređuje kako statusna pitanja pravnog položaja privrednih društava i drugih subjekata privrednog prava, tako i njihove međusobne odnose u poslovima pravnog prometa. Radno pravo obuhvata norme kojima se uređuju radno-pravni odnosi kao npr. zasnivanje radnog odnosa, prava radnika i njegove odgovornosti povodom radnog odnosa, radnog vremena, zarada, prestanka radnog odnosa i povezani su sa pravnim odnosima u oblasti zaštite rada, zdravstvenog, penzijskog i invalidskog osiguranja.

Forenzičke računovođe mogu pružati podršku u okviru postupka kroz različite vidove ekspertize u smislu poslovnih procena, brakorazvodnih parnica, bračnih sporova, potraživanja imovine, provere poslovnih partnera, dokazivanja privrednih prevara, telesnih ozleda i potraživanja kod teških nesreća, poslova procenitelja kod osiguranja, zahtevnih naloga za oduzimanje imovine, građanskih i kaznenih postupaka u vezi prevare i finansijskih nepravilnost i slično. Stoga su, pored materijalnih propisa, za forenzičkog računovođu od posebne važnosti i propisi koji uređuju proces pred sudskim i drugim državnim organima – u kojima se po važnosti izdvajaju parnični i krivični postupci. Iako, poseduju određene zajedničke karakteristike i faze, parnični i krivični postupak se ipak razlikuju u značajnoj meri. U narednom delu pokušaćemo da pojasnimo sličnosti i razlike, imajući u vidu one faze koje su od značaja za rad forenzičkog računovođe.

3.1.1 Parnični postupak

Kada je reč o parničnom postupku, kroz isti definišu se pravila postupka za pružanje sudske zaštite po kojima se postupa i odlučuje u parnicama za rešavanje sporova nastalih povodom povrede prava ličnosti i sporova iz porodičnih, radnih, privrednih, imovinskopравnih i drugih građanskopравnih odnosa, a regulisan je Zakonom o parničnom postupku, u daljem tekstu ZPP¹³⁸.

Inicijalni akt kojim se pokreće parnični postupak jeste tužba pri čemu se uspostavlja pravni odnos između tužioca i suda, a parnica počinje da se odvija kada sud tužbu dostavi tuženom i na taj način se uspostavlja odnos između tužioca i tuženog i suda i tuženog. Tužbu u parničnom postupku može da pokrene svako domaće i strano fizičko i pravno lice, dok stranke u postupku čine tužilac i tuženi, a kao drugi učesnici mogu je pojaviti umešač, javni pravobranilac i javni tužilac. Parnica se završava onda kada sud donese odluku o sporu koja se više ne može pobijati redovnim pravnim lekovima ili u slučajevima povlačenja ili odbacivanja tužbe, njenog odricanja itd. Parnični postupak može biti opšti parnični postupak ili može uključivati posebne parnične postupke kao što su: 1. *Postupak u parnicama iz radnih odnosa*, 2. *Postupak u parnicama povodom kolektivnih ugovora*, 3. *Postupak u parnicama zbog smetanja državnine*, 4. *Izdavanje platnih naloga*, 5. *Postupak u sporovima male vrednosti*, 6. *Postupak u privrednim sporovima*, 7. *Postupak u potrošačkim sporovima i sporovima radi zaštite prava po osnovu garancije* i 8. *Postupak za zaštitu kolektivnih prava i interesa građana*, ali i posebne parnične postupke predviđene Porodičnim zakonom¹³⁹.

¹³⁸ "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US i 55/2014

¹³⁹ "Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015, čl. 209-289

Kada je reč o proceduri i redosledu u okviru parničnog postupka postoji nekoliko faza:

- **Utuzenje**
- **Priprema glavne rasprave**
- **Glavna rasprava**
- **Presuda**

Prikaz 1. Faze u parničnom postupku

Parnica započinje **utuženjem**, odnosno podnošenjem tužbe u kojoj se iznose činjenice na kojima se zasniva zahtev, dokazi kojima se proverava istinitost činjenica koje se iznose, kao i zahtev za presudu, odnosno tužbeni zahtev.

Nakon utuženja, sledi **priprema glavne rasprave** u kojoj se vrše aktivnosti počev od ispitivanja tužbe, zatim njenog dostavljanja tuženom, odgovora tuženog na tužbu, pripremnog ročišta, kao i zakazivanja ročišta za glavnu raspravu.

Glavna rasprava je centralni deo parničnog postupka, koja uključuje dokazni postupak u kojem se izvođe dokazi i ocenjuju rezultati dobijeni njihovim izvođenjem, a uključuje izlaganje tužioca, odgovor tuženog i postupak dokazivanja.

Nakon ove faze sledi **presuđenje** koja uključuje donošenje, objavljivanje, pismenu izradu i dostavljanje presude ili rešenja. Zakon o parničnom postupku predstavlja izuzetno značajan procesni zakon čija načela određuju stepen ostvarenja zaštite u sudskim postupcima. Novi Zakon o parničnom postupku stupio je na snagu 1. februara 2012. godine i od tog trenutka prestaje da važi Zakon o parničnom postupku iz 2004. godine.

3.1.2 Krivični postupak

Kod krivičnog postupka vrši se utvrđivanje krivične odgovornosti i izricanje kazne učiniocu krivičnog dela, a regulisan je Zakonom o krivičnom postupku¹⁴⁰, u daljem tekstu ZKP. Prema našem krivičnom zakonodavstvu za krivično delo može odgovarati svako fizičko lice, sa navršenih 14 godina i da nije izuzeto od krivične odgovornosti. Takođe, novim ZKP i pravno lice može odgovarati za krivična dela iz posebnog dela Krivičnog zakonika i drugih zakona, ako su ispunjeni uslovi za odgovornost pravnog lica predviđena zakonikom. Pokretanje krivičnog postupka započinje javni tužilac i oštećeni kao tužilac, kao i privatni tužilac (svako domaće i strano fizičko ili pravno lice), dok su optužnica, optužni predlog i privatna tužba, kao i predlog (za maloletnike) akta kojim se pokreće isti. U okviru krivičnog postupka javni tužilac, okrivljeni i oštećeni su stranke u postupku.

Radi pojednostavljenja, krivični postupak može se podeliti u nekoliko faza i to:

- ***Predistražni postupak (ranije se zvao predkrivični postupak)***
- ***Istraga***
- ***Glavni pretres***
- ***Presuda***

Prikaz 2. Faze u krivičnom postupku

U okviru ***predistražnog postupka*** učestvuju država i drugi organi, pravna i fizička lica koja imaju obavezu prijaviti krivična dela za koja se gone po službenoj dužnosti na osnovu krivične prijave (pismeno ili usmeno). Krivično delo se prijavljuje javnom tužiocu, odnosno policiji koja dostavlja krivičnu prijavu tužiocu, gde je za krivična dela za koja se gone po službenoj dužnosti ovlašćeni tužilac javni tužilac, a za krivična dela za koja se gone po privatnoj tužbi ovlašćeni tužilac je privatni tužilac. Nakon prijema krivične prijave, tužilac prikuplja potrebna obaveštenja

¹⁴⁰ "Sl. Glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014

od građana, od policije i drugih nadležnih organa i ukoliko ustanovi da postoje *osnovi sumnje* da je učinjeno krivično delo on sam pokreće istragu (za razliku od privrednog prestupa gde istražne radnje preduzima sud). Osnov sumnje je skup činjenica koje posredno ukazuju da je učinjeno krivično delo ili da je određeno lice učinilac krivičnog dela, osnovana sumnja jeste skup činjenica koje neposredno ukazuju da je određeno lice učinilac krivičnog dela, dok je opravdana sumnja skup činjenica koje neposredno potkrepljuju osnovanu sumnju i opravdavaju podizanje optužbe¹⁴¹. Naš ZKP navodi tri stepena sumnje - najniži tj. osnove sumnje, koji se odnose na vođenje predistražnog postupka i istrage, zatim nešto viši stepen koji se odnosi na osnovanu sumnju i najviši koji je potreban za optuženje, a to je opravdana sumnja. Na tužiocu je da u predistražnom postupku kao i istrazi na osnovu slobodnog uverenja opredeli o kom stepenu je reč, kao i suda u daljem toku krivičnog postupka. Takođe, ukoliko se istraga vodi na najnižem stepenu, tj. na osnovima sumnje, da bi se odredio pritvor osumnjičenom potreban je uslov osnovane sumnje¹⁴².

U sledećoj fazi, odnosno **istrazi**, istu vodi javni tužilac, dok akt kojim se pokreće istraga naziva se *Naredba*. U okviru istrage tužilac saslušava okrivljenog, oštećenog, svedoke i izvodi druge dokaze. Nakon što sprovede dokazne radnje, na osnovu materijala kojeg ima, odlučuje da li će podići *Optužnicu* kao akt kojim se pokreće krivični postupak. Ipak, ukoliko tužilac vidi da neko lice nije učinilo krivično delo obustavlja postupak i odbacuje krivičnu prijavu.

Glavni pretres se sastoji od nekoliko pretresa tj. rasprava gde se sve zajedno nazivaju glavni pretres i u ovoj fazi postupka se takođe saslušavaju stranke i izvode dokazi, predlažu novi dokazi, veštačenja itd. Što se tiče dokaznih radnji, utvrđen je njihov postupak izvođenja koji će u daljem radu biti posebno objašnjen. Glavni pretres se otvara rešenjem predsedavajućeg sudije, čita se optužba i optuženi se izjašnjava o njoj. Zatim tužilac i odbrana daju uvodna izlaganja, potom izvode dokaze, a na kraju iznose završne reči. Zakon je odredio i redosled izvođenja dokaza te se prvo izvode dokazi koje je predložio tužilac, zatim dokazi odbrane, a posle toga dokazi koje sud izvodi po službenoj dužnosti ili po predlogu oštećenog, a potom se izvode dokazi od kojih zavisi vrsta i visina kazne. Kada se izvedu svi dokazi sudija zaključuje glavni pretres i objavljuje **presudu** čime se postupak završava.

Kako je uloga finansijskih i računovodstvenih forenzičara posebno značajna u istragama finansijskog odnosno privrednog kriminala, u nastavku ćemo podrobnije definisati ovu oblast i njegove pravne aspekte neophodne za istragu.

¹⁴¹ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. Glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl.2

¹⁴² Škulić, M. (2016). *O osnovima sumnje i indicijama*. (pristup: 15.06.2015) [dostupno na: <http://www.glas-javnosti.rs/aktuelne-vesti/2015-04-03/skulic-o-osnovima-sumnje-i-indicijama>]

3.1.3 Krivična dela protiv privrede i privredni prestupi

Privredni kriminalitet predstavlja oblast kriminaliteta čiji je cilj sticanje materijalnih ili drugih koristi, bez obzira na njihove oblike i pojedinačne vrednosti. Kao takav, privredni kriminalitet podrazumeva različite vrste kriminalnog ponašanja kao i delatnosti koje nastaju u privrednim i vanprivrednim odnosima, a deluju protiv ekonomskog sistema i kao takvi obuhvataju krivična dela koja su regulisana krivičnim i drugim zakonima.

Profesor Božidar Banović klasifikuje privredni kriminalitet prema pojavnim oblicima na klasične i savremene. U klasične pojavne oblike spadaju oblici kriminaliteta u proizvodnji, unutrašnjoj trgovini, u spoljno-trgovinskom prometu. U savremene pojavne oblike privrednog kriminaliteta, koji su rezultat novih tendencija u društvenim, političkim i ekonomskim odnosima, spadaju oblici kriminaliteta u oblasti fiskalnih obaveza, poslovanja banaka, svojinske transformacije (privatizacija), kompjuterski kriminalitet, pranje novca i drugo¹⁴³.

Osnovni cilj regulisanja privrednog kriminaliteta pozitivno-pravnim propisima jeste zaštita ekonomskog sistema i svih njegovih učesnika, a konsekventno i suzbijanje kriminaliteta. Takođe, pooštavanje krivične odgovornosti pravnih lica trebalo bi da rezultira smanjenjem krivičnih dela i prekršaja u budućem periodu.

Privredni kriminalitet u Republici Srbiji neposredno je regulisan sledećim zakonima: Krivičnim zakonikom¹⁴⁴, (u daljem tekstu KZ), Zakonikom o krivičnom postupku¹⁴⁵, Zakonom o krivičnoj odgovornosti pravnih lica¹⁴⁶, Zakonom o privrednim prestupima¹⁴⁷, Zakonom o prekršajima¹⁴⁸ i ostalim zakonima koji regulišu pojedinačne oblasti.

Sa druge strane, privredni prestupi ne predstavljaju krivična dela, već nedozvoljene postupke i kao takvi prestupi su regulisani drugim zakonima i propisima, a ne Krivičnim zakonikom. Za *privredne prestupe* se može izreći samo novčana kazna i uz to uslovna osuda ili mere bezbednosti, dok se za *krivična dela* može izreći i kazna zatvora i ona predstavljaju delikte najtežih oblika. Kada je reč o *prekršajima*, oni obuhvataju protivpravne postupke fizičkih i pravnih lica, ali za koje je

¹⁴³ Banović, B. op.cit. str. 90-177

¹⁴⁴ "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013

¹⁴⁵ "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014

¹⁴⁶ „Sl. glasnik RS“ broj 97/08

¹⁴⁷ "Sl. list SFRJ", br. 4/77, 36/77 - ispr., 14/85, 10/86 (prečišćen tekst), 74/87, 57/89 i 3/90 i "Sl. list SRJ", br. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 i 64/2001 i "Sl. glasnik RS", br. 101/2005 - dr. zakon

¹⁴⁸ "Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016

procenjeno da su manje društveno opasni, te bi na skali delikata po težini, prekršaji bili na poslednjem mestu posle krivičnih dela (kao najtežih delikata) i privrednih prestupa¹⁴⁹.

Prema Zakonu o privrednim prestupima, privrednim prestupom smatra se društveno štetna povreda propisa o privrednom ili finansijskom poslovanju koju je učinilo pravno lice i odgovorno lice u pravnom licu, koja je prouzrokovala ili je mogla prouzrokovati teže posledice i koja je propisom nadležnog organa određena kao privredni prestup¹⁵⁰. Odgovornim licem, u smislu ovog zakona, smatra se lice kome je poveren određeni spektar poslova u oblasti privrednog ili finansijskog poslovanja u pravnom licu, dok pravno lice snosi odgovornost za privredni prestup, ukoliko je do privrednog prestupa došlo određenom radnjom ili propuštanjem dužnog nadzora od strane organa upravljanja ili odgovornog lica, ili radnjom drugog lica koje je bilo ovlašćeno da postupa u ime pravnog lica¹⁵¹.

Kada je reč o privrednim prestupima stranke u postupku su: Javni tužilac (i predstavlja državu), okrivljeni (pravno lice tj. njegov predstavnik ili odgovorno lice) i oštećeni kao lice kome je privrednim prestupom povređeno neko lično ili imovinsko pravo. Postupak se sastoji se iz sledećih faza:

- 1. Prethodni postupak**
- 2. Istraga**
- 3. Glavni postupak**
- 4. Presuđenje**

¹⁴⁹ Arežina, N., Stefanović, D., Mizdraković, V., Džamić, V., & Alčaković, S. (2014). Zastupljenost krivičnih dela privrednog kriminaliteta i privrednih prestupa u Republici Srbiji. *XV Međunarodni skup Sinergija*. Bijeljina: Univerzitet Sinergija. str. 106-111.

¹⁵⁰ Zakon o privrednim prestupima, "Sl. list SFRJ", br. 4/77, 36/77 - ispr., 14/85, 10/86 (prečišćen tekst), 74/87, 57/89 i 3/90 i "Sl. list SRJ", br. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 i 64/2001 i "Sl. glasnik RS", br. 101/2005 - dr. zakon
čl. 2, stav 1.

¹⁵¹ Zakon o privrednim prestupima, "Sl. list SFRJ", br. 4/77, 36/77 - ispr., 14/85, 10/86 (prečišćen tekst), 74/87, 57/89 i 3/90 i "Sl. list SRJ", br. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 i 64/2001 i "Sl. glasnik RS", br. 101/2005 - dr. zakon, čl. 8 i čl. 9.

Prikaz 3. Faze postupka za privredni prestup

U **fazi prethodnog postupka** isti pokreće javni tužilac (organ vlasti) na osnovu prijave (usmeno ili pismeno) građana, organa javne vlasti, po sopstvenoj inicijativi ili na osnovu prijave inspekcije ukoliko prilikom vršenja kontrole otkrije da je učinjen privredni prestup. Dakle, sva lica koja saznaju da je učinjen privredni prestup mogu to prijaviti nadležnom javnom tužiocu za razliku od krivičnog dela gde su dužni da prijave po zakonu. Njegov zadatak je da prikuplja obaveštenja od inspekcije, građana ili lica koje je prijavilo privredni prestup. Ako tužilac smatra da ti podaci nisu dovoljni da bi pokrenuo postupak, (akt kojim se pokreće postupak je Optužni predlog), on predlaže sudu da sprovede određene istražne radnje naredbom o sprovođenju istražnih radnji.

Kod **istražnih radnji** sudija u istrazi zakazuje pretres i poziva okrivljenog, branioca, oštećenog i javnog tužioca. U ovoj fazi postupka sudija saslušava stranke i svedoke ako ih ima. Nakon što se završi istraga, sudija predmet vraća javnom tužiocu koji odlučuje da li će podneti *Optužni predlog*, odnosno akt kojim se pokreće postupak za privredni prestup. U samom postupku ukoliko istraga pokaže da je učinjen prestup i ukoliko ima dokaza za to kreće **glavni postupak**.

U **glavnom postupku**, postupak vodi sudija Privrednog suda koji zakazuje pretres i opet poziva stranke (javnog tužioca, okrivljenog, branioca i oštećenog ako ga ima), gde se opet saslušavaju stranke i izvode dokazi, a nakon toga sud donosi **presudu**. Za privredni prestup se može izreći samo novčana kazna ili uslovna osuda koja ne predstavlja kaznu već meru upozorenja. Privredni prestup je prekršaj, dakle ne predstavlja krivično delo i takvi prestupi su regulisani drugim zakonima i propisima, a ne Krivičnim zakonom. Do uvođenja Zakona o krivičnoj odgovornosti pravnih lica 2008. godine, pravna lica su mogla odgovarati samo za prekršaj i za prestup. Od pomenute godine pravno lice može biti odgovorno i za krivična dela. Takva krivična dela su propisana brojim zakonima, a na postupak se primenjuje Zakonik o krivičnom postupku. O najznačajnijim krivičnim delima protiv privrede i učestalosti privrednih prestupa u Republici Srbiji biće više reči u narednom poglavlju disertacije.

3.1.4 Razlike parničnog i krivičnog postupka

Kada je reč o parničnom i krivičnom postupku postoje značajne razlike kao što je ranije navedeno. Na prvom mestu treba napraviti razliku u pogledu subjekata koji pokreću postupak. Parnični postupak može pokrenuti svako domaće i strano fizičko i pravno lice koje ima pravni interes, dok krivični postupak u najvećem broju slučajeva po službenoj dužnosti pokreće javni tužilac i oštećeni kao tužilac, ali postoje i situacije kada će inicijativa doći od privatnog tužioca (domaće i strano fizičko ili pravno lice). Takođe, parnični postupak zasniva se na načelu dispozitivnosti jer samog postupka nikada neće biti bez podnete tužbe (kao inicijalnog akta), dok se krivični postupak zasniva na načelu oficijelnosti (osim u slučajevima krivičnog gonjenja po privatnoj tužbi).

Zatim, učešće u parničnom postupku je takođe dispozitivno. Tuženi može, ali i ne mora da odgovori na navode iz tužbe, na isti način na koji nije obavezan da učestvuje u samoj raspravi, dok se učešće za okrivljeno lice u krivičnom postupku ne zasniva se na dispozitivnoj pretpostavci.

Osim suštinske razlike u položaju stranaka, u terminološkom smislu advokat kao zastupnik strane jeste opšti pojam, s tim što se u parnici on naziva punomoćnik, a u krivici se zove branilac (osim ako zastupa oštećenog - onda je punomoćnik). U parnici se ročišta nazivaju "*rasprave*" tj., ročišta za *glavnu raspravu*, dok se u krivici zovu ročišta za *glavni pretres*. U krivičnom postupku je obavezna faza *završne reči stranaka* čega u parnici nema.

Takođe, treba navesti da je krivični postupak u određenim fazama nužno vezan za saradnju tužilaštva sa predstavnicima policije i drugih državnih organa, dok se u okvirima parničnog postupka dokazivanje i predlaganje dokaza zasniva na proaktivnosti stranka koje imaju interes da dokažu određene činjenice na kojima zasnivaju svoj zahtev. Takođe, za razliku od krivičnih, u parničnim postupcima često se dešava da stranke sporazumno okončaju postupak sastavljanjem sudskog poravnanja.

U sledećoj tabeli dat je prikaz nekih od osnovnih razlika parničnog i krivičnog postupka.

Tabela 5. Razlike parničnog i krivičnog postupka u Republici Srbiji¹⁵²

	Parnični postupak	Krivični postupak
Istraga	Ne	Da
Suđenje	Da	Da
Tužilac	Svako domaće i strano fizičko i pravno lice	Javni tužilac za krivična dela koja se gone po službenoj dužnosti, a privatni tužilac za krivična dela koja se gone po privatnoj tužbi.
Tuženi	svako može da bude tužen i svako može da postane stranka (tuženi) u parničnom postupku	fizičko lice sa navršenih 14 godina ukoliko nije izuzeto od krivične odgovornosti, kao i pravno lice
Odgovornost	u parnici se utvrđuje samo odgovornost za štetu ako je u pitanju spor o naknadi štete	krivično se može odgovarati samo za ponašanja propisana zakonom kao kažnjiva dela
Stranke	tužilac i tuženi, a drugi učesnici su umešač, javni pravobranilac i javni tužilac	ovlašćeni tužilac (javni tužilac, oštećeni kao tužilac i privatni tužilac) i okrivljeni
Teret dokazivanja	teret dokazivanja je na strankama	teret dokazivanja optužbe je na tužiocu
Dokazivanje	sprovodi se na glavnoj raspravi	u istražnom postupku i glavnom pretresu
Odluke koje se donose o pravnim pitanjima	u parničnom postupku ne postoji kazna može se dobiti ili izgubiti spor	pored novčane i kazna zatvora (u našem Zakonu postoje 4 vrste kazni, pored ove dve pojavljuju se rad u javnom interesu i oduzimanje vozačke dozvole)
Učesnici	Umešač, javni pravobranilac, javni tužilac, sud, advokat, forenzičari, veštaci, svedoci	oštećeno lice, organ starateljstva (u postupku prema maloletnicima), javni pravobranilac, sud, advokat, policija, javni tužilac, forenzičari, veštaci, svedoci
Svedočenje	Da	Da

3.1.4.1 Specifičnosti istražnog postupka po Novom Zakoniku o krivičnom postupku

Posebno je potrebno naglasiti izmene vezane za Zakonik o krivičnom postupku iz 2011. godine. Naime, najvažnija izmena odnosi se na to da postupak nije više istražni, gde je sud bio zadužen za dokazni postupak, odnosno za utvrđenje materijalne istine odlučujući šta i kako će se dokazivati. Istraga postaje tužilačka, gde se zapravo menja uloga suda, gde je ranije ključnu ulogu imao istražni sudija, sada se ona prenosi na tužioca. Naime, vršenje istrage ne sprovodi sud nego

¹⁵² Prilagođeno prema: "Sl. Glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014; "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US i 55/2014

javni tužilac, a sud ima zadatak da presuđuje, a ne da vrši istragu, te je i najvažnija izmena novog krivičnog zakonodavstva upravo prelaženje na novi koncept istražnog postupka. Stoga, odgovornost javnog tužioca je sada povećana, samim tim što će uspeh sprovođenja istrage i podizanja optužnice zavisiti od njega. Takođe, preduzimanje dokaznih radnji nadležni javni tužilac u istrazi može poveriti nenadležnom javnom tužiocu ili policiji, pa se očekuje da će istraga biti više policijska nego tužilačka aktivnost¹⁵³. Takođe, između radnji predistražnog i istražnog postupka nema značajnih razlika sem što se ispitivanje svedoka i veštaka ne mogu obaviti u predistražnom postupku, već samo u istrazi¹⁵⁴. Za krivična dela organizovanog kriminala, ratne zločine, korupciju i druga teška krivična dela u ZKP-2001 bili su predviđeni posebni postupci, dok u novom Zakoniku tih posebnih postupaka više nema, sem odredaba o posebnim dokaznim radnjama¹⁵⁵ i posebnim propisima o organizovanju državnih organa koji su zaduženi za krivično gonjenje i suđenje učiniocima tih krivičnih dela. U svim drugim pitanjima, primenjuju se odredbe koje su validne za opšti krivični postupak. Iako je osnovna uloga sudova, donošenje pravične presude, kako u parničnim tako i krivičnim postupcima, različiti sudovi su nadležni za različite vrste delikata te ćemo iz tog razloga u narednom delu više reči posvetiti organizaciji sudova u Republici Srbiji.

3.1.5 Organizacija sudova u Republici Srbiji

Kada je reč o organizaciji i sistematizaciji sudova, na teritoriji Republike Srbije sudska vlast je jedinstvena i pripada sudovima opšte i posebne nadležnosti. U sudove opšte nadležnosti spadaju osnovni sudovi, viši sudovi, apelacioni sudovi i Vrhovni kasacioni sud, a sudove posebne nadležnosti čine Privredni sudovi, Privredni apelacioni sud, Prekršajni sudovi, Prekršajni apelacioni sud i Upravni sud¹⁵⁶. Najviši sud u Republici Srbiji jeste Vrhovni kasacioni sud koji je neposredno viši sud za Privredni apelacioni sud, Prekršajni apelacioni sud, Upravni sud i apelacioni sud. Apelacioni sud je neposredno viši sud za viši sud i osnovni sud. Privredni apelacioni sud je neposredno viši sud za privredni sud, a Prekršajni apelacioni sud je neposredno viši sud za prekršajni sud. Viši sud je neposredno viši sud za osnovni sud kada je to određeno Zakonom o uređenju sudova¹⁵⁷

¹⁵³ Grubač, M. (2014). Otvaranje istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku. *Pravni zapisi*, str. 217-234.

¹⁵⁴ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 288. stav 2.

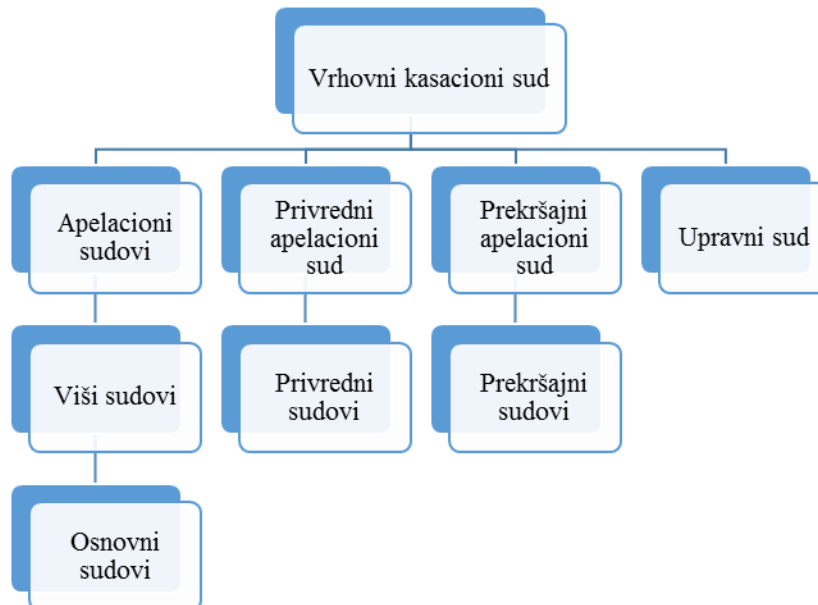
¹⁵⁵ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 161-187

¹⁵⁶ Zakon o uređenju sudova, "Sl. glasnik RS", br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 - dr. zakon, 78/2011 - dr. zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015 - dr. zakon i 13/2016

¹⁵⁷ Vrhovni kasacioni sud Republika Srbija. (2015). *Šematski prikaz organizacije sudova*. (pristup:23.05.2016.)

[dostupno na: <http://www.vk.sud.rs/sr-lat/%C5%A1ematski-prikaz-organizacije-sudova>]

Prikaz 4. Šematski prikaz organizacije sudova u Republici Srbiji¹⁵⁸

Pored Vrhovnog i Privredni apelacioni sud, Prekršajni apelacioni sud i Upravni sud su sudovi republičkog ranga. Sedišta tih sudova su u Beogradu, s tim da Prekršajni apelacioni sud i Upravni sud imaju i odeljenja u Kragujevcu, Nišu i Novom Sadu. U Republici Srbiji od 1. januara 2014. godine postoji ukupno 159 sudova, od kojih kao prvostepeni postupaju, 66 osnovnih sudova, 25 viših, 16 privrednih, 44 prekršajna suda i Upravni sud. Po žalbama postupaju 4 apelaciona suda, Privredni apelacioni sud i Prekršajni apelacioni sud i, u Zakonom predviđenim slučajevima, viši sudovi¹⁵⁹.

Osnovni sud je sud najnižeg stepena i nadležan je za krivična dela gde je kao glavna kazna predviđena kazna zatvora do 10 godina, i 10 godina, izvršne i vanparnične postupke (za koje nije nadležan neki dugi sud), za građanskopravne sporove, za stambene i radne sporove kao i za pravnu pomoć i međunarodnu pravnu pomoć.

Viši sud će biti sud prvog stepena ali i drugostepeni sud, gde kao sud prvog stepena odlučuje o krivičnim delima za koje je kao glavna kazna predviđena kazna zatvora preko 10 godina kao i u krivičnom postupku prema maloletnicima, protiv ustavnog uređenja, u određenim građanskopravnim sporovima, ali i u sporovima koji se tiču širenja informacija od javnog značaja, intelektualne svojine, štrajka i kolektivnih ugovora. Viši sud odlučuje o žalbama na odluke osnovnih sudova, kao i i izvršenju stranih arbitražnih i sudskih odluka. O žalbama na odluke Višeg

¹⁵⁸ Vrhovni kasacioni sud Republika Srbija. (2015). *Šematski prikaz organizacije sudova*. (pristup:23.05.2016.) [dostupno na: <http://www.vk.sud.rs/sr-lat/%C5%A1ematski-prikaz-organizacije-sudova>]

¹⁵⁹ *Ibid*

suda i na odluke donete u krivičnim i građanskopravnim sporovima odlučuje Apelacioni sud, ukoliko za odlučivanje nije nadležan Viši sud.

Privredni sud jeste nadležan u građanskopravnim, izvršnim i vanparničnim postupcima u kojima se kao strane javljaju domaća i strana pravna lica, kao i za sporove koji proizilaze iz propisa o organizaciji i statusu privrednih subjekata, sporove o stranim ulaganjima, o brodovima i vazduhoplovima kao i za privredne prestupe. Žalba se ulaže Privrednom apelacionom sudu koji ima nadležnost da odlučuje o žalbama podnetim protiv svih odluka Privrednog suda.

Kada je reč o prekršajima, isti su u nadležnosti prekršajnih sudova dok je izuzetak u slučaju kada je za to nadležan organ uprave. Prekršajni apelacioni sud odlučuje o žalbama na odluke Prekršajnog suda, dok Upravni sud ima nadležnost kada je reč o upravnim sporovima.

Kada su u pitanju krivična dela, nadležnost suda će biti određena prema težini i prirodi krivičnog dela te se ova vrsta nadležnosti zove i stvarna nadležnost i regulisana je odredbama Zakona o uređenju sudova. S obzirom na to da postoji više sudova istih stvarnih nadležnosti razgraničenje ko je stvarno nadležan, ostvaruje po drugom kriterijumu, odnosno prema mestu izvršenja ili pokušaju njegovog izvršenja, mestu prebivališta okrivljenog ili mestu gde je sedište suda, te se ova vrsta nadležnosti zove mesna nadležnost. Funkcionalna nadležnost se odnosi na faze odnosno stepene po kojima postupaju sudovi gde su oni nadležni da postupaju u određenoj fazi postupka te mogu biti prvostepeni, drugostepeni i treće stepeni sudovi. Na ovaj način vrši se segregacija dužnosti, odnosno podela rada u sudskom postupku i specijalizacija sudskih organa.

3.2 Dokazi i dokazivanje u sudskom postupku

Kada je reč o utvrđivanju činjenica, obaveza suda i drugih organa koji učestvuju u sudskom postupku jeste da istinito utvrde činjenice koje su značajne za donošenje zakonite sudske odluke. Sud utvrđuje kako činjenice tako i indicije, odnosno činjenice koje nisu pravno relevantne, ali na osnovu čijeg postojanja se prema iskustvu može logički zaključiti da postoje pravno relevantne činjenice¹⁶⁰. U procesu donošenja odluka suda, postupak dokazivanja ima važnu i značajnu ulogu, pri čemu sudu često pomažu i ostali učesnici koji sud mogu potkrepiti veoma važnim informacijama za donošenje sudske presude. U tom smislu, računovođe forenzičari sarađuju sa advokatima, te bi usled toga trebalo dobro da poznaju osnovna pravila postupka u kojem su angažovani da učestvuju, posebno kada je reč o dokazima i samom postupku dokazivanja.

¹⁶⁰ Banović, B. *op.cit.* str.186

3.2.1 Pojam dokaza

Istorijski gledano, poznate su dve teorije o utvrđivanju vrednosti dokaza: zakonska teorija o vrednosti dokaza i teorija o slobodnoj oceni dokaza. Teorija o zakonskoj vrednosti dokaza odnosila se na istražni ili inkvizicioni krivični postupak u kom je zakonodavac sam određivao vrednost svih dokaza, gde je u sistemu vrednosti najveću dokaznu moć imalo priznanje okrivljenog. U suštini, sudija se morao strogo pridržavati zakona i dokazima priznavati onu vrednost koja je bila unapred određena zakonom, bez obzira na svoje lično mišljenje i uverenje o njihovoj vrednosti. Samu primenu ove teorije možemo naći i u Zakoniku o sudskom postupku o krivičnim delima Kneževine Srbije iz 1865. godine, da bi porotno suđenje za određena krivična dela i nedostaci ove vrste utvrđivanja vrednosti dokaza doveli do njegovog ukidanja, što će usloviti sud da počinje utvrđivanje vrednost dokaza primenom teorije o slobodnoj oceni dokaza¹⁶¹. U Francuskoj je npr. još ranije ukinuta zakonska teorija vrednovanja dokaza i svoju punu primenu teorije o slobodnoj oceni dokaza uspostavila u Zakonu o krivičnoj istrazi iz 1808. godine, nakon francuske revolucije. Kada govorimo o teoriji slobodne ocene dokaza, ona se sastoji o sudskom utvrđivanju vrednosti određenih dokaza koje govore o postojanju ili nepostojanju određene sporne činjenice i nije uslovljena bilo kakvim dokaznim pravilima formalne prirode. U tom smislu sud sam slobodno utvrđuje vrednost pojedinih dokaza na osnovu principa slobodnog sudijskog uverenja, uz pridržavanje Ustava i zakona, kao i pridržavanja zakona logike i zaključivanja.

U materijalnom smislu, dokaz predstavlja svaki dokazni osnov ili razlog sadržan u određenom dokaznom sredstvu, koje govori o istinitosti neke činjenice u krivičnom postupku. Činjenica koju treba dokazati, naziva se predmet dokaza, činjenica koja je već utvrđena i iz koje se izvodi zaključak o istinitosti činjenice koju treba dokazati naziva se dokazni osnov, a izvori iz kojih se dobija dokazni osnov nazivaju se dokazna sredstva¹⁶². Zapravo, dokazna sredstva predstavljaju forme, odnosno oblike u kojima se javljaju i u kojima su sadržane činjenice, tj. dokazi.

3.2.2 Vrste dokaza

Postoji više podela po kojima možemo svrstati dokaze pa se polazeći od određenih kriterijuma, dokazi se mogu podeliti na:¹⁶³

- **neposredne i posredne**
- **originarne i izvedene**

¹⁶¹ Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet u Nišu. str. 257-272.

¹⁶² Banović, B. *op.cit.*, str.183

¹⁶³ Nicević, M., i Stevanović, Č. (2008). *Krivično procesno pravo*. Novi Pazar: Forum Univerzitetskih nastavnika.

- *optužne i odbrambene*
- *lične i materijalne dokaze*

Neposredni dokazi odnose se na činjenice na osnovu kojih se neposredno može utvrditi postojanje ili odsustvo određene sporne činjenice u krivičnoj stvari. Na primer, ukoliko je jedno lice neposredno opažalo određene činjenice u vezi sa datim događajem, u njegovom svedočenju postojaće činjenice kojim će se neposredno dokazivati postojanje ili nepostojanje određenih spornih činjenica. Neposredni dokaz odnosi se na situaciju kada nema drugog realnog objašnjenja određene činjenice i njenog relevantnog značenja u postupku. Tačnije neposredni dokaz predstavlja činjenicu višeg stepena dokaznog identiteta, koji direktno, odnosno neposredno ukazuje na postojanje određene sporne činjenice¹⁶⁴. Neposredni dokazi se mogu dobiti i iz drugih dokaznih sredstava kroz iskaz okrivljenog, iskaz veštaka i uviđaj o čemu će kasnije biti više reči.

Kod **posrednih dokaza** se na posredan način utvrđuje da li postoje ili ne određene sporne činjenice. Smatra se da je za postojanje osnova sumnje dovoljno da na to ukazuju određene indicije, koje se, opet teorijski, smatraju posrednim dokazima. Takođe, indicija se javlja, kada postoji više mogućih objašnjenja između neke činjenice i njenog mogućeg relevantnog značenja¹⁶⁵. Posredni dokazi otuda su najnižeg stepena dokazne verodostojnosti, međutim nisu bez značaja, jer se neretko u praksi dešava da postojanje većeg broja međusobno povezanih indicija može da preraste u neposredni dokaz. Na primer, u slučaju krađe u određenom objektu, prvo bi se uzeli otisci prstiju određenog lica koji je počinio dato krivično delo kako bi se utvrdilo da li je u trenutku lica bilo na mestu krivičnog dela, nakon čega će se uviđajem utvrditi da je iz datog objekta ukraden određeni predmet, a na kraju pretresom stana počinio i utvrditi da li se ukradeni predmet nalazi u njemu¹⁶⁶.

Originarni dokaz odnosi se na dokaz čiji je izvor informacija lice koje je činjenice opazilo svojim čulima kao očevidac krivičnog događaja, te ovi podaci mogu biti sadržani u uviđaju, iskazu okrivljenog, veštaka, svedoka i predmetima koji čine izvor informacija o materijalnim dokazima.

Izvedeni dokazi predstavljaju činjenice koje organ krivičnog postupka saznaje posrednim putem, odnosno od lica koje je ove činjenice saznalo posredno. Veći primat daje se vrednošću originarnih dokaza, iako i izvedeni dokazi poseduju određenu vrednost, iz razloga što se putem njih može doći do originarnih dokaza.

Optužni i odbrambeni dokazi čine vrste dokaza u zavisnosti da li se dokazom utvrđuje činjenica koja u prilog ili ide na štetu okrivljenog.

¹⁶⁴ Škulić, M., *op.cit.*

¹⁶⁵ Škulić, M., *op.cit.*

¹⁶⁶ Nicević, M., i Stevanović, Č., *op.cit.*

Lični dokazi predstavljaju činjenice čiji je izvor informacija čovek koji je neposredno opazio svojim čulima ili posredno saznao, dok su ***materijalni dokazi*** činjenice čiji je izvor informacija u pismenim dokumentima, ispravama, predmetima i stvarima koji su u određenoj vezi sa krivičnim delom.

Prilikom načina pribavljanja dokaza, treba voditi računa o tome da li su dokazi zakonito ili nezakonito pribavljeni, odnosno da li se radi o ***dozvoljenim*** ili ***zabranjenim dokazima***. Dokazi koji su zakoniti odnose se na sve dokaze pribavljene iz zakonom nabrojanih dokaznih sredstava i na zakonom dozvoljen i propisan način. Ipak, dokazi mogu biti dobijeni iz zakonom predviđenih dokaznih sredstava, ali na zakonom zabranjen način te se smatraju nedozvoljenim dokazima, kao npr. iznuđena priznanja ili ukidanja prava na pravnog zastupnika, pretnje, kršenje zagarantovanih zakonskih prava u vezi sa neovlašćenim pretresom ili zaplenom itd. Iako forenzički računovođa može učestvovati u parničnim postupcima, ne favorizujući niti jedan niti drugi prema važnosti, a usled same tematike rada i posebnog dela disertacije koji se tiče kriminalnih radnji, nastavak rada biće usmeren više na krivični postupak i veštačenje kao posebne dokazne radnje u krivičnom postupku.

3.2.3 Validnost dokaza u sudskom postupku

Pre nego će dokazi biti uvaženi za pitanja oko kojih se vodi sudski spor, dokazi pre svega moraju biti validni, odnosno pouzdani da bi se koristili u određenom sudskom postupku. Međutim, njihova pouzdanost zavisi od prirode stvari za koju se ti isti dokazi i pribavljaju. Takođe, potrebno je proceniti koji nivo dokaza čini dokaz validnim, odnosno verodostojnim u meri koja zadovoljava onog koji vrši određenu istragu i sprovodi istražne radnje. Zapravo, dokazi moraju biti uvaženi kao relevantni, kompetentni i materijalni i moraju biti prikupljeni u skladu sa zakonom, jer u suprotnom mogu biti izuzeti i odbijeni od strane suda.

3.2.3.1 Relevantnost dokaza

Relevantnost dokaza odnosi se na legitimnu tendenciju da se utvrdi određena sporna činjenica. Relevantan dokaz se može definisati kao dokaz koji ukazuje na postojanje bilo koje činjenice koja bi bila od značaja za određivanje aktivnosti koja bila manje ili više verovatna nego kada taj dokaz ne bi postojao. Na primer, pitanja koja bi se smatrala relevantnim u forenzičkom ispitivanju bila bi: motiv za određeno krivično delo, sposobnost optuženog da počinji krivično delo, pretnje ili izrazi nezadovoljstva od strane optuženog, sredstva uz pomoć kojih je izvršen prekršaj, fizički dokazi na mestu zločina koji optuženog dovode u vezu sa zločinom, ponašanje optuženog

i njegove izjave posle hapšenja, pokušaj da se prikrije identitet, kao i pokušaj da se unište dokazi¹⁶⁷.

3.2.3.2 Materijalnost dokaza

Kada govorimo o materijalnosti, dokaz je materijalan ukoliko dokaz ima važnost za predmet kao i neophodnost da bi se njim dokazale određene tvrdnje. Materijalnost je od izuzetnog značaja, pogotovo kada je suđenje u pitanju, jer nevažni detalji mogu samo nepotrebno produžiti vreme samog procesa suđenja. Može se reći da je materijalnost zapravo i stepen relevantnosti, jer sudija može odlučiti da ne dozvoli izvođenje dokaza koji su nepotrebni, suvišni ili koji dokazuju istu činjenicu više puta. Ipak, materijalnost u forenzičkoj reviziji, nije identična materijalnošću u eksternoj reviziji. Na primer, u eksternoj reviziji određeni iznosi faktura koji su jako male vrednosti, verovatno neće biti predmet revizije, jer njihovi iznosi neće imati značajno učešće u ukupnom iznosu fakturisanih iznosa pa se zato i vrši uzorkovanje. S druge strane npr. kod forenzičke revizije nakon što se ukaže na problematičnu oblast, u tom slučaju se neće vršiti istraga na osnovu uzorka, već će uslediti detaljna analiza svih dokumenata koji se odnose na problematičnu oblast. Stoga, u forenzičkom ispitivanju, na izgled najmanje važan iznos, može biti materijalno značajan jer može poslužiti kao trag za otkrivanje mnogo značajnijih prevara u privrednom društvu.

3.2.3.3 Kompetentnost dokaza

Kada govorimo o kompetentnosti dokaza, ona podrazumeva sve ono što je dovoljno adekvatno, pouzdano i relevantno za predmet, kao i prezentovano od strane kvalifikovanog i razumnog svedoka. Ipak, potrebno je naglasiti razliku između kompetentnosti i verodostojnosti, jer verodostojnost podrazumeva istinitost iskaza svedoka, dok bi o kompetentnosti dokaza trebalo da odluči sudija, a o verodostojnosti porota¹⁶⁸. Međutim u našem zakonodavstvu porota bi trebalo da odlučuje o činjeničnom stanju, a o pravnom sud, s tim što u našoj sudskoj praksi porota nema značajnijeg udela u suđenju, dok po anglosaksonskom sistemu porota može da odluči u postupku i na taj način anulira sudsku odluku, dakle, ima mnogo veći značaj.

¹⁶⁷ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.303

¹⁶⁸ *Ibid*, str.304

3.2.4 Postupak dokazivanja

Postupak dokazivanja predstavlja složenu i raznovrsnu procesnu delatnost krivično-procesnih stranaka i krivičnog suda s ciljem utvrđivanja pravno relevantnih i drugih činjenica u krivičnom postupku¹⁶⁹. Sam proces dokazivanja sastoji se iz više aktivnosti koje uključuju sledeće:

- **otkrivanje dokaza,**
- **izvođenje dokaza**
- **proveravanje dokaza**
- **ocenu dokaza**

Ove aktivnosti su predviđene u određenom redosledu, s tim što se određene aktivnosti mogu odvijati skoro u isto vreme, kao izvođenje i ocena dokaza, odnosno otkrivanje i izvođenje dokaza i sl.

Otkrivanje dokaza predstavlja aktivnost stranaka i krivičnog suda kojom se utvrđuje postojanje činjeničnih podataka u jednom ili više izvora dokaza, gde bilo koje lice kao i krivični sud po službenoj dužnosti može ukazati na postojanje dokaznih izvora. Otkrivanje dokaza se može vršiti tokom celog krivičnog postupka, a na same izvore informacija može se ukazivati i u predistražnom postupku. Izvor dokaza je konkretno lice ili predmet iz koga su proizašli dokazni podaci, dok su dokazna sredstva načini ili metode uz pomoć kojih sud u krivičnom postupku pribavlja dokaze, izvedeći ih iz izvora dokaza. Zakonodavac nalaže da zaposleni u državnim organima, privrednim društvima i drugim pravnim licima prijavljujući krivična dela koja se gone po službenoj dužnosti, treba da ukažu i na izvore dokaza. Stranke su dužne i imaju zakonsko pravo da otkrivaju dokaze kao i da predlažu njihovo izvođenje krivičnom sudu ili drugom nadležnom državnom organu.

Izvođenje dokaza predstavlja aktivnost suda kojima se vrši priprema i obezbeđenje činjeničnih podataka na zakonom predviđen način. Stoga predviđeno je da će organ krivičnog postupka saslušati kao svedoka lice koje poseduje određene činjenične podatke o delu i učiniocu, kao i u slučaju predmeta, kao izvoru informacija, zbog obaveze da se utvrdi mesto i položaj nađenog predmeta, pri čemu se može koristiti i stručno znanje lica ukoliko je to neophodno. Dalje, predviđen je i način čuvanja predmeta, koji mogu poslužiti kao izvor materijalnih dokaza¹⁷⁰. Dokazi se mogu izvoditi u toku svih faza krivičnog postupka s tim što je za izvođenje samih dokaza neophodno znanje iz drugih naučno-pravnih disciplina kao što su psihologija i to sudska

¹⁶⁹ Nicević, M. i Stevanović, Č., *op.cit.* str.259-279

¹⁷⁰ *Ibid*

psihologija, logika, kriminalistika i dr¹⁷¹. Takođe, posebno treba voditi računa o tome da li su dokazi dobijeni zakonitim putem, o čemu je već bilo reči.

Sam postupak izvođenja dokaza, smatra se centralnim delom glavnog pretresa, koji je sam po sebi glavni deo krivičnog postupka. Prilikom izvođenja dokaza, krivični sud mora da utvrdi vrednost činjenica, tj. da utvrdi i kritički da razmotri da li su činjenice sadržane u iskazu lica dovoljne za dokazivanje i utvrđivanje spornih činjenica. Zakonom su uređene sledeće dokazne radnje kojima se pribavljaju dokazi¹⁷²:

- ***Saslušanje okrivljenog***
- ***Ispitivanje svedoka***
- ***Veštačenje***
- ***Uviđaj***
- ***Rekonstrukcija događaja***
- ***Isprave***
- ***Uzimanje uzoraka***
- ***Provera računa i sumnjivih transakcija***
- ***Privremeno oduzimanje predmeta***
- ***Pretresanje***

U slučaju saslušanja okrivljenog uređena su pitanja koja se postavljaju okrivljenom s ciljem njegove identifikacije, radi prikupljanja podataka o njegovoj ličnosti i podataka koji su od značaja za vođenje krivičnog postupka¹⁷³.

U slučaju ispitivanja svedoka, svedok je lice za koje je verovatno da će dati obaveštenja o krivičnom delu, učiniocu ili o drugim činjenicama koje se utvrđuju u postupku¹⁷⁴. Svedok može biti svako lice, bez obzira na njegove karakteristike (fizičke i psihičke) niti na godine starosti. Tačnije, lice može steći svojstvo svedoka ukoliko može da opaža konkretne činjenice i da ih kasnije iznese u postupku, bez obzira da li se radi o punoletnom ili maloletnom licu. S obzirom na to da svedok saznaje potpuno ili delimično određeni događaj, sudija ima zadatak da izdvoji informacije koje su značajne za konkretan krivični postupak. Svedoci ne bi trebalo da iznose generalizacije, verovatnoće, ili da izvode zaključke već da svedoče o isključivo o stvarima, ljudima i događajima kojima su prisustvovali o nečemu što su okusili, osetili ili čuli iz prve ruke. Svedočenja koja se odnose na statističke verovatnoće krivice se smatraju nepouzdanim da bi bili

¹⁷¹ Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu Niš: Pravni fakultet u Nišu, str. 257-272

¹⁷² Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014

¹⁷³ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 85

¹⁷⁴ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 91

prihvatljivi na sudu¹⁷⁵. Svedočenja, koja se tiču karaktera i ugleda samog optuženog, samo pod određenim uslovima mogu da se uvažavaju npr. kada je reč o mentalnom stanju optuženog. Druge kriminalne radnje koje su počinjene od strane optuženog ne mogu biti uzete za njegovo dokazivanje karaktera, ali mogu biti prihvaćeni i uzeti kao motiv ili nameru za izvršenje određenog dela. Dalje, ukoliko je svedok bio optužen za teška krivična dela, to može imati uticaj na istinitost njegovog svedočenja.

Ukoliko je za utvrđivanje ili ocenu neke činjenice u sudskom postupku neophodno stručno znanje, biće određeno **veštačenje**, s tim da se ono ne može odrediti radi utvrđivanja ili ocene pravnih pitanja o kojima se odlučuje u postupku. Nakon nabrojanih načina pribavljanja dokaza i postupanja sa dokazima, posebno ćemo se osvrnuti na postupak veštačenja, s obzirom na to da se forenzičar računovođa može pojaviti u ulozi veštaka.

Uviđaj predstavlja dokaznu radnju kojom organ postupka neposredno opaža činjenice radi njihovog utvrđivanja ili razjašnjenja u postupku. Predmet uviđaja može biti lice, stvar ili mesto. *Uviđaj okrivljenog* se može se preduzeti i bez njegovog pristanka, ako je potrebno da se utvrde činjenice važne za postupak. *Predmet uviđaja* mogu da budu pokretne i nepokretne stvari koje se nalaze u posedu okrivljenog ili drugog lica, dok se *uviđaj mesta* vrši na licu mesta krivičnog događaja, mesta na kom je učinilac preduzeo radnju krivičnog dela, mesta na kom je nastupila posledica krivičnog dela i svakom drugom mestu na kom se mogu pronaći predmeti i tragovi krivičnog dela¹⁷⁶.

Rekonstrukcija događaja predstavlja vrstu radnje kojom organ postupka planski ponavlja određene situacije i radnje u takvim uslovima pod kojima se prema izvedenim dokazima događaj odigrao, kako bi se proverili izvedeni dokazi ili utvrdile činjenice koje su od značaja za razjašnjenje predmeta dokazivanja¹⁷⁷.

Dokazivanje **ispravom** vrši se čitanjem, gledanjem, slušanjem ili uvidom u sadržaj isprave. Ispravu čini svaki predmet ili računarski podatak koji je podoban ili određen da služi kao dokaz činjenice koja se utvrđuje u postupku¹⁷⁸. Ispravu pribavlja organ postupka, bilo po službenoj dužnosti bilo na predlog stranaka, a kada pribavi original isprave, organ postupka će uneti u zapisnik njen sadržaj i napraviti kopiju¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.306

¹⁷⁶ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 133

¹⁷⁷ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 137

¹⁷⁸ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 2. st. 1. tač. 26.

¹⁷⁹ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 139

Uzimanje uzoraka može uključivati uzimanje biometrijskih uzoraka (koriste se za forenzičku registraciju osumnjičenog), i uzimanje uzoraka biološkog porekla za forenzičko-genetičku analizu. *Uzimanje biometrijskih uzoraka* osumnjičenog podrazumeva uzimanje otisaka papilarnih linija, kao i otisaka drugih delova tela, bukalnog brisa, ličnih podataka, sastavljanje ličnog opisa i fotografisanja osumnjičenog, kao i uzimanje otisaka prstiju od oštećenog ili drugog lica koje je zatečeno na mestu krivičnog dela. Može se uzimati i bez pristanka navedenih lica, a neophodna je naredba javnog tužioca ili suda, dok uzorke uzima stručno lice. *Uzimanje uzoraka biološkog porekla* odnosi se na tragove ljudskog porekla (krv, delovi ljudskih tkiva, izlučevine, dlake s različitih delova tela), kao i tragove životinjskog i biljnog porekla. Takođe postoji mogućnost uzimanja od okrivljenog, oštećenog, svedoka ili drugog lica uzorka glasa ili rukopisa radi upoređivanja. Na taj način se vrši identifikacija lica, jer se ne mogu javiti dva lica koja imaju identičan glas ili rukopis. Takođe, neophodna je naredba javnog tužioca ili suda¹⁸⁰.

Kod **proveravanja računa i sumnjivih transakcija** neophodno je da postoje određeni materijalni uslovi. Ovo znači da je lice koje je osumnjičeno za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora od 4 godine ili teža kazna, kao i za druga taksativno nabrojana dela, kao što su pranje novca¹⁸¹, trgovina uticajem¹⁸², primanje mita¹⁸³ i davanje mita¹⁸⁴, poseduje račune ili obavlja transakcije, organ postupka može odrediti da se izvrši provera računa ili sumnjivih transakcija¹⁸⁵. Predmet provere mogu biti *pribavljanje podataka, nadzor nad sumnjivim transakcijama i privremeno obustavljanje sumnjive transakcije*.

Kod *pribavljanja podataka* potrebna je naredba javnog tužioca, a odnosi se na dostavljanje određenih informacija i podataka od banke ili druge finansijske organizacije kao što su podaci o računima koje osumnjičeni ima ili kontroliše i sredstvima koja na njima drži ili evidencija podataka o strankama, poslovnim odnosima i transakcijama koja se vodi u skladu sa čl. 80 st. 1 tač. 1 Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranju terorizma¹⁸⁶.

Kod *nadzora nad sumnjivim transakcijama* obavezna je naredba sudije za prethodni postupak, na zahtev javnog tužioca. Trajanje nadzora može biti do 3 meseca, a izuzetno, zbog postojanja važnih razloga, produženje za još 3 meseca. Banka ili druga finansijska institucija ima

¹⁸⁰ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 140-142

¹⁸¹ Krivični Zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013, čl. 231. stav 5.

¹⁸² Krivični Zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013, čl. 366. stav 2.

¹⁸³ Krivični Zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013, čl. 367. stav 4

¹⁸⁴ Krivični Zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013, čl. 368. stav 2.

¹⁸⁵ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 143

¹⁸⁶ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 143

obavezu da pre svake izvršene transakcije obavesti javnog tužioca da će predstojati njeno izvršenje i u kojem roku će to biti učinjeno, dok da bi se materijal uništio, neophodno je rešenje sudije za prethodni postupak¹⁸⁷.

Za *privremeno obustavljanje sumnjive transakcije* neophodan je materijalni uslov identičan uslovima koji su potrebni za prikupljanje podataka i nadzor nad sumnjivim transakcijama kao i postojanje osnova sumnje da osumnjičeni obavlja transakciju, kao i naredba sudije za prethodni postupak na zahtev javnog tužioca. Trajanje mere iznosi 72 sata, uz moguće produženje za još 48 sati, dok se sredstva koja su predmet transakcije privremeno oduzimaju i stavljaju na posebna račun¹⁸⁸.

Kod privremenog oduzimanja predmeta, privremeno se mogu oduzeti predmeti krivičnog dela gde spadaju i uređaji za automatsku obradu podataka, uređaji i oprema na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi za koje je potrebna odluka organa postupka, dok je za predmete sumnjivih transakcija neophodna odluka suda¹⁸⁹.

Kod **pretresanja** predmet pretresanja mogu biti stan i druge prostorije, lice kao i uređaji za automatsku obradu podataka i opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi. Materijalan uslov potreban za izvršenje je verovatnoća da će se pretresanjem pronaći okrivljeni, tragovi krivičnog dela ili predmeti važni za postupak, dok je za ovu aktivnost neophodna naredba suda¹⁹⁰.

Sve navedene radnje prilikom izvođenja dokaza prethode pretposlednjoj fazi u dokaznom postupku, te nakon izvođenja dokaza, sledi faza **provere dokaza**. Proveravanje dokaza odnosi na procesnu aktivnost krivičnog suda u cilju ispitivanja i utvrđivanja verodostojnosti dokaza kao i izvora informacija. Krivični sud će proveriti dokaze, kao i izvore informacija u slučaju kada posumnja u njihovu verodostojnost, te ukoliko postoji sumnja da je određeno saznanje o postojanju ili nepostojanju činjenica lažno, krivični sud će to ispitati. Ovo se vrši izvođenjem drugih dokaza, kojima se potvrđuje ili negira dokaz koji je sporan, ili se vrši upoređivanje dokaza sa drugim, izvedenim dokazima.

Na samom kraju, **ocena dokaza** predstavlja završnu i najznačajniju aktivnost krivičnog suda, iz razloga što se ocenom dokaza omogućava krajnji cilj dokazivanja, odnosno postojanje ili

¹⁸⁷ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 145

¹⁸⁸ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 146

¹⁸⁹ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 147

¹⁹⁰ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 152

nepostojanje spornih i drugih činjenica u krivičnom postupku¹⁹¹. Potrebno je naglasiti da je ova aktivnost u suštinskoj korelaciji sa prethodno nabrojanim, iz razloga što od uspešnosti i kvaliteta otkrivanja, izvođenja i proveravanja dokaza, zavisi i utvrđivanje njegove vrednosti.

3.2.5 Postupanje sa dokazima

Dokazi koji su pronađeni na mestu kriminalne radnje, dobijeni putem postupka revizije ili dobijeni zahtevom od suda, neophodno je identifikovati, obeležiti, popisati i očuvati u prvobitnom stanju uz utvrđivanje nadzora sve dok isti ne budu doneti na sud. U suprotnom, ukoliko bi došlo do zloupotrebe i propusta koji se tiču nadzora ili poseda, takav dokaz bi mogao biti osporen ili odbačen pod obrazloženjem da nije iznesen na sudu u svom prvobitnom stanju što dovodi u pitanje njegovu autentičnost i validnost. Kada istražitelji dođu u posed originalnog dokumenta oni mogu na neki način označiti takva dokumenta kroz ispisivanje parafa ili datuma samog zaplenjivanja u uglu ili poledini dokumenta, kako bi se potvrdila njihova autentičnost na sudu¹⁹². Takođe, nakon izrade kopije tog dokumenta, istražitelji mogu isti ostaviti u koverat, napisati njegov sadržaj i ostale informacije bitne za identifikaciju, pogotovo kada originalni dokumenti nisu raspoloživi za suđenje. Ipak, posebno treba voditi računa kada je reč o elektronskim dokazima.

Elektronski dokazi predstavljaju elektronski zapis koji je nastao na računaru ili sličnom uređaju, napravljen od strane čoveka ili je generisan automatski, i kao takav može se iskoristiti u dokaznom postupku pred sudom ili drugom državnim organu koji odlučuje o tom pitanju¹⁹³. Elektronski dokaz ima snagu javne isprave i može se ravnopravno pojaviti u spisima suda. Ipak u toku pribavljanja ovakvih dokaza, neophodno je iste pribaviti bez izmene ili oštećenja, uz potvrdu autentičnosti, u smislu dupliranja kada je to moguće, kao i vršenja analize bez modifikovanja. Takođe on zbog svoje specifičnosti mora biti adekvatno i jasno obeležen, gde se za svaki od njih unose serijski brojevi, koji su tačno određeni, a nakon toga se sačinjava popis u vidu dnevnika ili tabelarnog prikaza koja će sadržati date dokaze. Treba naglasiti da je od izuzetnog značaja da kada forenzičar, odnosno tužilac dođe na lice mesta, da računar bude ostavljen u stanju u kakvom ga je zatekao kako ne bi došlo do eventualnih gubitka ili promene podataka, recimo u slučaju njegovog prisilnog gašenja itd¹⁹⁴. Posebno kada je u pitanju visokotehnološki kriminal, biće neophodno da forenzičar posvedoči o načinu na koji je obezbeđen dokaz i na koji način je vršena forenzika, te ukoliko sve faze nisu adekvatno i propisno sprovedene, to će značiti loše sprovedenu istragu koja se može proglasiti za pravno nepodoban dokaz i postupak se može završiti oslobađajućom

¹⁹¹ Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet u Nišu, str. 257-272

¹⁹² Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.307

¹⁹³ Stamenković, B. i dr. (2014). *Visokotehnološki kriminal- Praktični vodič kroz savremeno krivično pravo i primjere iz prakse*. Cetinje: OEBS Misija u Crnoj Gori, str.108

¹⁹⁴ *Ibid*, str.109

presudom. Stoga, da bi kompjuterski dokaz bio prihvatljiv na sudu, pre svega, neophodno je da bude autentičan, odnosno sudski veštak za informacione tehnologije mora potvrditi da je dokaz nepromenjen u odnosu na originalno stanje, što je od krucijalnog značaja za prihvatanje dokaza na sudu¹⁹⁵. Ipak, posebno iz razloga postojanja mogućnosti lakog uništavanja, modifikovanja, ili promene prvobitnog oblika kompjuterskog dokaza, on zahteva poseban pristup, kada je reč o postupku njegovog pribavljanja i obezbeđivanja.

Počinioci mogu da sakriju podatke na različite načine, kao npr. stavljanjem na prenosive uređaje kao što su: fleš uređaji, digitalni satovi i kamere, memorijski čipovi i mobilni telefoni¹⁹⁶. Takođe, istražitelji treba da budu upoznati sa praćenjem nastanka sporne dokumentacije, npr. utvrđivanje štampanog dokumenta koji se može pratiti sve do štampača korišćenog za njegovo šampanje, provere identiteta pošiljaoca koja se može proveriti preko podataka sa elektronske pošte ili sakriveni ili izbrisani podaci koji se mogu povratiti kao mogući dokaz uz različite vrste softverskih alati. Iz tog razloga, vrste alati koje se koriste pri izvođenju dokaza u međunarodnoj sudskoj praksi vezanoj za visokotehnološki kriminal mogu da variraju. Naravno, ukoliko se radi o istrazi kriminalne radnje koja se odnosi na digitalne dokaze neophodan je stručnjak koji ima iskustvo i adekvatno poznavanje kompjuterske forenzike.

Revizori i istražitelji kriminalnih radnji kao i forenzičari računovođe, treba da poznaju različite vrste alati i uređaja za skladištenje podataka. S obzirom da se forenzičke računovođe mogu pojaviti i u funkciji veštaka, u narednom delu posebno ćemo se fokusirati na ovu vrstu dokaznih radnji.

3.3 Veštačenje i uloga forenzičkih računovođa u veštačenju

Kako bi organ rasvetlio određenu krivičnu stvar, neophodna mu je asistencija i drugih aktera, odnosno stručnjaka u krivičnom postupku, koji pružaju pomoć pri utvrđivanju činjenica za koja su neophodna određena stručna znanja iz oblasti koje nisu povezane sa pravom. Stoga, kada je za utvrđivanje i ocenu neke važne činjenice potrebno pribaviti nalaz i mišljenje od lica koje raspolaže posebnim stručnim znanjem, neophodno je pribеći veštačenjem kao istražnom radnjom¹⁹⁷. Naš ZKP ne vrši rangiranje dokaznih sredstava po značaju usled slobodne ocene dokaza, pa se ne bi

¹⁹⁵ Petrović, L. (2004). Digitalni dokazi. Ziteh 04. (pristup: 15.08.2015) [dostupno na: <http://www.singipedia.com/content/986-Digitalni-dokazi>]

¹⁹⁶ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.302

¹⁹⁷ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 113

moglo reći za veštačenje da poseduje veću vrednost u odnosu na ostale dokazne radnje, iako se u praksi često ovim dokaznim sredstvima daje prednost¹⁹⁸.

3.3.1 Pojam veštaka i stručnog savetnika

Načelno, stručna lica koja se mogu pojaviti u krivičnom postupku su veštak i posebno stručno lice - specijalista ili stručnjak¹⁹⁹. Veštaci predstavljaju specifičan i složen izvor saznanja uz čiju pomoć sud posrednim putem saznaje činjenice koje bez tog stručnog i iskustvenog znanja ne bi mogao da sazna i pravilno utvrdi. To znači da je zadatak veštaka da obavi veštačenje u skladu sa dostupnom dokumentacijom, ali i najboljim stručnim znanjem i moralnim načelima. Veštak, pored stručnosti, treba da bude u stanju da materiju veštačenja pretoči u izveštaj sa nalazom i mišljenjem, kako bi pomogao sudiji kao i strankama u sporu da veštačenje prezentuje stručno, nepristrasno, kao i na razumljiv i jasan način²⁰⁰. Sud može rešenjem o izvođenju dokaza veštačenjem, da odredi da veštak da nalaz, mišljenje, kao i nalaz i mišljenje. Nalaz predstavlja opis predmeta veštačenja kome veštak utvrđuje i opisuje činjenice koje su bile predmet veštačenja, dok je mišljenje stručna ocena činjenice koje su bile predmet veštačenja i koje moraju biti obrađene. Veštak svojim stručnim nalazom i mišljenjem pruža pomoć sudu da se utvrdi istina, nakon čega se otvara ili zaključuje rasprava, a sam tok i ishod sudskog postupka zavisiće od kvaliteta nalaza i mišljenja sudskog veštaka.

Takođe, potrebno je naglasiti i funkciju svedoka koji pruža pomoć krivičnom organu kao nosilac informacija o određenim činjeničnim podacima. Obični svedoci, kako u građanskim tako i u krivičnim parnicama, ne mogu iznositi pravne iskaze u smislu davanja mišljenja i iznošenja zaključaka, za razliku od veštaka koji mogu iznositi svoja profesionalna mišljenja vezano za određenu spornu činjenicu iz njihove usko stručne oblasti. Računovođe kao i revizori mogu biti pozvani da svedoče u sudskim i krivičnim parničenjima kako bi njihove aktivnosti i usluge koje pružile pomoći u istrazi različitih vidova kriminalnih radnji kao što su finansijske prevare, ponevera, utaja poreza itd. Oni mogu nastupiti u ulozi svedoka odbrane ili kao podrška braniocu optuženog u vezi sa računovodstvenim i revizorskim pitanjima.

¹⁹⁸ Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet u Nišu. str. 257-272

¹⁹⁹ Stevanović, Č. (1980). Položaj veštaka u krivičnom postupku. *Zbornik pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet Niš. str. 235-255

²⁰⁰ Vidić, M. (2004). *Uloga i zadatak veštaka i veštačenja*. (pristup:20.04.2016) [dostupno na: <http://www.sudski-vestaci.org.rs/odabrani/odabrani-radovi-ziteh-31.pdf>]

U krivičnom postupku stranke pored mogućnost da predlažu veštačenje i veštake, mogu i da izaberu sebi stručnog savetnika uvek kad organ postupka odredi veštačenje²⁰¹. Stručni savetnik stranke bi morao da ima iste kvalifikacije kao i veštak, s tim da se razlika između veštaka i stručnog savetnika ogleda u tome što stručni savetnik ne podnosi nalaz i mišljenje organima postupka, već samo može ukazati na određene nedostatke u nalazu i mišljenju veštaka koga je odredio sud. Stručni savetnik takođe može biti angažovan u svim fazama postupka osim u predistražnom postupku jer je njegova funkcija vezana za veštačenje²⁰². Iako iskaz stručnog savetnika nema formu nalaza i mišljenja veštaka, on ipak ima dokaznu snagu i sudija se u obrazloženju presude na njega može pozvati²⁰³.

3.3.2 Uslovi za imenovanje veštaka

Prema našem zakonodavstvu, fizičko lice može biti imenovano za veštaka ukoliko pored opštih uslova za rad u državnim organima propisanih zakonom, ispunjava i navedene posebne uslove²⁰⁴:

- poseduje odgovarajuće stečeno visoko obrazovanje na studijama drugog stepena (diplomske akademske studije - master, specijalističke akademske studije, specijalističke strukovne studije), odnosno na osnovnim studijama, za određenu oblast veštačenja;
- ima najmanje pet godina radnog iskustva u struci;
- poseduje stručno znanje i praktična iskustva za određenu oblast veštačenja;
- dostojan je za obavljanje poslova veštačenja.

Kandidat za veštaka svoje stručno znanje, uključujući i praktična iskustva koja se tiču određene oblasti, dokazuje objavljenim stručnim i radovima, potvrdom o učešću na savetovanjima u organizaciji stručnih udruženja, ali preporukama i mišljenjima sudova ili drugih državnih organa, kao i drugih institucija ili pravnih lica, gde je radio kandidat za veštaka, odnosno za koje je obavljao stručne poslove.

²⁰¹ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 125

²⁰² Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 125

²⁰³ Stevanović, Č. (1980). Položaj veštak u krivičnom postupku. *Zbornik pravnog fakulteta u Nišu*. Niš: Pravni fakultet Niš. str. 235-255

²⁰⁴ Zakon o sudskim veštacima, "Sl. glasnik RS", br. 44/2010

Konkretno u našem Zakonu o sudskim veštacima, pored fizičkih lica, članom 9. pomenutog zakona, definisano je da se veštačenje može poveriti i pravnom licu ukoliko ispunjava sledeće pretpostavke:

- da je upisano u registar nadležnog organa za delatnost veštačenja u odgovarajućoj oblasti;
- da su u tom pravnom licu zaposlena lica koja su upisana u Registar veštaka.

Takođe, članom 10. ovog zakona propisano je da i državni organi mogu obavljati veštačenje, zatim fakulteti, instituti, zavodi, kao i ostale naučne i stručne ustanove. Ipak, u praksi veštak se uvek pojavi kao fizičko lice iz razloga što je obavezan da se pred sudom pojavi i obrazloži i prikaže nalaz kao i mišljenje²⁰⁵. U narednoj tabeli prikazani su osnovni uslovi za obavljanje veštačenja kao i njegove karakteristike.

Tabela 6. Svojstva veštačenja u Republici Srbiji²⁰⁶

Uslovi za sticanje uloge veštaka	• odgovarajuće stečeno visoko obrazovanje na studijama drugog stepena • pet godina radnog iskustva u struci • posedovanje stručnog znanja i praktičnih iskustava u određenoj oblasti veštačenja • dostojnost obavljanja poslova veštačenja.
Saradnja sa sudom	• Sud određuje izvođenje dokaza veštačenjem u uslovima kada je zbog utvrđivanja ili razjašnjenja određene sporne činjenice neophodno stručno znanje kojima ne raspolaže sud
Vrste veštačenja	Sudska: • vanparnični predmeti • parnični predmeti • istražni predmeti • krivični predmeti • izvršni predmeti Vansudska: • procene • obezbeđenje dokaza • kontrolna veštačenja

²⁰⁵ Stevanović, Č. (1980). Položaj veštaka u krivičnom postupku. *Zbornik pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet Niš. str. 235-255

²⁰⁶ prilagođeno prema prezentaciji g. Zorana Stanića, sudskog veštaka, (pristup: 10.4.2016.) [prezentacija dostupna na: http://www.urbanlandmanagement.rs/wp-content/uploads/2010/09/Presentation_ZStanic_SRB.pdf]

Ko donosi odluku o angažovanju sudskog veštaka u okviru sudskog procesa	• u parnici na predlog stranaka sud donosi rešenje o veštačenju • na predlog stranaka, tužilaštva i suda u istražnim ili krivičnim predmetima rešenje o veštačenju donosi sud
Veštak ima sledeće obaveze	• opredeljenje troškovnika i izveštavanje suda • obaveštavanje stranaka i suda o mestu i vremenu veštačenja nakon uplaćenog depozita • prikupljanje podataka -obavljanje veštačenja na terenu • izrada nalaza i mišljenja u dovoljnom broju primeraka za sud i stranke • pristupanje raspravi, eventualno, davanje odgovora na podneske stranaka i na raspravi „odbrana“ svojih nalaza i mišljenja
Nalaz i mišljenje treba da sadrže	• osnovne podatke (sud, broj predmeta, sudija, stranke) • zadatak veštačenja • izveštaj o samom veštačenju • korišćenu dokumentaciju • nalaz • mišljenje • fotodokumentaciju, • priloge

3.3.3 Vrste i postupak veštačenja

Obzirom da postoji više vrsta sudskih sporova iz različitih oblasti a različitog stepena složenosti i obima, može se javiti više vrsta veštačenja. U tom smislu postoje situaciona veštačenja koja se vrše neposredno po završetku uviđaja ili tokom samog uviđaja, zatim kabinetska veštačenja gde se vrši obrada svih materijalnih tragova i dokumenata od strane veštaka različitih struka i specijalnosti, kao i kompleksna veštačenja koja se izvode u slučajevima kada se sakupe sva parcijalna veštačenja koja se međusobno razlikuju i gde je potrebno iste proveriti i objediniti u jedan izveštaj²⁰⁷. Postoje još i interdisciplinarna veštačenja, gde svaki veštak u skladu sa svojim stručnim i profesionalnim znanjem daje svoje zaključke koje je potrebno uklopiti jedan jedinstven zaključak. Nakon određenog izvršenog veštačenja, ukoliko postoje opravdani razlozi, može se zahtevati ponovno, odnosno kontrolno veštačenje drugog veštaka, a nakon kontrolnog veštačenja, ukoliko se jave dva oprečna nalaza i mišljenja veštaka, sud može odrediti i tzv. superveštačenje koji vrši određeni institut ili stručna ustanova. Takođe, veštačenja mogu biti sudska, vansudska,

²⁰⁷ Vidić, M. *op.cit.*

mogu se pojaviti u parničnim, ali i vanparničnim predmetima, istražnim kao i krivičnim predmetima.

Određivanje veštaka se vrši rešenjem o izvođenju dokaza. Veštaka određuje sud iz reda stalnih sudskih veštaka za određenu vrstu veštačenja koji može odrediti jednog ili više veštaka, zavisno od složenosti samog veštačenja kao i predmeta veštačenja. U krivičnim postupcima, organ koji vodi postupak veštačenje određuje pismenom naredbom, dok u građanskim predmetima, stranka koja predlaže veštačenje dužna je da u predlogu naznači predmet i obim veštačenja i predloži lice za veštaka sa liste stalnih sudskih veštaka, o čemu će se i protivna strana izjasniti. Ukoliko se desi da se stranke ne sporazumeju o licu koje će biti veštak i o predmetu i obimu veštačenja, u tom slučaju odlučuje sud, koji može odrediti drugog veštaka, ako oceni da složenost veštačenja to zahteva²⁰⁸. Ukoliko postoje specijalizovane ustanove za posebne vrste veštačenja, kao što su veštačenja rukopisa, lažnog novca i slično, takva veštačenja vrše date ustanove i u tom slučaju veštak se određuje u toj ustanovi. Veštak koji je određen rešenjem o izvođenju dokaza veštačenjem, obavezan je da predmet veštačenja razmotri, pripremi nalaz i mišljenje u roku koji mu određen od strane suda. Takođe, obavezan je da da nalaz i obrazloži mišljenje, kao i da obavezno dostavi isti pre rasprave, kako bi se sa rezultatima veštačenja upoznali blagovremeno i sud i stranke.

Veštak polaže zakletvu usmeno pred sudom i to na glavnom pretresu ili u prethodnim fazama, ukoliko postoji mogućnost da neće moći da prisustvuje istom, i to uvek pre saslušanja, dok u anglosaksonskom sistemu npr. veštak počinje zakletvu pre nego počne preliminarno ispitivanje, kako bi se utvrdila njegova stručna kompetencije u konkretnom slučaju²⁰⁹. Neodgovorno ponašanje veštaka, posebno ima negativan uticaj u smislu nepotrebnog produženja samog sudskog procesa. Novčane kazne za odbijanje ili nedolazak na veštačenje u krivičnom postupku propisane su zakonom i to do 100.000 za fizičko, odnosno 300.000 dinara za pravno lice²¹⁰, dok ukoliko i nakon upozorenja bez opravdanog razloga veštak odbije da veštači ili ne dostavi svoj nalaz i mišljenje u navedenom roku, sud ga može kazniti novčano do 150.000 dinara, a stručnu ustanovu do 500.000 dinara²¹¹. Sa druge strane za nekvalitetno, nestručno, nepotpuno ili neobjektivno veštačenje, veštak snosi moralnu odgovornost, a može snositi i radno-disciplinsku odgovornost ukoliko za to postoje određene pretpostavke. Isto tako, krivična odgovornost veštaka moguća je samo ukoliko je lažno iskazivao ili ako se steknu elementi nekog drugog krivičnog dela protiv pravosuđa (npr. povreda tajnosti postupka). Takođe, određen je i rok za veštačenje od 60 dana i smatra se da je cilj njegovog određivanja zapravo povećanje efikasnosti u obavljanju samog veštačenja. Pre nego što otpočne veštačenje, veštak će se upozoriti da iznošenje nalaza i mišljenja

²⁰⁸ Zakon o parničnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US i 55/2014, čl. 250 ZPP

²⁰⁹ Milošević, M. (2004). Stanje, mogućnosti i perspektive veštačenja u oblasti informacionih tehnologija. *Savetovanje o zloupotrebama informacionih tehnologija (ZITEH)*. Tara, str.1-12

²¹⁰ Zakon o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014, čl. 115

²¹¹ *Ibid.*

koji su lažni, predstavlja krivično delo i biće pozvan da predmet veštačenja razmotri studiozno, navede sve potrebne nalaze, kao i da u izjašnjavanju svog mišljenja bude objektivan u skladu sa pravilima nauke ili veštine²¹². Na samom kraju, sud slobodno ceni mišljenje veštaka i stiče uverenje o njegovoj istinitosti, s tim što se zapravo ocena ovog dokaza sastoji se u tome što sud proverava logičku ispravnost veštakovog zaključivanja, kako bi stekao uverenje u ispravnost njegovog mišljenja²¹³. Ipak, ukoliko se desi da sud ima određenje sumnje u sam rad veštaka, sud može odrediti novo veštačenje. Veštak ne može da prikuplja informacije koje idu na štetu okrivljenog i ne sme da ulazi u to da li će okrivljeni priznati delo ili ne, već samo odgovara na pitanja struke. Međutim, u praksi se dešava se da veštaci ponekad daju nalazu napišu i nešto što zadire u pravna pitanja, te u tom slučaju branilac okrivljenog, može da obori takvo veštačenje svojim primedbama i da predloži novo.

3.3.4 Evaluacija iskaza veštaka

Posebno je specifična aktivnost krivičnog suda kada je u pitanju iskaz veštaka kao jednog od dokaznih sredstava. U samom razmatranju nalaza kao i mišljenja veštaka može se ukazati na određene nedostatke koji bi mogli da se eliminišu ponovnim njegovim saslušanjem ili čak ponavljanjem veštačenja. Ukoliko su prisutne, takođe i stranke mogu ukazivati na nedostatke nalaza veštaka što može dovesti i do angažovanja stručnih savetnika sa kojima se mogu vršiti konsultacije. Dalje, druga ocena iskaza veštaka se vrši od strane suda na glavnom pretresu i prilikom donošenja odluke. Ipak, kada je reč o iskazu veštaka posebno bi trebalo obratiti pažnju na sledeće²¹⁴:

- stručnu kvalifikaciju veštaka, nadležnost, objektivnost i nepristrasnost;
- količinu i kvalitet materijala za veštačenje;
- naučnost metoda koje su primenjene u istraživanju i stvaranju zaključaka i njihovu aktuelnost;
- logičku ispravnost sastavljanja nalaza i mišljenja;
- mesto nalaza i mišljenja veštaka i njihovo slaganje sa ostalim dokazima koji su prikupljeni za rasvetljenje i rešenje konkretne krivične stvari.

²¹² Milošević, M. *op.cit.*

²¹³ Ministarstvo pravde Republike Srbije. (2015). *Strategija istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*. (pristup: 10.05.2016.) [dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/8960/strategija-istraga-finansijskog-kriminala-za-period-od-2015-do-2016-godine.php>]

²¹⁴ Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* Niš: Pravni fakultet u Nišu. str. 257-272

Kada govorimo o stručnim kvalitetima samog veštaka, sud je dužan da na ovo posebno obrati pažnju, što znači da sud još jednom utvrđuje posedovanje specijalnog znanja od strane veštaka, njegov stepen obrazovanja i iskustvo na radu u određenoj vrsti veštačenja. Ovo podrazumeva da veštak pored formalnog obrazovanja mora imati i iskustvo u određenoj oblasti, što znači da sud treba da proveri da li je veštak u toku samog veštačenja utvrđivao činjenice koje su u domenu njegovog stručnog znanja²¹⁵. Dalje, sud posebno treba da vodi računa o objektivnosti i nepristrasnosti rada veštaka i ukoliko sud posumnja u nepristrasnost i objektivnost veštaka, dužan je da takav nalaz odbaci i odredi ponovno veštačenje. Takođe, prilikom imenovanja veštaka i tokom izvođenja veštačenja, sud mora da utvrdi da li je veštak istraživao materijal koji mu je poslat na veštačenje, kao i da li je materijal bio dovoljan za davanje nalaza, što može uraditi neposrednim uvidom u materijal ili pokazivanjem strankama, upoređivanjem zapisnika sa materijalom upućenim na veštačenje, ali i detaljnom analizom zaključaka veštaka²¹⁶. Ovo znači da sud mora da proveri autentičnost materijala veštaka, njegov kvantitet, kvalitet i adekvatnost za istraživanje veštaka.

Zatim, sud je dužan da se kritički odnosi prema zaključcima veštaka, jer mora da vodi računa o stručnom i naučnom osnovu metoda koje je veštak koristio u svom nalazu pri istraživanju materijala. Stoga se smatra da sud treba da poseduje određena opšta znanja o naučnoj oblasti čija se znanja primenjuju u veštačenju, kako bi mogao da postavlja što bolja pitanja veštaku i kako bi bolje ocenio sam nalaz i mišljenje veštaka. Takođe iz samog nalaza, sud može videti naučne metode koje su korišćene u samom istraživanju veštaka, kao i otkriti različite propuste u samom istraživanju, u smislu da li postoji naučni osnov, da li je veštak primenio tačnu naučnu postavku itd.

Dalje, kod kritičke analize i mišljenja, sud treba da kritički pristupi oceni zaključivanja veštaka u smislu utvrđivanja da li je veštak izveo pravilne zaključke na osnovu činjenica iznetim u nalazu i njihovim podvođenjem pod okrilje nauke i tehnike. Ukoliko pored iskaza i mišljenja veštaka postoje i drugi dokazi u vezi sa određenom spornom činjenicom, sud mora odrediti koji od njih su verodostojni i važni, a koji manje verodostojni i važni, i u tom slučaju ne bi trebalo da daje posebnu vrednost nalazu veštaka²¹⁷. Ukoliko postoje dva različita nalaza veštaka, sud bi trebalo da utvrdi koji je od njih verodostojan ili ukoliko nije u mogućnosti da to odredi, potrebno je da odredi i treće veštačenje. S obzirom na to da je neretko veoma teško predvideti koja će sve vrsta stručne pomoći biti potrebna organu krivičnog postupka, ipak se vrsta stručne pomoći mora određivati posebno u svakom konkretnom slučaju u zavisnosti od vrste tehničkih i drugih stručnih pitanja u sporu.

Za vreme svedočenja veštaka, a za potrebe suda, mogu biti korišćene izjave sadržane u objavljenim studijama, časopisima ili brošurama na teme iz različitih vrsta nauka. Kada je reč o

²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ *Ibid.*

potrebnim kvalifikacijama stručnog svedoka (veštaka) npr. u SAD, utvrđeni su *Daubert standardi* od strane Vrhovnog suda SAD-a 1993. godine. *Daubert standard* predstavlja jedan od najčešćih principa i pravila koji su prihvatljivi za sud, a koji se tiču primene naučnih metoda od strane eksperta kako bi se izvršila provera naučnih dokaza koji su prezentovani na sudu i koji je relevantan za sve naučne dokaze koji su izloženi na sudu. Četiri ključna faktora koja nalaže standard pri određivanju prihvatanja stručnog svedoka (veštaka) su²¹⁸:

- obrazovanje i iskustvo koje potvrđuje status stručnjaka
- osnov za svedočenje koje se zasniva na činjenicama
- relevantnost i pouzdanost svedočenja
- ostali faktori

Pored ovih faktora, sud je ukazao na pet ključnih faktora koji mogu biti od pomoći kada je reč određivanju da li je svedočenje pouzdano: testiranje u smislu teorije i tehnika koji se koriste u veštačenju, ocene kolega u smislu da li su tehnike i teorija ocenjene od njihove strane, stopa greške u smislu standarda kontrole u vezi sa korišćenjem tehnike kao i postojanja visoke stope greške, prihvatljivosti u smislu da li je opšteprihvaćena teorija ili tehnika prihvaćena u relevantnim krugovima, kao i vreme u smislu da li su teorija i tehnika postojali i pre početka parnice²¹⁹.

3.3.5 Veštačenje u vezi sa računovodstvenom dokumentacijom

Kako knjigovodstvena dokumenta predstavljaju pisanu ispravu kojom se verifikuje da je poslovna promena nastala i čine osnov za njeno knjiženje, ona imaju i kontrolnu funkciju kako bi se ustanovilo da je zaista do poslovne promene došlo. Zbog zloupotrebe i manipulisanja sa dokumentacijom, a u cilju potvrde njene ispravnosti i verodostojnosti, poslovna dokumenta neretko moraju biti podvrgnuta veštačenju, pa se često u praksi dešava da poslovne knjige i računovodstvena dokumenta budu upravo predmet veštačenja. Stoga će u narednom delu biti više reči o ovoj vrsti veštačenja.

3.3.5.1 Veštačenje poslovnih knjiga

Pojam poslovnih knjiga, sa stanovišta veštačenja, predstavlja sve vrste evidencija i dokumentacije u poslovanju. Veštačenje poslovnih knjiga podrazumeva delimičnu ili celokupnu reviziju poslovanja određenih privrednih društava, pri kojoj se sprovodi kontrola i analiza

²¹⁸ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.266

²¹⁹ *Ibid.*

računovodstvenih isprava kao i knjiženja odgovarajućih konta. U prethodnom Krivičnom zakoniku, do 2013. godine, zakonodavac je propisivao veštačenje poslovnih knjiga kao poseban slučaj veštačenja. U tom smislu, više pažnje bilo je posvećeno sprovođenjem samog veštačenja, pitanju knjigovodstva i troškovima njegovog sređivanja, kao i činjenicama i okolnostima koje treba utvrditi. U novom Zakoniku o krivičnom postupku, veštačenje poslovnih knjiga se ne propisuje kao posebna vrsta veštačenja, ali će se u praksi poštovati procedura, ista kao što je bila propisana prethodnim Zakonikom o krivičnom postupku²²⁰. Stoga, kada je reč o određivanju veštačenja, organ krivičnog postupka mora da obrati pažnju na pravac i obim veštačenja iz razloga složenosti ove oblasti. To znači da organ krivičnog postupka mora tačno da odredi materijal za istraživanje i da ukaže veštaku gde može da pronađe takav materijal, gde se kao materijal za istraživanje može koristiti i izveštaj o izvršenoj finansijskoj reviziji i slično. Kada se imenuje veštak za veštačenje poslovnih knjiga, treba se voditi računa da on nije zainteresovan za konkretan slučaj ili zaposlen u datom privrednom društvu, kao i da bi trebalo izbegavati angažovanje određivanja veštaka koji je sproveo finansijsku reviziju privrednog društva čije se knjige veštače²²¹. Za vreme samog veštačenja, organ krivičnog postupka upravlja samim procesom veštačenja i pomaže veštaku prilikom rasvetljenja samog slučaja. Ukoliko se u toku procesa veštačenja pojavi sumnja da su određeni podaci falsifikovani, u tom smislu se mora angažovati *grafolog* kao poseban stručnjak, o čemu će kasnije biti reči.

U suštini, veštačenjem poslovnih knjiga vrši se analiza i kontrola računovodstvenih isprava kao i analiza knjiženja na određenim kontima, gde se nakon selekcije spornih dokumenata, vrši komparacija sa ostalim primercima istih dokumenata ili drugom dokumentacijom koji se odnose na specifični poslovni događaj ili specifičnu vrstu poslovanja sa ciljem utvrđivanja spornih činjenica²²².

Da bi se evidentirale, odnosno proknjižile promene na imovini, kapitalu, obavezama, prihodima, rashodima i rezultatu, dokumenti na osnovu kojih se knjiže ove promene moraju biti verodostojne pre svega, odnosno potrebno je da stvarno odražavaju nastali događaj i da predstavljaju pisani dokaz o stvarno nastaloj promeni. To znači da dokument mora da sadrži sve podatke potrebne za knjiženje, kako bi se na nedvosmislen način saznao osnov i vrsta nastale promene. Pod verodostojnom ispravom, na osnovu koje se vrši ostvarenje novčanog potraživanja smatra se faktura, menica, ček sa protestom i bez povratnog računa, kada je to potrebno za zasnivanje potraživanja, izvod iz otvorenih poslovnih knjiga, isprava sačinjena u zakonski propisanoj formi, po zakonu overena privatna isprava i isprava koja po propisima ima značenje javne isprave²²³. Karakter javne isprave imaju i poslovne knjige koje čine dnevnik, glavna knjiga i pomoćne knjige. Verodostojne su one isprave koje su sačinjene od strane ovlašćenog lica koje

²²⁰ Ivanović, A. (2015). Forenzičko-računovodstveno veštačenje poslovnih knjiga. *Ekonomski izazovi*, 4(8), str. 84-97.

²²¹ *Ibid*

²²² Banović, B. *op.cit.*, str.266

²²³ Ivanović, A. *op.cit.*

sadrže neophodne podatke o nastalom poslovnom događaju, odnosno osnovne podatke o nastalom poslovnom događaju, sadržaj, vrednost, vreme njegovog izvršenja, overe od strane poverioca i dužnika, odnosno trećih lica. U privrednoj praksi se kao verodostojne računovodstvene isprave pojavljuju otpremnica, prijemnica, povratnica, faktura, zapisnik o primopredaji i popisu, bankarski izvod o plaćanjima, izjave o kompenzaciji, nalog blagajni o uplati ili isplati, rešenja i odluke izdate od ovlašćenih lica, menice, čekovi, HOV, izvod iz overenih poslovnih knjiga itd²²⁴. S obzirom da se u praksi javljaju problemi sa verodostojnošću isprava i nepotpunost u njima, posao veštaka jeste da proverí njihovu verodostojnost. Tako na primer, knjigovodstvena kartica koja se u određenom slučaju spori, neće biti uzeta kao verodostojna isprava ukoliko nije overena od ovlašćenih lica obe strane. Takođe, ukoliko faktura nije nastala na osnovu dokumenata o izvršenom poslovnom događaju, ona neće biti uvažena kao verodostojna isprava te se njena verodostojnost mora ispitati²²⁵.

Naredba kojom se određuje veštačenje, treba da sadrži jasan i precizan pravac kao i obim računovodstvenog veštačenja, jer u suprotnom može nepotrebno prolongirati trajanje veštačenja. Retke su situacije u kojima se vrši naredba veštačenja celokupnog poslovanja privrednog subjekta, i češće su situacije kada se vrši uvid u jednu od nekoliko računovodstvenih operacija koje se odnose na određeni sporni događaj. Ovo je takođe i posledica toga što bi uvid u celokupno poslovanje nosio sa sobom visoke troškove i sam postupak bio znatno usporen.

Knjigovodstveno veštačenje potrebno je sprovesti blagovremeno, kako bi se onemogućilo da osumnjičeni ili njegovi saučesnici preduzmu korake koji bi sprečili veštačenje, u smislu uništenja ili prikrivanja relevantnih informacija za proveru poslovnih dokumenata. Postupak veštačenja počinje od popisa materijalnih i novčanih sredstva i utvrđivanja stvarnog stanja²²⁶. Zatim se stvarno stanje upoređuje sa knjigovodstvenim, a onda se ispituje ispravnost i potpunost knjiženja, kao i ispravnost knjigovodstvenih isprava kao osnova za knjiženje. Zatim se upoređuju činjenice o kojima vodi evidenciju privredni subjekat čije se knjige veštače, sa onima kojima se evidentiraju kod drugih komitenata tog poslovnog događaja (partnera, banaka itd.). Od značaja je da se nakon veštačenja ne dozvole nikakva naknadna knjiženja i bilo kakve manipulacije sa dokumentacijom. Upoređivanje stvarnog i knjigovodstvenog stanja jeste zapravo utvrđivanje stvarnog stanja, kroz popis materijalnih i novčanih sredstava. U tom smislu, nikom ne bi trebalo dozvoliti pristupe prostorijama i trebalo bi izbegavati utvrđivanje stvarnog stanja na osnovu informacija u smislu mišljenja drugih lica, dok odgovornom licu treba dozvoliti da prisustvuje i kontroliše postupak utvrđivanja stanja. Dalje, kako bi se stvarno stanje uporedilo sa knjigovodstvenim, treba detaljno pregledati knjigovodstvene isprave i izvršiti formalnu, računsku i ukoliko je moguće suštinsku ispravnost i njihova komparaciju sa knjiženjem u poslovnim knjigama. Što se tiče obezbeđivanja materijala za veštačenje, kao što je naglašeno na početku ovog dela disertacije, organ pred kojim se vodi postupak dužan je da isti obezbedi i da dâ na uvid

²²⁴ *Ibid.*

²²⁵ *Ibid.*

²²⁶ Banović, B. *op.cit.*, str.272

veštaku u saradnji sa privrednim subjektom kod kog se dokumentacija vodi. Takođe, ukoliko su neke druge službe npr. inspekcije ili drugi specijalizovani organi utvrdili određenje činjenice, one predstavljaju snažne indicije koje se veštačenjem mogu pretvoriti u dokaze. Važno je naglasiti da veštak treba uzeti u obzir zapažanja i nalaze drugih organa kontrole, ali mora da sprovede potpuno samostalna istraživanja i dođe do samostalnih zaključaka²²⁷.

3.3.5.2 Veštačenje dokumenata

Kada je reč o veštačenju dokumenata koriste se specifične metode i savremena tehnička sredstva kako bi se izvršilo identifikovanje potpisa, rukopisa, cifara, pečata, modela pisaćih mašina u cilju utvrđivanja tragova radiranja, hemijskog brisanja, prepravljanja, dopisivanja itd.²²⁸. Zapravo, cela oblast koja se bavi ispitivanjem dokumenata čiji je cilj otkrivanje krivičnih dela i učinioca, kao i pribavljanje stručnih naučnih dokaza kako bi se pomoglo pravosudnim organima naziva se *grafoskopija*. Ova vrsta veštačenja određuje se kada: postoji sumnja u autentičnost rukopisa i potpisa, vršenja određenih izmena ili sumnje da je dokument nastao od spajanja više dokumenata (fotokopija), sumnja u starost dokumenata, u slučaju rekonstruisanja dokumenta, identifikacije pisaće mašine ili štampača, aparata za fotokopiranje ili utvrđivanje autentičnosti mikrofilmovanog dokumenta. Dokumenta koja se veštače jesu zapravo poslovne knjige i računovodstvene isprave, a elementi koju su od važnosti za ovu vrstu veštačenja su²²⁹:

- Materijal dokumenta
- Način na koji je napisan
- Sredstvo za pisanje ili štampanje
- Posebni podaci (pečat, štambilj, žig)
- Sredstva za kopiranje dokumenta
- Metode ispitivanja

3.3.5.2.1 Veštačenje rukopisa

U jedan od najčešćih oblika kriminalnih aktivnosti spada i falsifikovanje, te je često neophodno sprovesti veštačenje rukopisa. Veštačenje rukopisa odnosi se na stručno utvrđivanje porekla nekog rukopisa na temelju analize i upoređivanje opštih i posebnih karakteristika spornog i nespornog rukopisa. Pod karakteristikom rukopisa podrazumevaju se određene stalne karakteristike koje svojim postojanjem čine rukopis individualnim i omogućavaju identifikaciju njegovog autora. Potrebno je razgraničiti ciljeve *grafologije* i veštačenja, gde je zapravo cilj

²²⁷ *Ibid.*, str. 267

²²⁸ *Ibid.*, str. 276

²²⁹ *Ibid.*, str. 277

grafologije determinisanje karaktera i pojedinih psihičkih svojstava iz samog rukopisa, a veštačenje utvrđivanje autora spornog rukopisa. Osnovne metode veštačenja rukopisa podrazumevaju sledeće: grafoskopsku ili kaligrafsku, grafometrijsku i od savremenih grafičkih metoda kibernetiku i statističku²³⁰.

Najstarija metoda jeste grafoskopska ili kaligrafska metoda i predstavlja uzastopno upoređivanje celokupne abecede uz upoređivanje individualnih slova na dokumentima koja su predmet ispitivanja, gde se utvrđuju individualne karakteristike spornog i nespornog rukopisa, a zatim se vrši komparacija. Mana ove metode je što se potez ruke prilikom pisanja nije uzimao u obzir, što je otežavalo proces identifikacije.

Početkom dvadesetog veka otkriven je grafometrijski metod koji je uključivao i korišćenje matematike i sastojao se od determinacije kvantitativnih svojstava pojedinačnog rukopisa, merenju niza elemenata izraženih u desetinama milimetara, izradi dijagrama i za sporni i nesporni rukopis nakon čega bi se vršilo upoređivanje kako bi se utvrdila identičnost ili razlike u samom rukopisu. Iako se u savremenoj praksi retko koristi, neki njegovi elementi uključeni su u savremeni grafički metod veštačenja rukopisa pomoću računara uz primenu matematičkih metoda.

Grafički metod jeste metod koji je aktuelan i podrazumeva analizu slova, ali i ostalih elemenata pomoću različitih uređaja, uz ispitivanje poteza ruke prilikom pisanja. Sastoji se iz nekoliko faza i to: prethodnog ispitivanja dokumenta uz pomoć različitih tehničkih uređaja, zatim detaljnog ispitivanja spornog dokumenta i traženja tragova brisanja, upotrebe različitog sredstva za pisanje, pritiska, prekida kao i zastajkivanja dvostrukih poteza i sl. Na primer, za otkrivanje mehaničkog brisanja koristi se koso osvetljavanje dokumenta svetlošću jakog intenziteta, dok se kod hemijskog brisanja, koristi osvetljavanje dokumenta ultraljubičastom svetlošću²³¹. Takođe koriste se i savremene tehnike kao što su: skenirajući elektronski mikroskop kako bi se ustanovio redosled poteza različitih sredstava za pisanje, ESDA (*Electrostatic Detection Apparatus*) koji otkriva utisnuća koja su nastala povlačenjem sredstava za pisanje, videospektralni komparator za ispitivanje sumnjivih dokumenata, upoređivanje mastila i čitanje brisanih tekstova, tankoslojna hromatografija koja služi za razdvajanje sastojaka samog sredstva za pisanje kroz uzimanje malog uzorka dokumenta itd²³².

Dalje, upotreba fotografisanja se takođe koristi u veštačenju rukopisa kroz fotografisanje sa uvećavanjem kako bi se lakše upoređivali rezultati, a korišćenjem različitih fotografskih filtera mogu se otklanjati boje u dokumentu koje pokrivaju rukopis (npr. u slučaju otklanjanja pečata preko rukopisa). Naredna faza predstavlja proučavanje opštih i posebnih karakteristika rukopisa. Neki od opštih uključuju sledeće: rukopisni sistem, ispisanost, brzinu, ugao, proporcije slova, crtice, tačke, greške kod pisanja itd. Međutim ni jedna od opštih karakteristika ne može se uzeti

²³⁰ *Ibid.*, str.280

²³¹ *Ibid.*, str.282

²³² *Ibid.*, str.282

kao primarna za identifikaciju, već ih je potrebno posmatrati kroz njihovu sveukupnost, pri čemu atipične i najmanje uočljive karakteristike imaju najveću vrednost. Takođe, ni jedna posebna karakteristika posmatrana pojedinačno, nema snagu individualnog obeležja, te na individualnost ukazuje tek čitav skup ovih karakteristika povezanih u celinu. Prilikom analize slova, vrši se posmatranje načina njihovog pisanja na početku, u sredini i na kraju reči, kao i u vezi sa pojedinim slovnim kombinacijama. Neretko, poznavanje lingvistike, veštaku može pomoći za uočavanje jezičkih i gramatičkih karakteristika teksta, tipičnih pravopisnih grešaka i ostalog²³³.

Odraz nesvesnih poteza u toku pisanja, kao posledica dinamičkog stereotipa prilikom povlačenja linija koje su nesvesne, kao i odraz naučenih poteza koji su postali standardni stereotip tehnike pisanja, znaju biti neuočljive prvobitno, dok se u njima zapravo nalaze individualne karakteristike i svojstva koja su podobna za vršenje identifikacije. Posebno treba obratiti pažnju samim svojstvima poteza, isprekidanosti, ritmu, pritisku na podlogu, položaju sredstva za pisanje, brzini, početnim i završnim linijama, uglu pisanja, gde iako kod štampanih slova koja se manje upotrebljavaju u rukopisu, akcenat treba da bude na obliku i veličini, pravcu i vrsti linija, nagibu i razmaku između slova, ali i međusobnim odnosima i proporcijama. Takođe, ćirilično i latinično pismo dodatno komplikuje sam proces veštačenja, pogotovo što ista lica koriste i jedno i drugo pismo, s tim što se smatra da ćirilično pismo poseduje bogatije karakteristike i pogodnije je za veštačenje²³⁴.

Nakon analize i obrade uspostavlja se vrednosni hijerarhijski sistem svih posebnih karakteristika na osnovu njihove identifikacione vrednosti i nakon uvećavanja fotografisanjem, donosi se zaključak o identitetu i razlici spornog i nespornog rukopisa. Treba imati u vidu da dva potpuno prirodno nastala rukopisa nikada ne mogu biti identična, pa se u tom smislu govori o visokom stepenu sličnosti. Smatra se da postoji osnovnih 6 grupa, odnosno tipičnih rukopisa: *nagnut na levo, nagnut na desno, zaobljen, zbijen, štampana slova i kružići iznad slova i ili j*.

Takođe treba imati u vidu sledeće: opšte karakteristike su izuzetno značajne, s tim što posebno treba obratiti pažnju na posebne karakteristike, kao i sitne detalje slova, a razlike se mogu pripisati varijabilnosti rukopisa samo ukoliko analiza pokazuje visok stepen neujednačenosti rukopisa. Na osnovu celokupne ocene svih rezultata proučavanja kako opštih tako i posebnih karakteristika, veštak iznosi zaključak o poreklu spornog rukopisa.

Sličnosti između spornog i komparativnog rukopisa mogu se podeliti u tri grupe: opštu sličnost koja je zastupljena kod mnogih rukopisa; slučajnu sličnost gde se podudarnost javlja samo u nekoliko neuobičajenih karakteristika i sličnost u opštim i individualnim karakteristikama koje se ponavljaju i koje su posledica stečenih navika, pa je nelogično zaključiti da te sličnosti mogu biti slučajne²³⁵. Ipak, u slučaju nedovoljnog materijala koje je potrebno veštaku kako bi utvrdio

²³³ *Ibid.* str.285

²³⁴ *Ibid.*, str. 286

²³⁵ Aleksić, Ž. (1996). *Veštačenje falsifikata dokumenata, rukopisa i novca*. Beograd: Glosarijum

adekvatan i dovoljan broj individualnih obeležja, ili u slučaju da ista nisu dovoljno izražena, tada veštak donosi zaključak sa većim ili manjim stepenom verovatnoće, ili eventualnom odustajanju od veštačenja.

3.3.5.2.2 *Veštačenje potpisa*

Potpisi se javljaju na različitim vidovima dokumentacije, od poslovnih knjiga preko računovodstvenih isprava, kako bi se imalo uvid u to ko je odgovoran za izvršenje određene aktivnosti ili naloga, kao i da bi se prikazalo da je dokument prošao određene kontrolne aktivnosti pre nego se pribeglo realizaciji određenog poslovnog događaja. Sam potpis, sadrži kombinaciju ograničenog broja slova i u njemu se primarno javljaju određene karakteristike koje nose pečat osobenosti te ličnosti. U tom smislu, osnovne karakteristike potpisa jesu oblik slova, njihova proporcija i nagib, odnos prema osnovnoj liniji kao i raspored delova potpisa. Ipak, potpis može sadržati i određene grafičke izraze, gde gubi svaku vezu sa standardnim rukopisom i predstavlja nečitak potpis koji često sadrži i dodatne ukrase koji potpisu daje poseban karakter²³⁶. Ipak, da bi se obezbedio što precizniji uvid u različite forme potpisa istog lica, neophodno je pronaći njihov što veći broj koji su nastali u različitim vremenskim intervalima i situacijama. Kod veštačenja potpisa potrebno je utvrditi da li je sporni potpis na lice na koje on glasi ili je osumnjičeni potpisao drugo ovlašćeno lice za potpisivanje određenog dokumenta, ili je pak potpis dobijen prevarom²³⁷. Kada se radi veštačenje potpisa, potrebno je u prvom slučaju obezbediti što više nespornih potpisa lica na koje potpis glasi, a u drugom od osumnjičenog za falsifikat zahtevati da napiše više puta sporni potpis istim sredstvom za pisanje, istim pismom i pod istim okolnostima spornog potpisa bez prikazivanja onog koji je predmet dokazivanja. Kod kopiranja potpisa, koristi se indigo papir preko transparentne podloge uz jaku svetlost i jakim pritiskom se dobija željeni potpis. Ipak, pošto se radi o crtanju, a ne o stvarnom potpisu, potezi su isprekidani i spori, uz nedostatak kontinuiteta²³⁸. Još jedan metod jeste imitiranje tuđeg potpisa, gde se zapravo imitira tuđi potpis uz stalno gledanje autentičnog potpisa ili uz njegovo pamćenje, što zahteva mnogo više veštine i nadarenosti od same metode kopiranja. Takođe, ovde se primećuju nesigurni pokreti bez lakoće i brzine, kao i naknadne popravke u potpisivanju, dok je najteže uspešno imitirati potpise koji su napisani snažno i lako, slobodno i vešto, jer se tako napisan potpis teško može imitirati sporim pokretima. Po pravilu mnogo je lakše falsifikovati potpise koji su napisani neispisanim, neveštim rukopisom, sporo i sa oklevanjem²³⁹.

Takođe, identifikacija falsifikatora potpisa jeste izvodljiva u okolnostima kada lažni potpis u sebi sadrži posebne karakteristike svojstvene falsifikatoru. Ipak, kod kopiranja i imitiranja, njih

²³⁶ Banović, B. *op.cit.*, str. 288

²³⁷ *Ibid.*

²³⁸ *Ibid.*

²³⁹ Aleksić, Ž. *op.cit*

neće biti jer će se falsifikator truditi da potpis što bude sličniji autentičnom, pa će identifikacija falsifikatora biti ostvarena pomoću drugih mera i radnji.

3.3.5.2.3 *Veštačenje cifara*

Nije redak slučaj da se u knjigovodstvenim ispravama i poslovnim dokumentima unose dodatne cifre, ili se pojedine prepravljaju, kako bi se organi kontrole doveli u zabludu vezano za vreme nastanka ili realizovanja određene poslovne transakcije. Brojevi kao i slova imaju svoje posebne karakteristike, gde su arapski brojevi izražajni i bolji za samu ekspertizu. Takođe, kod pojedinih lica mogu se videti specifični načini pisanja pojedinih cifara i to posebno kod ispisanih rukopisa. Prepreke koje se javljaju pri veštačenju brojeva jesu u tome što se brojevi najčešće pišu na sličan način, postoji malo materijala za upoređenje, kao i to što brojevi obično imaju malo identifikacionih karakteristika.

Stavke koje se utvrđuju kod ovog vida veštačenja se sledeće: stepen ispisanosti, pritisak na podlozi, brzina pisanja, razmaci među ciframa, pravac i odnos prema liniji pisanja, postojanje povezanosti cifara, nagib, a takođe i određeni matematički znaci kao što su znakovi jednakosti i dr. Takođe, bitni su i oblik pisanja određenih brojeva, polazne i završne tačke pri pisanju broja, proporcije, odnosa jednih brojeva prema drugima i veze koje postoje između njih, izvlačenja pojedinih poteza, redosleda pisanja pojedinih linija koje sačinjavaju dati broj, ali i popravljajna.

Kod prepravljajna cifara, postoje cifre koje se „*lakše*“ prepravljaju u druge cifre, kao što je broj 3 u broj 8, ili npr. broj 1 u 4. Ipak, kod njihovog prepravljajna one su neretko neprirodno napisane jer je falsifikator nastojao da prikrije originalne cifre, i iako je stepen identifikacije falsifikatora jako nizak, sa velikom dozom sigurnosti se može tvrditi postojanje falsifikatora.

3.3.5.2.4 *Veštačenje falsifikata izvršenih brisanjem, radiranjem i dodavanjem*

Neretko promene koje se vrše na dokumentima uključuju brisanje određenih delova teksta ili brojeva, radiranje (grebanje) ili se dodaju određeni delovi uključujući i cifre. Brisanje može uključiti površinsko ili dubinsko brisanje, gde je cilj da se dođe do novog sloja papira gde ne postoji trag prethodnog teksta ili kod dubinskog, gde nije prodrla boja sredstva za pisanje. Kod površinskog brisanja, otkrivanje se vrši kroz posipanje spornog dokumenta obojenim prahom koji će ostati na mestu gde je izvršeno brisanje jer su na datom mestu vlakna podignuta, a ovim postupkom se ne menja svojstvo papira²⁴⁰. Kod dubokog brisanja, na datom mestu ostaje udubljenje, što se može i ustanoviti vizuelno, pod snažnom svetlošću, jer će na mestu gde je papir

²⁴⁰ Banović, B. *op.cit.* str. 291

tanji propustiti više svetlosti, kao i korišćenjem ultraljubičastih svetlosti jer će pokazati razlike u tanjem i debljem sloju papira²⁴¹.

Kod radiranja upotrebljavaju se oštri predmeti gde se oštećuje glazura i sjaj papira, te na tom mestu sredstva za pisanje prodiru dublje u papir, gde se ono se obično razliva, pa je to moguće i vizuelno uočiti. Uz korišćenje mikroskopa i jakog svetla, ali uz pomoć destilovane vode, jodnih para i kvarcnih lampi pod različitim uglovima, radirana mesta će biti svetlija od ostatka dokumenta. Kod upotrebe hemijskih sredstava zarad brisanja, osvetljavanjem dokumenta ultraljubičastom svetlošću, brisani delovi dokumenta otkrivaju različitu fluorescentnost u poređenju sa brisanim, međutim problem se javlja ukoliko je ceo dokument brisan, pa gubi fluorescentna svojstva²⁴².

3.3.5.2.5 Veštačenje aparata za fotokopiranje

Fotokopiranje dokumentacije predstavlja neizostavnu aktivnost svakodnevnice i na ovaj način se vrši zamena originalnih dokumenata. Ipak, sa širokom upotrebom fotokopija dolazi i do njihove zloupotrebe i to posebno pomoću aparata za fotokopiranje. Na taj način pravi se zapravo lažni dokument kombinacijom više delova originalnog dokumenta koji sadrže potpis, žig i ostale stavke kojim se afirmiše izdavalac dokumenta. Ovi delovi se isecaju i lepe na druga originalna dokumenta, koja ne sadrže ove oznake, a zatim se tako spojeni delovi fotokopiraju, gde se na ovaj način dobija lažni dokument ili isprava koja naizgled predstavlja ispravan dokument. Krajnji cilj kod veštačenja aparata jeste identifikovanje aparata na kome je kopija izrađena. Ova vrsta veštačenja se vrši u nekoliko faza: određivanje procesa na osnovu kog funkcioniše aparat, zatim utvrđivanje određene marke modela aparata i individualizacija aparata na kome su nastale sporne kopije. Prva faza se zasniva na direktnom ili indirektnom elektrostatičkom procesu i na taj način se sužava opis sumnjivih aparata na one koji koriste takav metod²⁴³. Kod određivanja marke može se vršiti prikupljanje nespornih uzoraka iz različitih izvora, ili ispitivanje fotokopija i vršenje hemijske analize tonera, ali i ispitivanje formata papira. Poslednja faza jeste utvrđivanja defekata aparata za fotokopiranje, gde recimo na staklenoj površini gde se stavlja papir za fotokopiranje, vremenom se pojavljuju oštećenja, npr. u vidu ogrebotina i na ovaj način prave se specifični tragovi koji mogu ostati na svim kopijama. Takođe, mogu ostati tragovi nečistoće, prašine i mastila koji ipak mogu biti uklonjeni čišćenjem.

Da li će sud prihvatiti ili ne mišljenje ili nalaz veštaka u određenom procesu, zavisi od toga kako oceni njihovu dokaznu vrednost koja zavisi od stručnosti, objektivnosti i poštovanja etičkih

²⁴¹ Banović, B. *op.cit.*, str.291

²⁴² *Ibid.*, str. 292

²⁴³ Videti više: Banović, B. (2002) *Obezbeđenje dokaza u kriminalističkoj obradi krivičnih dela privednog kriminaliteta*. Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova. str 293-296.

pravila od strane veštaka. Kao što navodi profesor Banović, dokaznu vrednost nalaza i mišljenja veštaka tj. ovakvu vrstu obezbeđenja dokaza, ipak treba posmatrati u sklopu svih ostalih dokaza, a da je u slučaju neprihvatanja potrebno argumentovano obrazložiti takav stav. Ipak, treba naglasiti da prema našem zakonodavstvu sud slobodno ocenjuje same činjenice koje su utvrđene putem ove vrste dokaznih sredstava. Takođe, u praksi češća je pojava da nalazi veštaka prihvataju automatski, bez dalje kritičke analize, što potvrđuju različiti autori u svojim istraživanjima. Takođe ono što se navodi kao problem nekvalitetnih veštačenja jeste odugovlačenje postupka, ili čak uzimanje mišljenja koji potiče od renomiranog ili autoritativnog veštaka, bez obzira da li je taj rezultat bio osnovan. Izmenom Zakona trebalo bi da se značajno ubrza proces i poboljša sam kvalitet procesa veštačenja kao dokaznog sredstva u obezbeđenju dokaza.

3.4 Uloga forenzičara računovođe i veštaka ekonomsko-finansijske struke u sudskim i arbitražnim postupcima

Kako je ekonomsko-finansijska forenzika multidisciplinarna oblast, ona objedinjuje znanja o računovodstvu, reviziji, finansijama, informatici, bankarstvu i berzanskom poslovanju, ali i poznavanju krivičnog zakonodavstva, načinu na koji funkcionišu državne institucije, ali i tehnikama i veštinama istrage, kako bi se razrešile sporne činjenice vezane za finansijske transakcije u funkciji krivičnog postupka. Stoga je neophodno da ekonomsko-finansijski forenzičar treba da zna kako da identifikuje i prepozna kriminalne radnju sa finansijskog aspekta, ali i da poznaje tehnike načina istrage i prikupljanja dokaza, uz sposobnost usmenog prezentovanja nalaza i posedovanja istraživačkog mentaliteta. Ekonomsko-finansijski forenzičar pomaže javnom tužiocu kako bi opisao i definisao radnju izvršenja krivičnog dela, utvrdio vreme i mesto njegovog izvršenja, procenu štete i iznos pribavljanje koristi. Prema tome, kako bi pomogao u razrešenju i otkrivanju svih relevantnih pitanja za finansijsku istragu, ekonomsko-finansijski forenzičar bi trebalo da poseduje višegodišnje iskustvo u sledećim oblastima²⁴⁴ :

- upravljanja rizicima posebno na otkrivanju rizika od pronevera;
- analize baza podataka i otkrivanju elektronskih podataka;
- konstantnog praćenja kontrolnog okruženja;
- analize kvaliteta podataka;
- obrade podataka velikog obima;
- Američkog zakona protiv podmićivanja u inostranstvu (*Foreign Corrupt Practices Act - FCPA*)²⁴⁵;

²⁴⁴ Petrović, A., i Gaćeša, M. (2016). *Uloga finansijskog veštaka i računovodstvenog forenzičara u arbitražnim i sudskim postupcima*. (pristup: 07.05.2016.) [dostupno na: http://www.arbitrationassociation.org/wp-content/uploads/2016/04/Deloitte-Pravni_22-04-2016_final.pdf]

²⁴⁵ Donet 1977. godine, kao odgovor na korupciju pri prikupljanju sredstava za političke svrhe, otkrivenu tokom skandala Watergate. Za veliki broj forenzičkih revizora koji rade kao globalni stručnjaci na domaćim tržištima,

- analize načina izbegavanja poreza.

Kada je reč o postupcima vršenja finansijske istrage, finansijski forenzičari obavljaju sledeće aktivnosti:

- određuju obim usluga kako bi izvršili prikupljanje podataka;
- vrše analizu podataka;
- obavljaju različite pozadinske provere;
- vrše pregled dokumentacije;
- obavljaju intervjuisanje;
- izrađuju izveštaj činjeničnog stanja.

Analize koje finansijski forenzičari vrše mogu uključiti automatsku kategorizaciju dokumenata i klasifikaciju sadržaja, pretraživanje teksta različitim statističkim analizama, ali i otkrivanje skrivenih veza između eksternih podataka kao što su tokovi novca i njihovog vlasništva. Finansijski forenzičari na kraju, nakon završene analize izrađuju izveštaj o nalazima činjeničnog stanja sa preporukama²⁴⁶. Takođe, finansijski forenzičar može biti angažovan i kao tehnički ekspert ili tzv. *expert witness*. Uobičajeno je da se tehnički eksperti angažuju kao individualna lica, dok za kompleksna pitanja postoji prednost angažovanja institucije ili kompanije zbog većih raspoloživih resursa. Terminološko razgraničenje je neophodno, imajući u vidu da je izraz stručni svedok (*expert witness*) vezan za anglosaksonski pravni sistem, dok se u našem zakonodavstvu, kao što smo već objasnili, univerzalno koristi naziv veštak (bez obzira da li je u pitanju stručnjak koji je ovlašćeni sudski veštak ili ne).

Takođe, pored državnog sudovanja, stranke mogu ugovoriti alternativno rešenje, a to predstavlja da o njihovim pravima i dužnostima odluči *arbitraža*. Ipak, arbitraža se može sprovesti samo u imovinskim sporovima, gde stranke slobodno raspolazu sopstvenim pravima i kada arbitražu izričito ugovore kao mehanizam za rešavanje sporova. U tom smislu, ona predstavlja alternativu državnom sudovanju, privatni je način rešavanja sporova, čini tvorevinu stranaka u sporu, a njen ishod čini obavezujuću odluku koja je po dejstvima slična sudskoj²⁴⁷.

Kada se računovođa forenzičar pojavi u ulozi veštaka, njegova uloga može biti osnovna i savetodavna. Kada je reč o osnovnoj ulozi ona može obuhvatiti pružanje arbitražnom veću nezavisne i objektivne ekspertize sa neutralnim stavom u odnosu na slučaj, ali i pomoći u identifikovanju i analizi podataka iz oblasti računovodstva i računovodstvene regulative. Takođe,

poznavanje ovog Zakona predstavlja neophodan preduslov za analizu postupanja multinacionalnih kompanija na lokalnim tržištima (čije je glavno sedište u SAD) te sastavljanje ekspertskih izveštaja i upozorenja kompanijama koje mogu ući u zonu rizičnog poslovanja.

²⁴⁶ Petrović, A., i Gaćeša, M., *op.cit.*

²⁴⁷ Knežević, G., & Pavić, V. (2009). *Arbitraža i ADR*. Beograd: Pravni fakultet, str.17

ono što je od izuzetne važnosti, jeste sposobnost prezentiranja svog ekspertskog mišljenja i iznošenje zaključaka, ali i pregleda izveštaja drugih eksperata uključujući komentare i kritike. Veštačenje na ročištu može podrazumevati usmeno veštačenje, unakrsno ispitivanje i pomoć prilikom ispitivanja eksperta suprotne strane.

Ukoliko se računovođa forenzičar pojavi u savetodavnoj ulozi u tom slučaju može dati svoj doprinos u pružanju pomoći advokatskom timu u vezi sa revizorskim, računovodstvenim ili poreskim pitanjima, pomoći u procesu pregovaranja, pomoći u odabiru najbolje opcije u konkretnom slučaju ili pomoći u samom izvođenju dokaza. Ako računovođa forenzičar, kao stručni konsultant ne svedoči, njegova uloga se može završiti kada je ustanovljena prevara, procenjeni iznos štete utvrđen, a osumnjičeni identifikovan²⁴⁸. Takođe, stručni konsultant može biti angažovan da pomogne advokatima u smislu davanja preporuka, pomoći u pripremama za svedočenje, i kod upoređivanja različitih dokumenata.

Forenzički računovođa koji je i sudski veštak bi trebalo da²⁴⁹:

- izvrši uspostavljanje veze između transakcije i novca/imovine;
- pruži objašnjenje o transakcijama;
- analizira međunarodni protok novca;
- izvrši analitički pregled;
- pomogne sudu u razumevanju određene poslovne aktivnosti;
- izvrši identifikaciju neuobičajenih prometa ili honorara za konsultantske usluge;
- poveže strane koje su učestvovala u transakcijama;
- fokusira na oblasti u kojima je stanje najverovatnije prikazano drugačije od onog koje je stvarno;
- objasni računovodstvene standarde;
- objasni priznavanje prihoda;
- izvrši pregled bilansa stanja i bilans uspeha;
- iznese primere koji bi pomogli da se uoči razlika između statistički mogućeg i najverovatnije lažnog nepoštenog ponašanja.

S obzirom na to da računovođa forenzičar može svedočiti na sudu, potrebno je da razume koje je sve aktivnosti potrebno preduzeti pre samog svedočenja. Ove aktivnosti uključuju pripremu samog izveštaja koji bi trebalo da uključi raspravu o sledećim informacijama: pitanjima, oslanjanju

²⁴⁸ Petrović, A., i Gaćeša, M., *op.cit.*

²⁴⁹ Savet Evrope. (2013). *Uzajamna pravna pomoć*. Beograd: Savet Evrope. (pristup: 05.04.2014.) [dostupno na: https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/Publications/CAR/Mutual%20Legal%20Assistance%20Manual_SE.pdf]

na podatke sa ciljem izvođenja zaključaka, pretpostavke koje su napravljene kako bi se izveli zaključci, njihova ograničenja, datum preseka informacija, mišljenje i zaključak baziran na dokumentaciji koja je raspoloživa, ali njihova ograničenja i dokumenta koja potkrepljuju mišljenje. U tom smislu, posebno je važno da radni papiri koji potkrepljuju sam izveštaj kao i računovodstveni podaci koji se iznose pred sud, ne bi trebalo da iznose kontradiktorne zaključke. Takođe, radni papiri koji se pripremaju moraju imati formu odgovarajuću za sud. Dalje, beleške koje veštak namerava da koristi mogu se zahtevati kao deo dokaznog materijala na sudu tokom ispitivanja. Preporuka je da je potrebno imati i listu svedoka koje poziva druga strana, kako veštak ne bi bio iznenađen prisustvom drugih svedoka ili izveštaja. Svi grafički prikazi, tabele i pregedi informacija, kao svi važni razgovori, spadaju u aktivnosti koje prethode samom suđenju. Od značaja je da se veštak dogovori sa advokatom pre suđenja oko iznošenja dokaza i same prezentacije pa je u tom smislu dobro napraviti određeni vid simulacije svedočenja u kome bi pravni zastupnik postavljao pitanja veštaku kako bi ga na adekvatan način pripremio za svedočenje²⁵⁰.

Kako je u današnjem sve složenijem poslovnom okruženju, pojava različitih oblika privrednog kriminala sve učestalija, evidentno je da je forenzičko računovodstvo kao posebna grana računovodstva, neophodno kao pomoćno sredstvo u finansijskim istragama. Forenzičko računovodstvo vrši detaljno ispitivanje spornih područja i za razliku od eksterne revizije usmereno je na otkrivanje zloupotreba i prevara, ali i prikupljanja dokaza prihvatljivih za sud. Ipak, kako znanja pravnika i organa koji vode postupak nisu dovoljna za rešavanje svih pitanja, posebno kod privrednog kriminaliteta, u tom slučaju je često neophodno sprovesti ekonomsko-finansijsko veštačenje kao dokaznu radnju u sudskom postupku. U tom slučaju forenzički računovođa može se pojaviti i u ulozi veštaka ekonomsko-finansijske struke. Zapravo, ekonomsko-finansijsko veštačenje će se sprovesti u okolnostima kada je za ocenu ili utvrđivanje određene značajne činjenice potrebno stručno znanje iz oblasti ekonomije, finansija, knjigovodstva kao i ostalih ekonomsko-finansijskih pitanja. Takođe, zakonom su pored materijalnih uslova neophodnih za postupak veštačenja definisani i formalni uslovi za njegovo sprovođenje, odnosno pismena naredba, organ koji vodi postupak kao i sam postupak veštačenja u zavisnosti od njegove vrste. Na taj način, veštak ne ulazeći u pravna pitanja, daje svoj nalaz i mišljenje, na osnovu kog će sud, na osnovu slobodne ocene dokaza, doneti konačnu presudu. Stoga se može zaključiti da je uloga forenzičkog računovodstva kao segmenta ekonomsko-finansijskog veštačenja od izuzetnog značaja u utvrđivanju i otkrivanju istine i samim tim predstavlja važan činilac istrage privrednog kriminaliteta.

²⁵⁰ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.* str. 276

IV EKONOMSKO-FINANSIJSKA FORENZIKA I KRIMINALNE RADNJE U PRIVREDNIM DRUŠTVIMA

Prevare i kriminalne radnje predstavljaju rizik sa kojim se suočavaju sve vrste organizacija, nezavisno od njihove delatnosti, veličine ili lokacije. One ne samo da ugrožavaju poslovanje jednog privrednog društva po pitanju njenog finansijskog statusa, već u značajnoj meri utiču na njen ugled, ali i na moral njenih zaposlenih. Različita istraživanja pokazuju da oko 5% godišnje dobiti privredna društva gube usled neke od različitih vidova prevara, a pod uticajem globalizacije, brzog tehnološkog razvoja i rasta tržišta logično je očekivati da će ovaj iznos rasti u budućnosti. Ipak, kako bi se rizici od kriminalnih radnji uočili na vreme, potrebno je poznavanje tipologije kriminalnih radnji, kao i načine njihovog pravnog regulisanja, usled mogućnosti njihovog sudskog procesuiranja. Zbog njihovog značaja, ovaj deo biće posvećen upravo tipologiji kriminalnih radnji u privrednim društvima, ali i značaju ekonomsko-finansijske forenzike za njihovo ispitivanje. Takođe, biće dat pregled najznačajnijih krivičnih dela protiv privrede, koruptivnih dela, ali i privrednih prestupa u našoj državi, kako bi se ukazalo na najosetljivija područja u ovom segmentu.

4.1 Pojam i karakteristike kriminalnih radnji

U različitim nacionalnim krivičnim zakonodavstvima postoji različito određivanje neke radnje kao kriminalne. U tom smislu ovo podrazumeva da se u jednoj državi, određeni ljudski postupak se u krivičnom zakonodavstvu, kao i drugim zakonskim aktima, može odrediti kao kriminalna radnja, dok u drugim može predstavljati donekle društveno prihvatljivu pojavu.

Krug ljudskih ponašanja koja su za krivično pravo relevantna, menjao se tokom istorije, a do njegovih promena dolazi i u toku iste epohe u svakoj državi koja dopunjuje posebni deo svog krivičnog prava, gde posledica tog stalnog procesa predstavlja dinamiku inkriminacije²⁵¹. Kako je krivično pravo deo kulture jednog društva, stoga postoji i promenljivost i raznolikost u inkriminacijama različitih društava koju čine vrednosti kao etički principi u koje se veruje i norme kojima se želi obezbediti njihovo poštovanje. Profesor Ignjatović navodi da ni u društvima iste epohe ne postoji podudarnost u inkriminacijama, čije razlike proizilaze iz različite operacionalizacije osnovnih vrednosti u krivično pravnim sistemima država i nejednakog odnosa prema različitim vrednostima, koje su često posledica istorijskog nasleđa, uticaja drugih kultura i sl.²⁵²

²⁵¹ Inkriminacija predstavlja unošenje u zakon novih do tada nekažnjivih ponašanja koja sada postaju kažnjiva

²⁵² Ignjatović, Đ. (2011). *Kriminologija*. Beograd: Dosije., str.141

Ne postoje definitivna i nepromenljiva pravila za definisanje kriminalne radnje, jer ona podrazumeva element iznenađenja, trik, lukavstvo, nepoštene načine putem kojih se drugi mogu prevariti, a jedine granice u njenom definisanju su one koje postavlja ljudsko nepoštenje²⁵³. Kriminalna radnja u suštini uključuje raznovrsne načine prevare koje ljudski um može da osmisli, kojima se pojedinci služe kako bi nad drugima ostvarili prednost kroz lažne tvrdnje. U savremenom smislu, kriminalne radnje uključuju nepoštenje u obliku namernog obmanjivanja ili namernog lažnog predstavljanja materijalnih činjenica²⁵⁴. Podela kriminalnih radnji može se izvršiti na sledeće kategorije²⁵⁵:

- Prevare ili malverzacije
- Kriminal belog okovratnika, odnosno kriminalne radnje u finansijskim izveštajima

Prevare ili malverzacije uključuju bilo koju kriminalnu radnju koja za cilj ima sticanje koristi, a čiji je čin izvršenja upotreba obmane²⁵⁶. Kriminalna radnja se u finansijskim izveštajima, prema Međunarodnim računovodstvenim standardima, definiše se kao nameran čin koji izvrši jedno ili više lica koji su na rukovodećim položajima, odgovorna za upravljanje, zaposlena ili treća lica, uključujući obmanjivanje, u cilju sticanja nepravedne ili protivzakonite koristi²⁵⁷. U literaturi se takođe često upotrebljava termin kriminalitet *belog okovratnika*. Sutherland navodi da se kriminalitet belog okovratnika najčešće ispoljava u vidu lažnog prikazivanja finansijskih izveštaja korporacija, manipulacijama na berzi, komercijalnim podmićivanjem ili podmićivanjem javnih funkcionera na direktan ili indirektan način, sa ciljem da se obezbede povoljni ugovori i usvajanje željenih propisa; zatim u vidu obmanjujućeg reklamiranja i prodaje, pronevera i nenamenskog korišćenje sredstava fondova, utaje poreza, zloupotrebe prilikom korišćenja sredstava prinudnih i stečajnih fondova²⁵⁸.

Kriminalitet predstavlja skup svih zločina u određenom vremenu i prostoru i predstavlja masovnu pojavu, za razliku od zločina, koji predstavlja pojedinačno kriminalno ponašanje kao akt kojim se krši Krivični zakonik²⁵⁹. Kada govorimo o privrednom kriminalitetu, on predstavlja uži pojam u odnosu na kriminalitet. Privredni kriminalitet čine svi oblici kriminalnih aktivnosti koji deluju protiv ekonomskog sistema jedne države, bez obzira na zastupljene oblike svojine i koja su krivičnim i drugim zakonima opredeljeni kao krivična dela. Takođe, često se u literaturi sreće i termin ekonomski kriminalitet koji bi trebalo da predstavlja uži pojam i od privrednog kriminaliteta, iz razloga što je vezan za ekonomske odnose u koji npr. ne spadaju krivična dela protiv službene dužnosti ili dela imovinskog kriminaliteta u privredi. Takođe, privredni

²⁵³ Michigan Criminal Law, Chapter 86, Sec. 1529

²⁵⁴ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.12

²⁵⁵ Petković, A. *op.cit.*, str.13

²⁵⁶ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley&Sons., str.2

²⁵⁷ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.*, str.77

²⁵⁸ Sutherland, E. (1940). White-Collar Criminality. *American Sociological Review*, 5(1), str. 1-12.

²⁵⁹ Ignjatović, Đ. *op.cit.* str.113

kriminalitet predstavlja ekonomsko-društveni fenomen, kojim se bave ne samo praksa i zakonodavstvo, već i nauka.

Ipak, kod masovnih pojava, kao što je i privredni kriminalitet, postoji mogućnost da jedan njihov deo izmakne praćenju i evidenciji zvaničnih organa. Stoga se u literaturi često sreću pojedini termini kao što su *tamne brojke* koje predstavljaju dela koja su izvršena, a zvanično neregistrovana i *sive brojke* koje predstavljaju sva prijavljena dela koja nisu rasvetljena. Takođe, pojedini autori dele zločine na one koji su poznati sudu, one koji su poznati policiji i na stvarni kriminalitet²⁶⁰. Privredni kriminalitet kao posebna društvena pojava ima sve karakteristike kriminaliteta i odlikuje se tamnim brojkama, dinamičnošću i prilagodljivošću, kako ekonomskim, tako i ostalim normativnim promenama. Može se posmatrati kao pojava i kao konkretan kriminalni događaj tj. događaj koji se desio u prošlosti, dok njegovo otkrivanje i dokazivanje sledi kasnije, njegovim rekonstruisanjem na osnovu indicija i dokaza²⁶¹. Profesor Nikola Srzentić²⁶² definiše privredni kriminalitet kao privredna krivična dela predviđena Krivičnim zakonikom, dok profesor Dragoljub Dimitrijević²⁶³ definiše privredno krivično delo kao dela usmerena protiv organizovanja, upravljanja i funkcionisanja privrednog sistema.

Same kriminalne aktivnosti privlače pažnju i predstavljaju udar na osnovne društvene vrednosti i dobra, a Denis Szabo, kanadski kriminolog, navodi da kriminalne aktivnosti pogađaju društvo „*pravo u srce*“. Klima bezakonja stvara utisak da je sve dozvoljeno, a sam porast kriminaliteta jeste jedan od osnovnih društvenih poremećaja koji se manifestuje u krizi pravnog sistema i morala i predstavlja značajan ekonomski teret za zajednicu²⁶⁴. U ovom smislu, misli se na neposrednu materijalnu štetu koja se nanosi svi društvima i kao primer navodi da šteta koju privredni kriminalitet godišnje nanosi SAD iznosi između 48 i 200 milijardi dolara. Drugi aspekt, prema Ignjatoviću, čine troškovi koje zajednica snosi za izdržavanje velikog i skupog pravosudnog aparata u širem smislu, koji se bavi otkrivanjem, suđenjem i kažnjavanjem onih koji čine prestupe²⁶⁵. Poreski obveznici u SAD, za državne pravosudne organe i službe izdvajaju 100 milijardi dolara svake godine, a prema Nils Christie, norveškom sociologu i kriminologu, kontrola kriminaliteta predstavlja jednu od najprofitabilnijih delatnosti modernog građanskog društva.

Rezultati iskazani u godišnjem izveštaju Udruženja ovlašćenih ispitivača prevara (Association of Certified Fraud Examiners), u daljem tekstu ACFE, potvrđuju da ispitanici procenjuju da tipično pravno lice izgubi 5% svojih prihoda svake godine usled kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama²⁶⁶. To znači da bi potencijalni svetski gubitak zbog kriminalne radnje bi iznosio 3.700 milijardi dolara, kada bi se ova procena primenila na svetski bruto proizvod. Takođe, medijana vremenskog perioda otkrivanja kriminalnih radnji (poznatih udruženju) iznosila je 18 meseci, a medijana gubitaka zbog kriminalnih radnji iznosila je 150.000 dolara, prema ovom

²⁶⁰ *Ibid.*, str.57

²⁶¹ Banović, B. op.cit, str.30

²⁶² Srzentić, N. Problemi privrednih delikata, *Arhiv za pravne i druge nauke*, 3-4/54 str.143

²⁶³ Dimitrijević, D. Privredno krivično delo, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 2-3/54, str.89

²⁶⁴ Ignjatović, Đ. op.cit., str. 12

²⁶⁵ *Ibid.*

²⁶⁶ ACFE. (2016). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. (pristup:10.05.2016) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfe-public/2016-report-to-the-nations.pdf>]

izveštaju. Sledi prikaz prijavljenih slučajeva kriminalnih radnji i medijana gubitka prema geografskim područjima u prethodno pomenutom periodu.

Tabela 7. Prijavljeni slučajevi kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama u svetu prema geografskim područjima²⁶⁷

Oblast	Broj prijavljenih slučajeva	Procenat od ukupnog broja prijavljenih slučajeva	Medijana gubitka (američki dolari)
SAD	1.038	48,8%	120.000\$
Podсахarska Afrika	285	13,4%	143.000\$
Azijsko-pacifička	221	10,4%	245.000\$
Latinska Amerika i Karibi	112	5,3%	174.000\$
Zapadna Evropa	110	5,2%	263.000\$
Istočna Evropa i Zapadno/centralna Azija	98	4,6%	200.000\$
Južna Azija	98	4,6%	100.000\$
Kanada	86	4,0%	154.000\$
Srednji Istok i Severna Afrika	79	3,7%	275.000\$

Većina slučajeva jesu prosleđeni organima za krivično gonjenje (59,3%). Medijana gubitka slučajeva koji su dalje prosleđeni ovim organima iznosila je 230.000 američkih dolara, dok je medijana gubitka slučajeva koji nisu prosleđeni iznosila 71.000 dolara. Od ukupnog broja slučajeva za koje je poznat ishod, 19,6 % od ukupnog broja počinilaca su bili osuđeni na suđenju, dok se 56,8 % izjasnilo krivim po optužnici ili priznalo delo po optužnici, ali nije priznalo krivicu. Bilo je samo 2,3% slučajeva kojima je izvršilac oslobođen.

Sektori sa najvećom učestalošću prijavljenih kriminalnih radnji bili su finansijski i bankarski sektor, zatim vlada i javna administracija, kao i proizvodna industrija, nasuprot rudarstva i veleprodaje koji su, iako najmanje učestali po broju kriminalnih radnji, imali medijanu gubitka od 500.000 i 450.000 američkih dolara respektivno.

Različiti pojavi oblici privrednog kriminaliteta mogu se javiti u svim delatnostima. Ekonomski odnosi u okviru kojih se dešava privredni kriminalitet odlikuju se stalnom promenljivošću i podložni su različitim uticajima, a određeni su značajnim stepenom učešća regulisanja od strane države kroz različite propise. Oni su podložni stalnim promenama, kao i promenama mera ekonomske politike, te je iz tog razloga teško sprovesti efikasnu kontrolu i sprečavanje pojava oblika kriminalne delatnosti. Krajem sedamdesetih godina uvedeni su novi pojmovi koji se tiču kriminalnih radnji, a njihovo proučavanje povećano je društvenim i organizacionim shvatanjem konteksta privrednog kriminala, uključujući ulogu poslovnih organizacija i stručnjaka u kriminalnoj delatnosti. Većina porasta privrednog kriminala tokom osamdesetih i devedesetih godina, povezana je sa istorijskim promenama u prirodi kapitalizma,

²⁶⁷ Ibid.

gde je sam porast dobiti bio rezultat raznovrsnih špekulacija, počevši od trgovine valutom, preuzimanjem kompanija, špekulacija za zemljištem kao i monopolskim ponašanjem.

Kako sami oblici privrednog kriminaliteta i metode njihovog izvršenja postaju iz dana u dan sve složeniji, sve je teža identifikacija novih pojava oblika ovakvih aktivnosti. Takođe, profesor Banović navodi manifestaciju novih pojava oblika koji predstavljaju posledicu usklađivanja ekonomskih procesa i odnosa u Republici Srbiji, sa privrednim sistemima ekonomski razvijenih država, usled globalizacije svetske privrede. Stoga, dominantni ekonomski odnosi u takvim privredama, predstavljaju pogodno tlo za različite pojavne oblike kriminalnih delatnosti i pojavljuju se u onim privrednim oblastima koje se brže prilagođavaju međunarodnim privrednim trendovima. Takođe, autor navodi da je analizom i uzrokom nastalih promena u privrednim odnosima, neophodno proceniti posledice u oblasti kriminaliteta i blagovremeno usmeriti pažnju ka njihovom otkrivanju, kao i njihovom inkriminisanju, čime bi se sprečila njihova sve veća prisutnost u praksi²⁶⁸.

Značajan broj kriminaliteta, neposredno je povezan i sa političkim odnosima u društvu, a tradicionalno političkim krivičnim delima smatraju se ona koja ugrožavaju unutrašnju i spoljnu bezbednost države. Primetno je da se kod ovakvih dela javlja, pored opasnosti koje za društvo ima, *amoralnost koja je manje vidljiva i nije univerzalno prihvaćena kao što je to slučaj kod običnog kriminala*²⁶⁹. Takođe, lica koja vrše ovakva krivična dela u osnovi konvencionalni prestupnici čija je bitna crta uverenost u "svoju" istinu i opravdanost svojih ubeđenja²⁷⁰. Ponti navodi da nosioci političke vlasti ovo često zloupotrebljavaju za protivzakonito bogaćenje, ili za obračun sa političkim protivnicima, sredstvima koja su zabranjena. U zloupotrebu moći, kao šire definicije političkog kriminaliteta, spadaju sve kriminalne aktivnosti koje se vrše iz ideoloških razloga. Ponti u zloupotrebu moći uključuje i kriminal belog okovratnika, kao zločine izvršene od lica sa prestižnim i visokim društvenim statusom u okviru zanimanja koje obavljaju²⁷¹.

Osnovne karakteristike ovog tipa kriminalne aktivnosti su: oblast u kojoj se vrši (sfera poslovanja, osiguranja, bankarstva, berze) status prestupnika (pripadnici viših socijalnih slojeva) i zaštićenost učinilaca od progona i kažnjavanja²⁷². Takođe, određeni autori navode da ova grupa počinitelja deliktno ponašanje ne iscrpljuje isključivo u eksplicitnom kršenju pravnih normi, nego obuhvata i vrstu ponašanja koja se nalaze u *sivoj zoni*, između kažnjivog i etički i moralno-nedostojnog ponašanja, gde na taj način proširuje ovaj pojam, van zone krivičnog prava, pa i prava uopšte, zadržavajući se na uopštenoj formulaciji, bez određenog navođenja sadržaja takvih ponašanja²⁷³. Vlast može biti korišćena i za sprečavanje krivičnog progona za ovakva dela, što njihovim nosiocima obezbeđuje imunitet. Ponti ga naziva i kriminalitet vladajućih, a smatra ga jednom od najinteresantnijih, ali istovremeno i najmanje izučavanih vrsta prestupništva. Veliki

²⁶⁸ Banović, B. op.cit, str.34

²⁶⁹ Ibrahimpašić, B. (1963). *Politički delikt*. Sarajevo.

²⁷⁰ Ignjatović, Đ. op.cit., str. 117

²⁷¹ *Ibid*

²⁷² Sutherland, E. (1973). *On analysing Crime*. Chicago.

²⁷³ Banović, B. op.cit., str.18

broj autora smatra da kršenje ovih prava od strane države, treba označiti kao “*zločine države*” i smatraju da kriminologija predloži definiciju ovog tipa kriminaliteta²⁷⁴.

Dalje, sve više se govori o političkim pritiscima na računovodstvenu profesiju, o čemu je posebno pisao i profesor Malinić. Zapravo, apostrofira da se pritisak usmerava na one koji su zaduženi za kreiranje računovodstvenih standarda, sa intencijom kako bi se izvršila zloupotreba političke moći u početnoj fazi postavljanja računovodstvenih rešenja. U tom smislu, uticaji da Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja više odražavaju računovodstvenu praksu specifičnih država, zalaganja za manje ili više konzervativna rešenja, naklonjenost većoj „*fleksibilnosti*“ uprave u primenjivanju računovodstvenih pravila, ali i promocija specifičnih metoda vrednovanja, predstavljaju neke od takvih primera²⁷⁵. Politička rešenja pojedinih problema u računovodstvu ili kreativnih tumačenja prihvaćene profesionalne regulative, čine takođe određenu vrstu pritiska, gde takva rešenja za posledicu mogu imati određene skrivene gubitke u bilansima. Takođe, autor smatra da prisvajanje mogućih kratkoročnih koristi za ovakva mešanja u računovodstvenu profesiju jesu neprimerena i da rezultiraju mnogo većim dugoročnih štetama na računovodstvenu profesiju.

Evidentno je da su velike računovodstvene prevare, ali i različito tumačenje i interpretacija računovodstvenih standarda, doveli su do nepoverenja u računovodstvenu profesiju. Kako bi se povratio njen izgubljeni kredibilitet biće potrebno da profesionalne računovođe, ali i revizori, pružaju usluge u skladu sa najvišim etičkim zahtevima i dužnom profesionalnom pažnjom, kako bi se rizik od kriminalnih radnji u finansijskom izveštavanju minimizirao.

Iako prema *MSR 240 – Odgovornost revizora (tokom revizije finansijskih izveštaja)* za prevare, revizori ne prosuđuju sa pravnog stanovišta da li je kriminalna radnja stvarno nastala, ipak revizor može imati izvesnih nedoumica da li neke od kriminalnih radnji treba da posebno razmotri. To implicira, da bi revizor trebalo da poznaje najvažnije odredbe krivičnog zakonodavstva države u kojoj obavlja posao, gde se pod pojmom najvažnije misli pre svega na krivična dela iz oblasti tzv. *privrednog kriminala*. Posebno revizori koji se bave kriminalnim radnjama, trebalo bi da budu upoznati sa važećim zakonskim propisima i standardima, tačnije krivičnim i zakonskim procedurama koji se tiču poslovanja. Ipak, povećanje broja zakona i propisa, njihove česte izmene, zajedno sa porastom kriminalnih radnji u privrednim društvima i njihovim savremenim metodama izvršenja, uticali su na potrebu za daljim razvojem i unapređenjem same revizije, kao i discipline forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije.

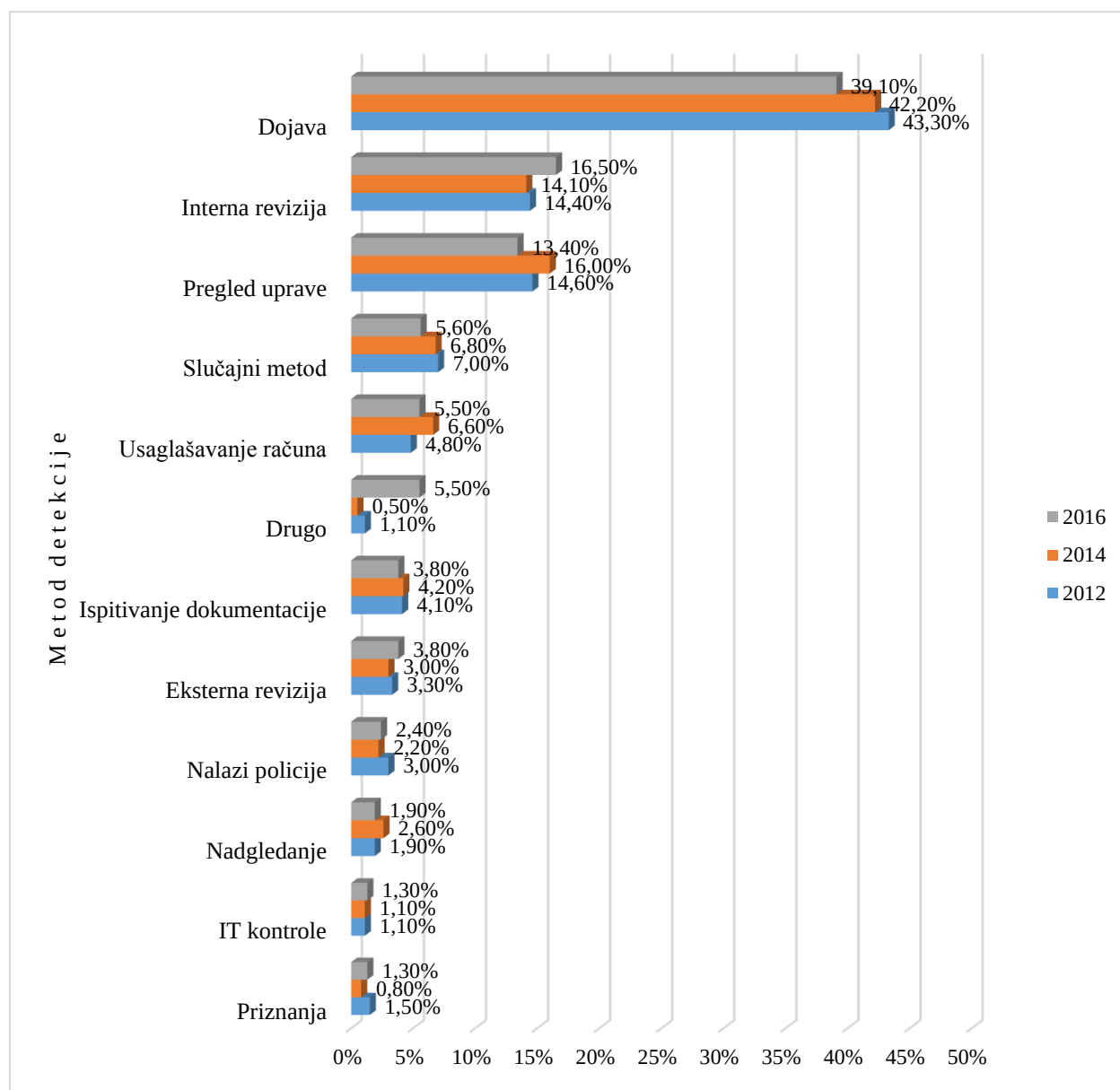
²⁷⁴ Ignjatović, Đ. *op.cit.*, str. 117

²⁷⁵ Malinić, D. *op.cit.*

4.2 Rizici od kriminalne radnje u privrednom društvu

U godišnjem izveštaju revizorske kuće PricewaterhouseCoopers, u daljem tekstu PWC, u kome je učestvovalo preko 6.000 ispitanika iz 115 različitih država širom sveta, istraživanja pokazuju da privredni kriminal u 2016.godini, beleži blagi pad od 1%. Ipak, ovo ne treba shvatiti suviše rigidno. Naime, autori navode da pomenuto može biti posledica poražavajuće činjenice, a to je da se privredni kriminal razvija prebrzo te da tradicionalne kontrole uprave nisu adekvatne da prate tempo promena. Šta više, troškovi počinjenih prevara pojedinačno su u porastu. Dalje, evidentan je pad u detekciji kriminalnih aktivnosti, metodama kao što su kontrole uprave i to za 7%, ali i činjenica da jedna u pet organizacija nije sprovela ni jedan jedini metod procene od kriminalne radnje u poslednjih 24 meseca, kao i da je najveći procenat kriminalnih radnji detektovan slučajno. Istraživanje ACFE, u svom poslednjem izveštaju, pokazuje da je globalno najviše kriminalnih radnji u organizacijama otkriveno putem dojava, koje su imale bolji učinak i od interne revizije i kontrole uprave, dok je eksterna revizija usled ograničenosti svojih mehanizama tek na osmom mestu otkrivanja kriminalnih aktivnosti u organizaciji.

Prikaz 5. Najčešće metode otkrivanja kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama²⁷⁶

Istraživanje revizorske kuće KPMG, koje je uključilo ispitivanje forenzičkih ispitivača prevara o detaljima počinitelja kriminalnih radnji u organizacijama širom sveta, u periodu između 2013. i 2015. godine, takođe pokazuje da su dojave i žalbe imale bolji učinak od kontrola uprave, dok su uzbunjivači, kao i slučajno otkrivene kriminalne radnje imale bolji učinak i od interne revizije. Takođe, u izveštaju se navodi interesantan podatak o metodama detekcije u zavisnosti od

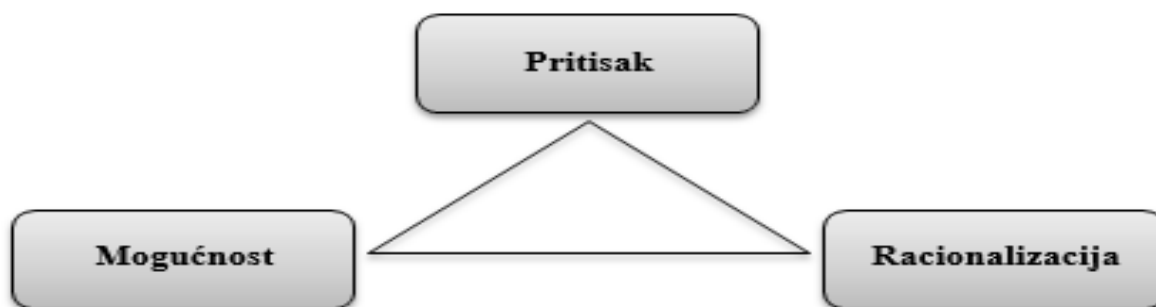
²⁷⁶ ACFE. (2016). Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse. (pristup:10.5.2016.) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfe-public/2016-report-to-the-nations.pdf>]

toga da li počinioци kriminalnih radnji nastupaju samostalno ili u dosluhu. Za počinioce koji nastupaju samostalno, glavni metod otkrivanja su kontrole uprave, slučajni metod ili interna revizija, dok kod počinioца koji rade u dosluhu glavne metode jesu uzbunjivači, kontrole uprave kao i dojave. Takođe, uzbunjivači i dojave predstavljaju do sada najveću uspešnost u otkrivanju grupa od pet i više počinilaca kriminalnih radnji, što upućuje da druge metode detekcije postaju neefikasne u detektovanju većih grupa počinilaca koje rade u dosluhu. Šta više, značajnije štete prouzrokuju prevaranti koji rade u dosluhu i duži vremenski period je potreban za njihovo otkrivanje²⁷⁷. Stoga, neophodan je sveobuhvatan pristup razumevanja rizika od kriminalnih radnji kao prelazak sa pasivnog i tradicionalnog pristupa kontroli, na proaktivnije i savremenije metode, ali i razumevanja osnovnih elemenata i motiva prevarnih postupaka u samoj organizaciji.

Prvi koji je proučavao elemente koji omogućavaju da se poćini kriminalna radnja jeste Donald Cressey, kriminolog koji je još davne 1950. godine u svom radu pisao o motivima i okolnostima koje navode osobe da poćine kriminalnu radnju. On je u svom radu intervjuisao 250 poćinilaca kriminalnih aktivnosti gde je našao sledeće zajedničke elemente za ćinjenje kriminalne radnje, poznatom kao trougao prevare²⁷⁸:

- Pritisak
- Mogućnost
- Opravdavajući stavovi ili racionalizacija

Slika 3. Trougao prevare (*Fraud Triangle*)²⁷⁹

Kada govorimo o pritiscima, oni mogu uključiti finansijske pritiske, poroke, pritiske na radnom mestu i druge vrste pritisa. Primeri finansijskih pritisa mogu uključivati pohlepu,

²⁷⁷ KPMG. (2016). *Global profiles of the fraudster: Technology enables and weak controls fuel the fraud*. KPMG International. (pristup: 01.06.2016) sa [dostupno na: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/05/profiles-of-the-fraudster.pdf>]

²⁷⁸ Cressey, D. (1950). The criminal violation of financial trust. *American Sociological Review*, 15(6), str. 738-743.

²⁷⁹ Prilagođeno prema Cressey, D. (1950). The criminal violation of financial trust. *American Sociological Review*, 15(6), 738-743.

život iznad finansijskih mogućnosti ili standarda, dugove, slabu kreditnu sposobnost, lične finansijske gubitke, ali postojanje neočekivanih finansijskih potreba. Poroci se mogu odnositi na zavisnost pojedinaca prema kockanju, opijatima, alkoholu i drugim adiktivnim sredstvima koji predstavljaju i najteži oblik pritiska²⁸⁰. Pritisci ili motivi na radnom mestu mogu biti nezadovoljstvo radnim mestom i okruženje, strah od gubitka posla ili osećaj pojedinaca da nisu dovoljno plaćeni za taj posao, ali i želju pojedinca da prevari sistem. Zapravo, kada je reč o finansijskom pritisku, Cressey navodi da osobe postaju počinioци onda kada vide sebe u određenim finansijskim problemima i obavezama za činj enje radnji koje se smatraju kažnjivim i koje će shodno tome biti sprovedene tajnim načinima i metodama²⁸¹.

Mogućnosti da bi se počinila kriminalna aktivnost predstavljaju važan činilac prevarnog trougla. Verovatnoća ove kategorije povećava se kada počinilac uoči način da iskoristi svoju trenutnu poziciju u organizaciji i kredibilitet koji ima, kako bi rešio svoje finansijske probleme, uz saznanje da neće biti uhvaćeni u prevari. Samim tim slab sistem interne kontrole kao i nesposobnost da se izvrši ocena obavljenog posla, nemogućnost pristupu informacija, nemogućnost da se počinilac kazni, apatičnost, ali i nedostatak traga revizije, upravo će povećavati mogućnost da se počin i kriminalna radnja.

Racionalizacija se odnosi se na pravdanje postupaka počinioца i često ona može uključivati osobe koje za sebe veruju da su poštene i da su uhvaćeni u lošoj situaciji i okolnostima. Neka od opravdanja za nezakonite postupke počinioци mogu iskazati na sledeće načine: „kompanija mi duguje novac“, „novac pozajmljujem i vratiću ga“, „zaslužujem više“ itd. Na taj način, počinioци pokušavaju da „operu“, odnosno opravdaju svoju neminovnost postupka na način koji bi bio prihvatljiv u društvu.

Različiti autori su vremenom modifikovali i usložnjavali pomenuti trougao, ali i različito definisali pomenute kategorije. Lister, za motiv ili pritisak smatra da predstavljaju „izvor toplote za požar“ i navodi sledeće komponente: lični pritisak da se obezbedi željeni način života, finansijski interes menadžera, ali i eksterni pritisak usmeren na poslovne finansijske stabilnosti kao i očekivanja investitora i tržišta. Prilikom, Lister naziva „gorivom koje pokreće“ i navodi da ukoliko postoji motiv za počinjenom kriminalnom radnjom, ista se ne može počiniti bez prilike za njeno izvršenje. Neki od primera koje navodi pomenuti autor jesu veliki obrt, odnosno smena menadžmenta, nedostatak segregacije dužnosti kao i kompleksna struktura i transakcije u organizaciji. Treću komponentu, racionalizaciju, Lister definiše kao „vazduh koji omogućava vatri da gori“. Iako Lister smatra da revizori ne mogu proceniti individualne karakteristike pojedinaca, napominje da bi revizori trebalo da budu sposobni da ocene korporativnu kulturu organizacije koju kontrolišu²⁸².

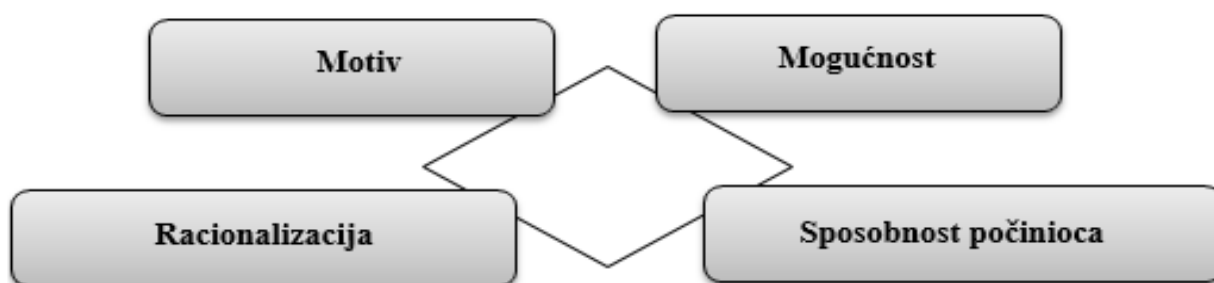
²⁸⁰ Petković, A. *op.cit.*, str.26

²⁸¹ Cressey, D. *op.cit*

²⁸² Lister, M. (2007). A practical approach to fraud risk. *Internal Audit*, 64(6), 61-65.

Određeni autori smatraju da pozicija zaposlenog u organizaciji, doprinosi prilici da se počini prevara kao i da postoji pozitivna korelacija između prilike i mogućnosti da se počini ista, kao i sposobnosti da se ona prikrije²⁸³. Stoga, razumevanje mogućnosti da se počini kriminalna radnja, omogućava revizorima da identifikuju koje su to šeme kriminalnih radnji. Još su davne 1984. godine, Albrecht i drugi autori dali svoju alternativu za trougao prevare, koju čini lični integritet umesto racionalizacije, koji je posebno primenljiv na lažno finansijsko izveštavanje gde su vidljivi pritisci različite vrste (procene analitičara, istorija prodaje, rast zarade itd). Oni su definisali lični integritet kao lične propise etičkog ponašanja koje osoba usvaja. Autori navode da motivi mogu biti finansijski i nefinansijski, od kojih kao finansijske navode lične finansijske probleme, pad prodaje, nemogućnost izlaženja na kraj sa konkurencijom, život iznad svojih mogućnosti, lične dugove, neočekivane finansijske potrebe i nemogućnost ispunjenja očekivanja. Sa druge strane nefinansijski problemi mogu uključivati frustracije na poslu, pa čak i izazov da se pobedi sistem²⁸⁴. Dalje, određeni autori navode pored finansijskih i nefinansijskih, političke i društvene pritiske, u smislu da pojedinci ne mogu podneti propast usled dosadašnje postignute reputacije²⁸⁵. Međutim, u smislu proširenja postojećeg trougla prevare, Wolfe i Hemarson su 2004. godine predstavili dijamant prevare (*fraud diamond*) i dodali četvrti uslov, a to je sposobnost počinioca²⁸⁶.

Slika 4. Dijamant prevare (*Fraud Diamond*)²⁸⁷

Takođe, autori smatraju da postoji nekoliko osnovnih opasnosti da se počini prevara, a to su autoritativna pozicija u organizaciji, sposobnost razumevanja računovodstvenog sistema i njegovog funkcionisanja kao i slabosti internih kontrola, postojanje samopouzdanja da počinilac neće lako biti otkriven, ali i sposobnost suočavanja sa stresom kada se učini loše delo²⁸⁸. Takođe, pojedini autori upućuju da motiv može biti proširen tzv. MICE modelom koji stoji za novac, ideologiju, prinudu i ego (*Money, Ideology, Coercion and Ego*). Prethodno pomenute naznake, u

²⁸³ Vona, L. W. (2008). *Fraud risk assessment: Building a fraud audit program*. New Jersey: Wiley and Sons.

²⁸⁴ Albrecht, W. S., Albrecht, C., & Albrecht, C. C. (2008). Current trends in fraud and its detection. *Information Security Journal: A global perspective*, str. 1-32.

²⁸⁵ Murdock, H. (2008). The three dimensions of fraud. *Internal Auditor*, 65(4), str. 1-14.

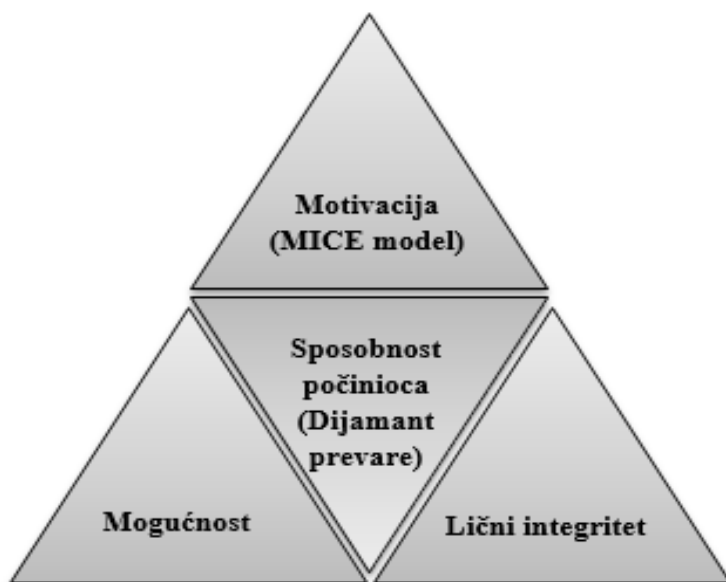
²⁸⁶ Wolfe, D. T., & Hermanson, D. R. (2004). The Fraud diamond: Considering the four elements of fraud. *The CPA Journal*, str. 38-42.

²⁸⁷ *Ibid.*

²⁸⁸ Albrecht, S., Albrecht, C., Albrecht, C., & Zimbelman, M. *op.cit.*

smislu proširenja trougla prevara, autori Kassem i Higson su integrirali u jedan model koji uključuje motivaciju, priliku, integritet, ali i sposobnosti i koji su nazvali *Novi model trougla prevare*²⁸⁹

Slika 5. Novi model trougla prevare²⁹⁰

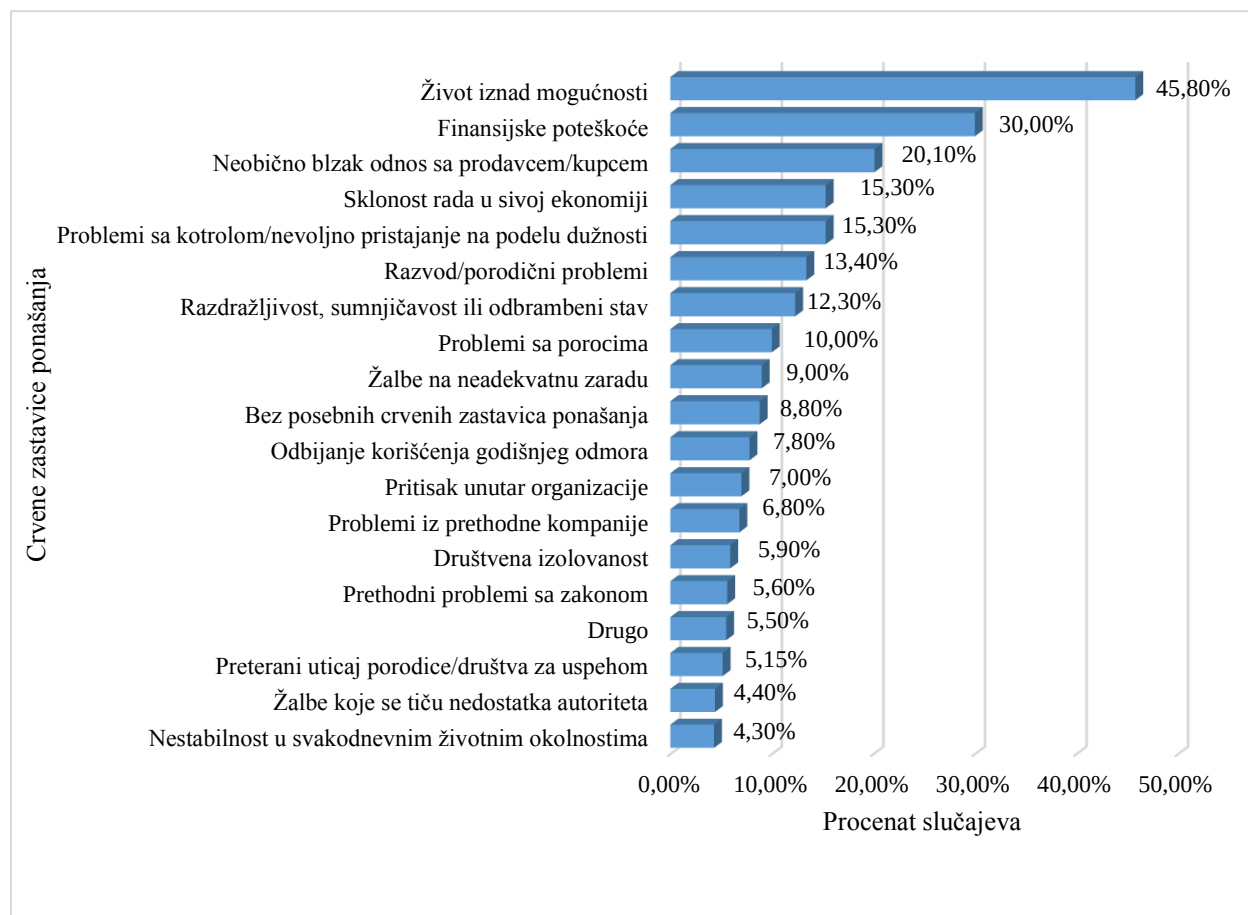

Istraživanje koje je sproveo ACFE u 2016. godini navodi sledeće karakteristike počinitelaca koje upućuju na crvene zastavice ponašanja počinitelaca kriminalnih radnji u organizaciji.

²⁸⁹ Kassem, R., & Higson, A. (2012). The New Fraud Triangle Model. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 3(3), str. 191-195.

²⁹⁰ *Ibid*

Prikaz 6. Crvene zastavice kriminalnog ponašanja u organizacijama²⁹¹

Najčešće ponašanje počinilaca prevarnih radnji jeste život iznad svojih standarda, ali i finansijske poteškoće, prevelika bliskost sa kupcem ili klijentom, odbijanje da se dele dužnosti, ali i porodični problemi. Takođe, istraživanje je pokazalo da su počinioци u 92% slučajeva pokazali jednu od navedenih karakteristika, dok su u 57% slučajeva počinioци pokazali kombinaciju više predloženih ponašanja. Istraživanje KPMG ukazuje na sledeće motive počinjenja prevara, koje je uključilo ispitivanje 750 počinilaca kriminalnih radnji za period 2013-2015. godine²⁹².

²⁹¹ ACFE. (2016). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfepublic/2016-report-to-the-nations.pdf>]

²⁹² KPMG. (2016). *Global profiles of the fraudster: Technology enables and weak controls fuel the fraud*. KPMG International. (pristup: 01.06.2016) sa [dostupno na: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/05/profiles-of-the-fraudster.pdf>]

Slika 6. Motivi počinjenih kriminalnih radnji u organizacijama²⁹³

Istraživanje PWC ukazuje da su najčešći počinioci kriminalne radnje muškarci starosti od 31-40. godina, koji su univerzitetski obrazovani i koji 3-5 godina rade u organizaciji. Za očekivati je da je potreban određen period da počinitelj provede na određenoj poziciji i radnom mestu kako bi razumeo kako sistem funkcioniše i samim tim ustanovio i sve slabe tačke istog²⁹⁴. Kada je reč o polu, naravno potrebno je posmatrati i sa šireg aspekta i u tom smislu, u istraživanju ACFE, navode se različite crvene zastavice, u zavisnosti od pola, gde kod žena prevladavaju finansijske poteškoće, porodični problemi i češće nekorišćenje godišnjih odmora, dok se sa druge strane kod muškaraca navode bliski odnosi sa kupcima i klijentima i sklonosti ka poslovima u zoni *sive ekonomije*.

Istraživanja različitih organizacija ukazuju da u sve bržem i rizičnijem poslovnom okruženju, za razumevanje i procenu od rizika kriminalne radnje, potrebno uzeti u obzir sve modele prevare kao i ponašanja zaposlenih, u cilju boljeg razumevanja prisutnih faktora koji mogu ukazivati na naznake kriminalnih aktivnosti u organizaciji. Stoga je neophodno usmeriti se na sprovođenje više sofisticiranih i efikasnijih mera, kako bi se redukovao rizik od pojave kriminalnih radnji, ali i podigla svest o pretnjama koje ugrožavaju poslovanje. Neki od proaktivnijih pristupa mogu uključiti forenzičku analizu podataka koja može poslužiti kao moćna alatka za sprečavanje, otkrivanje i istraživanje prevare, korupcije, ali i drugih vrsta prevarnih radnji u organizacijama. Na primer, istraživanja ACFE pokazuju da organizacije koje koriste proaktivne analitičke tehnike

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ PWC. (2016). Adjusting The Lens on Economic Crime. PWC. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: <http://www.pwc.com/gx/en/economic-crime-survey/pdf/GlobalEconomicCrimeSurvey2016.pdf>]

uključujući forenzičke analize podataka imaju za 60% manju medijanu gubitka od kriminalnih radnji u odnosu na one koji ne koriste ovakvu vrstu tehnologije. Integrisanjem i uvođenjem forenzičkih analiza podataka u same postupke revizije, ali i usklađenosti programa za nadgledanje, organizacije mogu poboljšati procenu rizika, otkriti potencijalne zloupotrebe na vreme, ali i poboljšati planiranje revizije ili istrage rada na terenu. Osim toga, forenzička analiza podataka jeste ključna komponenta efikasnog upravljanja rizikom prevara kao što je opisano u najnovijem vodiču za prevare organizacije COSO, izdatom 2016. godine, posebno oko oblasti procene prevara rizika, njihove prevencije i otkrivanja.

4.3 Tipologija kriminalnih radnji

Postoji više načina na koje se mogu podeliti kriminalne radnje. Jedna od njih se može odnositi na to da li je kriminalna radnja počinjena protiv ili u ime organizacije. Na primer, ukoliko je zaposleni počinio određenu kriminalnu radnju na štetu kompanije, žrtva je zapravo sama kompanija i ista je počinjena protiv organizacije. Međutim, ukoliko se radi o lažnom finansijskom izveštavanju, onda uprava obično počinji kriminalnu radnju u ime same organizacije kako bi prikazala njeno finansijsko stanje obično boljim nego što jeste. Iako postoji više načina i kategorizacija kriminalnih radnji, u literaturi se često sreću sledeće osnovne grupe prema:

- *Počiniocima kriminalnih radnji*
- *Odredbama krivične legislative*
- *Ciklusima u računovodstvu*
- *Metodama i načinima činjenja kriminalne radnje*

4.3.1 Kriminalne radnje prema počiniocima

Kada je reč o kriminalnim radnjama i njihovim počiniocima iste mogu uključivati²⁹⁵:

1. One u kojima je organizacija žrtva prevare:
 - Prevare počinjene od strane zaposlenih gde je počinitelj zaposleni u organizaciji
 - Prevare prodavaca – počinitelj je dobavljač kompanije
 - Prevare kupaca – počinitelj je kupac kompanije
2. Prevare uprave gde su žrtve akcionari ili kreditori kompanije

²⁹⁵ Albrecht, S., Albrecht, C., Albrecht, C., & Zimbelman, M. *op.cit.*, str.10

3. Različiti vidovi prevara sa investicijama i akcijama, kao i različite prevare sa potrošačima gde su žrtve obično nesmotreni pojedinci
4. Drugi različiti vidovi prevara

Ukoliko prevare ne spadaju ni u jednu od prethodno tri nabrojane onda one čine druge, tj. ostale vidove prevara koji nisu počinjene sa ciljem finansijske koristi već iz nekih drugih razloga.

4.3.2 Kriminalne radnje prema odredbama krivične legislative

Kada je reč o računovodstvenoj teoriji i praksi najvažniji su zakoni i zakonski propisi koji čine osnovu finansijskog sistema jedne države. Kako su zakonski propisi promenljivog karaktera i mogu se razlikovati po težini sankcija u vidu prekršaja, privrednih prestupa ili pak krivičnih dela, za teoriju i praksu ispitivanja kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima, potrebno je poznavati krivično zakonodavstvo domicilne države, a posebno sledeća krivična dela²⁹⁶:

Krivična dela protiv imovine:

- Utaja
- Prevara
- Neosnovano dobijanje i korišćenje kredita i drugih pogodnosti

Krivična dela protiv privrede:

- Poreska utaja
- Zloupotreba položaja odgovornog lica
- Pranje novca
- Prouzrokovanje stečaja
- Prouzrokovanje lažnog stečaja
- Zloupotreba ovlašćenja u privredi

Krivična dela protiv pravnog saobraćaja:

- Falsifikovanja isprave
- Posebni slučajevi falsifikovanja isprave
- Falsifikovanja službene isprave
- Navođenje na overavanje neistinitog sadržaja

²⁹⁶ Petković, A. *op.cit.*, str.20

Krivična dela protiv službene dužnosti:

- Zloupotreba službenog položaja
- Nesavestan rad u službi
- Prevara u službi
- Pronevera
- Primanje mita
- Davanje mita

Različiti pojavni oblici privrednog kriminaliteta zastupljeni su i mogu se javiti u svim delatnostima. U krivična dela protiv privrede (*Krivični zakonik Republike Srbije, čl. 223-245*) spadaju brojna krivična dela među kojima prema dostupnim podacima Republičkog zavoda za statistiku u 2014. godini, najzastupljenija jesu bila sledeća krivična dela protiv privrede: utaja poreza, zloupotreba položaja odgovornog lica, zloupotreba ovlašćenja u privredi, izdavanje čeka i korišćenje platnih kartica bez pokrića, nedozvoljena trgovina, falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica, kao i krijumčarenje i falsifikovanje novca. Pored pomenutih krivična dela privrednog kriminaliteta koja mogu imati materijalno značajan uticaj na poslovanje privrednih društava i njihove finansijske izveštaje pravnih lica su i: falsifikovanje službene isprave, pronevera, prevara u službi, primanje mita, davanje mita, prouzrokovanje lažnog stečaja, kao i prouzrokovanje stečaja i pranje novca. Određena izdvojena krivična dela ćemo posebno objasniti.

U našem krivičnom zakonodavstvu *utaja poreza* odnosi se na potpuno ili delimično izbegavanje plaćanja poreza, doprinosa ili drugih propisanih dažbina, davanje lažnih podataka o zakonito stečenim prihodima, neprijavljivanje zakonito stečenog prihoda, kao i prikrivanje podataka koji se odnose na utvrđivanje obaveza. Visina novčane i zatvorske kazne zavisi od visine pribavljene protivpravne imovinske koristi i može se kretati od šest meseci do 10 godina²⁹⁷.

Zloupotreba položaja odgovornog lica predviđa zatvorske kazne za odgovorno lice koje iskorišćavanjem svog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granica svog ovlašćenja ili neizvršavanjem svoje dužnosti pribavi sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu protivpravnu imovinsku korist ili drugom nanese imovinsku štetu. Visina zaprećene zatvorske kazne zavisi od visine pribavljene protivpravne imovinske koristi i može se kretati od tri meseca do 10 godina²⁹⁸. Izmenama Krivičnog zakonika 2013. godine, čl. 234 - *Nesavestan rad u privrednom poslovanju* izmenjen je u čl. 234 - *Zloupotreba položaja odgovornog lica* (čime je razgraničena zloupotreba službenog položaja od zloupotrebe položaja odgovornog lica). Član se odnosi za odgovorna lica

²⁹⁷ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl.229

²⁹⁸ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl.234.

iz privrede, privatna preduzeća i akcionarska društva koja odgovaraju po pomenutom krivičnom delu ako su protivpravnim delovanjem pribavili protivpravnu imovinsku korist.

Zloupotreba ovlašćenja u privredi odnosi se na odgovorno lice koje u preduzeću ili drugom subjektu privrednog poslovanja koje ima svojstvo pravnog lica ili preduzetnik, koje u nameri pribavljanja protivpravne imovinske koristi za pravno lice u kojem je zaposleno, za drugo pravno lice ili drugi subjekt privrednog poslovanja koji ima svojstvo pravnog lica ili za preduzetnika²⁹⁹:

1) stvara ili drži nedozvoljene novčane, robne ili druge vrednosne fondove u zemlji ili inostranstvu ili protivpravno onemogućava ostvarivanja vlasničkih prava akcionara;

2) sastavlja isprave neistinite sadržine, lažnim bilansima, procenama ili inventarisanjem odnosno lažnim prikazivanjem ili prikrivanjem činjenica, neistinito prikazuje stanje ili kretanje sredstava ili rezultate poslovanja, pa na taj način dovede u zabludu organe upravljanja u preduzeću ili drugom pravnom licu prilikom donošenja odluka o poslovima upravljanja ili preduzeće ili drugo pravno lice stavi u povoljniji položaj prilikom dobijanja sredstava ili drugih pogodnosti koje im se ne bi priznale prema postojećim propisima;

3) sredstva kojima raspolaže koristi protivno njihovoj nameni;

4) na drugi način grubo povredi ovlašćenja u pogledu upravljanja, raspolaganja i korišćenja imovinom;

5) protivno volji akcionara ne potpisuje prospekt za trgovanje akcijama na berzi, a davanjem lažnih podataka dovodi u zabludu kupce akcija o stanju kapitala pravnog lica.

Prethodno pomenuti član predviđa kazne od minimalno 3 meseca do maksimalno 12 godina.

Falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica odnosi se na pravljenje lažne platne kartice ili preinačenje prave platne kartice u nameri da se upotrebi kao prava, neovlašćenu upotrebu tuđe kartice i poverljivih podataka koji jedinstveno uređuju tu platnu karticu u platnom prometu, nabavku lažne platne kartice u nameri da se upotrebi kao prava ili pribavljanje podataka u nameri da se iskoriste za pravljenje lažne kartice. Iznos novčane i zatvorske kazne zavisi od visine stečene protivpravne imovinske koristi i kreće se od šest meseci do 12 godina³⁰⁰.

Pranje novca odnosi se na postupak u kome izvršilac konverzije ili prenosa imovine, sa znanjem da ta imovina potiče od krivičnog dela, u nameri da se prikrije ili lažno prikaže nezakonito poreklo imovine, ili prikrije ili lažno prikaže činjenice o imovini sa znanjem da ta imovina potiče

²⁹⁹ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 238

³⁰⁰ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 225

od krivičnog dela, ili stekne, drži ili koristi imovinu sa znanjem, u trenutku prijema, da ta imovina potiče od krivičnog dela, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom, dok ukoliko iznos novca ili imovine prelazi 1.500.000 dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina i novčanom kaznom³⁰¹.

Prouzrokovanje stečaja regulisano je čl. 235 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Odgovorno lice u preduzeću ili u drugom subjektu privrednog poslovanja koje ima svojstvo pravnog lica, koje neracionalnim trošenjem sredstava ili njihovim otuđenjem u bescenje, prekomernim zaduživanjem, preuzimanjem nesrazmernih obaveza, lakomislenim zaključivanjem ugovora sa licima nesposobnim za plaćanje, propuštanjem blagovremenog ostvarivanja potraživanja, uništenjem ili prikrivanjem imovine ili drugim radnjama koje nisu u skladu sa savesnim poslovanjem prouzrokuje stečaj i time drugog ošteti kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina. Ipak, ukoliko je delo učinjeno iz nehata, učinilac će se kazniti zatvorom od tri meseca do tri godine.

Prouzrokovanje *lažnog stečaja* regulisano je čl. 236 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Naime, ukoliko lice koje je odgovorno u preduzeću ili u drugom subjektu privrednog poslovanja, a koje poseduje svojstvo pravnog lica ili preduzetnik, koji u nameri da taj subjekt izbegne plaćanje obaveza prouzrokuje stečaj datog subjekta prividnim ili stvarnim umanjenjem njegove imovine, na način što: celu ili deo imovine subjekta privrednog poslovanja prividno proda, prikrije, besplatno ustupi, ili proda ispod tržišne vrednosti, zaključi fiktivne ugovore o dugu ili prizna nepostojeća potraživanja; prikrije ili uništi poslovne knjige koje je subjekt privrednog poslovanja obavezan da vodi po zakonu, ili tako preinači da se iz njih ne mogu sagledati poslovni rezultati ili stanje sredstava ili obaveza ili ovo stanje sačinjavanjem lažnih isprava ili na drugi način prikaže takvim da se na osnovu njega može otvoriti stečaj, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina. U slučaju, ako su nastupile teške posledice za učinilac će se kazniti zatvorom od dve do deset godina.

Za krivično delo *nedozvoljene trgovine*, visine novčane kazne i kazne zatvora za ovo delo kreću od tri meseca do pet godina, u zavisnosti od vrste i visine stečene protivpravne imovinske koristi. U nedozvoljenu trgovinu ubrajaju se neovlašćene nabavke robe ili drugih predmeta u većoj vrednosti u svrhu prodaje, neovlašćeno i u većem obimu bavljenje trgovinom ili posredovanje u trgovini, neovlašćeno zastupanje organizacija u unutrašnjem ili spoljnotrgovinskom prometu robe i usluga, bavljenje prodajom robe čiju je proizvodnju lice neovlašćeno organizovalo, neovlašćeno prodaje, kupuje ili vrši razmenu robe ili predmeta čiji je promet zabranjen ili ograničen kao i neovlašćeno organizovanje mreže preprodavaca ili posrednika³⁰².

³⁰¹ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl.231.

³⁰² Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl.243

Krivično delo *Zloupotreba službenog položaja* spada u krivična dela protiv službene dužnosti i regulisana je čl. 359 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Odnosi se na službeno lice koje iskorišćavanjem svog službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granice svog službenog ovlašćenja ili neizvršavanjem svoje službene dužnosti pribavi sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu kakvu korist, drugom nanese kakvu štetu ili teže povredi prava drugog. Iznos zatvorske kazne zavisi od visine stečene protivpravne imovinske koristi i kreće se od šest meseci do 12 godina. Krivično delo *Zloupotreba službenog položaja* odnosi se na državne funkcionere, odnosno izabrana i imenovana lica i državne službenike, a koje je isključivo vezano sa raspolaganjem državnim imovinom i imovinom javnih preduzeća³⁰³.

S obzirom na to da neznatan broj država prepoznaje zloupotrebu službenog položaja u svojim zakonodavstvima, zahtev Evropske unije je bio da se ovo krivično delo ukine. Ipak, potpunom ukidanju se nije pribeglo, iz razloga što bi na taj način propao veliki broj postupaka. Ipak, potrebno je naglasiti da je izmenama Krivičnog zakonika u praksi, u velikom broju slučajeva u postupcima koji su se vodili zbog krivičnog dela iz čl. 359 - *Zloupotreba službenog položaja*, optužnice bivale prekvalifikovane u krivično delo *Zloupotreba položaja odgovornog lica* iz čl. 234. Ipak do prekvalifikacije ne dolazi odmah, već kada tužilaštvo precizira optužnicu ili sud presudom nakon sprovedenog dokaznog postupka prekvalifikuje krivično delo.

Pronevera spada u krivično delo protiv službene dužnosti. Tačnije, lice koje u nameri da sebi ili drugom pribavi protivpravnu imovinsku korist prisvoji novac, hartije od vrednosti ili druge pokretne stvari koje su mu poverene u službi ili na radu u državnom organu, preduzeću, ustanovi ili drugom subjektu ili radnji, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina. Ukoliko je pribavljena imovinska korist u iznosu koji prelazi 450.000 dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do osam godina. Ako je pribavljena imovinska korist u iznosu koji prelazi 1.500.000 dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od dve do dvanaest godina³⁰⁴.

Primanje mita takođe spada u krivična dela protiv službene dužnosti. Na osnovu člana 367. Krivičnog Zakonika Republike Srbije, službeno lice ili odgovorno lice u privrednom društvu koje koje neposredno ili posredno zahteva ili primi poklon ili drugu korist ili koje primi obećanje poklona ili druge koristi za sebe ili drugog da u okviru svog službenog ovlašćenja ili u vezi sa svojim službenim ovlašćenjem izvrši službenu radnju koju ne bi smelo izvršiti ili da ne izvrši službenu radnju koju bi moralo izvršiti, kazniće se zatvorom od dve do dvanaest godina³⁰⁵.

Davanje mita, regulisano je čl. 368 Krivičnog Zakonika Republike Srbije i glasi: Ko službenom ili drugom licu učini, ponudi ili obeća poklon ili drugu korist da službeno lice u okviru

³⁰³ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 359

³⁰⁴ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 364

³⁰⁵ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 367

svog službenog ovlašćenja ili u vezi sa svojim službenim ovlašćenjem izvrši službenu radnju koju ne bi smelo izvršiti ili da ne izvrši službenu radnju koju bi moralo izvršiti ili ko posreduje pri ovakvom podmićivanju službenog lica, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina³⁰⁶.

Iz dela Krivičnog Zakonika koji se odnosi na krivična dela protiv pravnog saobraćaja spada i *Falsifikovanje službene isprave*. Službeno lice koje u službenu ispravu, knjigu ili spis unese neistinite podatke ili ne unese važan podatak ili svojim potpisom, odnosno službenim pečatom overi službenu ispravu, knjigu ili spis sa neistinitom sadržinom ili koje svojim potpisom, odnosno službenim pečatom omogući pravljenje službene isprave, knjige ili spisa sa neistinitom sadržinom, kazniće se zatvorom od tri meseca do pet godina. Kaznom iz stava 1. ovog člana kazniće se i službeno lice koje neistinitu službenu ispravu, knjigu ili spis upotrebi u službi kao da su istiniti ili koje službenu ispravu, knjigu ili spis uništi, prikrije, u većoj meri ošteti ili na drugi način učini neupotrebljivom³⁰⁷.

S obzirom da revizor u samom postupku sprovođenja revizije može doći do dokaza koji upućuju na određenu kriminalnu aktivnost, trebalo bi da poznaje osnovne odredbe krivičnog zakonodavstva države u kojoj sprovodi reviziju, a posebno iz dela privrednog kriminala koje tangiraju i mogu imati značajan uticaj na finansijske izveštaje.

4.3.3 Kriminalne radnje prema ciklusima u računovodstvu

Još jedna značajna podela kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima jeste sa stanovišta računovodstvenih ciklusa, pa se kriminalne radnje mogu razvrstati u sledeće cikluse:

- Prodaje i naplate
- Kupovina i plaćanja
- Platnih lista i kadrova
- Skladišta i zaliha
- Pribavljanja kapitala

Neke od zloupotreba koje se mogu pojaviti u ciklusu prodaje i naplate odnose se na uzimanje dnevnog pazara, prodaja ispod cena, neevidentiranje prodaje, prikazivanje fiktivnih prodaja itd.

³⁰⁶ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 368

³⁰⁷ Krivični Zakonik Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014, čl. 357.

Takođe, veliki iznosi naplaćivanja dobavljaču u dosluhu sa zaposlenim, kome se isplaćuje razlike, čine čestu prevaru vezanu za nabavku.

Kada je reč o platnim spiskovima mogu se javiti sledeće prevarne radnje: plaćanje zaposlenih koji se fiktivno vode na platnom spisku, neopravdano povećavanje radnih sati, ali i evidentiranje fiktivnih bolovanja.

Unutar ciklusa zaliha i skladištenja mogu se javiti radnje kao što su nabavka, odnosno poručivanje materijala koji je nepotreban, kao i njegovog prisvajanja za ličnu upotrebu. Zalihe mogu biti pogrešno zavedene putem različitih kreativnih načina, ali za razliku od prevare u prodaji i nabavci, obično ih izvodi nekoliko učesnika u prevari.

Ciklus pribavljanja kapitala i povrat novca, sprovodi se od strane uprave i može uključivati pozajmice pravnog lica za ličnu upotrebu, različite vrste manipulacija cenama akcija kao i zloupotrebe dividendi.

Crvene zastavice za otkrivanje prevare u sektoru prodaje mogu biti:

- Analiza transakcija sa kupcima pokazuje mnogo manju neto vrednost; davanje nepostojećih popusta;
- Analiza adresa klijenata upućuje da nekoliko klijenata vrši poslovanje sa iste adrese ili koriste iste telefonske brojeve;
- Analiza troškova poslovnih putovanja upućuje da zaposleni učestalo posećuje određenog klijenta;
- Adresa kompanije klijenta je adresa neke druge kompanije koju klijent koristi samo za prijem pošte;
- Nepotpuna dokumentacija koju dostavlja klijent.

Primer: Jedan od najboljih prodavaca postizao je veliki obim prodaje po izuzetno dobrim cenama sa manjim kupcem. Nakon testova za ispitivanje prevara, ispostavilo se da u cenama nisu bili uračunati svi popusti, besplatni uzorci, popusti za rano plaćanje itd. Kada su se obračunale sve stavke na godišnjem nivou, otkriveno je da je „najbolji prodavac“ prodavao robu sa prosečnim gubitkom od 10% po prodaji. Takođe, on je stajao iza svih porudžbina robe i vodio je knjige dotičnog kupca koja je u stvari bila kompanija koja se bavila preprodajom robe kompanije u kojoj je „najbolji prodavac“ radio i bila jedna od glavnih konkurenata³⁰⁸.

Crvene zastavice za otkrivanje prevare u sektoru nabavke mogu uključiti sledeće:

³⁰⁸ Samociuk, M., & Iyer, N. (2016). *A short guide to Fraud Risk - Fraud resistance and Detection*. NY: Routledge., str.100

- Iznosi na fakturama dobavljača prevazilaze iznose koji su registrovani u sistemu datog dobavljača;
- Brojevi faktura dobavljača u nizu jedan za drugim tokom dužeg vremenskog perioda;
- Neko od zaposlenih jeste vlasnik ili radi u privrednom društvu sa kojim se ugovara posao, odnosno kupuje roba ili usluga;
- Adresa kompanije dobavljača se nalazi na kraju grada ili je korišćena kao adresa sedišta više kompanija;
- Na fakturama postoji manjak podataka o dobavljaču ili su dati podaci izmišljeni, ili netačni.

Primer: Poređenjem nekoliko porudžbina sa fakturama utvrđeno je da je svaki put iznos bio onaj koji je predviđen, međutim istragom je uočeno da su porudžbine kreirane nedeljama nakon slanja fakture. Dobavljač je bila građevinska kompanija koja je, iako registrovana kao takva, zapravo bila stan u predgrađu iz kojeg se vršilo „poslovanje“. Brojevi faktura su bili bez reda i izgledali su kao da su spontano izmišljeni. Fakture koje su bile unapred pripremljene su otkrivene kasnije na računaru jednog direktora, dok je dobavljač priznao da je on samo podugovarač prave građevinske kompanije koji je dobio ugovor samo iz razloga što je dotičnom direktoru davao određeni procenat od svake fakture³⁰⁹.

Neki od testova otkrivanja prevara sa zalihama mogu biti:

- Popis zaliha i pregled dokumentacije kako bi se utvrdilo postojanje falsifikovanih dokumenata ili otpisa robe bez jasnog razloga;
- Analiza dokumentacije u cilju utvrđenja da li je nešto nestalo sa zaliha ili se koristi u lične svrhe zaposlenih;
- Provera prethodnih popisa kako bi se utvrdilo da li je roba otpisivana.

Primer: Analizom najvećih projekata jedne kompanije utvrđeno je da su nabavljane veće količine materijala za svaki projekat nego što je bilo realno potrebno, mada nikada nije bio prijavljen višak. Nakon izvršene istrage, otkriveno je da je menadžer logistike sagradio čitavo novo skladište koje nije bilo prijavljeno, sakriveno iza drveća u kome se vršilo skladištenje viška materijala. Ove zalihe su otpisivane i korišćene su ne samo za druge projekte već i za lične potrebe određenih zaposlenih³¹⁰

Ipak, znaci koji upućuju na prevaru u privrednom društvu često su mali, pa čak i prilikom vršenja revizije neretko bivaju prikriiveni i teško se uočavaju. Ipak, sa stanovišta vršenja revizije,

³⁰⁹ Ibid, str.102

³¹⁰ Ibid, str. 104

kroz poznavanje računovodstvenih ciklusa, može se izvršiti ocena koje su karakteristične nepravilnosti koje se mogu javiti u određenom računovodstvenom ciklusu i na taj način usmeriti odgovarajuće procedure u cilju njihove detekcije.

4.3.4 Kriminalne radnje prema pojavnim oblicima i načinu izvršenja

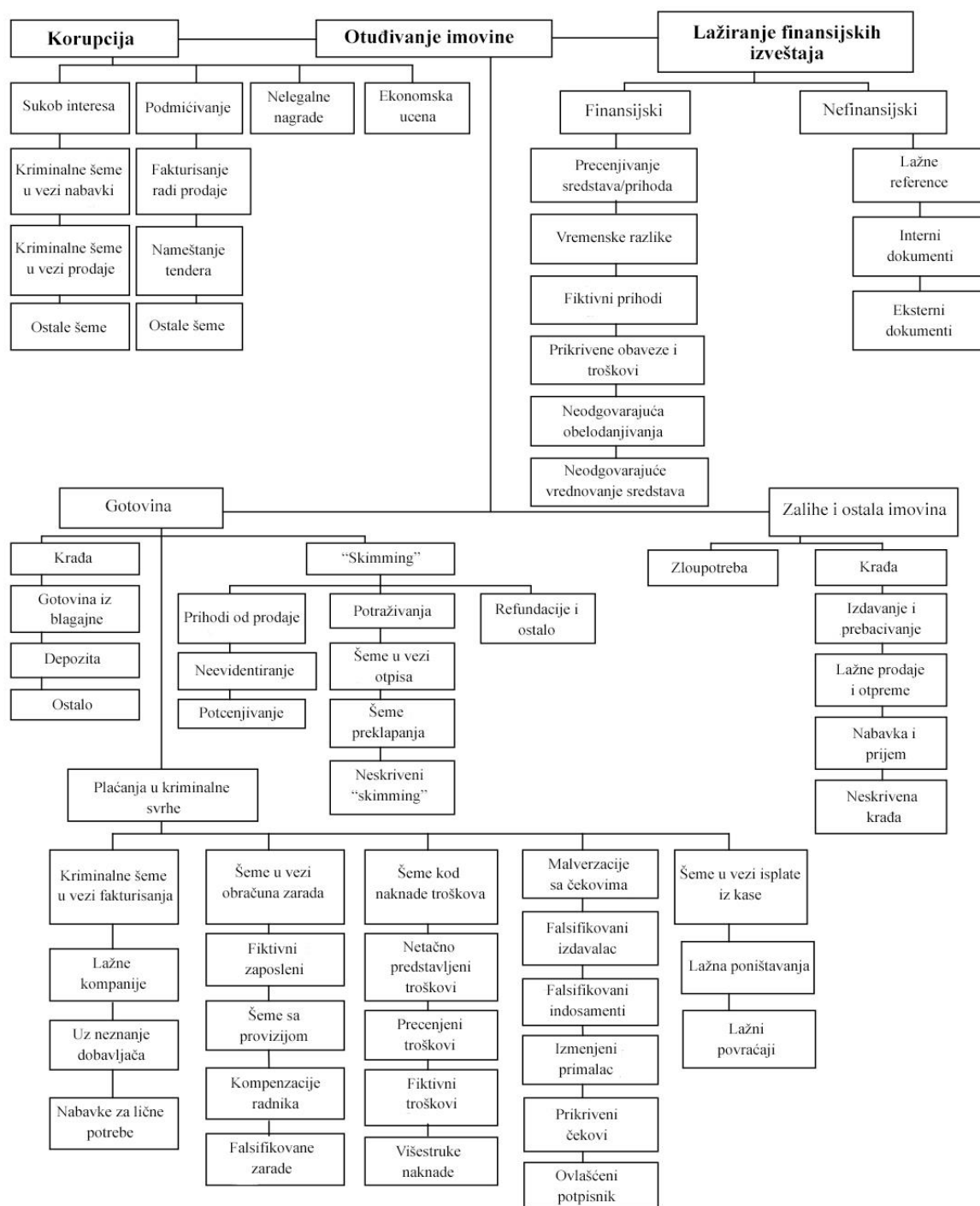
Kako bi onaj ko istražuje nastanak kriminalne radnje mogao da izvede postupke njenog otkrivanja, ali i sproveo faze njenog sprečavanja, on mora dobro poznavati njegove pojavne oblike i načine izvršenja. Sa stanovišta Međunarodnih standarda revizije, oblike kriminalnih radnji možemo podeliti na lažno finansijsko izveštavanje i protivpravno prisvajanje sredstava. Lažno finansijsko izveštavanje odnosi se nameran pogrešan iskaz ili izostavljanje određenih podataka ili obelodanjivanja u finansijskim izveštajima u cilju prevare korisnika finansijskih izveštaja, dok se protivpravno prisvajanje sredstava odnosi na prisvajanje sredstava pravnog lica koje je često praćeno prepravljenim, kao i lažnim evidencijama u cilju sakrivanja imovine koja je prisvojena ili kako bi se ista upotrebila bez adekvatnog ovlašćenja.

ACFE vrši podelu prema tzv. profesionalnim prevarama (*Occupational fraud*). Ova vrsta prevare uključuje upotrebe nečijeg profesionalnog zanimanja u svrhe ličnog bogaćenja, kroz namernu zloupotrebu sredstava ili imovine organizacije i može biti počinjena je od strane uprave ili zaposlenih. Zapravo, profesionalna prevara uključuje četiri osnovne kategorije a to su: tajnost, kršenje fiducijarnih obaveza zaposlenih u organizaciji, sticanje direktne ili indirektne finansijske koristi zaposlenog i na kraju prouzrokuje štetu za samu organizaciju.

ACFE, stoga, profesionalne prevare prema pojavnim oblicima definiše na sledeći način:

- ***protivpravno prisvajanje sredstava ili otuđenje imovine***
- ***lažno finansijsko izveštavanje***
- ***korupcija***

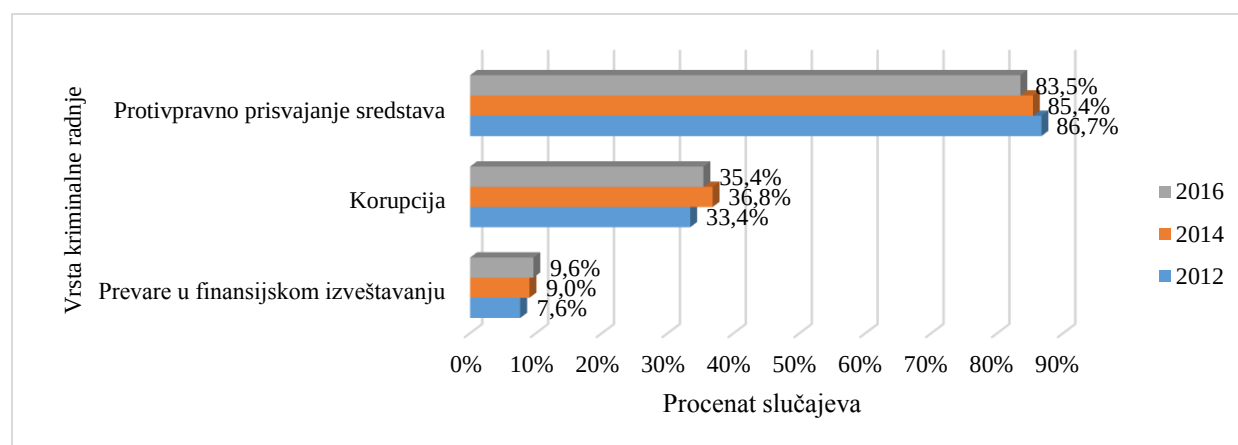
Slika 7. Šeme prevara zaposlenih i zloupotrebe u organizacijama (Drvo prevare)³¹¹

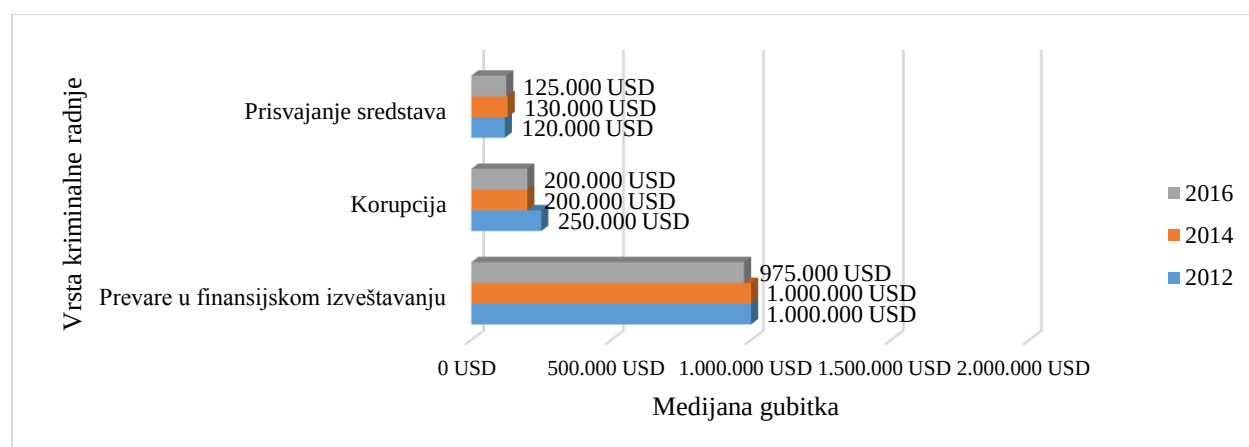
³¹¹ ACFE. (2016). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. (pristup: 10.05.2016.) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfe-public/2016-report-to-the-nations.pdf>]

Na sledećim prikazima mogu se videti učestalost i medijana svake od navedenih kategorija, prema istraživanju ACFE iz 2016. godine koje je uključilo 2.410 slučajeva prevara zaposlenih iz 114 država širom sveta, za period od januara 2014. do oktobra 2015. godine. Može se uočiti da se najveći procenat slučajeva prevara odnosi na protivpravno prisvajanje sredstava i čini preko 80% u sve tri prethodne godine. Na drugom mestu je korupcija, koja čini preko 30% svih slučajeva u prethodne tri godine dok lažno finansijsko izveštavanje čini manje od 10% slučajeva prevara u sva tri prethodna perioda. Ipak, kada je reč o medijani gubitka, situacija je drugačija, pa su štete od ove kategorije prevarnih radnji u organizacijama ipak najveće sa čak skoro 1.000.000 dolara u sve tri prethodna perioda.

Prikaz 7. Vrste kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama prema učestalosti³¹²

Prikaz 8. Vrste kriminalnih radnji počinjenih u organizacijama prema medijani gubitka³¹³

³¹² Ibid

³¹³ Ibid

U izveštaju PWC pored prethodno nabrojanih kategorija mogu se pronaći i prevare u vezi sa nabavkom, prevare u ljuskim resursima, povrede IP adresa, insajderske trgovine, korupcija, sajber kriminal, prevare sa porezima, prevare sa hipotekama, narušavanje i kršenje zakona o sprečavanju ometanja konkurencije, špijunaža i drugo.

Ipak, pojedini autori kriminalne radnji u organizacijama, pored osnovne tri kategorije prema ACFE, proširuju pomenutu podelu na pranje novca i kompjuterski kriminal, koje ćemo u narednom delu posebno objasniti³¹⁴:

- ***Protivpravno prisvajanje sredstava***
- ***Lažno finansijsko izveštavanje***
- ***Korupcija***
- ***Pranje novca***
- ***Visokotehnološki kriminal***

4.3.4.1 Protivpravno prisvajanje sredstava

Kada je reč o protivpravnom prisvajanju sredstava ono se može podeliti u dve grupe:

- ***protivpravno prisvajanje gotovine i***
- ***protivpravno prisvajanje zaliha i druge materijalne imovine***

4.3.4.1.1 Protivpravno prisvajanje gotovine

Protivpravno prisvajanje gotovine može uključiti prisvajanje gotovog novca, branje (skidanje) gotovog novca i lažne obaveze.

Prisvajanje gotovog novca

Kod protivpravnog prisvajanja gotovine podrazumeva se aktivnost namernog i prikrivenog uzimanja novca koje je vlasništvo privrednog društva, a bez čije dozvole i protivno njegovoj volji lice prisvaja za lične potrebe. U tom smislu može se pojaviti kao *prisvajanje gotovog novca na kasi* i *prisvajanje novca sa depozita*.

Prisvajanje gotovog novca na kasi podrazumeva njegovo prisvajanje na registru kasa i na blagajni. Komparacijom registra kase za izvršenu prodaju sa stanjem gotovog novca u blagajni na kraju dana vrši se kontrola kako bi se utvrdilo da li je došlo do eventualne zloupotrebe. Ipak, i

³¹⁴ Petković, A. *op.cit.*, str.24

pored toga što ovakav način upoređivanja može ukazati da li je došlo do prisvajanja novca, on se može prikriti falsifikatima blagajničkih dokumenta kako bi prividno pokazali da postoji sklad kada ga ustvari nema.

Kod prisvajanja novca sa depozita, jedan od najčešćih metoda prisvajanja novca je princip premeštanja ili preliivanja gotovine, poznat kao lapping (*Lapping*). Ova vrsta prevare karakteristična je posebno za bankarski sektor, gde osoba koje je zadužena za rukovanje novcem, na dan kada se izvrši uplata, prisvoji jedan deo depozita i taj nedostatak nadomešćuje delom depozita drugog dana, a manjak depozita drugog dana nadomešćuje trećeg i tako dalje. U tom smislu onaj ko primenjuje ovu tehniku, zapravo uvek je jedan dan u kašnjenju u zavisnosti od učestalosti i tempa uplate i isplate novca. Treba naglasiti da je rizik od pojave *lapping-a* veći ukoliko je više ovlašćenja dodeljeno jednoj osobi pa je ista zaposlena kao i referent, blagajnik i likvidator. U tom slučaju počinilac ima uvid u stanje novčanih sredstava više lica, te može sa jednog računa na drugi premeštati u novac, još ukoliko interne kontrole nisu adekvatne onda je mogućnost prisvajanja novca sa depozita utoliko veća³¹⁵.

Skidanje gotovog novca

Tehnika skidanja gotovog novca odnosi se na prisvajanje novca privrednog društva pre nego biva unet i evidentiran u računovodstveni sistem, poznat kao branje novca (*Skimming*). S obzirom na to da ne postoji dokumentacija, zapravo privredno društvo nema saznanje da je došlo do kriminalnog čina te je veoma teško ući mu u trag. Ova tehnika može javiti i kao: *neevidentiranje prodaje, potcenjene prodaje i naplate i "šticung gotovog novca"*

Kod *neevidentiranja prodaje*, počinilac jednostavno kod prodaje usluge ili robe, istu ne evidentira tako što ne izdaje račun, vrši različite vidove manipulacije sa fiskalnim kasama, prodaje van radnog vremena ili prodaje i naplaćuje istu na terenu.

Kod *potcenjivanja prodaje i naplate*, počinilac u toku prodaje roba ili usluga, ubire ili skida jedan deo prodajnog iznosa tako što prodaju vrši u manjem iznosu od stvarnog. Na takav način počinilac je prisvojio razliku između visine naplaćenog i prikazanog novca, prikazavši prodaju u poslovnim knjigama kao prodaju sa popustom. Ova vrste kriminalne radnje poznata je kao lažni popust, koji zaposleni odobrava prilikom prodaje, koristeći ovlašćenje o njihovom odobravanju kako bi protivpravno sebi prisvojio novac.

Jedan tip ove vrste kriminalne radnje ubiranja novca nosi naziv i "*šticung*", gde počinilac koristi skinuti novac, odnosno zadržava ga, ali na kraći period, da bi sa tim novcem ostvario brzu dobit i vratio uzeti novac u svom nominalnom iznosu. Posebno je poznata ova metoda u uslovima

³¹⁵ *Ibid.*, str. 199

hiperinflacije, gde se privremeno prisvojeni iznosi koriste da bi se zaradilo na kursnim razlikama, a potom, prisvojeni novac vraća pravnom licu³¹⁶.

Stvaranje lažne obaveze

Kod ove vrste kriminalne radnje počinitelj direktno ne dolazi u dodir sa novcem, već stvara lažne obaveze kako bi privredno društvo na osnovu lažne dokumentacije odobrilo isplatu obaveza koje zapravo nisu ni nastale, ili su nastale ali u znatno manjim iznosima. Ova vrsta izvlačenja novca može se pojaviti u više oblika i to: *lažne nabavke, krivotvorenje zarada i lažne naknade troškova*.

Kod lažnih nabavki počinitelj stvara obaveze sa lažnom dokumentacijom, kroz fantomske firme, firme pomagače i nabavke za lične potrebe, gde se vrši protivpravno prisvajanje sredstava. Kroz fantomske firme, može se vršiti zloupotreba lažnih nabavki, izbegavanje plaćanja fiskalnih obaveza, pranje novca i različiti vidovi prevara. Fantom firme su zapravo pravna lica koja su fiktivna i koja se osnivaju ili u domaćoj državi ili inostranstvu, gde se registruju na stvarne ili nepostojeće osobe, kako bi se počinili različiti vidovi kriminalnih aktivnosti. Registracija se vrši obično na osnovu falsifikovanih i ukradenih dokumenata kod agencije za privredne registre, kako bi se zataškao trag organizatora nedozvoljenih transakcija. Kada se osnivaju u inostranoj državi one se pojavljuju u obliku “*offshore*” kompanija gde pored zakonitih služe i za obavljanje nezakonitih aktivnosti koje smo prethodno nabrojali. Neke od crvenih zastavice koje se mogu javiti kod ovakvih vrsta firmi su:

- Fakture i druga dokumenta nisu formalno ispravne, sačinjene su na prostim obrascima i nepotpune, obično bez osoba za kontakt;
- Okrugli iznosi na transakcijama, odnosno zaokruženi;
- Transakcije i plaćanja bez salda;
- Poslovanje sa poslovnim partnerom isuviše kratko;
- Rukovodstvo i zaposleni izbegavaju ili daju veoma oskudne odgovore po pitanju identiteta vlasnika privrednog društva;
- Izuzetno oskudni odgovori po pitanju transakcija i obavljenog posla.

Većina kriminalnih radnji, putem lažnih isplata preko fantomskih firmi, odnosi se na vršenje usluga iz razloga što imaju svojstvo neopipljivosti i teže su za proveru. Takođe, kriminalne radnje ovog tipa mogu se postići i kroz firme saučesnice koje su legalno osnovane kako bi putem različitih manipulacija npr. duplih plaćanja, naduvanih faktura, sebi i trećoj strani, obezbedile protivpravnu imovinsku korist.

³¹⁶ *Ibid.*, str. 203

Postoji još jedan vid lažne nabavke a to je nabavka za lične potrebe. Počinilac zapravo koristeći račune i novac privrednog društva kupuje stvari za lične potrebe. Na ovaj način, počinilac utiče na privredno društvo da poruči i plati za stvar koja nije potrebna privrednom društvu, a zapravo se radi o lažnoj isplati. Ova tehnika se vrši ubacivanjem neodobrenih računa u ciklus plaćanja i nabavke. Počinilac kupuje stvar ili uslugu, podnoseći račun privrednom društvu, gde je cilj da se plati račun. Dokument kontrole – porudžbenica, koja ako se zahtev prihvati, ista se šalje prodavcu, te se može pojaviti i kreiranje lažne porudžbenice falsifikovanjem lažnih potpisa kako bi se prikazale kao verodostojne.

Sledeći vid lažnih obaveza jeste *krivotvorenje zarada* koje se može javiti u obliku isplate fiktivnim radnicima, lažnim provizijama, krivotvorenjem radnih sati i lažnim diplomama. Kod fiktivnih radnika, radi se o nepostojećim osobama ili stvarnim osobama koja nisu zaposlena u privrednom društvu, ali se pritom nalaze na platnom spisku, te stoga i primaju mesečnu nadoknadu, odnosno platu. Ova tehnika se postiže tako što odgovorna osoba za upošljavanje novih radnika, dodaje nepostojeće lice na spisak, ili pak izbegava da obriše sa platnog spiska lica koja više nisu zaposlena, a njihove plate prisvaja lično ili u dogovoru sa njima. Takođe, da bi se kompletirao ceo proces, prikupljaju se podaci o radnim satima i koeficijentima zarada, platni list se izdaje fantomskom licu, a na kraju se zarada isplaćuje na ruke ili preko računa³¹⁷.

Tehnika lažnih provizija obuhvata nadoknade ili nagrade koje se zasnivaju na obračunu određenog procenta od ostvarene prodaje, s tim da se ili lažira iznos ostvarene prodaje, ili visini odobrene stope provizije. Obično se lažnom dokumentacijom prikazuje lažna ostvarena prodaja ili čak izmenom cenovnika. Podnošenje kadrovskoj službi lažnih diploma o stečenom obrazovanju, utiče se na privredno društvo da počinilac dobije višu zaradu ili da se svrsta na određeno mesto unutar privrednog društva za koje zapravo osoba nije ni kvalifikovana.

Lažne naknade troškova mogu se pojaviti u više oblika i to kroz prikrivanje lične potrošnje, precenjivanjem troškova, fiktivnim troškovima i višestrukim nadoknadama. Kod prikrivanja lične potrošnje, putem naplate naknade, zapravo vrši se zataškavanje naknada po osnovu lične potrošnje. Na primer, podizanje dnevnica za službena putovanja, iako su putovanja izvršena za lične potrebe. Kod precenjivanja troškova naknada, radi se o tome da zaposleni precenjuju visine troškova nastalih za službene potrebe i ukoliko je slaba interna kontrola unutar privrednog društva ova vrsta kriminalne radnje biva česta. Takođe, zaposleni može zahtevati nadoknadu za troškove koji zapravo nisu ni nastali, kroz podnošenje fiktivne dokumentacije ili putem blanko računa gde se iznosi mogu samostalno upisivati, ili se podnose računi koji su platili poslovni partneri. Na kraju, kroz dupliranje naknada troškova, kroz duplu naplatu pojedinačnog troška naknade vrši se nadoknada troškova koji su već bili uključeni u cenu usluge itd.

³¹⁷ Ibid., str.209

4.3.4.1.2 Protivpravno prisvajanje zaliha i ostale materijalne imovine

Kada je reč o protivpravnom prisvajanju imovine, ono se može pojaviti u sledeća dva oblika: neodobreno korišćenje i direktno prisvajanje.

Neodobreno korišćenje

Kod ove vrste kriminalne aktivnosti najčešće se koriste različite vrste mašina, vozila i opreme privrednog društva koje se koriste za privatne potrebe. U tom smislu zaposleni iznosi lažne informacije u vezi sa svrhom korišćenja i upotrebe imovine privrednog društva.

Direktno prisvajanje se sa druge strane može pojaviti u sledećim oblicima: *kroz lažna trebovanja, fiktivne prodaje i isporuke i prisvajanja u kupovini i prijemu zaliha*.

Lažna trebovanja podrazumevaju da zaposleno lice treba materijal, ali u većoj količini od potrebne, kako bi za sebe prisvojio višak.

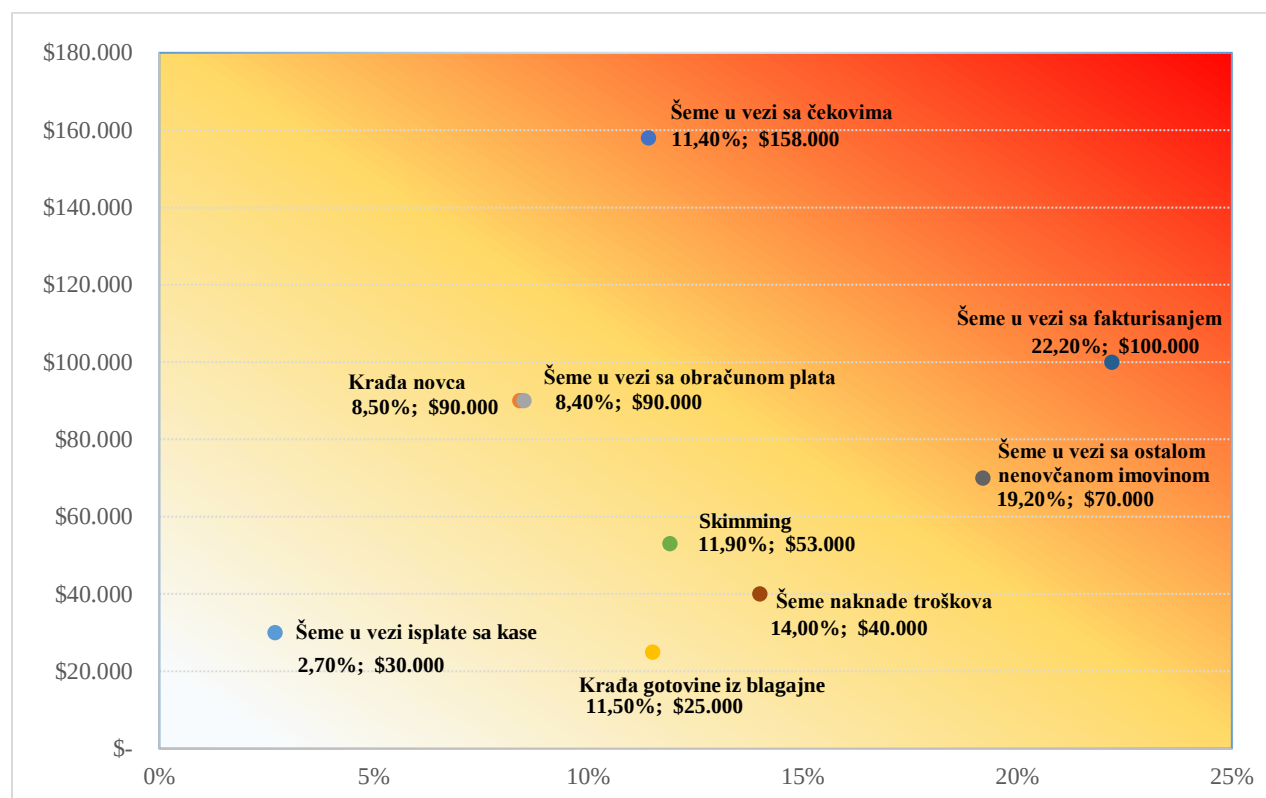
Kod fiktivnih prodaja i isporuka, počinilac, uglavnom viši menadžment, sačinjava lažne fakture i otpremnice kako bi robu dostavio na poznato mesto. U tom slučaju, nadovezujući lažni račun potraživanja počinio bi obično pustio da zastari, kada ih samo jednostavno otpiše, i na taj način izvrše prisvajanje zaliha.

Kod prisvajanja u kupovini i prijemu zaliha, počinilac prisvaja celokupno, ili jedan deo određene imovine koja je kupljena na osnovu ispravnih dokumenata. Jedan od načina jeste da osoba zadužena za prijem, kreira lažni dokument prijema gde će prikazati da je stiglo manje sredstava nego što jeste, i da taj deo prisvoji sebi. Kako bi prikrio ovu vrstu prevare, i kako bi prikazao prividno da stanje u magacinu odgovara i knjigovodstvenom, počinilac može jedan primerak koji prikazuje koliko je prvobitno stiglo sredstava da pošalje knjigovodstvu, a da kreira odnosno, falsifikuje primerak sa umanjenim iznosom za robno knjigovodstvo. Na ovaj način će tačan iznos biti isplaćen dobavljaču, a stvarno stanje će odgovarati dokumentima za robno knjigovodstvo, što bi u slučaju slabih internih kontrola moglo biti neopaženo³¹⁸.

Protivpravno prisvajanje sredstava, prema istraživanju ACFE, čini 83,5% svih slučajeva prevarnih radnji počinjenih u organizaciji što ilustrujemo na narednom prikazu.

³¹⁸ Ibid., str.213

Prikaz 9. Učestalost protivpravog prisvajanja sredstava prema vrsti i medijani gubitka³¹⁹

Na prethodnom prikazu vidimo da su najčešće šeme u vezi sa protivpravnim prisvajanjem sredstava šeme u vezi sa fakturisanjem (22,2%), dok manipulacije i zloupotreba čekovima sa 11,4% učestalosti, ima najveću medijanu gubitka i to 158.000 dolara. U našoj državi krivično delo izdavanje čeka i korišćenje platnih kartica bez pokrića, nalazi se na četvrtom mestu po učestalosti krivičnih dela protiv privrede, prema podacima za 2014. godinu Republičkog zavoda za statistiku.

4.3.4.2 Lažno finansijsko izveštavanje

Različiti motivi utiču na menadžment da oblikuje finansijske izveštaje prema svojim ciljevima, bilo da se radi o iskazivanju većeg finansijskog rezultata i boljeg imovinsko-finansijskog položaja ili o iskazivanju manjeg finansijskog rezultata i lošijeg imovinsko-

³¹⁹ ACFE. (2016). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. (pristup: 10.05.2016.) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfepublic/2016-report-to-the-nations.pdf>]

finansijskog položaja. Najčešći razlozi koji navode rukovodstvo da finansijski rezultat i performanse kompanije iskaže boljim nego što jeste mogu uključiti:

- ispunjenje očekivanja tržišta u pogledu rasta prihoda ili dobiti;
- „pridržavanje“ zaštitnih klauzula iz ugovora o kreditu sa bankom;
- povećavanje izvora finansiranja iz lombardnih i hipotekarnih kredita;
- poboljšanje kreditnog rejtinga kompanije;
- povoljniji uslovi za nova zaduživanja;
- ispunjavanja zahteva matičnog pravnog lica u vezi uspešnog poslovanja;
- ispunjenje želja pojedinaca za profesionalnim uspehom;
- dobijanje bonusa i nagrada zasnovanih na rezultatima;
- čuvanje i jačanje vrednosti akcija pre poslovnih kombinacija;
- prikazivanje uspešnim pravno lice pre emitovanja hartija od vrednosti;
- isplata većih dividendi;
- smanjenje volatilnosti cena akcija;
- prikazivanje povećanja zarade po akciji;
- povećanje vrednosti kompanije;
- pripreme za preuzimanje ili odbrane od neprijateljskog preuzimanja itd.

Sa druge strane, razlozi koji mogu navesti rukovodstvo da finansijski rezultat i performanse kompanije prikaže lošijim, nego što jeste, mogu biti:

- odlaganje poreza na dobit za buduće periode;
- čuvanje profita za lošije periode;
- umanjene sadašnjih očekivanja kako bi budući rast bio više uvaženi i nagrađeni;
- umanjene vrednosti dela akcija pravnog lica koje je neophodno isplatiti;
- izbegavanje pažnje kontrolnih i regulatornih organa;
- skrivanje visoke rentabilnosti od konkurencije itd.

Ukoliko kompanija iskazuje veći finansijski rezultat, na ovaj način povećava svoj bonitet, dolazi do poboljšanja različitih finansijskih pokazatelja koji se koriste u finansijskoj analizi, kao što su stopa poslovnog dobitka, stopa prinosa na ukupna sredstva (ROA), smanjuje se učešće kamate u dobitku, povećava se koeficijent pokrivanja kamate i tako dalje. Sa druge strane jedan od glavnih motiva za prikazivanje umanjenog finansijskog rezultata jeste utaja poreza. Naime, iskazani manji finansijski rezultat i lošiji imovinsko-finansijski položaj imaće za posledicu manje plaćen porez na dobit (zbog umanjene poreske osnovice), manji porez na imovinu (zbog manje imovine u bilansu stanja) i manji plaćen porez na dodatu vrednost (zbog manjeg prometa dobara

ili usluga). Prema Shilit-u sedam najčešćih vrsta manipulacija ili smicalica (*shenanigans*) koje računovođe koriste kako bi prikazale lažne finansijske izveštaje, uz odgovarajuće tehnike su³²⁰:

- priznavanje fiktivnog prihoda;
- prerano priznavanje prihoda ili priznavanje prihoda sumnjivog kvaliteta;
- naduvavanje prihoda vanrednim dobicima;
- prebacivanje tekućih rashoda u ranije ili kasnije obračunsko razdoblje;
- pogrešna knjiženja ili nepravilno redukovanje obaveza;
- prebacivanje tekućeg prihoda u kasnije razdoblje;
- prebacivanje budućih rashoda u tekuće razdoblje.

Prema Wells-u, bilo da se radi o veštački prikazanom većem ili manjem finansijskom rezultatu kao imovini, u smislu lažnog finansijskog izveštavanja, manipulacije bilansnih pozicija se mogu razvrstati u pet međusobno povezanih oblika:³²¹

- priznavanje fiktivnih prihoda;
- lažna vremenska razgraničenja;
- prikrivanje obaveza i troškova;
- nepravilna obelodanjivanja;
- nepravilna vrednovanja imovine.

4.3.4.2.1 Priznavanje fiktivnih prihoda

Priznavanje fiktivnih prihoda predstavlja proces u kom se sa namerno pribegava evidentiranju nepostojećih prihoda od prodaje robe i usluga i to najčešće kroz sledeće tehnike:

- knjiženje nepostojećih prihoda;
- lažne prodaje postojećim kupcima;
- prodaje nepostojećim kupcima;
- priznavanje prihoda kada nisu ispunjeni uslovi za njegovo priznavanje;
- priznavanje finansijskih prihoda ili ostalih prihoda kao poslovnih prihoda;
- priznavanje prihoda od prodaje u visini prodajne cene nekretnina;
- priznavanje rabata odobrenog od dobavljača kao prihoda;

³²⁰ Shilit, H. (2002). *Financial Shenanigans: How To Detect Accounting Gimmicks & Fraud in Financial Reports*. Mc Graw Hill. str.24-25

³²¹ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str. 359

- priznavanje prihoda od prodaje od kompanije nakon poslovnog spajanja.

U okviru *MRS 18 - Prihodi*, data su osnovna pravila za priznavanje i vrednovanje prihoda od prodaje, jer su uglavnom oni predmet manipulacije. Naime, prihodi od prodaje se mogu priznati ako su zadovoljeni sledeći uslovi:

- pravno lice je prenelo na kupca sve značajne rizike i koristi od vlasništva nad robom;
- pravno lice ne zadržava uticaj na upravljanje u meri koja se obično povezuje sa vlasništvom, ni kontrolu nad sredstvom;
- moguće je iznos prihoda pouzdano proceniti;
- verovatno je da će poslovna promena biti praćena prilivom ekonomskih koristi u pravno lice i
- rashodi koji su nastali ili će nastati u vezi sa poslovnom promenom, mogu se pouzdano utvrditi ³²².

Postoji više načina kojima se mogu stvoriti fiktivni prihodi, ali jedan od najjednostavnijih jeste neosnovano knjiženje nepostojećih prihoda, zaduživanjem računa potraživanja po osnovu prodaje i odobravanjem računa prihoda od prodaje. Tom prilikom se kreira lažna dokumentacija od prodajnih računa, dokumenata o otpremi i transportu, mada čak i to ne mora biti slučaj. Zatim, mogući su slučajevi lažiranja prodaje postojećim kupcima, često odabirom transakcija glavnih kupaca, poput velikih organizacija i institucija za koje postoji velika mogućnost da će biti otežana konfirmacija ³²³. Zatim, postoje primeri fiktivnih računa postojećim kupcima, iako robe nisu isporučene ili usluge pružene, a onda se na početku sledećeg računovodstvenog perioda prodaja stornira kako bi se prikrla nezakonita aktivnost. U slučaju fiktivnih faktura, ukoliko se plati i porez na dodatnu vrednost onda se ova vrsta manipulacije teže otkriva, pa je potrebno da forenzički računovođa ispita iz kog razloga neplaćeni računi nisu utuženi. Zatim, dvostruko knjiženje istih računa, čiju je tehniku koristila kompanija Parmalat, danas otežava ovaj proces jer u tom slučaju je potrebno lažirati i knjiženja PDV-a. Comroad, kompanija u oblasti prodaje GPS sistema u automobilima u Nemačkoj, jeste primer kompanije koja je skoro 90% svojih prihoda prikazala kroz fiktivne transakcije nepostojećih kupaca iz Honk Konga. Usled veoma bliskog odnosa nadzornog tela i izvršnog direktora, nije postojala nezavisna uloga kontrole i nadzora, pa su propusti u izveštavanju bili omogućeni. Kompanija Equity Funding, iz oblasti osiguranja, je kreiranjem lažnih polisa osiguranja, stvorila značajan iznos fiktivnih prihoda i učinila da 2 od 3 milijardi dolara potraživanja, zapravo bude lažno ³²⁴. Ako privredno društvo razmeni robu za robu sličnu po vrednosti i po nameni s drugim privrednim društvom i iskaže prihode iz ove transakcije, tada je takođe reč o iskazivanju fiktivnih prihoda. Prema *MRS 18 Prihodi-Razmena roba*, standard

³²² Petrović, Z. (2009). *Računovodstvena regulativa*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.117

³²³ Petković, A. *op.cit*, str. 226

³²⁴ Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R., *op.cit.*, str.122

naglašava da kada se sa ciljem pravovremenog zadovoljenja tražnje na određenom području, roba i usluge razmenjuju za sličnu robu, tj. usluge (i približnih vrednosti), ova razmena se ne smatra transakcijom pri kojoj nastaje prihod (tj. tretira se kao razmena kojom nije ostvaren promet)³²⁵. Pod fiktivne prihode se mogu podvesti i prihodi po osnovu isporuka koje kupac ne mora da plati, prihodi od isporuka dobara koja nemaju ekonomsku vrednost i prihodi koji iskazani osnovu isporuka kupcima dobara koje kupci nisu tražili i za koje se može očekivati da će biti u najvećoj meri vraćena prodavcu. Prevare u vidu priznavanja prihoda bez osnova se mogu pojaviti i u vezi reklamnog materijala. Stoga, obično se nacionalnom regulativom precizira visina vrednosti sredstava koja se daju kao reklamni materijal i u kom kontekstu.

Jedan od načina da se lažno povećaju prihodi jeste kroz davanje rabata. Na primer, društvo može neosnovano povećati prihode tako što će priznati obavezu prema dobavljaču u punom iznosu, a onda je umanjiti zbog rabata i dato smanjenje priznati kao vanredni prihod. Kako se rabat direktno oduzima i piše iznos u fakturi bez njega, na ovaj način se mogu lažno povećati prihodi. Isporuke robe ili usluga izvršene zavisnim privrednim društvima, obračunate po cenama iznad tržišnih cena, vode iskazivanju precenjenih prihoda. Kako su u centru pažnje analitičara i investitora poslovni prihodi, da bi ih povećali, menadžeri u poslovne prihode mogu uključiti prilive novca od kreditora umesto u finansijske prihode, ali i prihode nastale po osnovu prodaje imovine, iako bi ih trebalo uključiti u ostale prihode. Prihodi predstavljaju povećanje sredstava (smanjenje obaveza) koje proističu iz redovnog poslovanja (poslovni i finansijski prihodi), dok se dobiti odnose na stavke koje zadovoljavaju kriterijume prihoda, ali sa druge strane ne proističu iz redovnog poslovanja, već rizičnih i nepredvidivih aktivnosti privrednog društva i nalaze se u okviru kategorije ostalih prihoda u bilansu uspeha (dobici od prodaje nekretnina, postrojenja i opreme, dobitak na prodaji dugoročnih hartija od vrednosti i slično). U tom smislu, *MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema*, nalaže da se kao dobitak prizna samo razlika između prodajne i knjigovodstvene vrednosti sredstava, a ne u visini prodajne cene sredstva što na ovaj način takođe može preceniti prihode³²⁶. Takođe, standard nalaže i da gubitak od prodaje ne možemo umanjiti smanjenjem formiranih revalorizacionih rezervi, već se on mora priznati u punom iznosu. Prihode treba razlikovati od dobitaka. Dobici su stoga po kvalitetu nižeg ranga od poslovnih prihoda, iz razloga što su nastali kao rezultat nastanka događaja koji nisu kontinuirani, odnosno koji su sa aspekta privrednog društva neće ponavljati (prodaja dugoročnih sredstava jeste rezultat odluke uprave da ovom prodajom ostvari novčana sredstva kako bi pokrila potreba održavanja tekuće likvidnosti i samim tim ne čini kontinuiranu aktivnost)³²⁷. Još jedan način manipulacije sa prihodima jeste nepravilno ukidanje pozicije revalorizacione rezerve. Naime, određeno privredno društvo može u prethodnoj godini izvršiti revalorizaciju nekretnina i na poziciji revalorizacionih rezervi knjižiti određeni iznos. U tekućoj godini, ukoliko privredno društvo prodaje to sredstvo, poziciju revalorizacionih rezervi je potrebno ugasiti povećavanjem pozicije neraspoređene dobiti, ali privredno društvo može pogrešno proknjižiti taj iznos kao prihod.

³²⁵ Petrović, Z. *op.cit.* str.315

³²⁶ Petrović, Z. *op.cit.* str.138

³²⁷ Knežević, G., Stanišić, N., i Mizdraković, V. *op.cit.*,str.29

Procena kada je pravno lice prenelo značajne koristi i rizike na kupca pretpostavlja razmatranja suštine transakcije prodaje i otvara mogućnost manipulacije. Princip uzročnosti zahteva da se jednom obračunskom periodu dodele samo oni prihodi i rashodi koji se na njega odnose, kao i zahtev da se izvrši ispravno vremensko raspoređivanje elemenata rezultata, rashoda i prihoda, kao delova ukupnog rezultata. Nepridržavajući se osnovnih računovodstvenih principa, Međunarodnih računovodstvenih standarda i nacionalnih zakonodavstava, uprava putem lažnih vremenskih razgraničenja može kreirati lažnu sliku o rezultatima kompanije.

Prema Wells-u, crvene zastavice koje mogu ukazivati na fiktivne prihode, mogu uključiti³²⁸:

- neuobičajeno brz rast profitabilnosti, posebno u odnosu sa drugim kompanijama iz iste industrijske grane;
- nemogućnost ostvarivanja pozitivnog novčanog toka iz poslovnih aktivnosti uz prijavu rasta dobiti;
- značajne transakcije sa povezanim licima u neuobičajenim poslovima ili nad kojima nije vršena revizija;
- značajne, neuobičajene ili kompleksne transakcije posebno na kraju fiskalne godine;
- značajan promet sa entitetima čija je delatnost i vlasništvo nepoznato;
- neuobičajen talas prodaje manjinskih proizvoda.

4.3.4.2.2 Lažna vremenska razgraničenja

Lažna vremenska razgraničenja se često koriste kao tehnika pomoću koje prihodi i njima odgovarajući rashodi nisu vremenski usaglašeni. Ovo se postiže kroz namerno prenošenje prihoda ili rashoda iz jednog perioda u drugi, a na taj način se ujedno manipuliše i sa dobitkom. Lažna vremenska razgraničenja se mogu postići na neke od sledećih načina i to kroz:³²⁹

- *nesučeljavanje pripadajućih prihoda i rashoda;*
- *prevremeno priznavanje prihoda;*
- *manipulacije sa ugovorima o gradnji;*
- *pretrpavanjem kanala prodaje.*

Nesučeljavanje pripadajućih prihoda i rashoda - Jedan od računovodstvenih principa vrednovanja, *Matching princip*, predstavlja zahtev za dodeljivanjem rashoda obračunskom periodu kada su nastali njima prouzrokovani prihodi. Ako prihodi nastaju u istom obračunskom periodu kada i troškovi, koji su bili nužni da bi se prihod ostvario, tada se ti troškovi odmah priznaju kao rashodi u bilansu uspeha. Ako će koristi (prihodi) od nekih troškova biti ostvareni u

³²⁸ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str.362

³²⁹ Petković, A. *op.cit.* str.229

više budućih obračunskih perioda, tada troškove treba prikazati kao sredstva u bilansu stanja. U budućim periodima, kako se ostvaruju koristi ili prihodi, tako se deo sredstava aktiviranih u bilansu stanja iskazuje kao trošak, tj. prelazi u bilans uspeha, na primer u vidu amortizacije. Naime, ovaj princip omogućava da se ostvari pretpostavka o obračunskom periodu i da se efekti nezavršenih poslovnih transakcija (cena koštanja gotovih proizvoda koji su na zalihama i slično) mogu pomoću ovog principa alocirati na one periode kada su nastali njima prouzrokovani prihodi³³⁰.

Kao što se navodi u *MRS 18- Prihodi*, prihod se, priznaje tek kada se pouzdano može utvrditi iznos nastalih troškova ili onih koji će nastati u vezi sa transakcijom na koju se odnose. Ukoliko se iznos rashoda ne može pouzdano utvrditi, a privredni subjekt je unapred primio naknadu za prodaju robe, ta naknada se evidentira kao obaveza privrednog subjekta, sve dok ne nastupe uslovi kada je troškove moguće realno utvrditi. Nepridržavanje standarda moglo bi se sprovesti u uslovima kada je uprava proknjižila značajan iznos prihoda od prodaje pred kraj poslovne godine i sa namerom izbegla da proknjiži povezane troškove, već iste prikaže na početku sledeće godine. Na ovaj način dolazi do precenjivanja prihoda i otuda uvećanog rezultata za dati period, i sa druge strane, precenjivanja troškova u narednom obračunskom periodu, čime dolazi do umanjenog rezultata³³¹. U tabeli br. 8 dat je primer prethodno pomenutog nepravilnog evidentiranja troškova nabavne vrednosti za robu B, koja je prodana pred kraj 2014. godine. Međutim, njemu odgovarajući troškovi, u smislu nabavne vrednosti nisu evidentirani u istom obračunskom periodu, već u sledećem, tačnije na početku 2015. godine. Ovo namerno nesučeljavanje prihoda i rashoda imaće kao posledicu znatno viši neto rezultat pre oporezivanja u 2014. godini, u odnosu na pravilno evidentiranje prihoda i njima odgovarajućih rashoda u 2015. godini, gde je neto rezultat pre oporezivanja znatno niži za datu godinu. Ipak, u narednoj godini posledica ovog nepravilnog prikazivanja prihoda i rashoda rezultiraće negativnim rezultatom, jer su u tom obračunskom periodu dodeljeni troškovi koji nije trebalo da optereće taj, već prethodni obračunski period, kada je trebalo pravilno evidentirati prihode i njima odgovarajuće rashode.

³³⁰ Knežević, G., Stanišić, N., i Mizdraković, V. *op.cit.*, str.69

³³¹ Petković, A. *op.cit.* str. 229

Tabela 8. Primer pravilnog i nepravilnog sučeljavanja prihoda i rashoda³³²

(Iznosi su u hiljadama dinara)

Godina	Nepravilno		Pravilno	
	2014	2015	2014	2015
Prihodi od prodaje roba A	30.000		30.000	
Prihodi od prodaje roba B	22.000		22.000	
Prihodi od prodaje roba C		31.500		31.500
Ukupan prihod od prodaje	52.000	31.500	52.000	31.500
Nabavna vrednost roba A	27.500		27.500	
Nabavna vrednost roba B		20.500	20.500	
Nabavna vrednost roba C		26.400		26.400
Ukupna nabavna vrednost	27.500	46.900	48.000	26.400
Bruto dobit	24.500	-15.400	4.000	5.100
Finansijski prihodi	5.000	7.000	5.000	7.000
Finansijski rashodi	3.000	4.000	3.000	4.000
Ostali prihodi	3.000	2.000	3.000	2.000
Ostali rashodi	2.000	1.500	2.000	1.500
Neto rezultat pre oporezivanja	27.500	-11.900	7.000	8.600

Prevremenim priznavanjem prihoda se smatra priznavanje prihoda po osnovu usluga koje će tek biti izvršene, ili prihoda od prodaje pre bezuslovnog prihvatanja isporuke od strane kupca. Priznavanje prihoda po osnovu prodaje, u trenutku isporuke mašine, za koju je preuzeta obaveza instaliranja, čije ispunjenje zahteva značajno vreme i čini značajan iznos ugovorene cene, smatraće se preranim priznavanjem, sve dok se instaliranje ne izvrši³³³. Prema *MRS 18 -Prihodi*, prihod se priznaje ukoliko je prodavac isporučio robu i ako je izvršeno fakturisanje, ali ako je dogovoreno da do preuzimanja robe ista se nalazi kod prodavca³³⁴. Ipak, uprava može, kako bi lažno predstavila visinu ostvarenih prihoda, nepridržavajući se računovodstvenih standarda, pred kraj obračunskog perioda vršiti fakturisanje robe koja još nije isporučena, gde nisu preneti svi rizici i koristi od njene kupovine, niti je sa kupcem sklopljen dogovor oko smeštanja robe do vremena preuzimanja. Primer priznavanja prihoda pre njihove realizacije je koristila kompanija Xerox, koja je prodavala mašine za fotokopiranje. Naime, ova kompanija je vršila preuranjeno priznavanje prihoda za servisiranje koja će biti obavljeno tek kroz nekoliko godina, kao i iznajmljivanje istih. Zbog toga, Komisija za HOV procenila je da je Xerox na ovaj način precenio dobit pre oporezivanja za 1,5 milijardi dolara u periodu od 1997. do 2000. godine, što je omogućilo direktorima da dobiju 5 miliona dolara bonusa i više od 30 miliona dolara na prodaji akcija³³⁵. Kompanija Qwest je takođe,

³³² U zadatku su radi jasnijeg prikazivanja izostavljeni ostali poslovni rashodi koji bi inače obuhvatili smanjenja ekonomskih koristi iz obavljanja osnovne poslovne delatnosti.

³³³ Škarić-Jovanović, K. (2007). Kreativno računovodstvo- motivi, instrumenti i posledice. *Zbornik radova : Mjesto i uloga računovodstva, revizije i finansija u novom korporativnom okruženju, XI Kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srbije*, str. 1-20.

³³⁴ Petković, A. *op.cit.* str. 230

³³⁵ Belak, V. *op.cit.*, str.154

bila poznata po tome što je višegodišnje ugovore o zakupu, priznavala odmah, te je precenila prihode za milijardu u 2001. i 465 miliona dolara u 2000. godini³³⁶.

Manipulacija ugovora o gradnji - Dugoročni ugovori o gradnji mogu biti u obliku sistema "ključ u ruke", gde se prihodi ne priznaju dok projekat u celini nije završen ili kroz plaćanje u fazama završetka gradnje, gde se prihodi i troškovi priznaju po završenim fazama izgradnje. Prema *MRS 18 Prihodi-Pružanje usluga*, prihod od usluga priznaje se prema stepenu dovršenosti aktivnosti na kraju izveštajnog perioda, što znači da se priznavanje prihoda vrši prema metodi "procenta dovršenosti"³³⁷, a ovu metodu koristi i *MRS 11 - Ugovori o izgradnji*³³⁸. S obzirom na to da se priznavanje prihoda vrši prema procentu dovršenosti, ovo ostavlja mogućnost za manipulacije. Uprava može uticati na nadzorne organe koji prate projekat, u smislu procenta završetka i procenjenim troškovima projekta, kako bi se na ovaj način prerano priznali prihodi ili kako se ne bi prekoračio ugovor³³⁹.

Pretrpavanja kanala prodaje - Tehnika pretrpavanja kanala se primenjuje neposredno pred sastavljanje završnih računa, kako bi se na ovaj način, uticalo na visinu zarada ili bonusa uprave u slučajevima kada oni zavise od prodajnih kvota³⁴⁰. Ova tehnika se sprovodi na način da se na kraju godine vrši isporuka neumereno velikih količina proizvoda kanalima distribucije koje te količine nisu u mogućnosti da prodaju u uobičajenom roku. Na ovaj način prikazuje se nerealna visina ostvarenih prihoda, a samim tim i finansijski rezultat. Coca-Cola je svojevremeno bila optužena za ubeđivanje glavnih distributera za dostavu sirupa u količinama većim nego što im je potrebno na kraju svake godine, što je uticalo na povećanje njenih prihoda od prodaje za oko 10 miliona dolara godišnje³⁴¹. Takođe, ovu tehniku koristila je i kompanija Lucent Technologies, pa je nepravilno priznala 679 miliona dolara tokom 2000. godine, od kojih je 452 miliona dolara zapravo poticalo od prodaje distributerima koji proizvode nikada nisu isporučili krajnjim kupcima³⁴².

Crvene zastavice koje ukazuju na problem u vremenskom nepodudaranju mogu biti:³⁴³

- neuobičajeno brz rast profitabilnosti, posebno sa drugim kompanijama iz iste industrijske grane;
- nemogućnost ostvarivanja pozitivnog novčanog toka iz poslovnih aktivnosti uz prijavu rasta dobiti;

³³⁶ Golden, T., Skalak, S., Clayton, M. i Pill, J. *op.cit.*, str.216

³³⁸ Petrović, Z. *op.cit.* str.321

³³⁹ Petković, A. *op.cit.*, str.230

³⁴⁰ *Ibid*

³⁴¹ Lovel, J. (2003). *Lawsuits: Coke breaking laws to boost sales*. (pristup: 15.9.2013.) [dostupno na: <http://www.bizjournals.com/atlanta/stories/2003/06/02/story7.html?page=all>]

³⁴² Berman, D. K., Schroeder, M., & Young, S. (2001). *Lucent Is Under Investigation By SEC for Accounting Practices*. (pristup: 12.11.2013.) [dostupno na: <http://online.wsj.com/article/0,,SB981685594426264892,00.html#mjDropdown>]

³⁴³ Wells, J. (2011). *Principles of Fraud Examination*. John Wiley and Sons., str.367

- značajne transakcije sa povezanim licima u neuobičajenim poslovima ili nad kojima nije vršena revizija;
- značajne, neuobičajene ili kompleksne transakcije posebno na kraju fiskalne godine;
- neuobičajen rast bruto marže ili marža koja nije karakteristična za industrijsku granu;
- neuobičajen rast koeficijenta obrta potraživanja;
- neuobičajen pad koeficijenta obrta dobavljača.

4.3.4.2.3 Prikrivanje obaveza i troškova

Privredno društvo može imati različite motive kako bi prikrilo svoje obaveze i troškove. Ono može manipulirati finansijskim izveštajima, kako bi kod investitora steklo uvid profitabilne organizacije, izbeglo prikazivanje zaduženosti, omogućilo dobijanja kredita, zavaralo dobavljače, privuklo investitore i održalo vrednost akcija na berzi. Prikrivanje obaveza i rashoda može se postići na više načina kao što su:

- *namernim izostavljanjem obaveza;*
- *umanjivanjem ili isključivanjem troškova rezervisanja;*
- *nepravilnom kapitalizacijom troškova.*

Izostavljanje obaveza može se sprovesti jednostavnim prekidom knjiženja pojedinih ulaznih računa troškova i obaveza. Potrebno je imati odgovarajući sistem praćenja i kontrole računa, jer se prevara može tek otkriti nakon što poverilac podnese tužbu za neplaćanje računa kada se zapravo utvrđuje da računi nisu ni bili proknjiženi. Kompanija Rent-Way je na kraju godine izostavila dalje knjiženje računa dobavljača koje je trebalo teretiti na troškove. Prebacivanjem obaveza na povezana lica (zavisna pravna lica) koja se ne konsoliduju, može biti jedan od načina prevara. Ovu tehniku koristio je Enron kada nije obelodanio u svojim konsolidovanim izveštajima obaveze po ovom osnovu i na taj način potcenio i prikrrio stvarnu vrednost svojih obaveza. Takođe, poznat je slučaj kompanije Adelphia Communications čija je uprava od sredine 1999. do kraja 2001. godine namerno izostavila da u svojim konsolidovanim finansijskim izveštajima uključi 2,3 milijarde dolara duga prema bankama, prebacujući ih u bilans stanja nekonsolidovanih filijala³⁴⁴. Fizičko ispitivanje i neplanirano ispitivanje dobavljača i drugog osoblja, može pomoći u otkrivanju namerno izostavljenih iskazivanja obaveza u finansijskim izveštajima³⁴⁵.

Poseban akcenat trebalo bi da bude na transakcijama sa povezanim licima, iz razloga što osim opasnosti od prebacivanja dobitaka između perioda, postoji i opasnost od mogućnosti prebacivanja dobitaka između samih pravnih lica, što omogućava prikazivanje uspeha i finansijskog položaja na kreativan način.

³⁴⁴ *Ibid*

³⁴⁵ *Ibid*

Umanjivanje ili isključivanje troškova rezervisanja. Prema MRS 37 - Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna imovina troškovi rezervisanja se mogu izvršiti za³⁴⁶:

- davanje garancija kupcima robe ili proizvoda privrednog subjekta, ako troškovi eventualnih garancija padaju na teret privrednog subjekta;
- davanje garancije (jemstva) drugom privrednom subjektu za izmirenje njegovih obaveza u slučaju da ono zapadne u finansijske probleme;
- ekološko zagađenje okoline od strane privrednog subjekta, kada postoji zakonska obaveza otklanjanja zagađenja;
- ekološko zagađenje okoline od strane privrednog subjekta, kada ne postoji zakonska obaveza otklanjanja zagađenja, ali se privredni subjekt javnosti obavezao da će zagađenje otkloniti;
- stavljanja u upotrebu postrojenja ili građevine koji se nakon upotrebe moraju ukloniti,
- iskop peska, gde postoji zakonska obaveza rekultivisanja zemljišta na kome se nalazi zemljište;
- verovatne obaveze po sudskim sporovima koje vodi privredni subjekt, ukoliko one do tada nisu evidentirane u poslovnim knjigama.

Takođe, prema pomenutom standardu, može se izvršiti rezervisanje po osnovu reorganizacije društva. Postoje dva slučaja: kada se zatvara ili reorganizuje društvo i drugi kada se reorganizuje prodajom trećem licu. U prvom slučaju formira se rezervisanje ukoliko postoji prihvaćen plan reorganizacije, dok u drugom slučaju može se formirati rezervisanje samo ukoliko postoji potpisan ugovor.

Prema ovom standardu, iznosi po kojima se priznaju rezervisanja treba da budu najbolja procena izdataka koje je bi bilo neophodno učiniti ako bi se na datum bilansa podmirivale sadašnje obaveze proistekle iz prošlih događaja. Procene ishoda (da li postoji sadašnja obaveza i da li će morati da se izmiri i kada) i finansijskog učinka (visine sadašnje obaveze i izdataka koje bi trebalo učiniti ako bi se izmirivala na datum bilansa) vrši rukovodstvo privrednog subjekta. Rezervisanje se prema pomenutom standardu može priznati samo kada³⁴⁷:

- entitet ima sadašnju obavezu (zakonsku ili izvedenu) kao posledicu prošlog događaja;
- je verovatno da će odliv resursa koji predstavljaju ekonomske koristi biti zahtevan da se obaveza izmiri; i
- može da se napravi pouzdana procena iznosa obaveze.

³⁴⁶ Petrović, Z. *op.cit.* str.364

³⁴⁷ *Ibid.* str. 362-363

Ukoliko ovi uslovi nisu ispunjeni, rezervisanje neće biti priznato. Pri tom procenjivanju, najčešće je nužno koristiti i prosuđivanje. Usled toga, određivanje visine rezervisanja procenjivanjem čini rezervisanja vrlo prijemčivim za upravu koja želi da utiče na visinu rezultata. Uprava pravnih lica koja su preuzela obavezu da snose troškove reklamacija i popravki i izvrše rezervisanje po ovom osnovu, a kako bi kompaniju učinili profitabilnijom, mogu svesno vršiti procenu kojom umanjuju ili u potpunosti ispuštaju da evidentiraju ove troškove i na ovaj način smanjuju rashode, što rezultira iskazanoj većoj dobiti. Ukidanje rezervisanja takođe može biti jedan od načina manipulacije bilansnim pozicijama. Naime, prema pomenutom standardu ukidanjem neiskorišćenih rezervisanja (izvršeno u većem iznosu nego što je trebalo) priznaju se prihodi od ukidanja rezervisanja čime će biti povećana neto dobit datog obračunskog perioda. Na ovaj način se može postići ujednačavanje dobitka (*income smoothing*) i stvaranje pozitivnog utiska o ujednačeno dobrom poslovanju kroz više obračunskih perioda. Ovaj postupak je na granici koju dopušta fleksibilnost MSFI, a ponekad prelazi te granice³⁴⁸. Sunbeam, kompanija za proizvodnju aparata za domaćinstvo je krajem 1996. godine, obračunavala neumereno visoke troškove rezervisanja za garantni rok i restrukturiranje, što je dovelo do nerealno visokih gubitaka kompanije za navedenu godinu, a stvarajući lažnu sliku o profitabilnosti u dobiti u 1997. godini. Utvrđeno je da je uprava tehnikom "*pretrpavanja kanala*" prodaje, kao i manipulacijom troškova rezervisanja krajem 1997. godine, iskazala nerealno visoku dobit od 189 miliona dolara od kojih je najmanje 62 miliona dolara proisteklo iz navedenih tehnika lažnog finansijskog izveštavanja³⁴⁹. Uz pomoć agresivnih i lažnih rezervisanja stvaraju se rezerve tokom tokom profitabilnih godina, kako bi se "uštedeni novčići" (*Cookie Jar reserves*) koristili za popravljjanje rezultata u lošijim godinama. Ovaj termin potiče od ideje da se „kolačići“ koji se kupuju, mogu "umočiti" ili uzeti po želji, zapravo kada je to potrebno. "*Cookie Jar*" se takođe koristi kao žargon za rezerve gotovine koje nisu prikazane u finansijskim izveštajima privrednog društva, ili kao iznos sredstava namenjen za obaveze koje trenutno ne postoje. S obzirom na to da investitore može navesti na pogrešan zaključak, zabranjen je od strane regulatornih tela kao što je Komisija za HOV u SAD. Uprava kompanije SmarTalkTeleServices Inc. u oblasti telekomunikacionih usluga, 1997. godine je kreirala 25 miliona dolara rezervi od restrukturiranja koje nisu bile ni potrebne, a ove rezerve su omogućile kompaniji da ujednači svoj dobitak u budućim periodima³⁵⁰. Kompanija Cendant, u oblasti direktnog marketinga, stvarala je troškove za potrebe spajanja sa drugim kompanijama koje je kasnije ukidala i prebacivala u dobit. Nortel Network korporacija je takođe koristila ovu tehniku. Ukoliko su se dešavanja odvijala bolje nego što se očekivalo - restrukturiranje je bilo manje od predviđenog, odnosno sudski spor je bivao završen u njihovu korist pa je kompanija mogla da oslobodi ovu rezervu u dobit, pružajući jednokratni podsticaj finansijskog rezultata. U lošem kvartalu, nalazili su lažne razloge da iskoriste ove rezerve, pa je gubitak prelazio u dobitak. Nortel je koristio ove rezerve tokom tri godine i povećao prihode iz tog perioda. Kompanija Xerox

³⁴⁸ Belak, V. *op.cit.*, str.157

³⁴⁹ Petković, A. *op.cit.*, str.234

³⁵⁰ Markham, J. W. (2006). *A Financial History of Modern U.S Corporate Scandals: From Enron to Reform*. New York: M.E Sharpe, str.218

je teretila troškove rezervisanja preko normalnih granica za izmišljene rizike uz obrazloženje da ih formira za nepoznate rizike³⁵¹.

Nepravilna kapitalizacija troškova predstavlja uključivanje troškova pozajmljivanja u nabavnu vrednost određenog sredstva. *MRS 23 –Troškovi pozajmljivanja*, zahteva da se troškovi pozajmljivanja odmah tretiraju kao rashod, međutim kao alternativni postupak dopušta kapitalizaciju troškova pozajmljivanja, ali kod onih koji se direktno mogu pripisati sticanju, izgradnji ili proizvodnji kvalifikovanog sredstva tj. sredstva koje se osposobljava za upotrebu³⁵². Taj deo troškova pozajmljivanja uključuje se u nabavnu vrednost tog sredstva, ali pod uslovom da se troškovi pozajmljivanja mogu pouzdano izmeriti i da je verovatno da će u budućnosti privredni subjekt imati koristi od tog sredstva (da će se svrsishodno koristiti u poslovanju). S obzirom na to da kapitalizacija određenih troškova utiče na povećanje i prihoda i imovine, jer se amortizuju tokom više godina, ovakav postupak daje mogućnost privrednim društvima da rezultat iskažu većim nego što zaista jeste, ukoliko se ne pridržavaju standarda i kapitalizuju troškove za koje standard ne predviđa mogućnost kapitalizacije. Mnoga privredna društva za sticanje, izgradnju ili proizvodnju određene opreme mogu koristiti kredite od banaka, gde pored glavnice kao naknadu za pozajmljena sredstva obračunavaju i kamate. Suštinski, troškovi pozajmljivanja, tj, kamate nastale po osnovu kredita i pozajmica uzetih za pribavljanje opreme, mogu biti uključeni u njenu nabavnu vrednost, ali samo iznos kamate koji se odnosi na period pre početka upotrebe opreme koja je bila predmet pribavljanja. Kapitalizacija troškova pozajmljivanja trebalo bi da prestane kada su završene sve aktivnosti neophodne da bi se oprema pripremila za planiranu upotrebu ili prodaju. Ipak, ukoliko bi se u nabavnu vrednost opreme, nepridržavajući se standarda, uključili iznos kamate za celokupan vremenski period korišćenja pozajmice ovo bi direktno uticalo na povećanje imovine kroz nabavnu vrednost i obaveza po osnovu kamata i troškova finansiranja, dok u bilansu uspeha ne bi bili prikazani rashodi kamata koji se obračunavaju nakon početka upotrebe sredstva. Ovo bi dovelo do stvaranja lažne slike o ostvarenom rezultatu i boljoj zarađivačkoj sposobnosti privrednog društva. Zatim, izvršenom kapitalizacijom troškova koji ne obezbeđuju buduće koristi kao npr. aktiviranjem troškova istraživanja i razvoja, čiji iznosi mogu biti veoma visoki, a postoji mala veza između učinjenih troškova i koristi u budućim periodima, potcenjuje se rashodi iz razloga što pomenuti troškovi nisu tretirani kao troškovi perioda u kom su nastali. *MRS 38-Nematerijalna ulaganja* zabranjuje kapitalizovanje nematerijalne imovine kao što je interno stvoreni goodwill, troškovi nastali u fazi istraživanja, interno stvorene nematerijalne imovine i interno stvoreni zaštitni znakovi, oznake, publikovani nazivi i druge slične stvari i priznaju se kao rashod perioda u kom su nastali, dok se nematerijalna imovina nastala u fazi razvoja priznaje kao imovina u visini troškova nastalih isključivo u fazi razvoja³⁵³. Faza istraživanja je period u kome se obavljaju poslovi istraživanja dok je razvoj primena nalaza istraživanja ili drugih znanja u planiranju ili dizajniranju novih ili bitno poboljšanih materijala,

³⁵¹ Belak, V. *op.cit.*, str.153

³⁵² Petrović, Z. *op.cit.* str.379

³⁵³ Belak, V. *op.cit.* str.160

uređaja, proizvoda ili usluga, tehnoloških procesa pre početka komercijalne proizvodnje ili upotrebe. Kada kompanija razvija novi proizvodni postupak koji priznaje kao nematerijalno sredstvo moguća su proizvoljna tumačenja kao i mogućnost za manipulacije i nepravilnu kapitalizaciju. Najpoznatiji primer lažiranja nematerijalne imovine i nedozvoljenog kapitalizovanja rashoda u nematerijalnu imovinu jeste kompanija WorldCom iz oblasti telekomunikacijskih usluga. Ova kompanija je troškove lizinga plaćenog dobavljačima za telefonsku mrežu i kompjuterske rashode, značajno smanjila i kapitalizovala u bilansu stanja učinivši finansijski rezultat znatno boljim nego što jeste. WorldCom je kapitalizujući poslovne rashode omogućila lažno povećanje neto dobitka pre poreza i novčanih tokova iz poslovanja za oko 3,8 milijardi dolara i zbog prevara koje je izvela u finansijskim izveštajima bankrotirala 2002. godine³⁵⁴. Nepravilna kapitalizacija troškova bila je tehnika koju su koristile kompanije kao Health South iz oblasti zdravstva i Microsoft u oblasti informacionih tehnologija. Health South, je između ostalog kapitalizovala troškove sponzorstva hokejaškog tima u Pensilvaniji i troškove oglašavanja u štampi, s tim što bili kapitalizovani samo rashodi čiji je iznos u fakturama bio manji od 5.000 dolara kako ne bi privukli pažnju revizora³⁵⁵. Kompanija AOL je snižavala troškove kapitalizujući marketinške troškove³⁵⁶. Sa druge strane, postoje i slučajevi u kojima se izbegava kapitalizacija troškova iako je dozvoljena, kako bi se iskazao manji finansijski rezultat. Takvu tehniku primenila je kompanija Microsoft zbog skrivanje visoke rentabilnosti od konkurencije u periodu od 1997. do 1999. godine, nekapitalizujući troškove razvoja, iako je to dozvoljeno standardima, već ih je tretirala rashodima perioda, što je imalo za posledicu niži finansijski rezultat od realnog usled preceñivanja rashoda.

Crvene zastavice koje se odnose na prikrivanje obaveza i troškova mogu uključiti sledeće:³⁵⁷

- ostvarivanje negativnog novčanog toka iz poslovnih aktivnosti ili nemogućnost ostvarivanja pozitivnog novčanog toka iz poslovnih aktivnosti uz prijavu rasta dobiti;
- sredstva, obaveze, prihodi ili rashodi baziraju se na procenama koje uključuju subjektivne procene ili neizvesnosti koje je teško opravdati;
- prekomerno učestvovanje uprave ili preokupacija izbora računovodstvenih principa ili određivanja značajnih procena;
- neuobičajen rast bruto marže ili marže u odnosu na kompanije iz iste industrijske grane;
- dozvoljavanje vraćanja robe, garantnih zahteva i sličnog koji se procentualno smanjuju ili su iznosi neuobičajeni u odnosu na industrijsku granu;
- neuobičajeno smanjenje broja dana kupovine kod računa dobavljača;

³⁵⁴ Malinić, D. *op.cit.*

³⁵⁵ Kaparavlović, N (2011) *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja*, Ekonomski horizonti, 13 (1), str. 155-168

³⁵⁶ Belak, V. *op.cit.*, str.153

³⁵⁷ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str.371

- smanjenje računa dobavljača dok konkurencija produžava plaćanje dobavljačima.

4.3.4.2.4 Nepravilna obelodanjivanja

Jedan od načina kako bi se prikrile kriminalne radnje može se postići sa nepravilnim ili neodgovarajućim obelodanjivanjem. Načelo potpunosti nalaže da sve računovodstvene kategorije i sve poslovne promene moraju biti evidentirane. Usled izostavljanja određenih delova računovodstvenih kategorija umanjuje se upotrebna vrednost računovodstvenih informacija u smislu upravljanja procesom poslovanja i ostavlja mogućnost za različite vrste zloupotreba i manipulisanja³⁵⁸. Kompanija Enron je prikazivala prihode u svojim finansijskim izveštajima koje su ostvarivali njeni entiteti za posebne namene, a obaveze istih iskazivane su vanbilansno te je na taj način onemogućeno pravilno konsolidovanje uz značajno precenjivanje svojih potraživanja koje su na kraju dovele do stečaja.

Nepravilna obelodanjivanja se mogu prikriti kroz:

- *potencijalne obaveze,*
- *naknadne događaje,*
- *transakcije sa povezanim pravnim licima*

Prema *MRS 37-Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna sredstva*, isti definiše *potencijalnu obavezu* kao obaveze koje ne udovoljavaju kriterijumima za priznavanje u bilansu stanja³⁵⁹. Ovde spada moguća obaveza koja proizlazi iz prošlih događaja i čije će postojanje biti potvrđeno samo nastankom ili nenastankom jednog ili više neizvesnih budućih događaja koji nisu u potpunosti pod kontrolom privrednog subjekta. Druga je sadašnja obaveza koja proizlazi iz prošlih događaja, ali koja nije priznata s obzirom da: nije izvesno da će podmirenje obaveze zahtevati odliv resursa sa ekonomskim koristima (obavezu, bez naknade, može u ime privrednog subjekta neko drugi izmiriti) ili iznos obaveze se ne može utvrditi dovoljno pouzdano (privredni subjekt vodi sudski spor sa potpuno neizvesnim ishodom u odnosu na visinu obeštećenja koje bi privredni subjekt trebalo da plati). Iako standard nalaže da se ovakve obaveze ne priznaju u finansijskim izveštajima, već se moraju na odgovarajući način obelodaniti iz razloga što se one mogu u jednom određenom trenutku pretvoriti u stvarne obaveze. Ukoliko rukovodstvo kompanije, koja se nalazi u sudskom sporu koji je neizvesnog ishoda, ne bi obelodanilo ovakvu potencijalnu obavezu, mogao bi lažno prikazati finansijsku stabilnost svoje kompanije.

Takođe, *MRS 10 - Događaji nakon izveštajnog perioda* definiše poslovne transakcije i događaje koji mogu biti povoljni i nepovoljni po privredni subjekt, a koji su se dogodili između datuma sastavljanja finansijskih izveštaja i datuma na koji su ti izveštaji odobreni za

³⁵⁸ Petković, A. (2011). Tehnike sačinjavanja lažnih finansijskih izveštaja. *Računovodstvo i revizija*, 11(10), str. 137-145.

³⁵⁹ Petrović, Z. *op.cit.* str.357

obelodanjivanje³⁶⁰. U periodu od dana na koji se sastavljaju finansijski izveštaji, pa sve do dana njihovog obelodanjivanja, može nastati određeni poslovni događaj čiji uticaj na sredstva, obaveze, prihode ili rashode treba uneti u bilanse, iako je promena nastala u narednom izveštajnom periodu, jer se odnose na prethodni period. Na primer, ukoliko bi privredni subjekt nakon izveštajnog perioda dobio izvršnu sudsku presudu u kom nalaže da nekom drugom licu isplati određenu sumu novca ili da preda neku stvar ili učini uslugu, trebalo bi da izvrši prilagođavanje već priznatog stanja tj. da poveća iznos svojih već iskazanih obaveza do visine obaveze koju će imati po sudskoj presudi i prizna stanje koje je presuđeno. Rukovodstva stoga mogu prikriti nepovoljne naknadne događaje kao što su povećanje obaveza, smanjenje potraživanja ili smanjenja vrednosti zaliha zarad prikazivanja boljeg finansijskog rezultata i položaja kompanije u tom periodu, a da takve događaje evidentira u narednom. Ovde uprave privrednih društava očekuju da će bolji rezultati u narednom izveštajnom periodu „ispeglati“ prikrivene obaveze, međutim vrlo često se dešava da to tako ne bude. Stoga su uprave i u narednom periodu motivisane da još više koriste tehnike negativnog kreativnog računovodstva, što ih dodatno uvlači u začarani krug i uvećava štetu koju izazivaju korisnicima finansijskih izveštaja.

Transakcije sa povezanim pravnim licima postoje kada jedno pravno lice posluje sa drugim pravnim licem čije rukovodstvo ili poslovne politike mogu biti značajno kontrolisane ili na koje se može značajno uticati od strane matičnog pravnog lica. Prema *MRS 24- Obelodanjivanja odnosa sa povezanim licima* odnosi između povezanih lica obelodanjuju se čak i ako nije bilo transakcija između njih³⁶¹. Ukoliko je bilo transakcija između povezanih lica, izveštajni privredni subjekt obelodanjuje prirodu odnosa između povezanih lica, kao i informacije o transakcijama i neizmirenim saldima (potraživanjima i obavezama) koje su neophodne da bi se razumeo potencijalni efekat tih veza na finansijske izveštaje privrednog subjekta. Minimum obelodanjivanja odnosio bi se na³⁶²:

- iznos transakcija,
- iznos neizmirenih salda i njihovim rokovima i uslovima, uključujući i to da li su ona osigurana, kao i prirodu naknade koju je potrebno dati za njihovo izmirenje;
- detaljima svih datih i primljenih garancija, i
- rezervisanja za sumnjiva i sporna potraživanja, koja se odnose na iznose neizmirenih salda kao rashode priznate u toku obračunskog perioda po osnovu sumnjivih i spornih potraživanja od povezanih lica.

Transakcije sa povezanim licima ne moraju nužno imati negativnu konotaciju, ali zbog svoje delikatne prirode i rizika od zloupotrebe ili prevare, moraju se pažljivo razmotriti i obično u potpunosti obelodaniti. Složene transakcije se najčešće odnose na zamršene transakcije između povezanih lica koje kontroliše jedna uprava, gde tih pravnih lica može biti i preko 200. Način

³⁶⁰ Petrović, Z. *op.cit.* str.434

³⁶¹ *Ibid.* str.71

³⁶² *Ibid.* str.72

prevare se postiže tako što matična kompanija osniva svoja zavisna društva pomoću kojih vrši manipulacije prihodima, rashodima, povratnim lizingom, prodajom imovine, otpisivanjem obaveza, prenosima akcija, formiranjem zajedničkog fonda za upravljanje akcijama koji kontrolišu isti vlasnici i sličnim manipulacijama³⁶³.

Poznat je veći broj slučajeva gde nisu obelodanjene transakcije između povezanih lica. Kompanije kao što su Enron, Tyco i Adelphia koristile su ovu tehniku za lažno finansijsko izveštavanje u smislu neobelodanjivanja transakcija sa povezanim pravnim licima. Kompanije su koristile povezana lica i dvosmislena obelodanjivanja kako bi sakrila dug, kao i milijarde dolara u međusobno izvršenim transakcijama. Kompanija Adelphia, u oblasti pružanja usluga kablovske televizije, pored ostalih optužbi, 2002. godine, optužena je za prikrivanje poslovanja sa osnivačima - porodicom Rigas, uključujući prikriveno korišćenje sredstava kompanije za kupovinu akcija na berzama i stambenih zgrada u Njujorku i drugim gradovima. Transakcije su uključivale i otplatu 241 miliona dolara ličnog duga porodice osnivača iz sredstava kompanije Adelphia, plaćanja 26,5 miliona dolara za rušenje drvoreda na posedu Rigas porodice kako bi se omogućio pogled van poseda, kao i trošenje 12,8 miliona novca kompanije za izgradnju golf terena i ostalih pogodnosti, a sve iz sredstava kompanije gde ni jedan od prethodno navedenih transakcija nije bio obelodanjen³⁶⁴. Kada je reč o kompaniji Tyco u oblasti zaštitnih sistema, bivši direktori, kao i zamenik predsednika izvršnog odbora Dennisa Kozlowskog, namerno nisu obelodanili transakcije povezanih lica tj. stotine miliona dolara niskokamatnih i beskamatnih pozajmica koje su uzeli od pravnog lica, od kojih neke nisu ni vratili. Ipak, jedna od najpoznatijih prevara sa povezanim licima jeste prevara počinjena od strane Enrona koji je obaveze prema povezanim licima prikazivao vanbilansno, i na taj način prikazao obaveze neuporedivo manjim, od kojih se procenjuje da je preko 20 milijardi dolara duga iskazano vanbilansno, od kojih se oko 14 milijardi dolara duga kreiralo uz pomoć entiteta posebnih namena (SPEs)³⁶⁵. Enron je osnivao privredna društva u kojima je imao tačno 50% vlasništva, a preostalih 50% drugi akcionar. Stoga, ni jedno ni drugo privredno društvo nisu obelodanili u svojim izveštajima takva zavisna društva, jer tehnički nisu bili većinski vlasnici. U tom momentu, u SAD nije bilo precizirano, da kontrola postoji ne samo kada privredno društvo poseduje preko 51% vlasništva, već i u drugim slučajevima: kada postoji pravo da se imenuje član upravnog odbora i slično, što je Enron vešto iskoristio kako bi prikrio dugove.

S obzirom na to da je kod prevara sa povezanim pravnim licima njihovo otkrivanje nažalost vidljivo tek kada dođe do finansijskog sloma, u trenutku otkrivanja potrebno je oformiti čitav niz forenzičara odgovarajućih profila, kako bi se utvrdila putanja prevare. Kompanija Dell je u 2010. prema navodima Komisije za HOV, manipulirala dobitkom kako bi ispunila željene iznose dobitka svakog kvartala od 2002. do 2005. godine. Naime, Dell je napravio sporazum sa Intel korporacijom u kojoj je koristio isključivo čipove kompanije Intel-a, u zamenu za isplate od strane Intela koje

³⁶³ Belak, V. *op.cit.*, str.165

³⁶⁴ Van Peursen, K., Zhou, M., Flood, T., & Buttimore, J. *op.cit*

³⁶⁵ Monks, R., Minow, N., & Patterson, J. (2004). *Corporate Governance: The American Board in Crisis – Enron* 2002. Malden: Blackwell Publishing Ltd.

nisu obelodanjene u izveštajima. Prema Komisiji za HOV, Dell je koristila neobjavljenu ekskluzivu plaćanja kako bi, koristeći Intelov novac, pokrivala loše performanse operativnih aktivnosti³⁶⁶.

Crvene zastavice koje se odnose izostavljanja obelodanjivanja u finansijskim izveštajima mogu uključivati sledeće:³⁶⁷

- dominantnost jedne osobe ili male grupe u okviru uprave bez kontrolisanja;
- neefektivan nadzor odbora direktora ili revizijskog komiteta nad procesom finansijskog izveštavanja i interne kontrole;
- neefektivna komunikacija, primena, podrška ili proklamovanje vrednosti i etičkih standarda od strane uprave;
- značajne, neuobičajene ili kompleksne transakcije posebno na kraju fiskalne godine;
- neuobičajen brz rast profitabilnosti posebno u odnosu na kompanije iz iste industrijske grane;
- značajne transakcije sa povezanim licima u neuobičajenim poslovima ili nad kojima nije vršena revizija ili je vršena od strane druge agencije;
- značajni bankovni računi u državama poreskog raja posebno u kojima nema jasne poslovne jurisdikcije;
- u celini kompleksna organizaciona struktura koja uključuje neuobičajene pravne entitete ili nivoe uprave;
- poznata istorija kršenja različitih vidova regulative od strane kompanije ili tužbe za različite vidove prevara upućene odboru direktora ili upravi;
- ponavljanje pokušaja uprave da opravdaju neprikladnu računovodstvenu praksu u smislu materijalnosti;
- formalne i neformalne restrikcije revizorima koje neprimereno ograničavaju pristup osobama ili informacijama ili mogućnostima da se efektivno komunicira sa odborom direktora ili komisije za reviziju.

4.3.4.2.5 Nepravilna vrednovanja imovine

Još jedan od načina na koji uprava može neistinito prikazati finansijski položaj pravnog lica jeste i *nepravilno vrednovanje imovine*. Na taj način, uprava zloupotrebljavajući Međunarodne računovodstvene standarde, zakonske propise i računovodstvene procene, neistinito prikazuje finansijski položaj pravnog lica. Korišćenjem raznovrsnih tehnika, uprava može na različite načine manipulirati imovinom i prikazati je u višem ili nižem iznosu, u zavisnosti od toga kakve su

³⁶⁶ The Economist Online. (2010). *Taking away Dell's cookie jar*. (pristup: 7.2.2014.) [dostupno na: http://www.economist.com/blogs/newsbook/2010/07/dells_sec_settlement]

³⁶⁷ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str.373

namere prikazivanja finansijskog rezultata privrednog subjekta. Tehnike nepravilnog vrednovanja imovine mogu uključiti sledeće³⁶⁸:

- *pogrešno vrednovanje zaliha,*
- *manipulacije sa potraživanjima*
- *manipulacije imovinom kroz poslovne kombinacije*
- *pogrešno vrednovanje stalne imovine*

Pogrešno vrednovanje zaliha, odnosno manipulacije sa zalihama mogu se sprovesti kroz fiktivne zalihe, njihovo pogrešno prebrojavanje, zastarele zalihe koje nisu otpisane, povećanjem cene jedinice kako bi se precenile iste itd. Zloupotrebe sa količinama zaliha se relativno lako otkrivaju, pa se ređe i koriste u kriminalnoj praksi, ali se zato više koriste manipulacije sa samom vrednošću zaliha. Precenjivanje vrednosti zaliha može biti izvršeno ili nepriznavanjem gubitaka po osnovu njihovog obezvređenja, ili uključivanjem u cenu koštanja troškova koji nemaju sposobnost aktiviranja i koji bi morali biti iskazani kao rashodi perioda. Tehniku manipulacije sa fiktivnim zalihama koristila je kompanija Allied Crude Vegetable Oil iz Nju Džerzija, kao što je već pomenuto u radu, čiji su brodovi bili ispunjeni običnom vodom, i samo do jednog metra uljem na vrhu, što je omogućilo ovoj kompaniji da dobije kredite, ali i nanese štetu od oko 150 miliona dolara bankama i drugim kompanijama. Jedna od manipulacija sa zalihama može se postići kroz namerno sačinjene programe koji vrše pogrešnu kalkulaciju vrednosti zaliha. Na primer poznat je slučaj šeme u kojoj je zaposleni neovlašćeno izbacio decimalne jedinice u programu te je na taj način vrednost zaliha kumulativno značajno bila precenjena³⁶⁹.

Manipulacije sa potraživanjima mogu se sprovesti prilikom procene visine gubitaka po osnovu nenaplaćenih potraživanja, a u cilju prikazivanja više vrednosti potraživanja i višeg rezultata, tako da uprava može lažno prikazati niže gubitke od onih utvrđenih objektivnom procenom. Ova tehnika dovodi do precenjivanja iskazanog rezultata i potraživanja u tekućoj godini, ali u narednim obračunskim periodima moguće je otkrivanje ove malverzacije kada usledi dodatno otpisivanje potraživanja. Takođe, jedna od tehnika koja se koristi su kreiranje fiktivnih potraživanja, posebno pred kraj obračunskog perioda, jeste zaduživanje računa potraživanja na teret prihoda. Ovo se još upotpunjuje dostavljanjem lažnih konfirmacija tako što se kreiraju lažne adrese sa kojih iste stižu, pa je potrebno proveriti autentičnost kompanije kroz javne podatke kao što su APR, kreditni biro itd.

Uprava može kroz *poslovne kombinacije* takođe manipulirati imovinom. Kompanije koje kupuju drugu kompaniju, u slučaju da je tržišna vrednost kompanije veća od knjigovodstvene vrednosti imovine, bi trebalo da tu pozitivnu razliku prikažu kao goodwill. Pre promena u

³⁶⁸ Ibid., str.374

³⁶⁹ Ibid., str.375

računovodstvenoj praksi, koja je prethodno zahtevala da se goodwill amortizuje, kompanije su taj iznos umesto na goodwill, uključivale u kupljena sredstva (kapitalizovale) kako ne bi kroz amortizaciju goodwill-a imali veće troškove i time manju dobit. Sa promenom ove prakse ovaj princip je izostao, ali i dalje kompanije mogu da formiraju različite rezerve po pitanju raznih izdataka prilikom akvizicija, sa namerom da se ove rezerve oslobode u vidu dobiti u budućnosti. *MRS 22 - Poslovne kombinacije (MSFI 3)*, definiše tretman poslovnih kombinacija, kao i prepoznavanja sredstava i obaveza i potrebna obelodanjivanja u slučaju merđžera - spajanja dvaju ili više pravno samostalnih entiteta ili sticanja ili preuzimanje imovine i obaveza ciljne korporacije od strane druge, sticateljske korporacije, u procesima akvizicije ili preuzimanja. Pomenuti standard definiše takođe u kojim uslovima sticalac priznaje rezervisanje na ime restrukturiranja u skladu sa *MRS 37 - Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna sredstva*³⁷⁰. Takođe, prethodno pomenuti standard nalaže da ista rezervisanja ukine ukoliko se plan ne realizuje na očekivani način, kao i da obelodani podatke o tim rezervisanjima, što ostavlja prostor za manipulaciju i mogućnost prebacivanja ovih iznosa u dobit.

Pogrešno vrednovanje stalne imovine može se sprovesti na više načina, među kojim se izdvajaju manipulacije sa rezidualnom vrednošću i korisnim vekom sredstva, agresivnim otpisom imovine i agresivnom revalorizacijom. Prema *MRS 16*, nabavnu vrednost, odnosno cenu koštanja sredstva, potrebno je umanjiti za rezidualnu vrednost, ako je njena vrednost pouzdano utvrđena i značajna.

Nezakonitosti u određivanju rezidualne vrednosti opreme i njenog korisnog veka za cilj mogu imati umanjenja troškova amortizacije, i time prikazivanja više dobiti od stvarne, te rukovodstva pravnih lica mogu putem precenjivanja rezidualne vrednosti smanjiti osnovicu za otpisivanje, a time i godišnje otpise sredstava. Dalje, povećanje veka trajanja sredstava dovodi do toga da se osnovica za otpisivanje raspodeljuje na veći broj obračunskih perioda, te su zbog toga godišnji otpisi niži, što vodi višem rezultatu, a neotpisana vrednost sredstava je viša, usled čega je viša vrednost neto imovine. Na primer kompanija AOL povećavajući amortizaciono razdoblje prepolovila je troškove amortizacije, kao i kompanija Time Warner Telecom koja je iskoristila ovu metodu za umanjenje rashoda. S druge strane, uprava može povećati troškove amortizacije smanjenjem veka trajanja imovine tj. smanjenjem amortizacijskog razdoblja ukoliko želi prikazati manji neto rezultat, na primer zbog plaćanja manjeg poreza na dobit. Prema *MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema*, procena korisnog veka sredstva, predstavlja stvar prosuđivanja zasnovanog na iskustvu entiteta sa sličnim sredstvima. Metod amortizacije, koji se primenjuje na neko sredstvo, proverava se najmanje jednom, na kraju svake finansijske godine, i ako postoje značajne promene u očekivanoj dinamici trošenja budućih ekonomskih koristi koje su sadržane u sredstvu, metod se menja da bi se odrazila promenjena dinamika i takvu promenu treba prepoznati kao promenu računovodstvene procene u skladu sa *MRS 8 - Računovodstvene politike*. Korisni vek trajanja nekretnine, postrojenja i opreme preispituje se periodično i, ako su očekivanja zasnovana na novim procenama značajno različita od prethodnih, obračun troškova amortizacije za tekući i

³⁷⁰ Ibid. str.373

budući period se koriguje. Jednom izabran metod treba da se primenjuje konzistentno tokom celog korisničkog veka osnovnog sredstva, jer konzistentnost obezbeđuje uporedivost finansijskih izveštaja. Privredni subjekt ne sme namerno da pravi ili ostavi neispravljena beznačajna odstupanja od standarda ili tumačenja, kako bi postigao željeno prikazivanje finansijskog položaja privrednog subjekta, njegove uspešnosti i tokova gotovine.

Agresivan otpis imovine ili računovodstvo „velikog pranja“ ili „velikog čišćenja“ (Big-bath accounting) predstavlja metod u kom se pristupa agresivnom otpisivanju stavki imovine u maksimalno dopuštenim granicama ili preko tih granica sve u cilju povećanja tekućih rashoda. Bilans se na ovaj način čisti svim mogućim vrstama otpisa najčešće na stavkama, kao što su dugotrajna imovina ili vrednosti zaliha i nenaplaćenih potraživanja, sa ciljem da se dobit pre oporezivanja umani što je više moguće. Sa druge strane, kada se ovakva imovina proda, odnosno naplati, priznaje se vanredni prihod, a time se poboljšava rezultat i stvaraju latentne rezerve³⁷¹.

Još jedan metod koji se može koristiti u vrhu manipulisanja imovinom jeste i *Agresivna revalorizacija*. Obzirom da se dugoročna sredstva koriste više od jedne godine na datum svakog bilansa potrebno je odrediti vrednost po kojoj se ista priznaju u bilansu stanja, a to znači i vrednost njihovog trošenja u toj poslovnoj godini (tj. amortizaciju za tu poslovnu godinu) i po potrebi njihovu obezvređenost (u smislu određivanja nadoknadle vrednosti sredstva). U slučaju da se za naknadno vrednovanje primenjuje model revalorizovanja, neophodno je utvrditi fer vrednost sredstva kao iznos za koji neko sredstvo može biti razmenjeno na aktivnom tržištu između obaveštenih i voljnih strana u zajedničkoj transakciji. Ako se za naknadno procenjivanje koristi fer vrednost, može postojati razlika između knjigovodstvene vrednosti i fer vrednosti koja može biti pozitivna i negativna. Ukoliko je pozitivna povećaće vrednost sredstva u aktivu, a na strani pasive iskazaće se u vidu računa revalorizacionih rezervi. Ukoliko je negativna smanjiće se vrednost sredstva u aktivu u korist računa obezvređenja. Revalorizacione rezerve se mogu preneti u neraspoređeni dobitak kada se sredstvo proda i kada je amortizacija po fer vrednost veća od amortizacije obračunate po knjigovodstvenoj vrednosti. Revalorizacija se vrši onoliko redovno koliko je dovoljno da se iskazani iznos ne razlikuje značajno od iznosa koji bi se utvrdio da je primenjen postupak iskazivanja po poštenoj vrednosti na dan bilansa stanja. U slučaju investicionih nekretnina, kao nekretnina koje vlasnik drži da bi ostvario prihod od zakupnine (nekretnina data u finansijski lizing) ili od povećanja njihove tržišne vrednosti, ukoliko se odluči da investicione nekretnine nakon početnog priznavanja vrednuje po fer vrednosti, privredni subjekt treba, kao što smo već rekli, da sva svoja sredstva koja se svrstavaju kao investiciona nekretnina vrednuje po tom modelu. Vrednovanje po fer vrednosti znači da se na datum svakog narednog bilansa može očekivati promena vrednosti investicione nekretnine. Povećanje te vrednosti predstavlja dobitak i priznaje se kao prihod u tom obračunskom periodu, dok njeno smanjenje predstavlja gubitak i priznaje se kao rashod u tom obračunskom periodu. Iz primene modela fer vrednosti proizilazi odsustvo obračunavanja amortizacije i troškova amortizacije, ne obračunava se revalorizacija nekretnine i ne obračunava se obezvređenje sredstva u skladu sa MRS 36

³⁷¹ Belak, V. *op.cit.*, str. 152

Obezvredjenje sredstava. Kod manipulacija koje se odnose na proces revalorizacije najčešće se pojavljuju sledeći postupci:³⁷²

a) pretvaranje revalorizacionih rezervi u zadržanu dobit u okviru vlasničkog kapitala pre nego što su za to stečeni uslovi

Prema *MRS 16*, revalorizaciona rezerva uključena u kapital koja se odnosi na nekretnine, postrojenja i opremu može se direktno preneti na zadržanu dobit kad je prestalo priznavanje imovine. Celokupna revalorizaciona rezerva koja se odnosi na posmatrano sredstvo može se preneti na zadržanu dobit prilikom rashodovanja ili otuđenja sredstva. U prvom slučaju sredstvo se u potpunosti otpisuje pa se njegova vrednost svodi na nulu, a iznos revalorizacionih rezervi koji se odnose na to sredstvo se prenose na račun zadržane dobiti. U drugom slučaju, privredno društvo više ne poseduje revalorizovano sredstvo, jer je isto npr. prodato ili dato na poklon, pa se i iznos revalorizacionih rezervi takođe prenosi na neraspoređenu dobit. Važno je skrenuti pažnju da se iznos revalorizacionih rezervi prodalog sredstva ne može koristiti za prebijanje eventualnog gubitka koji bi nastao njegovom prodajom, već se rezultat prodaje (dobitak ili gubitak) mora iskazati u punom iznosu. Međutim, prenos revalorizacionih rezervi na neraspoređenu dobit može se izvršiti i u toku upotrebe sredstva. Naime, standard dozvoljava da se razlika između amortizacije izračunate po revalorizovanoj i knjigovodstvenoj vrednosti sredstva i amortizacije koja bi bila izračunata po metodi nabavke, u istom periodu prenese na račun neraspoređene dobiti. U oba slučaja prenos revalorizacionih rezervi se ne vrši kroz bilans uspeha.

b) nepravilno priznavanje učinka revalorizacije

Upotreba metoda revalorizacije za naknadno vrednovanje nekretnina, postrojenja i opreme podrazumeva da se proverava da li je neophodno vršiti revalorizaciju na kraju svakog izveštajnog perioda. Ukoliko postoji pretpostavka da je vrednost sredstava promenjena za više od 5% smatra se da je revalorizaciju neophodno izvršiti. Takođe, prema standardu *MRS 16*, podrazumeva se da bi revalorizaciju trebalo vršiti makar na svake 3 godine. Standard ne propisuje obavezu, da procenu fer vrednosti mora vršiti profesionalno lice (nezavisni procenitelj), ali se tumačenjem standarda može smatrati da bi tako nešto bilo poželjno. U tom smislu ostavlja se dovoljno prostora na nezakonite radnje u vidu neobjektivnog procenjivanja vrednosti imovine. Prethodno se naročito odnosi na situaciju kada pravno lice nije obveznik eksterne revizije. Prilikom revalorizacije treba imati u vidu da pomenuti standard zahteva revalorizaciju cele grupe sredstava, jer postoji pretpostavka da ako se vrednost jednog sredstva promenila, onda isto važi i za sva sredstva u toj grupi. Nakon izvršene revalorizacije mogu nastati dve situacije:

- revalorizovana vrednost je veća od knjigovodstvene vrednosti
- revalorizovana vrednost je manja od knjigovodstvene vrednosti

³⁷² Belak, V. *op.cit.*, str. 226

Pre evidentiranja promene u knjigovodstvenoj evidenciji neophodno je proveriti da li postoji formirana revalorizaciona rezerva u vezi revalorizovanih sredstava i da li su sredstva u prethodnim periodima rashodovana. Prethodne informacije mogu uticati na način evidentiranja učinka revalorizacije. Postoje dve varijante svođenja knjigovodstvene vrednosti na revalorizovanu vrednost:

- svođenje nabavne vrednosti na fer vrednost
- svođenje sadašnje vrednosti na fer vrednost

U prvom slučaju pretpostavljamo da će revalorizovana vrednost biti nabavna vrednost pa je neophodno isknjižiti otpisanu vrednost sredstva čime će ona biti svedena na nulu. Time, se suštinski povećava vrednost sredstva zbog korektivnog karaktera računa ispravke vrednosti nekretnina, postrojenja i opreme. Prethodno znači da ako je nabavna vrednost manja od fer vrednosti a razlika je jednaka otpisanoj vrednosti, neće biti pozitivnog ili negativnog učinka revalorizacije. U ostalim slučajevima rezultat revalorizacije može uticati na rezultat perioda i visinu sopstvenog kapitala privrednog društva.

Prethodno ćemo ilustrovati na sledećem primeru. Revalorizujemo građevinski objekat čije su knjigovodstvene vrednosti nabavna vrednost: 100.000.000 dinara, otpisana vrednost 30.000.000 uz pretpostavku veka upotrebe sredstva od 40 godina i izračunate amortizacije za prvih 12 godina. Pre procene vrednosti objekta izvršen je obračun amortizacije za 12-tu godinu njene upotrebe.

Profesionalni procenitelj je utvrdio fer vrednost u iznosu od 68.000.000 dinara. Trenutno stanje na računima prikazano je na sledeći način:

<i>0221 - Magacin</i>	<i>0291-Ispravka vrednosti</i>
100.000.000	30.000.000

Na analitičkom računu magacina, 0221 vidi se nabavna vrednost magacina dok na računu 0291 vidi se njegova trenutna otpisana vrednost i kao zbir dosadašnjih amortizacija, sadašnja vrednost ovog magacina bila bi zbir salda prethodnih računa, odnosno 70.000.000 din.

Imajući u vidu da je nabavna vrednost viša od fer vrednosti neophodno je stornirati iznos od 100.000.000 na 68.000.000 din. Takođe, imajući u vidu da se svodi nabavna vrednost na fer vrednost, otpisana vrednost remeti svedenu fer vrednost pa se vrši njeno storniranje u punom iznosu.

0221 - Magacin	0291-Ispravka vrednosti
100.000.000	30.000.000
32.000.000	30.000.000

582 – Obezvredjenje nekretnina postrojenja i opreme
2.000.000

Primećuje se da je saldo računa 0221 jednak procenjenoj fer vrednosti, dok je saldo računa 0291 jednak nuli. Imajući u vidu da je smanjenjem nabavne vrednosti, smanjenja ukupna sadašnja vrednost sredstva za 32.000.000 din., a storniranjem otpisane vrednosti povećana sadašnja vrednost za 30.000.000, što se ilustrativno prikazuje na sledeći način:

Nabavna vrednost	- 32.000.000
- Ispravka vrednosti	- 30.000.000
Sadašnja vrednost	- 2.000.000

Rezultat revalorizacije je u ovom primeru smanjenje sadašnje vrednosti za 2.000.000 što je evidentirano kao obezvredjenje imovine. Ovaj rezultat revalorizacije će dovesti do smanjena periodičnog rezultata, što će za posledicu imati i umanjenje eventualne poreske osnovice i obračunatog poreza na dobit.

Pretpostavićemo da je revalorizacija za zgradu magacina iz prethodnog primera urađena ponovo nakon godinu dana. U međuvremenu, obračunata je godišnja amortizacija pa je stanje na računima sledeće:

0221 - Magacin
68.000.000

0291 - Ispravka vrednosti
2.428.571

Procenjena je fer vrednost objekta na 69.000.000 dinara. U ovom slučaju dolazi do povećanja salda računa 0221 za 1.000.000 i storniranja računa 0291 za 2.428.571.

0221 - Magacin
68.000.000
1.000.000

0291 - Ispravka vrednosti
2.428.571
2.428.571

682 - Prihodi od usklađivanja vrednosti
nekretnina, postrojenja i opreme

2.000.000

3301 - Revalorizaciona rezerva

1.428.571

Prethodno se može ilustrovati na sledeći način:

Nabavna vrednost	+1.000.000
- Ispravka vrednosti	-2.428.571
Sadašnja vrednost	+ 3.428.571
	682 +2.000.000 330 +1.428.571

Kada kao rezultat revalorizacije postoji povećanje vrednosti sredstva, taj rezultat se evidentira neposredno u korist sopstvenog kapitala kao revalorizaciona rezerva. Međutim, ukoliko je u prethodnim izveštajnim periodima evidentiran rashod kao negativan učinak revalorizacije onda je neophodno evidentirati prihod od ukidanja revalorizacionih rezervi istog sredstva do iznosa koji je jednak prethodno priznatom rashodu. Preostali iznos povećanja se evidentira kao revalorizaciona rezerva. Prethodno prikazano rešenje zadatka jeste primer za tu situaciju

Sada pretpostavimo da je protekao još jedan izveštajni period u kome smo obračunali i evidentirali godišnju amortizaciju za predmetno sredstvo, pa je stanje na računima sledeće:

0221 - Magacin	0291 - Ispravka vrednosti
69.000.000	2.555.556

Procenjena je fer vrednost u iznosu od 64.000.000 dinara. U ovom slučaju upotrebićemo drugi metod svođenja fer vrednosti gde se svodi sadašnja vrednost na fer vrednost. Imajući u vidu da sadašnja vrednost predstavlja razliku između nabavne i otpisane vrednosti, kod ovog načina ne možemo stornirati otpisanu vrednost jer je ona potrebna za računanje sadašnje vrednosti koja će biti nova fer vrednost. Sledi obračun svođenja vrednosti:

	Trenutne vrednosti	Preračunate vrednosti	Učešće vrednosti u nabavnoj vrednosti	Korekcija
Nabavna vrednost	69.000.000	66.458.982*	$69.000.000/69.000.000*100=100\%$	-2.541.018
Otpisana vrednost	2.555.556	2.458.982	$2.555.556/69.000.000*100=3,7\%$	-96.574
Sadašnja vrednost	66.444.444	64.000.000	$66.444.444/69.000.000*100=96,3\%$	-2.444.444

$$NV:100=64.000.000:96,3\%$$

$$NV=66.458.982^*$$

$$\begin{array}{r} 582 \\ +1.015.873 \end{array} \quad \begin{array}{r} 330 \\ -1.428.571 \end{array}$$

0221 - Magacin		0291 - Ispravka vrednosti	
69.000.000			2.555.556
-2.541.018			-96.574

582 - Obezvredjenje imovine		3301 - Revalorizaciona rezerva	
1.015.873		1.428.571	1.428.571

Kada zbog revalorizacije dođe do smanjenja iskazanog iznosa sredstva, negativan učinak revalorizacije priznaje se kao rashod kao što je prikazano u primeru svođenja nabavne na fer vrednost. Međutim, negativan učinak revalorizacije iskazuje se neposredno na teret revalorizacionih rezervi, do iznosa koji nije veći od ukupnih revalorizacionih rezervi obračunatih za to isto sredstvo.

c) Nasilno smanjenje revalorizacionih rezervi u korist prihoda;

Ovo predstavlja primer agresivnog računovodstva i postupak se izvodi tako što se revalorizacione rezerve smanje bez osnove a za isti iznos prizna prihod. Revalorizacija sama po sebi bi otvara mnoga pitanja o verodostojnosti, realnosti i transparentnosti finansijskih izveštaja. Jedan od najčešćih ciljeva agresivne revalorizacije jeste stvaranje slike manje zaduženosti iz razloga što se kroz revalorizacione rezerve povećava pozicija ukupnog kapitala pa se procenat obaveza u pasivi na ovaj način može umanjiti.

Crvene zastavice koje se odnose na nepravilno vrednovanje imovine:³⁷³

- nemogućnost ostvarivanja pozitivnog novčanog toka iz poslovnih aktivnosti uz prijavu rasta dobiti
- značajno smanjenje tražnje klijenata kao i rast poslovnih neuspeha u okviru industrije ili privrede;
- sredstva, obaveze, prihodi ili rashodi baziraju se na procenama koje uključuju subjektivne procene ili neizvesnosti koje je teško opravdati;
- neuobičajen rast bruto marže;
- neuobičajen rast broja dana naplate potraživanja;

³⁷³ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str.379

- neuobičajen rast broja dana kupovine zaliha;
- nenaplativa potraživanja, zastarele zalihe koje se smanjuju procentualno ili su neuobičajena za tu industrijsku granu;
- neuobičajena promena u odnosu osnovnih sredstava i amortizacije.

Bilo koja od prethodno navedenih metoda, ima za cilj iskazivanja namerne netačne tvrdnje finansijskih vrednosti kako bi se obmanuli korisnici finansijskih izveštaja koji kao posledicu mogu doneti pogrešne poslovne odluke, ali izazvati velike štete i poljuljati poverenje u samo finansijsko izveštavanje. Takođe, prema istraživanju ACFE, lažno finansijsko izveštavanje iako predstavlja najmanje učestao metod počinjenja kriminalnih radnji u organizacijama širom sveta, sa druge strane nosi veće gubitke u odnosu na protivpravno prisvajanje sredstava i korupciju. Stoga, kako bi ispitivači kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima, mogli da shvate prirodu njihovog manifestovanja, potrebno je proučiti njihove metode i tehnike kako bi se blagovremeno iste mogle prepoznati i suzbiti.

4.3.4.3 Korupcija

Za razliku od prisvajanja sredstava, koruptivne aktivnosti predstavljaju zloupotrebu službenog, odnosno društvenog položaja ili uticaja, u javnom ili privatnom sektoru, koje za cilj imaju sticanje lične koristi ili koristi za drugoga³⁷⁴. Korupcija zapravo uključuje bilo koje direktno ili indirektno iznuđivanje, prihvatanje, zahtevanje ili primanje bilo kakvog novčanog iznosa, uključujući i poklone ili bilo koje druge vrednosti od strane javnog službenika kako bi na nezakonit način nezakonito izvršio ili se uzdržao od izvršenja svojih dužnosti³⁷⁵

Rezultati istraživanja ACFE pokazuju da je korupcija u svim regionima jedna od dve najčešće prijavljenih tipova kriminalnih radnji. U smislu pojava oblika korupcija se može javiti u sledećim formama:

- *podmićivanja*
- *sukoba interesa*
- *i ostalih oblika korupcije*

³⁷⁴ Zakon o borbi protiv korupcije, „Sl. glasnik RS“, br.97/08, 53/10, 66/11-US i 67/13-US, čl.2.

³⁷⁵ United Nations Office on Drugs and Crimes. (2004). *United Nations Convention Against Corruption*. NewYork. (pristup: 05.10.2014.) [dostupno na: http://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf]

4.3.4.3.1 Podmićivanje

Podmićivanje kao jedan vid korupcije predstavlja nuđenje, primanje ili traženje određene vrednosti kako bi se na taj način izvršio uticaj da se obavi određena službena aktivnost, odnosno radnja³⁷⁶. Kada se radi o poslovnom podmićivanju, zaposleni skriveno i tajno prima novac ili neku drugu korist, kao cenu, da bi uticao na izvršenje određene radnje koja je u najvećem broju slučajeva nepovoljna za poslodavca. U tom smislu može se govoriti o *neposrednom i posrednom podmićivanju*.

Kod *neposrednog podmićivanja* nudi se ili daje imovinska korist kroz novac ili drugi vid koristi službenom licu kako bi to lice postupilo suprotno pravilima i propisima svog radnog mesta i položaja. Sa druge strane kod *posrednog podmićivanja* dobavljač, prodavac ili izvođač radova nakon izvršene transakcije, kao protivuslugu, vraća deo stečene protivpravne imovinske koristi, koja je stečena u tim transakcijama, zahvaljujući toj osobi zaposlenoj u pravnom licu koja je zloupotrebila svoj položaj i omogućila datu transakciju. Poslovna podmićivanja se prema načinu na koji se izvode mogu podeliti na podmićivanja kroz neposredne pogodbe i podmićivanja kod licitacija, tendera i javnih nadmetanja³⁷⁷.

Podmićivanje kroz neposredne pogodbe

Ovaj vid koruptivnih aktivnosti odnosi se na takav vid podmićivanja gde se u privrednom društvu nabavlja određeno sredstvo ili usluga koja se ne obavlja putem javnog nadmetanja, već od strane određenih odgovornih lica, a gde su njihovi postupci propisani pravilnikom tog privrednog društva. Jedna od vrsta ovog tipa podmićivanja je podmićivanje po računu gde određena osoba koja je odgovorna za nabavku, podnosi na isplatu organizaciji lažan ili „*prenaduvan*“ račun dobavljača, od kojeg će za obavljeni posao i isplatu po takvom računu, od privrednog društva dobiti mito. Još jedan od vrsta podmićivanja je i preusmeravanje poslovanja gde odgovorna osoba u privrednom društvu preusmerava nabavke i druge vrste poslovanja sa jednog, ili nekoliko dobavljača, prema onom dobavljaču koji će za takav izvršeni posao dati toj odgovornoj osobi novac ili neku drugu vrstu imovinske koristi. Zapravo šteta i kod prvog i drugog slučaja jeste u tome što nema tržišnog nadmetanja i davalac mita ne mora da se takmiči sa nižom cenom i kvalitetom sa ostalim dobavljačima oko dobijanja posla. Dalje, kod nepotrebnih nabavki na osnovu tajnog dogovora, odgovorna osoba prihvata dobavljača kao treću stranu, da za određenu novčanu nadoknadu ili neku drugu vrstu koristi, stvara privrednom društvu lažne potrebe, koje će se kasnije nadoknaditi kupovinom nepotrebne robe ili usluge od onoga ko daje mito. U tom smislu se mogu pojaviti sve veće aktivnosti i učestalosti kupovine od određenog dobavljača, nepotrebno ili prerano otpisivanje zaliha ili zahtevi za izuzetno visokim nivoom zaliha.

³⁷⁶ Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons., str. 278

³⁷⁷ Petković, A. *op.cit.*, str. 249

Podmićivanja kod licitacija, tendera i javnih nadmetanja

Kod ove vrste poslovnog podmićivanja, zaposleni u privrednom društvu koje je naručilac posla, na nezakonit način pomaže određenom dobavljaču u dobijanju ugovora kroz postupak tendera, aukcija ili javnih nabavki. Različite vrste tehnika podmićivanja moguće je videti u svim fazama, pre objavljivanja javnog nadmetanja, u fazi oglašavanja, kao i fazi podnošenja ponuda. U prvoj fazi tehnike podmićivanja su raznolike, od sastavljanja specifikacija u budućem ugovoru kao predmeta nadmetanja, gde se isti pripremaju tako da odgovaraju određenom dobavljaču, zatim kroz izbegavanja postupka javnog nadmetanja kroz usitnjavanje vrednosti osnovnog ugovora kako bi se obavila putem neposredne ponude ili kroz otežavanja postupaka drugim učesnicima kroz ograničavanja vremena za podnošenje ponuda itd. U drugoj fazi, odnosno fazi oglašavanja, može se izvršiti objavljivanje ponuda u nepoznatoj štampi i drugim vrstama publikacija sa manjim tiražima kako bi se smanjio eventualni broj mogućih učesnika ili čak vršiti objavljivanje ponuda za vreme praznika³⁷⁸. U poslednjoj fazi tj. podnošenja i prijema ponuda, kod tendera gde se obavljaju zatvorene ponude, do dana njihovog otvaranja, ukoliko su slabe interne kontrole i ne obezbedi se čuvanje i tajnost informacija u njima, odgovorno lice zaduženo za raspisivanje tendera može pribeći različitim oblicima podmićivanja. Na primer, odgovorno lice može u dogovoru sa privilegovanim dobavljačem kreirati lažne ponude kroz fantomske firme sa izuzetno nepovoljnim ponudama kako bi omogućilo privilegovano dobavljaču da dobije ponudu.

Iako je veoma teško otkrivanje vidova primanja i davanja mita, mogu se primeniti sledeće vrste testova:

- pregled baze podataka dobavljača u smislu jednokratnih isplata ili prenosa sredstava na neregistrovani račun;
- pregled računa koji su registrovani na adresi poreskih rajeva;
- pregled adresa gde je registrovano nekoliko kompanija;
- obratiti pažnju na okrugle iznose;
- obratiti pažnju na iznose koji se čine da su izvršeni u žurbi.

Primer: Kompanija je sproveda niz testova vezanih za transakcije velikih okruglih iznosa kako bi se ispitala adrese kompanija kojima su preneti sredstva. Nakon određenog vremena istrage, utvrđeno je da su transakcije obavljane preko računa registrovanih u „poreskim rajevima“ i da su normalne procedure te kompanije zaobilažene pravdanjem „hitnih plaćanja“. Iako su određene transakcije bile regularne, većina je bila korišćena za davanje mita³⁷⁹.

³⁷⁸ Ibid., str.253

³⁷⁹ Samociuk, M., & Iyer, N. op.cit., str.103

4.3.4.3.2 Sukobi interesa

Sukobi interesa javljaju se kada se narušava nezavisnost i nepristrasnost osobe, koja donosi određenu odluku zbog konflikta ili sukoba između njenog profesionalnog i ličnog interesa. Sukobi interesa se javljaju kada odgovorna osoba u privrednom društvu ima neobelođanjene lične ili ekonomske interese u transakciji koji nepovoljno utiču na to privredno društvo. Sukobi interesa se mogu javiti i u procesu kupovine i prodaje. U procesu kupovine, sukob interesa se javlja kada odgovorna osoba u privrednom društvu dostavi na isplatu uvećan ili lažan račun, određenog dobavljača, kod kojeg to lice ima određeni poslovni ili neku drugu vrstu interesa. Ovde je bitno napomenuti da se sukob interesa razlikuje od lažnih obaveza u tome što kod sukoba interesa mora postojati određeni vlasnički, rodbinski ili drugi interes kod dobavljača kao stvarnog pravnog lica³⁸⁰. Stoga kod fantomskih firmi koje se osnivaju samo kao privremeno otvoreni račun kod kojih počinioci nemaju poslovnog interesa, već se osnivaju sa ciljem da se kriminalna radnja izvrši, njihove tehnike spadaju u lažne obaveze, a ne u sukob interesa. Kod sukoba interesa, pri prodaji, počinilac umanjuje račun koji šalje kupcu kod kojeg ima skriveni vlasnički ili ekonomski interes, kako bi uticao da privredno društvo kod kog je zaposlen proda robu ispod cene, što za posledicu može imati smanjenu razliku u ceni ili čak može dovesti do gubitka. Ovde spadaju i tehnike odlaganja, kašnjenja u plaćanjima ili nepravilni otpisi potraživanja kako bi kupac bio u povlašćenom položaju. Takođe, kod oba oblika sukoba interesa i kod prodaje i kupovine, ove tehnike se mogu pronaći i kod licitiranja i javnog nadmetanja takođe.

4.3.4.3.2 Ostali oblici korupcije

Od *ostalih koruptivnih tehnika* mogu se pojaviti i različite poslovne ucene, preuzimanje poslova i primanje različitih vrsta poklona. Kod poslovne ucene odgovorna osoba privrednog društva ucenjuje, odnosno postavlja uslov poslovnom partneru da će biti izopšten iz određenog posla, ukoliko mu se ne preda novac ili neki drugi vid koristi. Kod preuzimanja poslova, odgovorna osoba privrednog društva skriveno usmerava jedan deo poslovanja prema privrednom društvu u njegovom vlasništvu koje se bavi sličnom delatnošću. Kod primanja poklona, često se ne utiče na donošenje odluke, već se mogu davati zaposlenima kao vrsta nagrade za već donetu odluku na koju prethodno nije bilo uticaja, ali koja vremenom može prerasti u podmićivanje.

Prema CPI (*Corruption Perceptions Index*) globalnom indeksu, koji meri percepciju korupcije u javnom sektoru tj. korumpiranosti funkcionera i javnih službenika i na taj način rangira države, naša država se nalazi na 71. mestu. CPI indeks se sačinjava na osnovu 12 različitih istraživanja i studija o koruptivnim aktivnostima, koja ispituju mišljenja stručnjaka, predstavnika institucija i poslovnih ljudi. Usled samog svojstva koruptivnih aktivnosti koje su namerno sakrivene i koje obično izlaze na videlo tek nakon skandala, istraga ili sudskih postupaka, ne postoji način merenja apsolutnog nivoa korupcije prema državama na osnovu empirijskih

³⁸⁰ Petković, A. *op.cit.*, str. 254

podataka. Stoga, merenje nivoa korumpiranosti onih koji su u poziciji da procene korupciju u javnom sektoru jeste jedini ispravan način na osnovu kog se formira indeks. Što je viši skor (do 100) radi se o državama koje su percipirane kao najmanje koruptivne, dok sa druge strane one koje imaju manji skor su percipirane kao korumpiranije. Ipak, od bivših jugoslovenskih republika, naša država ima bolji skor jedino od Bosne i Hercegovine, dok se u odnosu na Sloveniju, Hrvatsku, Crnu Goru i Makedoniju, naša država smatra više korumpiranom i zauzima 71. mesto od 168. država koliko je bilo uključeno u rangiranje.

Tabela 9. Rangiranje država u regionu prema CPI globalnom indeksu³⁸¹

Rang	Država	2015	2014	2013	2012
		Skor	Skor	Skor	Skor
35	Slovenija	60	58	57	61
50	Hrvatska	51	48	48	46
61	Crna Gora	44	42	44	41
66	Makedonija	42	45	44	43
71	Srbija	40	41	42	39
76	Bosna i Hercegovina	38	39	42	42

Sa aspekta vršenja revizije, pošto u najvećem broju slučajeva, ne postoji dokumentovanost o samom koruptivnom postupku, testovima koje sprovodi revizor skoro je nemoguće otkriti njihovo postojanje. Istražni i dokazni postupci koji se sprovode u svrhu otkrivanja koruptivnih aktivnosti nisu u nadležnosti revizije, tako da od klasične eksterne revizije ne treba ni očekivati da ih detektuje. Aktivnosti revizije mogu ići u pravcu njenih simptoma, pre nego dokaza. Neke od tehnika koje revizor može koristiti jesu razgovor sa zaposlenima, pogotovo nabavne službe u smislu favorizovanja jednog ili nekoliko dobavljača, ali i uvid u dojava. Ipak, posebnim forenzičkim ispitivanjima, kroz detaljnu analizu određenog dela dokumentacije, mogu se otkriti šeme vršenja koruptivnih aktivnosti na osnovu kojih se kasnije uz adekvatne dokaze može pokrenuti i krivični postupak protiv njihovih počinitelja.

Još 2008. godine, u našoj državi usvojen je Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije³⁸² sa osnovnom vizijom da se formira nova institucija koja bi se bavila pitanjima korupcije kroz sveobuhvatan pristup, te je 2009. godine osnovana Agencija za borbu protiv korupcije sa ciljem sprovođenja preventivnih aktivnosti i uspostavljanja mehanizama usmerenih na otklanjanje uslova

³⁸¹Transparency International. (2015). *Corruption Perceptions Index 2015*. (pristup: 10.6.2016) [dostupno na: <http://www.transparency.org/cpi2015#results-table>]

³⁸² „Službeni glasnik RS“ br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US

za nastanak korupcije. U 2014. godini, u našoj državi usvojen je i Zakon o zaštiti uzbunjivača³⁸³. Ovaj zakon definiše uzbunjivače kao pojedince koji alarmiraju u vezi sa svojom delatnošću, ali i u vezi sa politikom zapošljavanja, pružanja usluga, ili drugih mogućih zloupotreba, a koje su zaštićene od otpuštanja. Ovo bi trebalo da bude od izuzetne koristi, kao preventivna aktivnost usmerena u borbu protiv koruptivnih aktivnosti počinjenih u organizacijama, jer bi zaposlenima pružila pravnu zaštitu, pogotovo ako se uzme u obzir da je i dalje ovo najčešća metoda otkrivanja prevara u organizacijama širom sveta. Istraživanja KPMG pokazuju da su koruptivne aktivnosti otkrivene na raznovrsne načine, od kojih uzbunjivači i dojave čine najveći deo (61%) što ukazuje na izuzetno važnu aktivnost uzbunjivača u odnosu na druge kontrolne aktivnosti u organizaciji.

4.3.4.4 Pranje novca

Pranje novca uključuje proces konverzije imovine stečene na nezakonit način u zakonite tokove imovine, kako bi se sakrilo njeno nezakonito poreklo i pribavljanje. Pranje novca (*money laundering*) odnosi se na pogrešno prikazivanje prave prirode ili prikrivanje porekla, mesta nalaženja, kretanja, raspolaganja vlasništva ili prava u vezi sa imovinom stečenom kroz izvršenje određenog krivičnog dela³⁸⁴. U suštini, radi se o tehnici u kojoj se “*prljav novac*” iz različitih kriminalnih aktivnosti procesira kroz poslove koji su legitimni i na taj način se “*pere*” i konvertuje u čist novac³⁸⁵. Smatra se da je pranje novca prvi put u literaturi pomenuto 1973. godine u londonskoj publikaciji *The Guardian* zbog afere Watergate, te iz tog razloga mnogi teoretičari smatraju ovu godinu za prekretnicu proučavanja ove kriminalne aktivnosti³⁸⁶.

Postoje različite međunarodne organizacije koje su oformljene u svrhu sprečavanja i borbe protiv ovakve vrste kriminalne aktivnosti. Tu spadaju Radna grupa za finansijsku akciju (*Financial Action Task Force - FATF*) osnovana 1989. godine od strane država Kanade, Francuske, Nemačke, Italije, Japana, Velike Britanije i SAD. FATF je razvio oko 40 smernica i uputstava protiv pranja novca kao i 9 posebnih napomena i preporuka vezanih za borbu protiv finansiranja terorizma.

Takođe, IMoLIN (*International Money Laundering Information Network*) predstavlja internet informacionu mrežu osnovanu u svrhu asistencije vladama, organizacijama i pojedincima u borbi protiv pranja novca i finansiranja terorizma, u saradnji sa vodećim svetskim organizacijama za borbu protiv pranja novca. Dalje, Kancelarija Ujedinjenih nacija za borbu protiv droge i kriminala (*The United Nations Office on Drugs and Crime*), u daljem tekstu UNODC, obezbeđuje sve potrebne informacije za prikupljanje i analiziranje podataka o pranju novca. UNODC je osnovana sa ciljem da pomogne Ujedinjenim nacijama u boljoj koordinaciji, kao i razumevanju međusobno povezanih pitanja nedozvoljene trgovine i zloupotrebe droga, prevencije kriminala i krivičnog prava, međunarodnog terorizma, kao i političke korupcije.

³⁸³ „Službeni glasnik RS”, br. 128/2014

³⁸⁴ Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, „Sl. glasnik RS”, br. 20/2009, 72/2009 i 91/2010

³⁸⁵ About Business Crime Solutions Inc. (2013). What is Money Laundering? (pristup: 10.06.2013.) [dostupno na: http://www.moneylaundering.ca/public/law/what_is_ML.php]

³⁸⁶ Brčanski, B. (2011). Osnovne karakteristike i posledice pranja novca na globalnom tržištu. *Montenegrin Journal of Economics*, VII(1), str. 109-116.

Istraživanje sprovedeno od strane UNODC-a, ukazuje da se novac koji se stečen od trgovine drogom i organizovanim kriminalom godišnje “*opere*” u iznosu koji predstavlja 2,7% svetskog bruto domaćeg proizvoda ili 1.600 milijardi dolara³⁸⁷. Rapidan razvoj tehnologije i načina komunikacije, omogućio je kretanje novca bilo gde u svetu izuzetno brzim i lakim, a sam i tim zaključuje se da su iz tog razloga zloupotrebe u tom smislu veće. Nelegalan novac ulaskom u međunarodni bankarski sistem postaje teži za identifikovanje, a samim tim je i teže utvrditi njegovo poreklo. U tom smislu, radi boljeg razumevanja procesa pranja novca, biće objašnjene njegove faze pomoću kojih se nelegalno stečen novac unosi u legalne tokove.

Pranje novca može se podeliti u sledeće faze:

- *faza polaganja*
- *faza prikrivanja*
- *faza uključivanja*

4.3.4.4.1 Polaganje novca (*Placement*)

U ovoj fazi prekida se direktna veza između novca i nezakonite aktivnosti kojom je on stečen, sa ciljem unošenja „*prljavog novca*“ u finansijski sistem. Unos ili polaganje novca može se postići takođe kroz upotrebu fantomskih firmi koje i služe samo za potrebe ulaza i izlaza novca sa računa, kroz pravdanje kao pozajmice osnivača ili uplate fiktivnih dnevnih pazara. Takođe, izbegavanje pažnje na unos veće količine novca obično se može izbeći usitnjavanjem datog iznosa ispod limita neophodnog za prijavu³⁸⁸. U izveštaju Uprave za sprečavanje pranja novca u Republici Srbiji, navodi se kao jedna od metoda polaganja novca upravo kroz menjačke poslove, gde se najčešće menjački poslovi značajnih iznosa vrše kroz više manjih transakcija. Zapravo, cilj je izbegavanje prijave novca Upravi za sprečavanje pranja novca i iz tog razloga se počinoci trude da transakcije ne pređu određeni iznos kao graničnu vrednost prijave. Iz tog razloga se ovakav način transakcija vrši kroz nekoliko menjačnica uz istovremeno angažovanje većeg broja lica koji prihvataju da za određeni iznos nadoknade izvrše ovakve poslove, a ovakav način usitnjavanja novca se još naziva i štrumfovanje, odnosno *smurfing*. Takođe, novac stečen različitim kriminalnim aktivnostima se polaže i kroz krijumčarenje, neprijavljivanjem carinskim organima, kako bi se položili na *offshore* kompanije.

³⁸⁷ United Nations Office on Drugs and Crimes.(2013). *Illicit money: How much is out there?* (pristup: 07.10.2014.) [dostupno na: http://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2011/October/illicit-money_-how-much-is-out-there.html]

³⁸⁸ Petković, A. *op.cit.*, str. 265

Slika 8. Primer usitnjavanja novca³⁸⁹

4.3.4.4.2 Faza raslojavanja ili prikrivanja (Layering)

Uključuje proces pranja novca gde se zapravo odvajaju prihodi od njegovog kriminalnog porekla uz prikrivanje dokumentacije. Glavni cilj ove faze jeste prikrivanje veze između novca i kriminalne aktivnosti od koje potiče. Onda kada novac uđe u legalni finansijski sistem, on se premešta ili prebacuje na druge račune privrednih društava, kako bi se na ovaj način prikazala neka fiktivna poslovna aktivnost sa privrednim društvom koja legalno posluju. Ova aktivnost se često postiže i kroz fantomske firme gde se može javiti čitav niz fantomskih firmi, kako bi se preko njih vršile različite transakcije, koje kroz prebacivanje novca sa jedne u drugu firmu, samo dodatno otežava ulazanje u trag krajnjeg kao i početnog odredišta same uplate. Takođe, mogu se koristiti i *offshore* područja u ove svrhe. *Offshore* područja su zapravo ona, u kojima postoji veoma povoljna poreska politika za kompanije koje imaju samo registrovano sedište u toj državi, ali ne vrše poslovanje u njoj, te na taj način koriste vrlo povoljne poreske tretmane. Ovo zapravo znači da kompanije koje su izvršile registraciju u toj državi plaćaju niske iznose poreza ukoliko posluju izvan nje i na taj način su zapravo povlašćene iz razloga što kompanije čiji su vlasnici, odnosno direktori nerezidenti i ne ostvaruju nikakvo poslovanje u toj državi. Veoma jednostavno osnivanje firmi, bez obaveze utvrđivanja osnivača, kao i polaganje novca bez obaveze utvrđivanja porekla, jesu svakako prednosti koje počinioci mogu koristiti. Dalje, različite jurisdikcije u različitim državama imaju zabranu da bankarskim službenicima dostavljaju i pružaju informacije o klijentima računima ili transakcijama, što dodatno otežava način i proces otkrivanja kriminalne

³⁸⁹ Izvor: Uprava za sprečavanje pranja novca. (2011). *Tipologije pranja novca u Republici Srbiji*. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: www.apml.gov.rs/REPOSITORY/977_tipologije-pranja-novca-u-republici-srbiji-13-09-2011.pdf]

aktivnosti. Poznate su i banke školjke (*bank shell*) kao banke koje fizički ne prisustvuju u određenoj državi, koje obično zbog ograničenih resursa radne snage i sredstava koriste korespondentske račune kako bi pružile usluge klijentima za prenos sredstava³⁹⁰. Ovakve banke mogu biti uključene u različite kriminalne aktivnosti, kroz njihove klijente koji su počinio određene kriminalne aktivnosti ili imaju veoma slabe kontrole protiv pranja novca, te se na ovaj način zapravo kreira mreža anonimnih transakcija, koje pristupom finansijskom sistemu drugih država, dobijaju slobodu obavljanja transakcija u različitim državama širom sveta.

4.3.4.4.2 Faza integracije (*Integration*)

Poslednja faza uključuje unošenje kriminalno stečenog novca u zakonite finansijske tokove kroz različite vidove tehnika trošenja, investiranja i pozajmljivanja sredstava. Nažalost, veoma je teško otkriti nezakonito poreklo novca u ovoj poslednjoj fazi. Poslovima gde se opran novac ulaže u poslove sa prilikom i odlivom velikih količina novca, kao što su kockarnice, kladionice, građevina, odnose se na novi način polaganja prljavog novca u finansijski sistem. Dalje, prljav novac koji je na računima banaka školjki može se položiti kao garancija kako bi se uzeo novi kredit. Uvozno-izvozni poslovi, takođe mogu poslužiti u ovoj fazi, gde se privredna društva koja se bave kriminalnom aktivnošću, uglavnom javljaju kao izvoznici usluga koje takvu uslugu prodaju *offshore* kompaniji, koja kada plati fiktivnu uslugu izvozniku, prljav novac na taj način biva uključen u platni promet. Često se u ovoj fazi vrši kupovina nekretnina ili kontrolnih paketa akcija akcionarskih društava, vrše kreditni poslovi, transakcije sa nakitom, kao i privatizacionim poslovima. Novac se obično ulaže i u privredna društva sa poteškoćama u poslovanju, koja nakon toga nastavljaju da rade uspešno, a rezultati poslovanja privrednog društva čine prihode koji su zakoniti, dok vlasnici tog novca, nastalog na nezakonit način, od uloženi sredstava dobijaju kamate i dividende kao zakonski ostvaren prihod³⁹¹.

Na sledećem prikazu ilustrovan je primer transfera koji su izvršeni po nalogu *offshore* kompanija po osnovu kupovine privrednih subjekata i nekretnina. Zapravo, pojedinci koji su povezani sa organizovanim kriminalom vlasnici su više *offshore* kompanija odakle vrše transfer sredstava koja su nelegalno stečena po osnovu kupovine novoosnovanih privrednih subjekata i nekretnina u Republici Srbiji, a koje su određenim delom zapravo u vlasništvu poslovnih saradnika ili članova porodice.

³⁹⁰ Petković, A. *op.cit.*, str. 267

³⁹¹ Uprava za sprečavanje pranja novca. (2011). *Tipologije pranja novca u Republici Srbiji*. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: www.apml.gov.rs/REPOSITORY/977_tipologije-pranja-novca-u-republici-srbiji-13-09-2011.pdf]

Slika 9. Transferi izvršeni po nalogu *offshore* kompanija po osnovu kupovine firme i nekretnina³⁹²

Pored sprovođenja Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, 2010. godine pokrenut je Projekat za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma u Srbiji (MOLI). Projekat je imao za cilj da sistem za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma u Republici Srbiji, bude u saglasnosti sa relevantnim međunarodnim standardima ali i da se podigne svest javnosti o pretnji koju privredni kriminal ima na stanovništvo i društvo u celini, kao i jačanje kapaciteta Uprave za sprečavanje pranja novca, policije, tužilaštva ali i drugih nadležnih institucija. Kroz projekat, sprovedeno je više od 50 aktivnosti u skladu sa planom, uključujući i 24 stručna rada koji pokrivaju različite aspekte sprečavanja pranja novca, odnosno borbi protiv finansiranja terorizma u Republici Srbiji, ali i niz strateški važnih aktivnosti, u smislu revidiranja preko 40 relevantnih zakonskih i regulatornih akata.

Od decembra 2010. godine, izmenama Zakona o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma, Uprava za sprečavanje pranja novca, kao glavni organ u borbi protiv pranja novca i finansiranja terorizma, postala je nadležna za vršenje inspeksijskog nadzora revizora, računovođa, preduzetnika i pravnih lica koji se bave faktoringom ili forfetingom, poreskih savetnika i dr. Prema navedenom zakonu, obveznici dostavljaju izveštaje o sumnjivim transakcijama i licima, gde kasnije Uprava za sprečavanje pranja novca vrši detaljniju analizu i vrši prikupljanje podataka i informacija, a iste prosleđuje dalje nadležnim organima u slučaju postojanja sumnje za pranje novca ili finansiranje terorizma. Takođe, Uprava ima pravo da, ukoliko samostalno uoči postojanje sumnje da neko lice ili grupa peru novac, da bez prethodne prijave sumnjive transakcije zatraži podatke od obveznika i drugih državnih organa. Dodatno, Uprava može da započne postupak prikupljanja i analize podataka i po osnovu inicijative drugih državnih organa, uključujući sudove, tužilaštva, Bezbednosno-informativnu agenciju, Agenciju za privatizaciju, Komisiju za HOV, policiju i dr.

³⁹² Ibid.

Što se tiče revizorske prakse, različita zakonodavstva zahtevaju od pravnih lica, prema preporukama grupe FATF, da sprovedu programe u vezi sa nadzorom i kontrolama kao i politikama pranja novca. Ovo uključuje angažovanje pre svega internih revizora i u manjem broju državnih nezavisnih revizora. Takođe, pošto su različite države propisale ili vrše razmatranje zakona i propisa za obavezu da privredna društva izvrše reviziju usaglašenosti sa propisima protiv pranja novca, realno je za očekivati da će se sve više iziskivati primena internih kontrola sa ciljem usaglašavanja poslovanja sa legislativom protiv pranja novca kao i razvijanja specifičnih revizijskih procedura za kontrolisanje pranja novca. Ovo je od izuzetne važnosti iz razloga što su sa pranjem novca povezane dublje i šire ekonomsko-socijalne posledice. Putem pranja novca kriminalci šire obim svog delovanja, rastu troškovi države u smislu izdvajanja većih sredstava za sprovođenje i primenu različitih zakona, vrši se transfer ekonomske moći sa tržišta, vlasti i građana na počiniocima kriminalnih aktivnosti, što za posledicu može imati usporen razvoj i ekonomski rast

393.

4.3.4.5 Visokotehnološki kriminal

Pored pranja novca, kriminalna aktivnost koja sve više pretili organizacijama, jeste visokotehnološki ili kompjuterski (*cyber criminal*). Visokotehnološki kriminal predstavlja vrstu kriminalnih aktivnosti koje su počinjene na računaru ili mreži, a različite studije pokazuju rapidan porast ove vrste kriminalne radnje poslednjih godina. Na ovo ukazuju i istraživanja koje je sprovedla revizorska kuća PWC, gde za razliku od tradicionalnih tipova kriminalnih radnji koje su imale blagi pad u 2016. godini, visokotehnološki kriminal beleži konstantan rast, počevši od 2011. godine kada se prvi put pojavljuje u istraživanju kao posebna kategorija.

Razvijanje internet tehnologija omogućio je globalni prenos informacija, koje postaje dostupan svima i na taj način otvara značajan broj mogućnosti. Pristup internetu je u 2011. godini, imalo najmanje 2,3 milijarde ljudi, odnosno, više od jedne trećine ukupne svetske populacije, a procenjuje se da će do 2020. godine, broj umreženih uređaja šest puta premašiti broj ljudi³⁹⁴. U studiji IBM-a i Ponemon Instituta, koja je uključila ispitivanje 11 država širom sveta, odnosno 350 kompanija, ukupna prosečna godišnja šteta za napad podataka porasla je sa 3,52 miliona u 2014. na 3,79 miliona dolara u 2015. godini³⁹⁵.

U istraživanju PWC navodi se da sa 32% ispitanih organizacija bilo pogođenom nekom vrstom visokotehnološkog kriminala, dok 34% očekuje da će biti napadnuta na ovaj način u naredne dve godine. Ono što je zabrinjavajuće, jeste da samo 37% ispitanih organizacija ima

³⁹³ Brčanski, B. (2011). *op.cit*

³⁹⁴ Arežina, N., Knežević, G., Simeunović, N., & Vukićević, S. *op.cit*

³⁹⁵ Ponemon, L. (2015). *2015 Cost of Data Breach Study*. (pristup: 10.05.2016) [dostupno na: <https://securityintelligence.com/media/2015-ponemon-cost-of-a-data-breach-study/>]

urađen plan borbe protiv napada u smislu visokotehnološkog kriminala³⁹⁶. Nacrt izveštaja UNODC, iz 2013. godine, ukazuje da se u budućnosti neće moći zamisliti da bilo koja kriminalna radnja ne bude uključivala internet konekciju za njeno sprovođenje³⁹⁷. Stoga, iako internet omogućava bezbroj pogodnosti u smislu efikasnijeg i bržeg poslovanja, određena lica isti mogu upotrebiti kao sredstvo za različite nezakonite svrhe, kako bi protivpravno stekli određenu korist.

UNODC definiše visokotehnološki kriminal kao svaku kriminalnu radnju koja se sprovodi u elektronskom ambijentu. Visokotehnološki kriminal, može uključiti i kriminalnu radnju koja koristi informacione tehnologije i njihovu infrastrukturu, sa ciljem nezakonitog pristupa, nezakonitog presretanja i ometanja podataka, sistemskih uticaja, zloupotrebe opreme, krivotvorenja ili krađe identiteta i elektronske prevare. Jedna od najpoznatijih kompanija u svetu koja pruža usluge zaštite računarskih sistema od virusnih i drugih napada, Symantec, definiše visokotehnološki kriminal kao svaku vrstu kriminalne radnje koja se izvrši korišćenjem računara, mreže ili hardverskog uređaja³⁹⁸. Sprovođenje visokotehnološkog kriminala, može se izvršiti kroz više faza: *faza ulaza, izlaza, programiranja, upotrebe i prenosa*.

U *prvoj fazi* obavlja se unos podataka u računar gde dolazi do njegove zloupotrebe kao što su ubacivanje lažnih slogova, izmena i brisanje tekućih podataka ili brisanje odnosno uklanjanje ključnih ulaznih dokumenata. Ovi postupci se najčešće mogu obavljati kako bi se generisao lažni platni spisak, izvršilo povećanje prekomernih časova, falsifikovanje iznosa kredita ili zajma, fiktivno unapređenje zaposlenih, izvršili transferi novca na lažne račune, ili držali zaposleni na platnom spisku, iako su prestali da rade.

U *fazi izlaza* vrši se krađa različitih podataka, rezultata istraživanja, planova, poslovnih i drugih tajni, od strane osoba u pravnom licu, sa drugim licima van privrednog društva u kom su zaposleni.

Treća faza, odnosno faza *programiranja* uključuje postojanje programera koji čine kriminalnu aktivnost i to kroz: zamene programa, brisanje instrukcija od važnosti, izmene programa, njegovu građu i kopiranja, ili njegovu sabotažu. Takođe u ovoj fazi mogu se pojaviti sledeće tehnike tzv. malicioznih programa kao što su *trojanski konj, salama tehnike, logičke bombe* i *zamke* koje će biti posebno objašnjene.

³⁹⁶ PWC. (2016). *Adjusting The Lens on Economic Crime*. PWC. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: <http://www.pwc.com/gx/en/economic-crime-survey/pdf/GlobalEconomicCrimeSurvey2016.pdf>]

³⁹⁷ United Nations Office on Drugs and Crimes (2013). *Comprehensive Study on Cybercrime*. Vienna: United Nations Office On Drugs And Crime. (pristup: 07.10.2014.) [dostupno na: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf]

³⁹⁸ Arežina, N., Mizdraković, V., & Knežević, G. (2014). Korišćenje interneta u visokotehnološkom kriminalu. *Međunarodna naučna konferencija Sinteza*, str. 277-281.

Kod faze *upotrebe*, neovlašćena osoba koristi računarski sistem za privatne potrebe i ostale neovlašćene postupke, kako bi se stekla određenu protivpravnu korist.

U fazi *prenosa*, podaci se prenose različitim komunikacijskim vezama, odnosno linijama koje je izuzetno teško obezbediti, pogotovo zbog razvijenosti različitih tehnika koje se koriste kako bi se sprovedla kriminalna aktivnost neopaženo³⁹⁹.

Razvoj interneta uslovio je takođe i razvoj *malicioznih programa (malware)* koji se izuzetno brzo šire mrežom, usled ranjivosti sistema, različitih sistemskih grešaka, neopreznosti korisnika i raznih drugih razloga⁴⁰⁰. Maliciozni programi predstavljaju takvu vrstu softvera koji nanose štetu ciljanom, zaraženom, računarskom sistemu, a razlikuju se po malicioznoj aktivnosti koju čine, načinu umnožavanja, kao i načinu izvršenja. Studija Symantec kompanije iz 2014. godine, ukazuje da sajber kriminalci rade brže nego što kompanije mogu da postignu da se odbrane, kao i da je učestalost lansiranja novih zlonamernih programa u porastu, čak više od 317 miliona novih malicioznih programa – kompjuterskih virusa i drugih softvera je napravljeno 2014. godine, što znači da se skoro milion novih malicioznih programa kreira svaki dan.

Kod *trojanskog konja* unose se prikrivene programske konstrukcije, koje se nalaze u legalnom programu, koja vrše različite vidove kriminalnih aktivnosti. Ova vrsta zlonamernog programa je zapravo kamuflirana u legalnom programu, a suštinski krade informacije i zauzima prostor na računaru u vidu memorije. Takođe, može brisati različite vrste datoteka, ili poslati određene informacije osobama sa mejling liste, bez znanja korisnika. Razlika u odnosu na viruse je ta što se ne može sam množiti i širiti, već postupkom kopiranja na drugi računar. Trojanci se mogu javiti u više oblika kao što su otkrivanje i davanje lozinki, *keyloggers* (programa instaliranih na računaru žrtve koji pamte svaki pritisnut taster, a među njima i šifru), trojanci za daljinski pristup itd⁴⁰¹.

Logička bomba jeste vrsta malicioznog programa koji se pokrene onda kada se ispune određeni uslovi, tj. kada korisnik nekom svojom aktivnošću pokrene njenu aktivaciju, na primer u tačno određeno vreme ili određenog datuma, pod uslovom da na disku postoji određena datoteka, ili ako se na sistem prijavi određeni korisnik⁴⁰²

Kod *klopke (trap door)*, onaj ko je autor programa može namerno ili slučajno da ostavi prazna mesta u svom kodu tj. klopku, tako da onaj koji je svestan tih praznih mesta može podmetnuti sopstveni kod ili izvršiti izmenu određenog dela koda na način da izmena bude

³⁹⁹ Petković, A. *op.cit.*, str. 283

⁴⁰⁰ Vuletić, D. (2012). Napadi na računarske sisteme. *Vojnotehnički glasnik*, 60(1), str. 235-249.

⁴⁰¹ Pleskonjić, D. (2011). Zlonamerni programi. Sigurnost računarskih mreža. (pristup: 18.05.2016) [dostupno na: http://www.conwex.info/draganp/SRM_Predavanje_7.pdf]

⁴⁰² Vuletić, D. *op.cit.*

neprimetna. Recimo, zaokruživanje iznosa transakcije na neki iznos u određenim vremenskim periodima, može predstavljati vrstu klopke, ukoliko se ostatak zaokruživanja prenosi na račun programera. Njihova detekcija je veoma komplikovana i teška, jer je potrebno analizirati celokupan kod programa koji je sumnjiv.

Metoda salame predstavlja tehniku koja daje instrukcije računaru da skida male iznose novca računarske transakcije koja nije odobrena i da ih prebacuje na račun počinioca. Tehnika se najčešće koristi u bankarskom sektoru, posebno kod računskog zaokruživanja cifara na niže, sa većeg broja računa i prenošenja na jedan račun. Poznat je slučaj iz 1985. godine gde je programer od iznosa provizija prodavaca kompanije, gde je bilo podešeno računsko zaokruživanje na niže cifre, podesio prebacivanje ostatka novca od zaokruženog iznosa, na račun izmišljenog prodavca pod nazivom Zwana. Ovaj naziv prodavca je izabran iz razloga što je počinilac znao da je računar podešen da ređa račune prema abecednom redu, tako da je podesio da se novac uvek prebacuje na poslednji račun. Šema je otkrivena tek nakon tri godine kada je kompanija odlučila da zbog određene svečanosti izdvoji prvog i poslednjeg prodavca koji će u njoj učestvovati⁴⁰³.

Virusi predstavljaju vrstu programa koji inficira druge programe, tako što u njih ubacuje svoju kopiju, koja ih inficira i u stanju je da se dalje širi. Iniciranje se odnosi na promenu toka programa, s tim što virusi ne moraju biti uvek destruktivni, već samo ukoliko su tako programirani. Brzo se šire i teško se uklanjaju iz zaraženog sistema i na taj način čine najopasniju vrstu zlonamernih programa.

Računarski crv (worm) predstavlja vrstu malicioznog softvera koji se umnožava višestruko putem računarskih mreža. Za razliku od virusa, računarski crvi jesu samostalni programi i ne „prilepljuju se“ uz glavne izvršne programe, već koriste mrežu kako bi se preneli na druge sisteme samostalno⁴⁰⁴. Preuzimanjem kontrole nad funkcijom računara, automatski se izvršava kopiranje sa jednog računara na drugi. Takođe, mogu da zauzmu značajan deo memorije računara, kao i da podatke šalju bez znanja korisnika, brišu fajlove, itd.

Špijunski programi (spyware) jesu vrsta malicioznih programa koji skupljaju informacije o korišćenju računara ili poseti određenih sajtova kao i ličnih informacija bez znanja korisnika. Reklamni špijunski programi (*adware*) prikupljaju i šalju informacije privrednim društvima koji se bave marketingom za praćenje navika potrošača, pri pretraživanju informacija na internetu. Pokazatelji koji mogu ukazati na prisustvo ove vrste programa mogu biti usporen rad na računaru ili učitavanje programa, kao i česti iskakajući (*pop-up*) prozori, poruke o greškama, pojavljivanje novih datoteka, gubljenje postojećih, ili čak neuobičajen rad aplikacija.

⁴⁰³ New Computer Express (1990). *Criminal Tendencies*, (pristup:07.06.2016.) [dostupno na: <http://www.infotextmanuscripts.org/criminal-tendencies.pdf>]

⁴⁰⁴ Vuletić, D. *op.cit.*

Ipak, ni jedan informacijski sistem nije u potpunosti siguran i otporan na različite kriminalne aktivnosti iz razloga što ne postoji apsolutna zaštita, kao i iz razloga što se često radi o izvršiocima koji su veoma inteligentni, ali i podržani snagom informacijskih tehnologija⁴⁰⁵. Ipak, neki od načina putem kojim se može izvršiti zaštita od malicioznih programa jesu i korišćenje različitih softvera za zaštitu, česte promene lozinki, pristupanje isključivo određenim sajtovima, korišćenje različitih verzija pretraživača na internetu itd.

Važne međunarodne pravne izvore predstavljaju Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala sa dopunskim protokolima iz Palermo 2000. godine i Konvencija Saveta Evrope o kompjuterskom kriminalu koja je usvojena u Budimpešti 2001. Donošenjem konvencija uspostavlja se intenzivna međusobna saradnja država i njenih organa i nastoji da minimizira svaki negativni uticaj na brzinu, ometanje i protok informacija i dokaza u međunarodnom okruženju.

Krivična dela koja su određena Konvencijom su⁴⁰⁶:

- neovlašćeni (protivpravni) pristup
- neovlašćeno (protivpravno) presretanje
- ometanje toka podataka
- ometanje računarskog sistema
- zloupotreba uređaja
- falsifikovanje počinjeno pomoću računara
- prevara izvršena pomoću računara
- krivična dela dečije pornografije
- krivična dela autorskih i srodnih prava.

Kada je reč o našoj državi, u Krivičnom Zakoniku Republike Srbije, pod visokotehnoškim kriminalom podrazumeva se skup sledećih krivičnih dela:

- Oštećenje računarskih podataka i programa
- Računarska sabotaža
- Pravljenje i unošenje računarskih virusa
- Računarska prevara
- Neovlašćeni pristup zaštićenom računaru, računarskoj mreži i elektronskoj obradi podataka
- Sprečavanje i ograničavanje pristupa javnoj računarskoj mreži i
- Neovlašćeno korišćenje računara ili računarske mreže.

⁴⁰⁵ Stanišić, M., i Stanojević, L. (2007). *Revizija u bankarstvu*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.149

⁴⁰⁶ Stamenković, B., Balota, A., Pavličić, V., Paunović, B. i Backović, J., *op.cit*

Pored nabrojanih, uključuju se i dela protiv intelektualne svojine, prevare, imovine pravnog saobraćaja, zloupotreba u oblasti elektronske trgovine i bankarstva, zloupotreba platnih kartica na internetu, zloupotrebe dece u pornografske svrhe na internetu kao i govora mržnje na internetu kod kojih se kao sredstvo ili objekat izvršenja krivičnih dela mogu javiti računarski podaci računarske mreže.

Na osnovu podataka Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP) najučestaliji načini izvršenja krivičnih dela na internetu čine računarske prevare vezane za aukcijske internet sajtove (elektronske prodavnice), kompromitovanje i upotreba platnih kartica, *“Nigerijske prevare”* i DDoS napade⁴⁰⁷.

Tokom 2005. godine, osnovano je Posebno tužilaštvo za borbu protiv visokotehnološkog kriminala prema Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala iz 2005.godine. Pomenuto tužilaštvo jeste nadležno za krivično gonjenje počilaca krivičnih dela visokotehnološkog kriminala u Republici Srbiji. Na osnovu odredaba pomenutog zakona, Viši sud u Beogradu nadležan je za postupanje u predmetima visokotehnološkog kriminala nadležan za teritoriju Republike Srbije, dok je Apelacioni sud u Beogradu nadležan za odlučivanje u drugom stepenu. Dalje, u obrazovana je i Služba za borbu protiv visokotehnološkog kriminala u okviru MUP-a, koja postupa po nalogima Posebnog tužioca za visokotehnoški kriminal.

Kako je uprava privrednih subjekata odgovorna za uspostavljanje osnovnih ciljeva u vezi sa bezbednošću, ona mora identifikovati imovinu koju je potrebno zaštititi od rizika. U tom smislu potrebno je uspostaviti jake računovodstvene interne kontrole, kao i kontrole kompjuterskom pristupu i zaštiti od neovlašćenog pristupa i upada sa računarskih mreža. Ovo se može postići segregacijom dužnosti uz promenu kodova za pristupanje, pregleda kompjuterske bezbednosti ali i autorizacijom i supotpisivanjem. Dalje, kontrole zaštite pristupa kompjuterskom sistemu mogu uključiti različite vrste pametnih kartica, lozinki, vremenskih ograničenja pristupa itd. Takođe, korišćenjem različitih vrsta hardverskih i softverskih uređaja koji odobravaju ili odbijaju pristupe podacima, mogu biti korisne zaštite od neodobrenih programa i upada u računarski sistem. Ipak, pored nabrojanih metoda, potrebna je i edukacija zaposlenih i podizanje svesti o pretnji od visokotehnološkog kriminala. Interne kontrole mogu u značajnoj meri smanjiti rizik od kompjuterskog kriminala, ali se ne smeju posmatrati statički već kao skup alati koje se moraju razvijati tokom vremena i ići u korak sa poslovnim i tehnološkim promenama, praksom, zakonskim propisima kao i ekonomskim uslovima.

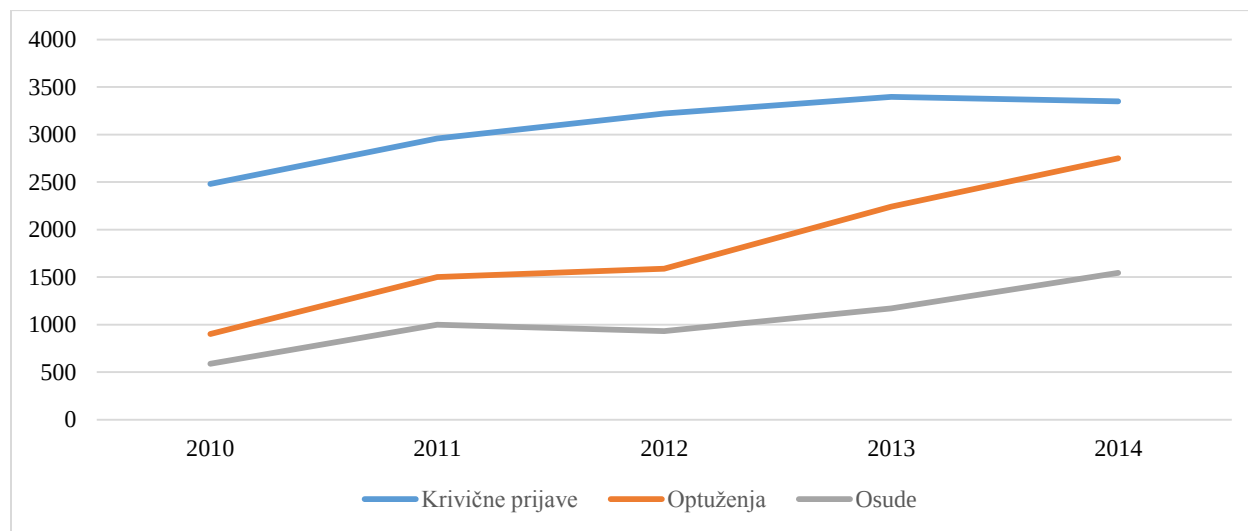
⁴⁰⁷ Arežina, N., Mizdraković, V. i Knežević, G. *op.cit.*

4.4 Pregled stanja krivičnih dela protiv privrede, koruptivnih dela i privrednih prestupa u Republici Srbiji

Prema dostupnim podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS), za potrebe ovog rada, analizirani su podaci u vezi sa zastupljenošću krivičnih dela privrednog kriminaliteta, koruptivnih dela i privrednih prestupa. U posmatranom periodu od pet godina (2010-2014) analizirano je kretanje broja podnetih krivičnih prijava protiv punoletnih fizičkih lica, kao i optuženih i osuđenih lica za krivična dela protiv privrede. Takođe, u ovom delu biće reči o rizičnim područjima za pranje novca, ali i kretanju privrednih prestupa pravnih i odgovornih lica za pomenuti period.

Na prikazu br. 10 uočava se rastući trend za sve tri kategorije (prijavljenih, optuženih i osuđenih) počinilaca krivičnih dela protiv privrede od 2010-2014. godine. U posmatranom periodu, najveći broj podnetih prijava jeste u 2013. godini i to 3.397, dok je najviše optuženja i osuda ipak u 2014. godini i to 2.748 i 1.543 respektivno. Prosečan godišnji rast za navedeni period iznosio je 6,19% za broj podnetih krivičnih prijava, 24,99% za broj optuženja i 21,24% za broj osuda za punoletna fizička lica za krivična dela protiv privrede.

Prikaz 10. Krivične prijave, optuženja i osude punoletnih učinilaca za krivična dela protiv privrede u periodu od 2010-2014. godine⁴⁰⁸

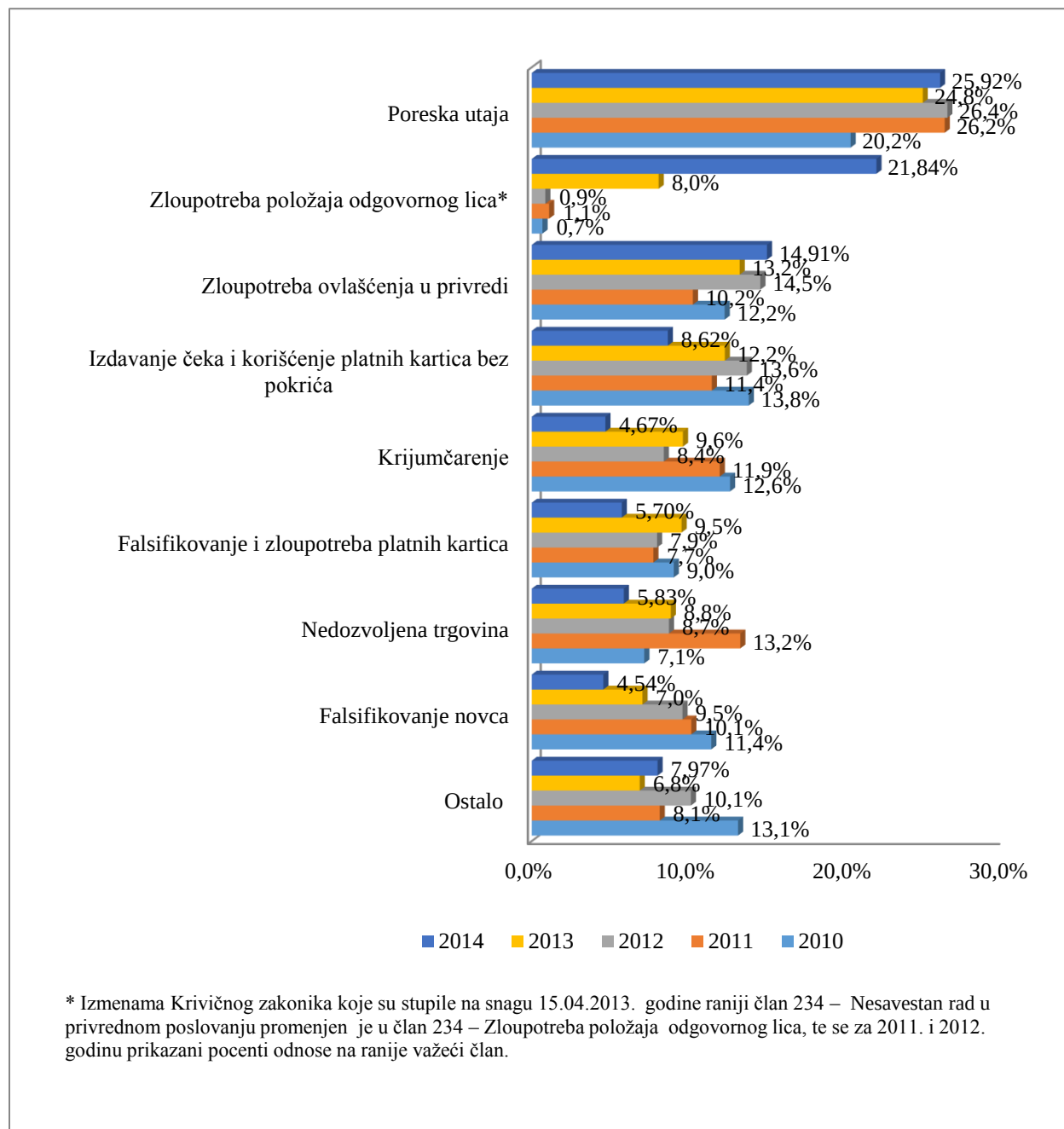

Na prikazu br. 11, mogu se videti najzastupljenija krivična dela protiv privrede za osuđena punoletna lica, za period od 2010-2014. godine, od kojih poreska utaja u 2014. godini čini najučestalije krivično delo protiv privrede sa 25,92%, posle koga slede zloupotreba odgovornog

⁴⁰⁸ prilagođeno prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za navedene periode (pristup: 03.06.2016.)
[dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=144>]

lica sa 21,84%, zloupotreba ovlašćenja u privredi sa 14,9 % i izdavanje čeka i korišćenje platnih kartica bez pokrića sa 8,62%, dok ostala krivična dela učestvuju sa manje od 8% od ukupnog broja krivičnih dela protiv privrede za osuđena punoletna lica

Prikaz 11. Zastupljenost krivičnih dela protiv privrede za osuđene punoletne učinioce u periodu od 2010-2014. godine⁴⁰⁹

⁴⁰⁹Ibid.

Što se tiče krivičnih dela protiv privrede, za osuđene punoletne počinioca u 2014. godini, odnos prijavljenih i osuđenih počinioca za krivična dela poreske utaje bio je 712:400, zloupotrebe položaja odgovornog lica 684:337, i zloupotrebe ovlašćenja u privredi 396:230. Ova pojava, gde broj evidentiranih dela i njihovih učinilaca, od jednog do drugog organa opada, kako neki autori smatraju, poznata je kao gubljenje zločina i može se prikazati u obliku levka na čijem su širem kraju prijavljena dela, a na užoj broj osuđenih lica, ili još češće zatvorenika u kaznenim ustanovama⁴¹⁰.

Kada je reč o pranju novca, u toku 2015. godine obveznici su Upravi za sprečavanje pranja novca prijavili ukupno 5.674 sumnjivih transakcija, odnosno 3.822 sumnjivih transakcija i 587 sumnjivih aktivnosti u 2014. godini. Pregled prijavljenih sumnjivih transakcija i sumnjivih aktivnosti za 2015. i 2014. godinu po obveznicima, prikazan je u narednoj tabeli.

Tabela 10. Broj prijavljenih sumnjivih transakcija i sumnjivih aktivnosti u 2015. i 2014. godini⁴¹¹

Obveznici	2015	2014
Banke	737	552
Agenti za prenos novca	4.881	3.822
Notari/Advokati	2	13
Računovođe	3	1
Revizori	11	9
Menjači	4	3
Lica koja se bave poštanskim saobraćajem	17	1
Osiguravajuća društva	18	5
Lizing	1	3
Faktoring	1	0
Ukupno	5.675	4.409

Većina prijavljenih transakcija u 2015. godini, prijavljena je od strane agenata za prenos novca, ali i banaka, gde je od 737 sumnjivih transakcija koje su prijavile banke, 152 ostale na praćenju u Upravi, a ostatak je prosleđen nadležnim organima, za razliku od transakcija prijavljenih od strane agenata, gde su sve prosleđene nadležnim organima za dalje postupanje.

Analizom izveštaja, uočen je i porast prijavljenih sumnjivih transakcija podnet Upravi za sprečavanje pranja novca 2015. u odnosu na 2014. godinu, kada je podneto 3.822 sumnjivih transakcija i 587 sumnjivih aktivnosti. Takođe, u 2014. godini najveći udeo u prijavi sumnjivih transakcija imali su agenti za prenos novca i banke. Prijave podnete od strane revizora čine

⁴¹⁰ Ignjatović, Đ. *op.cit.*

⁴¹¹ prilagođeno prema godišnjem izveštaju o radu Uprave za sprečavanje pranja novca za 2014. i 2015. godinu, (pristup: 04.06.2016.) [dostupno na: <http://www.apml.gov.rs>]

neznatno učešće u ukupnim prijavama, ali zbog samog ograničenja i prirode kontrolnih postupaka revizije, rezultati su očekivani.

Prijave koje su podnete od strane bankarskog sektora nedvosmisleno pokazuju da i dalje, utaja poreza predstavlja krivično delo rizično za pranje novca. Od ukupnog broja podnetih prijava, najveći deo ima elemente poreske utaje, sumnje u simulovane pravne poslove, kao podizanje gotovine sa računa po osnovu fiktivne dokumentacije. Kada je reč o načinima, odnosno šemi izvršenja transakcija, najčešće je reč o prenosu novca između nekoliko pravnih lica po osnovu fiktivnog prometa, gde jedan ili više organizatora tih fiktivnih aktivnosti kasnije podižu sredstva.

Što se tiče prijava vezanih za sumnju u gotovinska sredstva po računima fizičkih lica i povezanih privrednih subjekata, primetne su značajne uzastopne uplate gotovine nepoznatog porekla, gde se na osnovu podataka o imovini i aktivnostima poslovanja nije moglo utvrditi da novac vodi poreklo od prihoda iz poslovnih aktivnosti, te su predmeti prosleđeni nadležnim organima. Kada je reč o uplatama sredstava računa pravnih lica, sumnje koje ukazuju na pranje novca odnose se najčešće na transakcije uplata po osnovu zajma, pozajmica osnivača za likvidnost privrednog društva i u nešto manje značajnom broju, po osnovu uplata pazara gde se nije mogao utvrditi da li su uplaćena sredstva bila namenjena poslovnim aktivnostima. Povećan je broj prijava koje ukazuju indirektno na falsifikovanje isprava, krađu identiteta kao i zloupotrebu ovlašćenja u smislu falsifikovanja dokumentacije i zloupotrebe platnih kartica. Kod trgovine robe „na crno“ lica najčešće uvoze i prodaju robu „na crno“ gde se posle novac za plaćanje robe prebacuje sa ličnih računa uz navođenje šifre plaćanja kao „pomoć porodici“, od kojih se najviše uplata vrši ka Kini, dok su fizička lica vlasnici preduzetničkih radnji⁴¹².

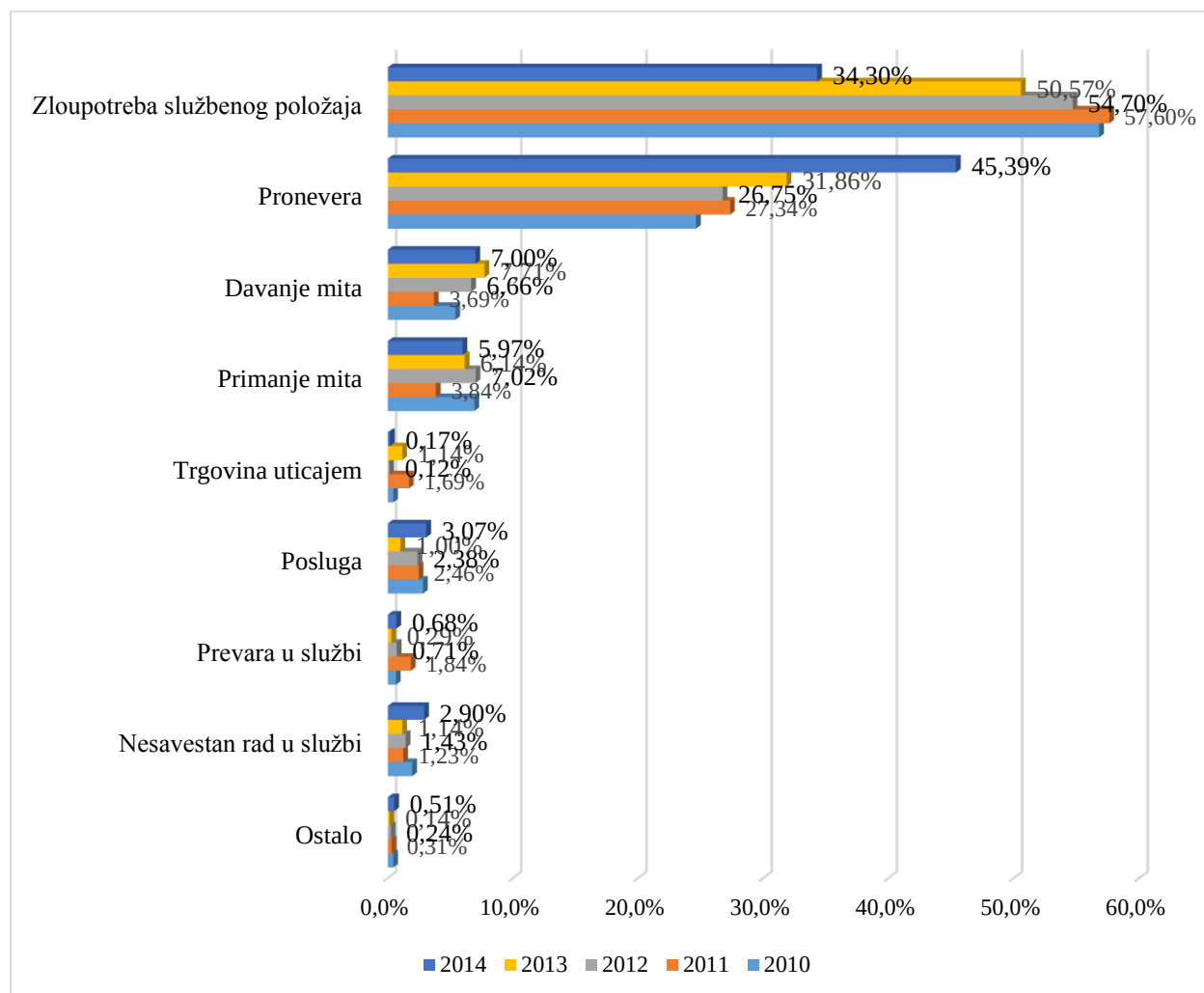
Takođe, analiza sumnjivih aktivnosti koje su prijavljene od strane obveznika iz nefinansijskog sektora, govori o pojavi značajnih gotovinskih uplata po osnovu pozajmice, bez odgovarajuće dokumentacije koja prati izvršenu transakciju ili čak nemogućnosti utvrđenja izvora sredstava, uključujući i sumnju u stvarnog vlasnika. Ovo je posebno izraženo u slučajevima gde su osnivači domaćih kompanija registrovani u inostranstvu i gde se radi o kompleksnim vlasničkim strukturama, a takođe i u slučajevima gde se neko od lica iz osnivačke strukture dovodi u vezu sa *offshore* destinacijama. U spoljnoj trgovini avansne uplate ka *offshore* destinacijama ukazuju na sumnju u dalju realizaciju poslovnih aktivnosti, a naročito kada postoje informacije da roba koja je avansno plaćena nikad nije isporučena, kao i veoma česte promene rukovodilaca⁴¹³.

Kada je reč o krivičnim delima protiv službene dužnosti za osuđena punoletna lica, njihova zastupljenost za period 2010-2014. godine može se videti na narednom prikazu:

⁴¹² Uprava za sprečavanje pranja novca. (2015). *Izveštaj o radu uprave za sprečavanje pranja novca za period od 1.1.2015-31.12.2015. godine*. (pristup: 05.06.2016.) [dostupno na: http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1580_godisnji-izvestaj-o-radu-za-2015-pdf-cyr.pdf]

⁴¹³ *Ibid*

Prikaz 12. Zastupljenost krivičnih dela protiv službene dužnosti za osuđena punoletna lica za period 2010-2014. godine⁴¹⁴

Iz navedenog prikaza primećuje se da je pronevera sa 45,39% učešća u svim krivičnim delima protiv službene dužnosti, najučestalije krivično delo u 2014. godini i beleži porast u odnosu na prethodne godine.

Iako zloupotreba službenog položaja beleži pad u odnosu na prethodni period, ova vrsta krivičnog dela protiv službene dužnosti predstavlja drugu po učestalosti značajnu kriminalnu aktivnost protiv privrede. Takođe, napomena je da je značajan broj krivičnih dela zloupotreba službenog položaja u 2013. godini prekvalifikovano u krivično delo zloupotreba položaja odgovornog lica koji spadaju u kategoriju krivičnih dela protiv privrede, te treba biti oprezan kod interpretacije ove kategorije. Za zloupotrebu službenog položaja u 2010. godini podneta je 1.868 prijava, u 2011. i 2012. godini podneto je više od 2.000 prijava, dok je nešto više od 1.300 podneto

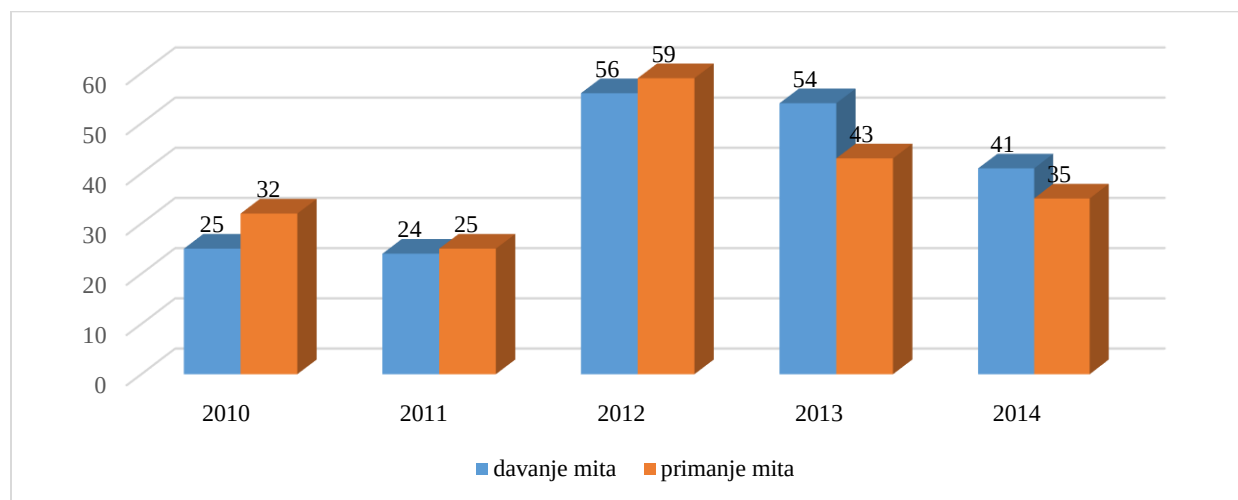
⁴¹⁴ prilagođeno prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za navedene periode (pristup: 03.06.2016.)
[dostupno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=144>]

u 2013. i 2014. godini. Međutim, broj osuđenih počinioaca za ova krivična dela bio je i po nekoliko puta manji od prijavljenih.

Primetno je da su davanje mita i primanje mita nakon zloupotrebe službenog položaja i pronevere, učestale vrste krivičnog dela protiv službene dužnosti za period od 2010-2014. godine, što upućuje da je u našoj državi problem koruptivnih aktivnosti ove kategorije i dalje aktuelan.

Na prikazu br. 13, ukoliko se pogleda kretanje broja osuđenih punoletnih učinioaca za krivična dela davanja i primanje mita, iako u 2014. godini ove dve kategorije beleže pad u odnosu na prethodnu godinu, primetno je da su u odnosu na 2010. i 2011. godinu, ove kategorije doživele porast. Naime, u 2012. u odnosu na 2011. godinu, primetan je rast i to preko 130% za obe kategorije, što predstavlja značajano povećanje. Takođe, u istraživanju koje je sproveo Centar za Liberalno-demokratske studije u 2014. godini, naglašava se da sam pad poslednjih godina, nažalost ne treba pripisati smanjenju pojave koruptivnih dela, već manjoj neophodnosti kontakta ispitanika sa upravom⁴¹⁵. Ovo potvrđuje i svetski indeks korumpiranosti CPI, gde se ovaj skor od 2012. godine nije značajno poboljšao, kada je reč o našoj državi i čak pokazuje i blagi pad 2015. u odnosu na 2014. godinu.

Prikaz 13. Zastupljenost krivičnih dela davanja i primanja mita za osuđena punoletna lica za period 2010-2014. godine⁴¹⁶

Kada govorimo o privrednim prestupima za *pravna lica*, u 2014. godini, podneta je ukupno 1.631 prijava, 1.993 optužbe i 1.504 osuda što je za 5,06%, 20,28% i 11,89% manje nego u 2013. godini. Ipak, interesantan podatak jeste da u periodu od 2010-2014. godine, od ukupnog broja

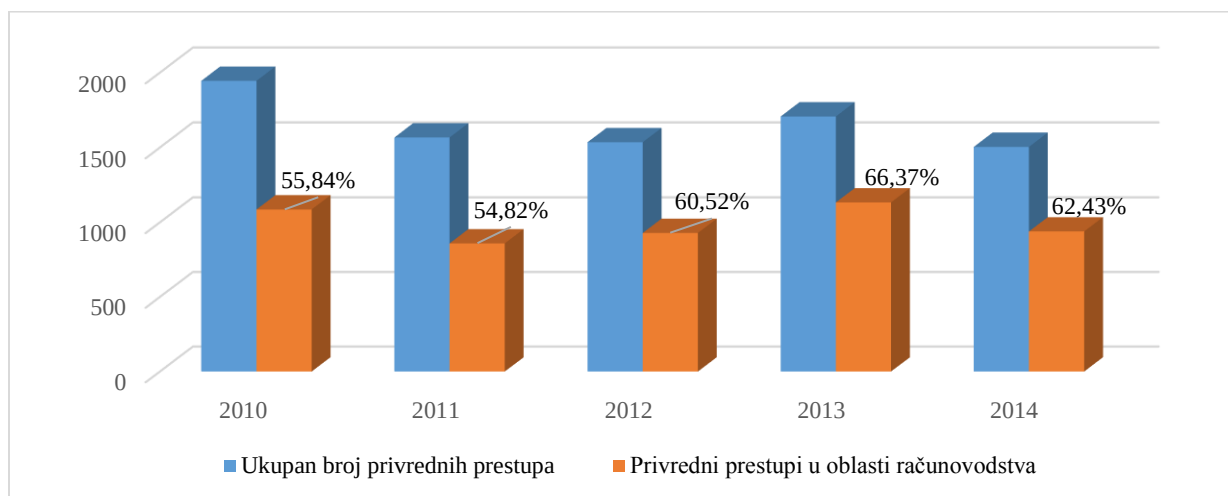
⁴¹⁵ Centar za liberalno-demokratske studije. (2014). *Izveštaj o proceni korupcije-Srbija*. Beograd: CLDS. (pristup: 03.05.2016) [dostupno na:

http://seldi.net/fileadmin/public/PDF/Publications/CAR_Serbia/CAR_Serbia_RS_final.pdf]

⁴¹⁶ prilagođeno prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za navedene periode (pristup: 03.06.2016.) [dostupno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=144>]

osuđenih pravnih lica za privredne prestupe, više od 50% čine privredne prestupi u oblasti računovodstva, što se može videti na prikazu br. 14.

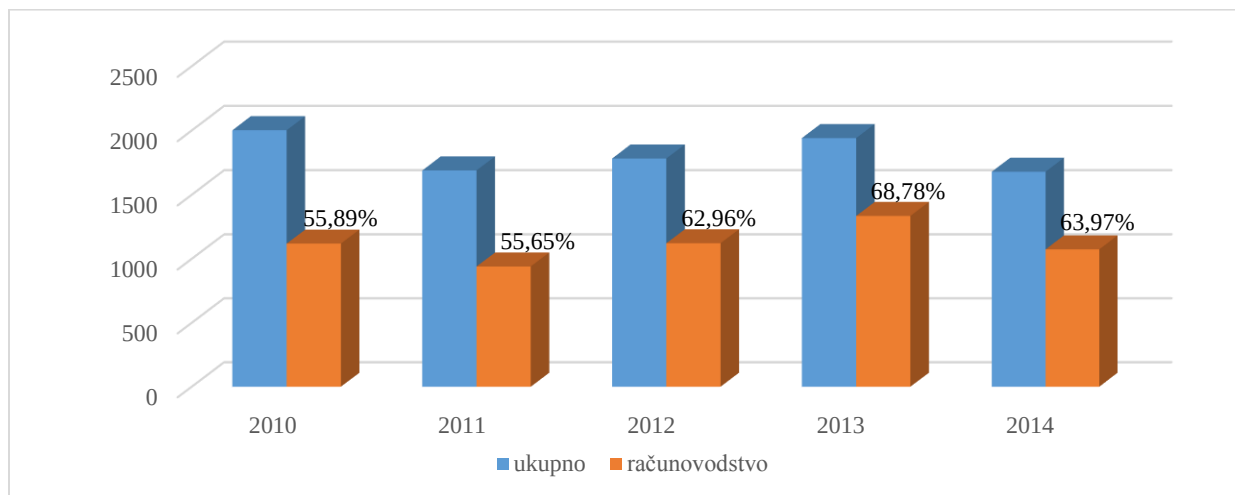
Prikaz 14. Zastupljenost privrednih prestupa u oblasti računovodstva u odnosu na ukupan broj privrednih prestupa za osuđena pravna lica u periodu od 2010-2014. godine⁴¹⁷

Što se tiče osuđenih *odgovornih lica* za privredne prestupe u oblasti računovodstva, njihova zastupljenost je takođe viša od pomenutog procenta u ukupnom broju privrednih prestupa za period od 2010-2014. godini. Privredni prestupi iz oblasti računovodstva u 2014. godini čine oko 63% svih privrednih prestupa za osuđena odgovorna lica, što ih ponovo svrstava u oblast najzastupljenijih prestupa u privredi. Prethodno je ilustrovano na prikazu br. 15.

⁴¹⁷ Ibid.

Prikaz 15. Zastupljenost privrednih prestupa u oblasti računovodstva u odnosu na ukupan broj privrednih prestupa za osuđena odgovorna lica u periodu od 2010-2014. godine⁴¹⁸

Kada je reč o visokotehnološkom kriminalu u Republici Srbiji dostupni podaci MUP-a Republike Srbije za 2013. godinu, govore da broj krivičnih dela iz ove oblasti takođe u porastu. U izveštaju MUP-a navodi se da je otkriveno 759 krivičnih dela visokotehnološkog kriminala, što je za 21% više u odnosu na 2012. godinu (624). Krivične prijave su podnete protiv ukupno 418 lica, dok u strukturi ovih krivičnih dela najviše je krivičnih dela falsifikovanja i zloupotrebe platnih kartica i to 511 ili 67% od ukupnog broja krivičnih dela visokotehnološkog kriminala, dok oko 12% čine krivična dela protiv intelektualne svojine i 3% krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka.

Na osnovu prethodnih podataka, može se zaključiti da broj podnetih krivičnih prijava, optužbi, kao i osuda za krivična dela protiv privrede u Republici Srbiji beleži porast za period od 2010-2014. godine. U pomenutom periodu, najveći procenat osuda se odnosio na krivična dela utaje poreza koje čini više od 20% svih osuda za krivična dela protiv privrede za sve posmatrane godine. Ovu činjenicu potkrepljuje i izveštaj Uprave za sprečavanje pranja novca, gde prijave koje su podnete od strane bankarskog sektora ukazuju da od ukupnog broja podnetih prijava, najveći deo ima elemente poreske utaje. Aktivnosti koje su najčešće od strane obveznika prijavljivane kao sumnjive su: poreska utaja, unos novca nepoznatog porekla u finansijski sistem naše države, falsifikovanje ličnih identifikacionih dokumenata, zloupotreba položaja odgovornih lica u pravnim licima, zatim sumnjive kupovine pravnih lica, sumnjiva upotreba odobrenih kredita od strane fizičkih lica, kao i finansiranje terorizma kroz humanitarne organizacije⁴¹⁹. Povećan je broj prijava

⁴¹⁸ prilagođeno prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za navedene periode (pristup: 03.06.2016.) [dostupno na: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=144>]

⁴¹⁹ Uprava za sprečavanje pranja novca. (2015). *Izveštaj o radu uprave za sprečavanje pranja novca za period od 1.1.2015-31.12.2015. godine*. (pristup: 05.06.2016.) [dostupno na: http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1580_godisnji-izvestaj-o-radu-za-2015-pdf-cyr.pdf]

koje se tiču falsifikovanja isprava i dokumentacije i ovaj metod je posebno pogodan za otvaranje takozvanih fantom firmi. Dalje, ističu se dela velikih gotovinskih uplata po osnovu pozajmice, avansnih uplata sa *offshore* kompanijama, dok je kod spoljne trgovine primetan uvoz i prodaja robe na crno gde se transakcije najviše vrše prema Kini.

Kada je reč o koruptivnim delima, pronevera predstavlja značajnu pretnju i beleži značajan porast u odnosu na prethodni period, što ukazuje da se zapravo radi o porastu ne običnog dela kriminaliteta u obliku krađe, već počinjenog od strane odgovornog lica privrednog subjekta, odnosno tzv. *profesionalne prevare* u privrednom društvu.

Takođe, primetno je da su prestupi u oblasti računovodstva najzastupljeniji prestupi sa preko 50% učešća u ukupnom broju osuda za pravna, kao i za odgovorna lica u periodu od 2010-2014. godine. Naime, ovo upućuje da pravna lica krše odredbe Zakona o računovodstvu čiji primeri mogu uključivati neuspostavljanje sistema računovodstvenih internih kontrola, nesastavljanja računovodstvenih isprava u skladu sa Zakonom, nevršenja provera pre unosa u poslovne knjige i drugih razloga definisanih u Zakonu, a koji utiču na kvalitet same računovodstvene prakse i njene zloupotrebe u različite svrhe.

Iskustva većine država u razvoju pokazuju da su nagle promene ekonomske strukture, takođe i doba velike nestabilnosti, a samim tim i porasta kriminaliteta. Još uveliko osetne posledice finansijske krize dodatno otežavaju poslovni ambijent u Republici Srbiji, te je nažalost za očekivati da će ekonomska situacija uticati i na stopu rasta kriminaliteta i u našoj državi, a posebno na oblast privrednog kriminaliteta.

S obzirom na to, da funkcije forenzičkih računovođa nisu samo ispitivanje prevara u finansijskim izveštajima, već i različitih vidova manipulacija sa porezima, organizovanim kriminalom, korupcijom, pranjem novca i raznim drugim prevarama, ali i zbog poznavanja zakonske regulative i propisa, smatramo da su njihova znanja i veštine od velikog značaja u ispitivanju da li postoji osnovana sumnja o određenoj prevari u privrednom društvu. Evidentno je da sam prikazani trend krivičnih dela koji je u porastu, uslovljava dalji razvoj i angažovanje forenzičkih računovođa, te smatramo potpuno opravdanim neophodnost njihovog uključivanja u istražne aktivnosti, posebno kada je reč o istragama privrednog kriminaliteta u Republici Srbiji. Finansijski forenzičari, kao osobe koje su zadužene u istragama privrednog kriminala, uz poznavanje prava i pravnih propisa mogu unaprediti proces optuženja kao i podizanja same optužnice. Na primer u 2014. godini, za krivična dela protiv privrede više od polovine podnetih krivičnih prijava bilo je odbačeno, od kojih je određeni deo odbačen upravo zbog nedostatka dokaza. Takođe, primetan je i određeni procenat odbačenih optužnica za dela privrednog

kriminaliteta, takođe zbog nedostatka dokaza. U tom smislu finansijski forenzičari svojim veštinama i poznavanjem različitih oblasti, potpomogli bi sam proces krivičnog postupka i u saradnji sa tužiocima u fazi istrage istu unapredili i pomogli u obezbeđivanju validnih dokaza za sudski postupak u svrsi suzbijanja privrednog kriminaliteta u Republici Srbiji.

V ULOGA REVIZIJE U PROCENI RIZIKA OD POSTOJANJA KRIMINALNIH RADNJI I PREVENCIJI NEPRAVILNOG ISKAZIVANJA REZULTATA KLIJENTA REVIZIJE

Iako same aktivnosti revizije nisu primarno opredeljenje istraživanju kriminalnih aktivnosti, njihova uloga jeste u razumevanju i proceni rizika od prevare unutar privrednog društva, kako bi obezbedila razumno uveravanje o materijalnoj ispravnosti finansijskih izveštaja. Ipak, kako bi se razumeo sam značaj revizije, ovaj deo biće posvećen ulozi koju revizija ima u otkrivanju prevara i kriminalnih aktivnosti unutar privrednog društva. Takođe, pošto privredno društvo može nekvalitetnim finansijskim izveštavanjem pribeći netačnom iskazivanju finansijskog rezultata, biće prikazani rezultati istraživanja na osnovu pregleda napomena revizorskih mišljenja za 100 akcionarskih društava čijim se akcijama trguje na berzi, kod kojih je revizor ukazao na da su svojim nekvalitetnim finansijskim izveštavanjem doprineli pogrešnom iskazivanju rezultata u tekućoj godini. U tom smislu, određeni finansijski pokazatelji iz finansijskih izveštaja mogli bi da ukažu na verovatnoću sklonosti određene kompanije da nekvalitetnim finansijskim izveštavanjem izvrši upravljanje rezultatom.

5.1 Revizija i korporativno upravljanje

U protekloj deceniji, različiti korporativni skandali i zloupotrebe u kojima su bili umešani najviši nivoi rukovodstva, uslovili su da se sve uzdrma poverenje javnosti u finansijsko izveštavanje, ali i da se poveća interesovanje upravo na sam proces korporativnog upravljanja. Odnos između akcionara i rukovodilaca u korporativnom upravljanju, uslovljen je konfliktom interesa, koji se javlja usled razdvajanja vlasništva i kontrole, različitih ciljeva akcionara i uprave kao i tzv. *informacione asimetrije*. Ova informaciona asimetrija se javlja zbog nejednakosti u kvantitetu, kao i kvalitetu informacija koje imaju različiti korisnici iz koje proističu dva problema: negativna selekcija i moralni hazard (zloupotreba). Negativna selekcija se javlja u slučajevima kada investitori ne raspolažu dovoljnim obimom i kvalitetom informacija, usled čega donose pogrešne poslovne odluke. Moralni hazard nastaje kada se već novac investira, gde se investitori suočavaju sa problemom da uprava neće poslovati u njihovom najboljem interesu, nego u sopstveno⁴²⁰. Ovi suprotstavljeni interesi, podstiču upravu i daju im mogućnost da maksimiziraju

⁴²⁰ Knežević, G. (2010). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str. 27

svoju korist na račun akcionara. Usled toga, struktura korporativnog upravljanja razvijala se kako bi pomogla ublažavanju tzv. “agencijskog problema”.

Stoga, u najjednostavnijem smislu, korporativno upravljanje predstavlja sistem po kom se upravlja i kontrolišu pravna lica. Korporativno upravljanje predstavlja proces i strukturu kroz koji su postavljeni ciljevi korporacije, sredstva za postizanje tih ciljeva, kao i sistemi nadgledanja. U to smislu, on čini skup prihvaćenih principa od strane menadžmenta o neotudivim pravima akcionara, kao pravih vlasnika korporacije i uloge menadžmenta, kao poverenika u ime akcionara.

Kako navodi Sifuna, korporativno upravljanje se još može definisati kao sistem prava i pristupa kojim se korporacije upravljaju i kontrolišu, sa naglaskom na unutrašnje i spoljašnje korporativne strukture, sa namerom praćenja rada uprave i samim tim ublažavanja agencijskog problema, koji mogu proistići iz nedela službenih lica unutar korporacije⁴²¹. Prema Bhasin-u, odgovornost, transparentnost, poštenje i obelodanjivanje su četiri stuba modernog regulatornog sistema korporativnog upravljanja⁴²².

Ipak, u proteklom periodu sve više jača svest da odgovorno korporativno upravljanje može imati značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji. Prema profesoru Zabihollah Rezaee, korporativno upravljanje se shvata kao mehanizam upravljanja, usmeravanja i praćenja poslova korporacija, u pravcu rasta vrednosti akcija. Takođe, autor smatra da su odbor direktora, komitet revizora, tim izvršnih direktora tj. rukovodstvo, interni revizori, eksterni revizori i državni organi najvažniji učesnici korporativnog upravljanja⁴²³. Obzirom da je njihova pojedinačna uloga veoma značajna u procesu samog upravljanja kompanijom, bliže će biti objašnjene i njihove odgovornosti. Međutim, po pitanju same odgovornosti učesnika u korporativnom upravljanju, ne može se naći unificirana struktura, jer se same strukture upravljanja razlikuju od države do države, odražavajući kulturne i pravne razlike, te se njihove odgovornosti razlikuju u zavisnosti od zakonskih obaveza u određenim pravnim sistemima.

Korporativno upravljanje se posmatra kao interakcija između učesnika u poslovima upravljanja (uprava), nadzora (odbor direktora ili komitet za reviziju), revizije (interni i eksterni revizori), kontrole (Komisija za HOV, regulatorna tela) i korisničke funkcije (investitori, kreditori i druge zainteresovane strane) u sistemu upravljanja⁴²⁴.

Odbor direktora treba da ima fiducijarnu⁴²⁵ odgovornost za sve akcionare u korporaciji. U smislu ispunjavanja svoje zakonske odgovornosti i zahteva, odbor direktora treba da 1) prati planove upravljanja, odluka i aktivnosti; 2) deluje kao nezavisni lider koji preuzima inicijativu da stvori vrednosti za akcionare; 3) uspostavlja smernice ili procedure za sopstveno funkcionisanje; 4) periodično se sastaje bez prisustva uprave kako bi procenio poslovanje i strategiju kompanije,

⁴²¹ Sifuna, A. P. (2012). Disclose or Abstain: The Prohibition of Insider Trading on Trial. *Journal of International Banking Law and Regulation*, 27(9). str.340-353

⁴²² Bhasin, M. (2013). Corporate Governance and Role of the Forensic Accountant: An Exploratory Study of an AsianCountry. *International Journal of Contemporary Business Studies*, 4 (7), str.28-59

⁴²³ Rezaee, Z. (2002). *Financial Statement Fraud- Prevention and Detection*. New York: John Wiley & Sons, Inc., str.118

⁴²⁴ *Ibid.* str. 118

⁴²⁵ *Fiducija je pravni ili etički odnos poverenja između dve ili više strana*

ali i rukovodstva; 5) proceni svoj rad kako bi se osiguralo da je odbor nezavisan, profesionalan i aktivan⁴²⁶.

Kada govorimo o korporativnom upravljanju u Republici Srbiji, nestanak dosadašnjeg upravnog odbora iz upravljačke strukture predviđen je novim Zakonom o privrednim društvima⁴²⁷, koji kao organe upravljanja navodi skupštinu, nadzorni odbor i jednog ili više direktora. Od 2012. godine, ukidanje upravnih odbora u svim privrednim društvima, imalo je za cilj jačanje direktorskih funkcija, uz njihovu povećanu krivičnu i materijalnu odgovornost.

Prema pomenutom Zakonu, privredno društvo trebalo bi da poseduje efikasan odbor direktora (u sistemu jednodomnog upravljanja), odnosno nadzorni odbor (u sistemu dvodomnog upravljanja) koji je odgovoran kolektivno za uspeh društva posmatrano dugoročno, uključujući i nadzor kao i definisanje poslovne strategije društva. Uvođenje nezavisnih članova u odbor direktora, odnosno nadzorni odbor, ima pozitivan uticaj na usresređenost odbora direktora, odnosno nadzornog odbora na društveni interes. Članovi odbora direktora, odnosno nadzornog odbora, među sobom biraju predsednika, a sa druge strane odbor direktora, odnosno nadzorni odbor sprovodi nadzor i procenu učinaka izvršnih direktora.

Što se tiče nadležnosti i odgovornosti, prema čl. 398 pomenutog Zakona, odbor direktora između ostalog, utvrđuje ciljeve poslovanja i poslovnu strategiju društva, sprovodi unutrašnji nadzor nad poslovnim aktivnostima društva, uspostavlja računovodstvene politike društva i politike upravljanja rizicima, odgovara za tačnost finansijskih izveštaja poslovnih knjiga društva, vrši sazivanje sednice skupštine, utvrđuje predlog dnevnog reda sa predlozima odluka i izvršava odluke skupštine; Prema čl. 400 pomenutog Zakona, u slučaju da društvo poseduje odbor direktora, direktori biraju jednog od direktora za predsednika odbora.

Na svakoj godišnjoj skupštini akcionara, odbor direktora je dužan da preda kompletan izveštaj akcionarima o stanju i poslovima društva, posebno izveštaj o njegovom finansijskom stanju. Skupština akcionara zatim odlučuje o usvajanju finansijskih izveštaja, izveštaja odbora direktora, odnosno nadzornog odbora, izveštaja revizora, ukoliko postoji, u vezi sa finansijskim izveštajima, politici naknada i nagradama članovima odbora kao i izboru i razrešenju članova odbora direktora⁴²⁸.

Obazriv i efikasan odbor direktora može igrati važnu ulogu sprečavanja, otkrivanja, i pojave lažnog finansijskog izveštavanja. Teoretičar korporativnog upravljanja Adrian Cadbury, smatra da je glavna odgovornost u sprečavanju i detektovanju kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima i ostalim nezakonitim postupcima upravo na odboru direktora, kao delu njegove fiducijarne odgovornosti za zaštitu imovine pravnog lica⁴²⁹. O odgovornosti odbora direktora govori i Cindy Fornelli, izvršni direktor Centra za kvalitet revizije (Center for Audit Quality-CAQ), koja smatra da odbor direktora ima izuzetno važnu ulogu, kao i odgovornost u prevenciji i otkrivanju lažnog finansijskog izveštavanja. Ona navodi, da kako odbor direktora nadgleda sve ostale članove, ono

⁴²⁶ Rezaee, Z. *op.cit.*, str. str. 144

⁴²⁷ „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015

⁴²⁸ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015,

⁴²⁹ Cadbury, A. (1992). *The Financial Aspects of Corporate Governance*. London: The Committee on the Financial Aspects of Corporate Governance and Gee and Co. Ltd., str.39

što se naziva lancem finansijskog izveštavanja (*Financial reporting supply chain*) – od menadžmenta, internog revizora i eksternog revizora, komiteta za reviziju – odbor direktora je neophodno staviti u centar svih tih odnosa⁴³⁰.

Ipak, kako odgovornosti lica zaduženih za upravljanje i rukovodstva mogu biti različite u različitim državama, postoji problem u jasnom definisanju pitanja razdvajanja odgovornosti za kriminalne radnje između odbora direktora i vrhovnog rukovodstva (predsednika i članova izvršnog odbora).

Lažno finansijsko izveštavanje može biti posledica toga što uprava (menadžment) deluje samostalno u svom interesu i sačinjava obmanjujuće finansijske izveštaje, gde je odbor direktora imao propuste u praćenju aktivnosti njihovog upravljanja, nadgledanja strukture internih kontrola i procesa finansijskog izveštavanja, a samim tim i propuste u sprečavanju i otkrivanju lažnog finansijskog izveštavanja⁴³¹. Kako navodi Petković, odbor direktora sa stanovišta pojave kriminalne radnje u finansijskim izveštajima, odgovoran je za brižljiv odabir, nadzor, podsticanje i usmeravanje rukovodstva, koje je obavezno da značajan deo svojih aktivnosti usmeri u pravcu sprečavanja, otkrivanja i ispravljanja kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima. Izvršni odbor kao najviši nivo rukovodstva pravnog lica, preko dodeljene vlasti od odbora direktora, ima visok stepen odgovornosti za rukovođenje kompanijom i sačinjavanje finansijskih izveštaja, koji će biti lišeni materijalno značajnih grešaka nastalih usled kriminalne radnje. Stoga prema *MSR 200 – Globalni ciljevi nezavisnog revizora i sprovođenje revizije u skladu sa MSR*, odgovornosti rukovodstva pravnog lica za sprečavanje kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima proizilazi iz osnovnih obaveza i odgovornosti koje se tiču pripreme i objavljivanja finansijskih izveštaja i one obuhvataju: osmišljavanje, primenu i održavanje interne kontrole, relevantne za pripremu i prezentovanje finansijskih izveštaja u kojima nema materijalnih grešaka, nastalih usled prevare ili previda, izbor i primenu odgovarajućih računovodstvenih politika, kao i vršenje računovodstvenih procena koje su opravdane u datim okolnostima⁴³².

Kako je prema *MSR 200* revizor odgovoran za izražavanje mišljenja o finansijskim izveštajima, za sastavljanje i prezentaciju u skladu sa primenjenim okvirom finansijskog izveštavanja odgovorno je rukovodstvo, stoga je rukovodstvo pravnog lica upravo i najodgovornije za primeren, blagovremen, pouzdan i zakonit proces finansijskog izveštavanja pravnog lica⁴³³. MSR u tom smislu, obavezuju revizora da od rukovodstva, pribavi izjavu u pisanom obliku u kojoj se navodi da je rukovodstvo prihvatilo odgovornosti za kreiranje i primenu sistema interne kontrole koje su osmišljene da spreče i otkriju kriminalne radnje. Stoga se može zaključiti da je rukovodstvo kao akter u korporativnom upravljanju, neposredno najodgovorniji za otkrivanje kao i sprečavanje kriminalnih radnji u finansijskim izveštajima.

⁴³⁰ Financial Executive magazine. (2014). *A Discussion With the Anti-Fraud Collaboration*. (pristup: 10.11.2014) [dostupno na: http://www.financialexecutives.org/KenticoCMS/Financial-Executive-Magazine/2014_02/A-discussion-With-the-Anti_Fraud-Collaboration.aspx#axzz3KmZ7FTpQ]

⁴³¹ Rezaee, Z. *op.cit.*, str.144

⁴³² Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.* str.40

⁴³³ Petković, A. *op.cit.*, str. 54

Istraživanja različitih autora, pokazala su da viši procenat učešća spoljnih članova u odboru direktora povećava njegovu uspešnost u praćenju odluka, kao i otkrivanju kriminalnih radnji. Naime, istraživanja pokazuju da prevaga rukovodstva pravnog lica, a posebno izvršnih direktora u svojstvu članova odbora direktora, može voditi ka sprezi i zloupotrebi poverenja akcionara kroz činjenje kriminalnih radnji⁴³⁴. Zabihollah Rezaee naglašava da u cilju jačanja odbora direktora da spreči ili otkrije kriminalne radnje, potrebno je uključiti i ličnosti koje nisu članovi izvršnog odbora pravnog lica ili visoki rukovodioci o čijem problemu govore i Faber i Persons u svojim istraživanjima⁴³⁵. Neizvršni (*non-executive*) direktor ili spoljni direktor je član odbora direktora kompanije koji nije deo grupe izvršnih rukovodilaca, nije zaposlen u kompaniji niti je sa njom povezan na bilo koji drugi način. U našem Zakonu o privrednim društvima propisano je da javno akcionarsko društvo mora imati neizvršne direktore, čiji broj mora biti veći od broja izvršnih direktora⁴³⁶. Neizvršni direktori vrše nadzor nad radom izvršnih direktora, predlažu strategiju poslovanja društva, ali i vrše nadzor njegovog izvršavanja.

Pored odbora direktora i izvršnog odbora značajnu ulogu u korporativnom upravljanju ima komisija za reviziju kao interno nadzorno telo kompanije. Odbor direktora javnog akcionarskog društva, ima obavezu da oformi komisiju za reviziju, a društvo svojim aktima vrši uređivanje sprovođenja i organizaciju rada unutrašnjeg nadzora poslovanja. Prema našem zakonodavstvu u javnim akcionarskim društvima, najmanje jedna osoba nadležna za unutrašnji nadzor poslovanja obavezno mora da ispuni uslove propisane za internog revizora u skladu sa zakonom kojim se uređuje računovodstvo i revizija⁴³⁷. Osoba mora da bude zaposlena u društvu i mora obavljati isključivo poslove unutrašnjeg nadzora, a takođe ne može obavljati funkciju direktora niti člana nadzornog odbora u slučaju kada je upravljanje društvom jednodomno, a imenuje ga odbor direktora, odnosno nadzorni odbor ukoliko je upravljanje društvom dvodomno, na predlog komisije za reviziju⁴³⁸. Ovo telo ima za cilj nadgledanja računovodstvenog procesa finansijskog izveštavanja, procesa finansijskog izveštavanja, kao i postupka revizije finansijskih izveštaja⁴³⁹. Odbor direktora se pomoću komiteta za reviziju, treba da uveri da finansijski izveštaji i druga objavljivanja pripremljena od strane rukovodstva, akcionarima tačno predstavljaju finansijsko stanje korporacije i rezultate poslovanja i da oni to čine na razumljiv način.

Pre svega, Komisija za reviziju, priprema, predlaže i proverava sprovođenje računovodstvenih politika i politika upravljanja rizicima, a pored toga i sledeće:⁴⁴⁰

⁴³⁴ Fama, E. (1980). Agency Problems and Theory of the Firm. *The journal of political economy*, 26(2), 288-307; Williamson, O. (1983). Organization Form, Residual Claimants, and Corporate Control. *The Journal of Law & Economics*, 26(2), str. 351-366.

⁴³⁵ Faber, D. (2005). Restoring Trust after Fraud: Does Corporate Governance Matter? *The Accounting Review*, 80(2), str. 539-561.; Persons, O. (2006). Corporate Governance and Non-Financial Reporting Fraud. *Journal of Business & Economic Studies*, 12(1), str. 27-39.

⁴³⁶ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015, čl. 387

⁴³⁷ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015, čl. 451

⁴³⁸ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015, čl. 451

⁴³⁹ US Securities and Exchange Commission. (2002). *Sarbanes-Oxley Act*. (pristup: 07.10.2015) [dostupno na: www.sec.gov/about/laws/soa2002.pdf]

⁴⁴⁰ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS”, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon i 5/2015, čl.411

- daje predlog odboru direktora za imenovanje i razrešenje lica nadležnih za obavljanje funkcije unutrašnjeg nadzora u društvu;
- vrši nadzor nad radom unutrašnjeg nadzora u društvu;
- ispituje primenu računovodstvenih standarda tokom pripreme finansijskih izveštaja i vrši ocenu sadržine finansijskih izveštaja;
- ispituje ispunjenost uslova za izradu konsolidovanih finansijskih izveštaja društva;
- sprovodi postupak izbora revizora društva i predlaže kandidata za revizora društva, sa mišljenjem o njegovoj stručnosti i nezavisnosti u odnosu na društvo;
- daje mišljenje o predlogu ugovora sa revizorom društva i kada je potrebno daje obrazloženi predlog za otkaz ugovora sa revizorom društva;
- vrši nadzor nad postupkom revizije, podrazumevajući i određivanje ključnih pitanja koja treba da budu predmet revizije i proveru nezavisnosti i objektivnosti revizora;
- obavlja i druge poslove iz domena revizije koje joj poveri odbor direktora.

Komisija za reviziju odboru direktora vrši sastavljanje i podnošenje izveštaja o prethodno nabrojanim pitanjima najmanje jednom godišnje, ili u kraćim vremenskim intervalima u slučajevima kada je statutom ili odlukom odbora direktora tako određeno.

U javnom akcionarskom društvu, neizvršni direktori moraju činiti većinu članova u komisiji za reviziju, komisiji za imenovanja i komisiji za naknade. Takođe, neophodno je da predsednik komisije za reviziju bude nezavisni direktor, dok najmanje jedan član komisije za reviziju mora biti osoba koja jeste ovlašćeni revizor u skladu sa Zakonom kojim se uređuje računovodstvo i revizija ili koja poseduje adekvatna znanja i radno iskustvo u oblasti računovodstva i finansija, a koje je nezavisno od društva. Stoga, osoba koja je zaposlena ili na neki drugi način angažovana u pravnom licu koje vrši reviziju finansijskih izveštaja društva, ne može biti član komisije za reviziju

⁴⁴¹

Mnogi autori smatraju da odbor za reviziju predstavlja značajnu funkciju kada je reč o pouzdanosti finansijskog izveštavanja, te vlada i uverenje da svaka kompanija čijim se akcijama trguje na berzi mora imati odbor za reviziju sastavljen od najmanje tri osobe koje su istovremeno i neizvršni članovi upravnog odbora. Stoga odbor za reviziju u savremenim tržišnim privredama jeste obavezan da na godišnjim i vanrednim sednicama skupština podnese izveštaj akcionarima o ispunjavanju svojih odgovornosti u pogledu: nadgledanja procesa finansijskog izveštavanja, nadzora u odabiru računovodstvenih politika i principa, praćenja internih kontrola, obezbeđenja otvorene razmene mišljenja između rukovodstva, internih revizora, eksternih revizora, i komiteta za reviziju kao i imenovanja i nadgledanja rada revizora. U pogledu otkrivanja i sprečavanja kriminalnih radnji, komisija za reviziju ovo može činiti kroz nadzor rukovodstva nad primenom kodeksa etičkog ponašanja, kao i internih kontrola, otvorenu razmenu mišljenja sa internim i eksternim revizorima, kao i podsticanjem rukovodstva da usvoji postupke koji zaposlenima

⁴⁴¹ Zakon o privrednim društvima, „Sl. glasnik RS“, br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon, čl.410

omogućavaju da javno ili tajno prijave moguće nezakovitosti ili kršenja kodeksa etičkog ponašanja⁴⁴².

Ipak, da bi komisija za reviziju bila uspešna u otkrivanju kriminalnih radnji neophodno je da pre svega bude nezavisna, da ulogu nadzora finansijskog izveštavanja i interne kontrole obavlja sa dužnom profesionalnom pažnjom, da poseduje primerena sredstva i ovlašćenja za rad, kao i da u svom odboru poseduje stručne i kompetentne članove. Kako ovo rukovodeće telo ima zadatak da nadgleda revizijske i kontrolne funkcije organizacije, neophodno je da postoji snažna povezanost sa internom revizijom koja je od fundamentalnog značaja za obe strane, kako bi ispunile svoje odgovornosti. Upravo zbog jedinstvene pozicije internih revizora u organizaciji, oni predstavljaju značajnu pomoć članova komisija za reviziju iz razloga što im pružaju objektivne garancije koje se odnose na rukovođenje, upravljanje rizikom kao i kontrolu⁴⁴³.

Interna revizija kao relativno nezavisna ocena funkcije, osnovana je u svrhu ispitivanja i procene aktivnosti kompanije kako bi se utvrdilo da li su: finansijske i operativne informacije precizne i pouzdane, rizici organizacije identifikovani i minimizirani, ispoštovane eksterne regulative i prihvatljive interne politike i procedure, prihvaćeni zadovoljavajući operativni kriterijumi, izvori korišćeni ekonomično i uspešno, kao i uspešno postignuti ciljevi organizacije⁴⁴⁴. Zbog svoje svestrane uloge, može se reći da interna revizija predstavlja kamen temeljac korporativnog upravljanja, zajedno sa odborom direktora, rukovodstva kao i nezavisnih revizora, jer kroz posvećenost integritetu i odgovornosti, interna revizija dodaje vrednost organizaciji kao nezavisni izvor objektivnog saveta. Internog revizora kod akcionarskog društva takođe bira odbor direktora, a pravna lica čijim se akcijama trguje na berzi jesu u obavezi da imaju uspešnu i nezavisnu funkciju interne revizije. Ipak, iako je uloga internih revizora drugačija od eksternih revizora, ove dve funkcije bi trebalo da se prožimaju, kako bi postojala međusobna razmena mišljenja i bliska radna povezanost među njima, koja bi trebalo da bude osigurana od strane odbora direktora.

Takođe, na realnije i potpunije finansijsko izveštavanje utiče i sistem interne kontrole, koje kroz specifične postupke i procedure pomaže organizaciji u postizanju njenih ciljeva. Prema COSO, interna kontrola predstavlja proces koji uspostavljen od strane uprave i drugog osoblja kako bi se obezbedilo razumno uverenje o efikasnosti i uspešnosti poslovanja, pouzdanosti finansijskog izveštavanja, saglasnosti sa postojećim zakonima i propisima i zaštiti imovine od neovlašćenog prisvajanja korišćenja i otuđenja. Na ovaj način njihova međusobna usklađenost kao i sastanci između komisije za reviziju i sektora interne kontrole mogu poboljšati kvalitet samog finansijskog izveštavanja i smanjiti verovatnoću pojave kriminalne radnje što predstavlja važan osnov u njegovom sprečavanju.

⁴⁴² Petković, A. *op.cit.*, str. 62

⁴⁴³ Stanišić, M. (2014). *Odnos između interne revizije i odbora za reviziju*. Univerzitet Singidunum. (pristup: 02.10.2014) [dostupno na: <http://predmet.singidunum.ac.rs/mod/folder/view.php?id=3518>]

⁴⁴⁴ Stanišić, M. (2008). *Revizija*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.63

Faber je u svojom istraživanju, koje je uključilo 87 kompanija, u kojima su od strane Komisije za HOV otkrivene kriminalne aktivnosti u smislu manipulisanja finansijskim izveštajima, ispitivao povezanost kredibiliteta sistema finansijskog izveštavanja i kvaliteta mehanizama upravljanja korporacijom. Istraživanje je pokazalo da kompanije u kojima su počinjene kriminalne radnje imaju manji broj i procenat spoljnih (nezavisnih) članova odbora, manje učestale sastanke odbora za reviziju, manje finansijskih stručnjaka u odboru za reviziju, kao i manji procenat vršenja revizije od strane „velike četvorke“, kao i veći procenat direktora koji su takođe predsednici odbora i direktori. Međutim, rezultati takođe ukazuju da kompanije koje preuzimaju mere za poboljšanje upravljanja, imaju superiorne performanse cena akcija. Ovo sugerise da investitori ipak imaju pozitivnu reakciju na poboljšanja korporativnog upravljanja⁴⁴⁵.

Persons, je u svojoj studiji koja je obuhvatila 83 kompanije, čijim se akcijama javno trguje na berzi, istraživao karakteristike korporativnog upravljanja koji mogu potencijalno smanjiti verovatnoću prevara, a koje se ne odnose samo na prevare u finansijskom izveštavanju, već i prevare protiv kupaca, državnih organa tj. vlade i kršenja različitih propisa. Rezultati istraživanja pokazuju da je verovatnoća pojave ovih vidova prevare niža, ukoliko odbor direktora ima veći udeo spoljnih nezavisnih direktora, predsednik odbora direktora i izvršni direktor nisu ista osoba, kada se odbor direktora sastoji iz manje članova, kao i kada je profitabilnost kompanije viša. Rezultati takođe pokazuju da kraći mandat izvršnih direktora u okviru odbora direktora i obelodanjivanje etičkih standarda jesu povezani sa verovatnoćom prevare⁴⁴⁶. Prihvatljivo objašnjenje prethodno pomenutog jeste da osobe sa dugim mandatom direktora imaju niži stepen motivacije da počine prevaru, jer već imaju dobro uspostavljenu reputaciju, dok proklamovani etički standardi nisu garancija da se isti primenjuju u samoj kompaniji.

Iako je računovodstvena profesija imala snažan fokus na internoj kontroli, poslovni neuspesi ipak su poljuljali kredibilitet samih revizora u njihovu kontrolnu funkciju. Brief i drugi, su u istraživanju sprovedenom na računovođama, otkrili da je 87% ispitanika bilo voljno da učestvuje u pogrešnom prikazivanju finansijskih izveštaja, barem u jednom od sedam etičkih dilema koje se tiču finansijskog izveštavanja⁴⁴⁷. Sa etičke dimenzije, na osnovnom nivou, ključ pitanja korporativnog upravljanja podrazumeva pitanja koja se tiču odnosa i građenja poverenja, kako unutar tako i van organizacije. Dok neki neuspesi jesu posledica lažnih računovodstva i drugih nezakonitih praksi, mnogi od kompanija su sprovodili rizično korporativno upravljanje, kao što su sukobi interesa, neiskusni direktori, preterano unosne naknade, ili nejednako pravo glasa. Stoga, ono što je nastojanje, jeste novi model korporacije u kojoj će se korporativna kultura promeniti na način koji stavlja veći naglasak na integritet i poverenje. Takve promene bi uključivale pomoć smanjenju isključivo ofanzivnog fokusa na „vrednost za akcionare“ koji meri učinak isključivo na osnovu cena akcija; povećanje značaja interesa zaposlenih, kupaca i njihove zajednice; ponovnu procenu zarada rukovodstva kako bi se stvorio osećaj pravičnosti; „resetovanje“ očekivanja, tako

⁴⁴⁵ Faber, D. *op.cit.*

⁴⁴⁶ Persons, O. *op.cit.*

⁴⁴⁷ Brief, A., Dukerich, J., Brown, P., & Brett, J. (1996). What's wrong with the Treadway Commission Report? *Journal of Business Ethics*, 2(15), 183-192.

da investitori budu realniji o prinosu kompanija koje legitimno i dosledno mogu da ostvare rezultate u visoko konkurentnim tržištima⁴⁴⁸.

5.2 Revizija i etički aspekti izveštavanja

Kultura poštenja i etičkog ponašanja, zasnovana na čvrstim osnovnim vrednostima, treba da bude podržavana i demonstrirana od strane lica zaduženih za upravljanje i rukovodstva, čime se obezbeđuje razumevanje zaposlenih o načinu poslovanja pravnog lica. Kreiranje kulture poštenja i etičkog ponašanja uključuje: uspostavljanje odgovarajuće atmosfere, kreiranje pozitivnog radnog okruženja, zapošljavanje, obuku i unapređivanje odgovarajućih kadrova; zahtev za periodičnom potvrdom zaposlenih o razumevanju njihove odgovornosti i preduzimanje odgovarajućih akcija kao odgovor na izvršenu ili očekivanu kriminalnu radnju.

Kada se kompanije ponašaju neetički, oni se ponašaju na načine koji imaju štetan uticaj na druge, kao i na načine koji su moralno neprihvatljivi za širu zajednicu. To može biti veoma opasno, jer se korporativna moć i uticaj povećavaju kako korporacije postaju veće, a raste i želja za ostvarenjem profita koji se neretko ostvaruje na različite neetičke načine.

U tom smislu, poslovna etika bavi se ispitivanjem moralnih načela, na osnovu kojih možemo proceniti poslovanje nekog privrednog društva u vezi sa njihovim uticajem koje ima na ljude i okolinu. Kada se govori o etičkim problemima koji se mogu javiti u okviru organizacije, Trevino i Nelson navode 4 osnovne kategorije: ⁴⁴⁹

- Problemi sa ljudskim resursima: odnosi se na nejednak tretman trenutnih i budućih zaposlenih. Neetičko ponašanje ovde uključuje tretiranje ljudi na različite načine u zavisnosti od njihovog pola, seksualne opredeljenosti, rase, religije, etničke pripadnosti, itd;
- Etički problemi koji proizilaze iz konflikta interesa, kada određene osobe ili organizacije imaju poseban tretman zbog ličnih veza sa onima koji odlučuju. Kompanija može dobiti unosan ugovor, na primer, jer je menadžment podmićen, a ne zbog kvaliteta ponude na osnovu kog je zaključen ugovor;
- Uključuje poverenje kupca. Korporacije ponekad mogu poslovati na način koji pokazuje manjak poštovanja prema kupcima ili čak nedostatak zabrinutosti za javnost. Primeri uključuju reklamiranja u kojima se govori neistina, ili prikriva istina o određenim proizvodima ili uslugama, prodaji proizvoda, kao što su lekovi npr. gde kompanija prikriva negativne podatke o sigurnosti ili efikasnosti;

⁴⁴⁸ Arjoon, S. (2005). Corporate Governance: An Ethical Perspective. *Journal of Business Ethics*, 61, str. 343-352.

⁴⁴⁹ Trevino, L. K., & Nelson, K. A. (2004). *Managing Business Ethics: Straight Talk About How to Do It Right*. New York: Wiley&Sons., str.114-136

- Postoje etički problem koji se tiču resursa kompanije korišćeni od strane zaposlenih, koji na primer, koriste privatne telefonske pozive na poslu, dostavljaju lažne tvrdnje o troškovima itd.

Korporacije su ustanovile da je etički kodeks veoma bitan za sve interesne grupe, još više ukoliko je usvojen i ukoliko se isti primenjuje. Stoga se smatra da je primena etičkih principa i politike jedan od najvećih izazova u oblasti etike. Etički principi predstavljaju pisani dokument koji eksplicitno naglašava šta je prihvaćeno, a šta neprihvaćeno ponašanje za sve zaposlene u okviru jedne organizacije. U okviru njega, navode se društvene vrednosti, institucionalni, lični kao i organizacioni faktori koji utvrđuju etičke standarde. Takođe, etički programi unutar kompanije trebalo bi da pospeše znanje svih zaposlenih o etičkim vrednostima, razviju veštine kako bi se razvila snažna etička klima i obezbede adekvatne etičke odluke od strane zaposlenih. Različite kompanije koje su uspostavile etičke programe smatraju da se na taj način⁴⁵⁰:

- Izbegava mogućnost bankrotstva, kazni, tužbi kao i krivičnih prijava;
- Štiti i jača prodaja, imidž, kao i reputacija;
- Štite kompanije, posebno u vreme krize i tranzicije;
- Jača lojalnost i predanost zaposlenih;
- Izbegavaju rigidne regulacije od strane države;
- Izbegava gubitak posla;
- Ograničava osetljivost na bojkote i pritiske aktivista;
- Uživa veći pristup kapitalu.

U istraživanju sprovedenom u avgustu i septembru 2002. godine, neposredno posle usvajanja SOX-a, 44% od 291 ispitanih izvršnih direktora su izjavili da njihove kompanije nisu imale proklamovane etičke principe⁴⁵¹. Studija iz 2006. godine Međunarodnog udruženja poslovne komunikacije (*International Association of Business Communications*), sugerise da formalni trening programa etike nedostaje u većini kompanija. Studija je uključila više od 1.800 eksperata iz oblasti komunikacije iz celog sveta kako bi izneli iskustva etičke klime u svojim organizacijama. Od ukupnog broja ispitanika, 65% je odgovorilo u okviru svoje kompanije nikad nije prisustvovalo formalnoj obuci u oblasti etike. Oni su naveli da u većini slučajeva, etika je obično bivala pomenuta na prvom radnom danu i onda zatim ignorisana u okviru organizacije. Zanimljivo je da su ti isti ispitanici izjavili da oni često igraju ulogu savetnika po pitanju etičkih vrednosti menadžera u svojim organizacijama.

Iako, istraživanje iz 2013. koje je sproveo *National Business Ethics Survey* govori da procenat zaposlenih koji su izjavili da su primetili neetičko ponašanje na poslu (41%) beleži pad

⁴⁵⁰ Stanwick, P. A., & Stanwick, S. D. (2009). *Understanding Business Ethics*. New Jersey: Pearson Prentice Hall., str.203

⁴⁵¹ Myers, R. (2003). Ensuring Ethical Effectiveness. *Journal of Accountancy*, 195(2), str. 28-33.

u odnosu na prethodne godine, ono što je zabrinjavajuće jeste što je relativno visok procenat prekršaja izvršen od strane menadžera - istih onih osoba koji bi trebalo da daju dobar primer etičkog ponašanja i uvere se da zaposleni poštuju pravila kompanije. Zaposleni su prijavili da je u 60% prekršaja, uključen neko sa rukovodećeg položaja iz nadzornog nivoa do najvišeg rukovodstva. Skoro četvrtina, oko 24% od posmatranih nedela, uključuju visoke rukovodioce. Ono što je zabrinjavajuće jeste da su zaposleni izjavili da se oko 26 % prekršaja odvija trenutno u njihovoj organizaciji. Takođe, osвета uprave protiv zaposlenih, koji su prijavili zloupotrebu u poslovanju, predstavlja i dalje široko rasprostranjen problem. Na ovaj način demotiviše se sam proces izveštavanja o neetičkom ponašanju i otežava proces identifikacije i prevencije istog⁴⁵².

Ipak, formalno postojanje etičkog kodeksa u privrednom društvu ga ne čini etičnim ili neetičnim. Ono što jeste bitno, jeste implementacija etičkih normi u smislu podržavanja adekvatnog sistema vrednosti, kao i sprovođenje etičke revizije. Etička revizija se može definisati kao regularna i razumna procena usklađenosti etičkih politika i procedura unutar kompanije koja će pomoći organizaciji da prepozna rizike koji se tiču sumnjivih aktivnosti i koristi se kao alatka od strane uprave kako bi ustanovila da li se primenjuje etički kodeks. Ovo uključuje ispitivanje zaposlenih da li su u okviru organizacije primetili određene neetičke aktivnosti⁴⁵³. Recimo, proces uzbunjivanja kao proces u kome zaposleni informiše drugu odgovornu osobu u kompaniji o potencijalnom neetičkom ponašanju. U 2005. godini, protiv Eisenhower Medical centra, podignuta je tužba u kojoj se navodi da je ovaj medicinski centar lažno predstavljao mnogo veće iznose različitih zdravstveno osiguravajućih programa od strane vlade u periodu od 1900. do 1998. godine. Jedan od zaposlenih je podneo tužbu uzbunjivača, a ova kompanija je morala platiti 8 miliona dolara vladi. Različite kompanije stoga usvajaju politike o procedurama uzbunjivača kao što su forumi, web sajtovi, direktne telefonske linije za ovu namenu itd.

U poslednjoj deceniji, finansijsko izveštavanje je postalo predmet interesovanja ukupne javnosti. Ono što jesu očekivanja od računovodstvene profesije, jesu obavljanje dužnosti uz pridržavanje profesionalnih standarda, jer će sa druge strane nekvalitetno finansijsko izveštavanje doprineti donošenju pogrešnih investicionih, kao i drugih finansijskih odluka. S obzirom na to da je veoma teško obezbediti precizna pravila u apsolutno svim situacijama u praksi, pored napora u smislu unapređenja profesionalne i zakonske regulative, kvaliteta korporativnog upravljanja i nezavisnih javnih tela, kvalitet finansijskog izveštavanja uključuje i poštovanje visokih etičkih zahteva⁴⁵⁴.

Računovodstvena profesija je utvrdila Etički kodeks za profesionalne računovođe koje je izradio IFAC-ov Odbor za međunarodne standarde etike za računovođe (*International Ethics Standard Board for Accountants- IESBA*) i služi kao osnova koje razvijaju i primenjuju organizacije koje su njegove članice.

⁴⁵² Ethics Resource Center. (2013). *National Business Ethics Survey*. Arlington: Ethics Resource Center. (pristup: 10.09.2013.) [dostupno na: <https://www.ethics.org/eci/research/eci-research/nbes/nbes-reports/nbes-2013>]

⁴⁵³ Stanwick, P. A., & Stanwick, S. D. *op.cit.*, str.213

⁴⁵⁴ Malinić, D. *op.cit*

Prema Etičkom kodeksu za profesionalne računovođe, od profesionalnog računovođe se zahteva da poštuje sledeće osnovne principe:

- integritet u okviru kog se zahteva časno postupanje, fer ponašanje i iskrenost;
- objektivnost u okviru kog se naglašava nepristrasnost i profesionalno poslovno prosuđivanje;
- profesionalna osposobljenost i dužna pažnja pod kojom se podrazumeva unapređenje stručnih znanja kao i posvećenosti i pažnja pri pružanju usluga klijentima;
- poverljivost u smislu uzdržavanja obelodanjivanja poverljivih informacija i njihovog korišćenja za sticanje ličnih ili koristi za treća lica;
- profesionalno ponašanje koje se odnosi na poštovanje zakonske i profesionalne regulative i izbegavanje svih aktivnosti koje bi mogle da diskredituju profesiju.

U okviru Zakona o reviziji⁴⁵⁵ zakonska revizija obavlja se u skladu sa Kodeksom profesionalne etike revizora. Kodeks profesionalne etike revizora je Kodeks etike za profesionalne računovođe⁴⁵⁶ (*IFAC Code of Ethics for Professional Accountants*), na osnovu kojeg Komora donosi svoj Kodeks ili odlučuje da primenjuje direktno Kodeks etike za profesionalne računovođe IFAC-a;

Od revizora se zahteva da prepozna pretnje od mogućeg narušavanja pomenutih principa kao i da primeni mere zaštite u slučajevima kada takve postoje takve pretnje kako bi se obezbedilo poštovanje osnovnih principa. Eksterni revizori sve više suočavaju sa etičkim izazovima, dok etičke procene imaju direktan uticaj na ugled i rad revizora. Nezavisnost kod eksternih revizora jeste najznačajnija u razmatranju pouzdanosti računovodstvenih informacija⁴⁵⁷. Kako bi eksterni revizori pokazali da izvršavaju različite vrste zadataka od različitih oblika uveravanja i nadziranja do nezavisne revizije, nezavisnost u vršenju ovih aktivnosti postaje fundamentalno sredstvo računovodstvene profesije. Korporativni finansijski neuspesi prethodnih godina promenili su stavove regulatornih tela o samoj nezavisnosti revizora, kroz redefinisanja uloge revizora i vrsta usluga koje oni pružaju.

Kada se govori o etičkoj odgovornosti, a s obzirom da su revizorski izveštaji od javnog interesa za sve stejkholdere, revizori se mogu naći u okolnostima koje mogu dovesti do sukoba interesa sa unutrašnjim i spoljnim zahtevima pravnog lica, gde prema Petkoviću postoji nekoliko glavnih opasnosti:⁴⁵⁸

- Uticajni rukovodilac direktor ili partner vrši na revizora određeni pritisak;
- Može se zahtevati od revizora da deluje suprotno od profesionalnih standarda;
- Podeljena odanost prema rukovodiocu i zahtevima profesionalnih standarda ponašanja;

⁴⁵⁵ "Sl. glasnik RS", br. 62/2013

⁴⁵⁶ *Ovde se misli i na revizore i na računovođe*

⁴⁵⁷ Soltani, B., *op.cit*

⁴⁵⁸ Petković, *op.cit.*, str.73

- Objavljivanje informacija koje vode na pogrešne zaključke.

Ipak, finansijsko izveštavanje nije apsolutno objektivan proces, iz razloga što dozvoljava korišćenje subjektivnog prosuđivanja kada je reč o vrednovanju određenih bilansnih pozicija kao što su procena vrednosti imovine, obaveza, kapitala, prihoda i rashoda. Pri tom, mogu postojati zakonom dozvoljena objašnjenja za različita rešenja, ali i fleksibilnosti koje ostavljaju profesionalna i zakonska regulativa, što može uticati na kvalitet oblikovanja finansijskih izveštaja. Usled ostavljenog prostora za prosuđivanja koje dozvoljava računovodstvena regulativa, računovodstvo stoga i predstavlja jednu od etički najzahtevnijih profesija.

Ipak, kako je izuzetno teško uspostaviti pravila koja će biti primenljiva u svim poslovnim situacijama otuda, zbog toga i postoje određeni izbori među različitim računovodstvenim rešenjima. Kao što navodi Malinić, nije samo dovoljno poštovati profesionalnu i zakonsku regulativu kako bi se garantovalo kvalitetom finansijskog izveštavanja, već je neophodna primena etičkog ponašanja kako bi se obezbedio željeni kvalitet. Iz tog razloga, pored ostalog, najvažnije za investitore je možda naglasiti da kvalitetno izveštavanje treba da obezbedi: 1) potpuno i pošteno predstavljanje ekonomskih performansi, finansijske pozicije i rizika kojima je privredno društvo izloženo, i 2) relevantne informacije za prognoze očekivanih dobitaka i novčanih tokova u narednim periodima⁴⁵⁹.

Etika u računovodstvu predstavlja skup široko prihvaćenih moralnih normi i vrednosti koje se koriste kao smernice profesionalnim računovođama kako bi se obezbedio potreban kvalitet finansijskog izveštavanja. Minimalne standarde prihvatljivog ponašanja u računovodstvu, pružaju profesionalna i zakonska regulativa, dok etika ide iznad ove granice pokrivajući upravo one situacije koje nisu sadržane zakonskim i profesionalnim propisima. Takođe, treba pomenuti i funkciju univerziteta i računovodstvenih instituta u smislu njihove edukativne uloge, etičkog ponašanja i mogućnosti kontinuiranog usavršavanja. U tom smislu, ogleda se i odgovornost akademskih institucija u postavljanju kvalitetnih studijskih programa, odgovornost akademskih računovođa u edukovanju budućih praktičara u oblasti računovodstva, odgovornosti prema sprovođenju reformi, ali i odgovornosti prema promovisanju profesije⁴⁶⁰. Takođe, mnogi istraživači, ukazuju na značaj promovisanja profesije forenzičkog računovodstva u smislu nadziranja i obezbeđenja etičkog ponašanja korporacija. Ipak, kada se govori o profesionalnoj etici kod forenzičara, ona je znatno stroža nego profesionalna etika za računovođe, revizore ili menadžere. Na primer, ukoliko forenzičar nastupa na strani odbrane optuženog i osporava veštačenja koje je pribavila optužba, on ne sme nastupati u korist optuženog suprotno činjenicama i realnim zaključcima, nezavisno o tome što optuženi plaća njegovu uslugu⁴⁶¹. Na kraju, možemo reći da bi etika trebalo da bude osnova na kojoj će se graditi poverenje unutar same kompanije i u kojoj bi uprava trebalo da daje primer i smernice na koji način bi sva zaposlena lica trebalo da se ponašaju, kako bi sve interesne grupe imale uvid u stvarno stanje poslovanja samog pravnog lica.

⁴⁵⁹ Malinić, D., *op.cit.*

⁴⁶⁰ *Ibid*

⁴⁶¹ Belak, V. *op.cit.* str.178

Ukoliko etičke vrednosti budu samo proklamovane, a ne i implementirane, ostavlja se značajan prostor za neetičko poslovanje kao i za manipulacije unutar kompanije, kriminalne radnje kao i lažno finansijsko izveštavanje.

5.3 Revizija, Međunarodni standardi revizije i MSFI u Republici Srbiji

Stalno promenljivi zahtevi i faktori okruženja, postupak uzorkovanja u reviziji, kao i pogrešna predubedenja, samo su neki od razloga zbog kojih se često u javnosti pogrešno tumači odgovornost eksternih revizora. Neretko se oni poistovećuju sa internim revizorima, kao i revizorima kriminalnih radnji, iako postoje određene značajne razlike. Ono što javnost očekuje od eksternog revizora (u daljem tekstu revizora) jeste da usled svog obrazovanja i radnog iskustva bude u stanju da otkrije kriminalnu radnju, bilo da se ona nalazi u finansijskim izveštajima ili nekim drugim podacima. Ipak, ovo je nerealno za očekivati, s obzirom na to da bi ovako detaljan pregled celokupne klijentove dokumentacije mogao trajati značajno duže od standardne revizije. Zatim, takav postupak bi zahtevao nerealno visoke troškove, a ni jedan revizor stoga ne bi mogao priuštiti osiguranje od profesionalne odgovornosti ako bi stavovi javnosti koji se tiču tih standarda postali zakonska regulativa. Pored toga, građani u Republici Srbiji još uvek su relativno slabo upoznati sa mehanizmima i specifičnostima revizije, što se može uočiti iz čestih zahteva koje prima Državna revizorska institucija (u daljem tekstu DRI) kao najviši organ revizije javnih sredstava u Srbiji, da „odmah“ postupi po određenoj prijavi/informaciji i izvrši reviziju nekog subjekta u kojem postoji sumnja o nepravilnostima ili nesvrishodnostima. Prema rečima g. Radoslava Sretenovića, predsednika DRI, sa jedne strane, očekuje se da revizori mogu odmah da postupe po zahtevima, dok DRI radi na osnovu utvrđenog plana i programa, a sa druge strane, često prima upite i zahteve koji nisu u delokrugu institucije⁴⁶².

Ovo mimoilaženje ili nesklad se može pripisati i nedostatku same transparentnosti u procesu vršenja revizije i revizorskih regulatornih tela, koji bi trebalo da na bolji i efikasniji način edukuju javnost o ulozi, procesima i ciljevima revizije. Javnost jednostavno očekuje da bi revizor kriminalnu radnju trebalo pronaći tokom vršenja eksterne revizije, što iako nije nemoguće, ne predstavlja primarnu ulogu koju bi trebala da ima eksterna revizija. Ipak, iako revizijski postupci nisu tradicionalno ciljno usmereni na kriminalne radnje, vremenom je došlo do povećane odgovornosti revizora u pogledu istih.

Revizor je odgovoran da prilikom obavljanja revizije primenjuje nacionalne i Međunarodne standarde revizije. U slučaju kada su nacionalni propisi i standardi revizije u suprotnosti sa međunarodnim standardima, primenjuje se zakonodavstvo i domicilni standardi. Oblast računovodstva i revizije koja je do sada bila uređena Zakonom o računovodstvu i reviziji⁴⁶³,

⁴⁶² Lazarević, M., Ozra, A., Đindić, M., Lazarević, N., & Đurković, S. (2013). *Civilno društvo i građani u procesu eksterne revizije: Komparativna analiza međunarodne prakse sa preporukama za primenu u Srbiji*. Beograd: Centar za evropske politike., str.33

⁴⁶³ „Sl. glasnik RS“, br. 46/2006, 111/2009 i 99/2011

podeljena je u dva posebna zakona, i to: Zakon o računovodstvu⁴⁶⁴ i Zakon o reviziji⁴⁶⁵, gde su sada oblasti računovodstva i revizije pojedinačno detaljnije uređeni.

Prema Zakonu o računovodstvu iz 2013. godine, obavezu finansijskog izveštavanja (vođenja poslovnih knjiga, priznavanje i procenjivanje imovine, obaveza, prihoda i rashoda i sastavljanje, prikazivanje i dostavljanje finansijskih izveštaja) imaju pravna lica i preduzetnici. Pravna lica i preduzetnici, razvrstavaju se na mikro, mala, srednja i velika pravna lica, u zavisnosti od prosečnog broja zaposlenih u izveštajnom periodu, poslovnog prihoda izraženog u evrima za posmatrani period i prosečne vrednosti poslovne imovine izraženih u eurima, utvrđenih na dan sastavljanja redovnog godišnjeg finansijskog izveštaja u poslovnoj godini. Pored kriterijuma koji su prethodno nabrojani, u mikro pravna lica automatski ubrajaju se preduzetnici. Takođe, u velika pravna lica automatski spadaju: Narodna banka Srbije, banke, društva za osiguranje, berze, brokersko-dilerska društva, davaoci finansijskog lizinga, dobrovoljni penzijski fondovi, društva za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima, otvoreni i zatvoreni investicioni fondovi, društva za upravljanje investicionim fondovima i faktoring društva.

Redovan godišnji izveštaj za mikro pravna lica i preduzetnike sastoji se od bilansa stanja i bilansa uspeha. Mala, srednja i velika pravna lica, kao korisnici Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja (*MSFI*) i Međunarodnih standarda finansijskog izveštavanja za mala i srednja pravna lica (*MSFI za MSP*), sastavljaju:

- bilans stanja;
- bilans uspeha;
- izveštaj o ostalom rezultatu;
- izveštaj o tokovima gotovine;
- izveštaj o promenama na kapitalu i
- napomene.

Eksterna revizija je obavezna za redovne godišnje finansijske izveštaje velikih i srednjih pravnih lica razvrstanih u skladu sa zakonom kojim se uređuje računovodstvo, javnih društava u skladu sa zakonom kojim se uređuje tržište kapitala nezavisno od njihove veličine, matičnih pravnih lica, kao i svih pravnih lica, odnosno preduzetnika čiji poslovni prihod ostvaren u prethodnoj poslovnoj godini prelazi 4.400.000 EUR u dinarskoj protivvrednosti. Stoga, imajući u vidu rigoroznije kriterijume za razvrstavanje pravnih lica prema veličini i primenu novih zakona, broj obveznika revizije biće znatno manji što će shodno tome imati određeni uticaj na nivo kvaliteta finansijskog izveštavanja. Formiranjem tela za zaštitu javnog interesa - Odbor za javni nadzor nad obavljanjem revizije i Ministarstvo nadležno za poslove finansija, imaće krajnju odgovornost za kvalitet revizije u Srbiji. Ipak, novim Zakonom o računovodstvu znatno se smanjuju ograničenja u pružanju računovodstvenih usluga, jer ne postoji zakonska obaveza obuke,

⁴⁶⁴ „Sl. glasnik RS“, br. 62/2013

⁴⁶⁵ „Sl. glasnik RS“, br. 62/2013

kvalifikacije, kontinuiranog usavršavanja i licenciranja računovođa, dok je odgovornost za finansijske izveštaje na pravnom zastupniku i upravi privrednog društva, odnosno preduzetniku.

Pravna lica i preduzetnici dužni su da vođenje poslovnih knjiga, priznavanje i procenjivanje imovine i obaveza, prihoda i rashoda, sastavljanje, prikazivanje, dostavljanje, obelodanjivanje i reviziju finansijskih izveštaja, kao i internu reviziju vrše u skladu sa profesionalnom, zakonskom i internom regulativom.

Pod profesionalnom regulativom podrazumevaju se Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja (*MSFI*), u smislu ovog zakona, su: Okvir za pripremanje i prikazivanje finansijskih izveštaja (*Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements*), Međunarodni računovodstveni standardi – MRS (*International Accounting Standards - IAS*), Međunarodni standardi finansijskog izveštavanja - MSFI (*International Financial Reporting Standards - IFRS*) i sa njima povezana tumačenja, izdata od Komiteta za tumačenje računovodstvenih standarda (*International Financial Reporting Interpretations Committee – IFRIC*), naknadne izmene tih standarda i sa njima povezana tumačenja, odobreni od Odbora za međunarodne računovodstvene standarde (*International Accounting Standards Board - IASB*), čiji je prevod utvrdilo i objavilo ministarstvo nadležno za poslove finansija. Međunarodni standard finansijskog izveštavanja za mala i srednja pravna lica (*MSFI za MSP*) je računovodstveni standard finansijskog izveštavanja za mala i srednja pravna lica (*International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized entities - IFRS for SMEs*), odobren od Odbora za međunarodne računovodstvene standarde (*IASB*), čiji je prevod utvrdilo i objavilo Ministarstvo;.

Pod zakonskom regulativom podrazumevaju se zakoni i podzakonski propisi, koje donose ovlašćeni državni organi.

Interna regulativa, u smislu ovog zakona, podrazumeva opšta akta koja donosi pravno lice, odnosno preduzetnik, a koja sadrže posebna uputstva i smernice za organizaciju računovodstva i vođenje poslovnih knjiga (na primer Pravilnik o popisu imovine ili Pravilnik o organizaciji računovodstva). Interna regulativa uključuje računovodstvene politike za priznavanje, vrednovanje imovine i obaveza, prihoda i rashoda, kao i druga pitanja vođenja poslovnih knjiga i sastavljanja finansijskih izveštaja za koja je ovim zakonom propisano da se uređuju opštim aktom pravnog lica, odnosno preduzetnika.

Kodeks profesionalne etike revizora je Kodeks etike za profesionalne računovođe Međunarodne federacije računovođa (*IFAC Code of Ethics for Professional Accountants*), na osnovu kojeg Komora donosi svoj Kodeks ili odlučuje da primenjuje direktno Kodeks etike za profesionalne računovođe IFAC-a. Kada je reč o samoj profesiji revizora od vitalnog značaja je postojanje standarda koji se univerzalno primenjuju. Iako određene države izdaju sopstvene lokalne i revizijske i računovodstvene standarde, zbog kompanija čije poslovanje se odvija u više različitih država uslovalo je postojanje međunarodnih računovodstvenih i revizijskih standarda.

Međunarodne računovodstvene standarde izdaje Komitet za međunarodne računovodstvene standarde (*IASC*), dok Međunarodne standarde revizije (*MSR*) izdaje Komitet za međunarodnu praksu revizije (*International Audit Practices Committee-IAPC*) kao komitet Međunarodnog saveza računovođa (*IFAC*). Kako bi se sprovodila kvalitetna, a ujedno i unificirana revizija,

stvoren su Međunarodni standardi revizije, koji su se razvili zajedno sa Međunarodnim standardima računovodstva. Međunarodni standardi revizije kategorisani su u više sekcija i to:

- 100-199 Uvodna pitanja
- 200-299 Odgovornosti
- 300-399 Planiranje
- 400-499 Interna kontrola
- 500-599 Dokumentacija i dokazi revizora
- 600-699 Korišćenje rada drugih
- 700-799 Zaključci revizora i podnošenje izveštaja
- 800-899 Specijalizovana područja
- 900-999 Usluge srodne reviziji

Revizor je obavezan da u toku i nakon procesa vršenja revizije primenjuje Međunarodne standarde revizije koji su osmišljeni na način kako bi obezbedili razumno uveravanje da su finansijski izveštaji verodostojni, odnosno da daju istinit i tačan prikaz poslovanja jednog privrednog društva.

5.3.1 Odgovornost revizora za otkrivanje nepridržavanja zakona i propisa

Prema Međunarodnom standardu revizije 250 - *Razmatranje primene zakona i drugih propisa u obavljanju revizije finansijskih izveštaja*, u postupku planiranja i izvršenja revizijskih postupaka, kao i prilikom ocenjivanja rezultata istih, revizor treba da ima u vidu da nepridržavanje zakona i drugih propisa od strane klijenta, može materijalno značajno uticati na finansijske izveštaje⁴⁶⁶. Ipak, od revizije se ne može očekivati da otkrije sve slučajeve nepridržavanja zakona i drugih propisa. Sam aspekt „*nepridržavanje*” odnosi se na radnje propusta ili činjenja pravnog lica kod kojeg se obavlja revizija, bilo da su ove radnje namerne ili nenamerne, a u suprotnosti su sa važećim zakonom ili drugim propisima, a ne odnose se na neprimereno lično ponašanje rukovodstva pravnog lica. Da li neka radnja predstavlja nepridržavanje propisa jeste stvar zakonskog određivanja i obično je *izvan revizorove profesionalne kompetencije*. Utvrđivanje da li neka od konkretnih radnji predstavlja, ili postoji verovatnoća da predstavlja nepridržavanje propisa, generalno se zasniva na savetima dobro obavještenih stručnjaka kvalifikovanih za praktičnu primenu zakona, ali za konačno utvrđivanje nepridržavanja propisa nadležan je sud. Nepridržavanje zakona i drugih propisa, može izazvati finansijske posledice, kao što su kazne i sporovi, međutim pošto se zakoni i drugi propisi razlikuju od države do države, nacionalni

⁴⁶⁶ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.* str.119

računovodstveni standardi, kao i standardi revizije su određeniji u pogledu primenljivosti zakona i regulative na obavljanje revizije.

Imajući u vidu da je rukovodstvo odgovorno da obezbedi da se poslovanje pravnog lica odvija u skladu sa zakonom i drugim propisima, kao i za sprečavanje i otkrivanje nepridržavanja zakona i drugih propisa, *revizor nije i ne može biti odgovoran za sprečavanje nepridržavanja istih*. S obzirom na to da je revizija obavezna za već pomenuta pravna lica, i vrši se jednom godišnje, njene aktivnosti imaju uticaj i deluju na odvratanje od nepridržavanja propisa. U skladu sa *MSR 200 - Globalni ciljevi nezavisnog revizora i sprovođenje revizije u skladu sa MSR*, revizor je dužan da planira i obavlja reviziju sa profesionalnim skepticizmom, imajući u vidu činjenicu da bi se revizijom *mogli otkriti uslovi ili događaji koji bi mogli dovesti do ispitivanja da li se neko pravno lice pridržava zakona i drugih propisa*⁴⁶⁷. Kada revizor sazna informacije koje se tiču mogućih slučajeva nepridržavanja zakona i drugih propisa, revizor treba da stekne saznanje o prirodi takve radnje i o okolnostima pod kojima je ta radnja izvršena i da pribavi dovoljno drugih informacija potrebnih za ocenu mogućih efekata na finansijske izveštaje, ali i kada veruje da možda postoji nepridržavanje zakona i drugih propisa, on je dužan da dokumentuje nalaze po ovom osnovu i da o njima raspravi sa rukovodstvom. Kada nije u mogućnosti da pribavi odgovarajuće informacije u vezi sa sumnjom o nepridržavanju zakona i drugih propisa, revizor treba da razmotri uticaj *nedostatka revizijskog dokaza na izveštaj revizora*. Implikacije konkretnih slučajeva u pogledu nepridržavanja zakona i drugih propisa otkrivenih od strane revizora, zavisiće od odnosa između počinjenih slučajeva nepridržavanja i pokušaja prikrivanja, ako je takvih pokušaja bilo, od delovanja specifičnih kontrolnih postupaka, kao i od nivoa rukovodstva ili zaposlenih koji su u to umešani⁴⁶⁸.

O slučajevima nepridržavanja zakona i drugih propisa na koje je naišao, revizor treba, što je moguće pre, *da obavesti lica zadužena za upravljanje* ili *da pribavi dokaz* da su oni o tome na odgovarajući način informisani. Ako je revizor na osnovu svog prosuđivanja uveren da je nepridržavanje zakona i drugih propisa namerno i materijalno značajno, on neodložno treba da obavesti rukovodstvo o ovim nalazima. Ako revizor posumnja da su članovi višeg rukovodstva, uključivši i članove odbora direktora, umešani u nepridržavanje propisa, revizor treba da o tome obavesti sledeći viši nivo rukovodstva pravnog lica, ako takav viši nivo postoji, kao što je Komitet za reviziju ili nadzorni odbor. Iako obaveza u pogledu čuvanja tajne sprečava revizora da obavestava treća lica o nepridržavanju zakona i drugih propisa, u izvesnim okolnostima, primena propisa, zakona ili sudskih odluka je iznad obaveze o čuvanju tajne. U takvim slučajevima, revizor može potražiti pravni savet, posvećujući dužnu pažnju odgovornosti revizora prema javnosti. Ipak, ukoliko revizor zaključi da nepridržavanje propisa ima materijalno značajan uticaj na finansijske izveštaje i ako taj uticaj nije na odgovarajući način iskazan u finansijskim izveštajima, revizor treba da izrazi mišljenje sa *rezervom ili negativno mišljenje*. Ako je od strane pravnog lica revizor bio sprečen da pribavi dovoljan zadovoljavajući dokaz na osnovu koga bi mogao da proceni da li je došlo, ili je verovatno moglo doći do nepridržavanja propisa, koje može da ima materijalno

⁴⁶⁷ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K., *op.cit.* str.41

⁴⁶⁸ Petković, A. *op.cit.*, str. 75

značajan uticaj na finansijske izveštaje, revizor treba da *izrazi mišljenje sa rezervom ili uzdržavajuće mišljenje* o finansijskim izveštajima po osnovu ograničenja delokruga revizije, ili ukoliko nije u mogućnosti da utvrdi da li je nepridržavanje propisa nastalo usled nametnutih ograničenja u datim okolnostima, a ne sa namerom pravnog lica, revizor, po ovom osnovu, treba da *razmotri uticaj na izveštaj revizora*⁴⁶⁹.

5.3.2 Odgovornost revizora za pogrešno izraženo mišljenje o finansijskim izveštajima

Zakonska odgovornost revizora tiče se odgovornosti revizora i društva za reviziju da zakonski odgovaraju u profesionalnom i materijalnom smislu za pogrešno izraženo mišljenje o istinitosti i objektivnosti finansijskih izveštaja. Prema Zakonu o reviziji, društvo za reviziju je u obavezi je da se osigura od odgovornosti za štetu koju učini pravnom licu kod kojeg vrši reviziju reviziju, odnosno trećem licu, u slučaju povrede ugovora o reviziji, odnosno povrede pravila obavljanja revizije. Ukoliko stranka smatra da je pretrpela štetu, jer se oslonila za pogrešno izraženo mišljenje revizora, uspe na sudu da dokaže da je revizor učinio propust u obavljanju revizije finansijskih izveštaja, tj. istu nije obavio sa dužnom pažnjom, sud obično donosi odluku da revizor takvu štetu nadoknadi⁴⁷⁰. Međutim, u svom izveštaju, revizor upozorava korisnika izveštaja da on ne pruža apsolutno uveravanje, već u razumnoj meri da finansijski izveštaji istinito i objektivno prikazuju finansijsko stanje klijenta na određeni dan i poslovni rezultat za određeni period, odnosno da isti ne sadrže materijalno značajne greške. Takođe, u prilog ovoj tvrdnji ide činjenica da se testiranje u postupku revizije vrši na osnovu uzorkovanja, a ne celokupne dokumentacije, te revizija ne može pružiti apsolutno uveravanje u istinitost prikazivanja finansijskih podataka.

Dalje, revizori jesu izloženi i pritiscima usled eventualnog pokretanja sudskog spora, ukoliko nisu adekvatno sagledali problem, kao i zbog pogrešnih zaključaka koji su izneti u mišljenju revizora. Visoki troškovi sudskih sporova čine značajan teret za društva za reviziju, dok potencijalni gubitak sudskog spora takođe uslovljava pravo za naknadom štete, što može dovesti društva za reviziju u finansijske probleme, a takođe dovodi do poljuljanog ugleda istog⁴⁷¹. Iz tog razloga, neophodno je da revizori budu profesionalni u svom radu i da reviziju obavljaju sa dužnom pažnjom kako ne bi poljuljali ugled svoje profesije, ali i društva kome vrše reviziju.

⁴⁶⁹ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K., *op.cit.* str.123-124.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, str. 75

⁴⁷¹ Malinić, D. *op.cit.*

5.3.3 Odgovornost revizora za otkrivanje prevara

Smernice u pogledu odgovornosti revizora da razmatra pitanje kriminalnih radnji i grešaka u reviziji finansijskih izveštaja, date su u *MSR 240- Odgovornost revizora tokom revizije finansijskih izveštaja za prevare*⁴⁷². Primarna odgovornost za otkrivanje i sprečavanje kriminalnih radnji i grešaka jeste na licima zaduženim za upravljanje i na rukovodstvu pravnog lica. Pored toga, rukovodstvo klijenta revizije je odgovorno za tačnost finansijskih izveštaja kao i izveštavanja prema Zakonu u računovodstvu. Odgovornosti zaduženih za upravljanje i rukovodstva, mogu biti različite u različitim pravnim licima i u različitim državama. Pogrešan iskaz u finansijskim izveštajima može da nastane zbog kriminalne radnje i greške. Razlika između kriminalne radnje i greške je u tome da li je aktivnost koja je rezultirala pogrešnim iskazivanjem namerna ili nenamerna. Izraz *greška* odnosi se na pogrešan iskaz u finansijskim izveštajima koji je nenameran, uključujući propust da se unese neki iznos ili da se obelodani određena činjenica, kao što su: greška u procesu prikupljanja i obrade podataka na osnovu kojih se sastavljaju finansijski izveštaji, netačna računovodstvena procena koja proizilazi iz previda ili pogrešnog tumačenja činjenica, greška u primeni računovodstvenih principa koji se odnose na odmeravanje, priznavanje, klasifikaciju, prezentaciju ili obelodanjivanje⁴⁷³.

Iako kriminalna radnja predstavlja širok pravni koncept, a u kontekstu ovog standarda za revizora značajna su *dela sa obeležjem kriminalne radnje koja prouzrokuju materijalno značajan pogrešan iskaz u finansijskim izveštajima*. Kao što smo već napomenuli, revizori ne prosuđuju sa pravnog stanovišta da li je kriminalna radnja stvarno nastala. Kriminalna radnja u koju je uključen jedan ili više članova rukovodstva ili onih koji su zaduženi za upravljanje predstavlja *kriminalnu radnju rukovodstva*; kriminalna radnja u koju su uključeni samo zaposleni u pravnom licu predstavlja *kriminalnu radnju zaposlenih*. Dve vrste namernih pogrešnih iskazivanja su relevantne za revizora prilikom razmatranja kriminalnih radnji⁴⁷⁴ - pogrešan iskaz koji nastaje zbog namernog pogrešnog izveštavanja u kriminalne svrhe i pogrešan iskaz zbog prisvajanja sredstava.

Pogrešno izveštavanje u kriminalne svrhe uključuje pogrešan iskaz ili izostavljanje određenih podataka ili obelodanjivanja u finansijskim izveštajima koji je nameran, a za cilj ima da se prevare korisnici finansijskih izveštaja.

Prisvajanje sredstava uključuje krađu sredstava pravnog lica i često je krađa manjih i materijalno beznačajnih iznosa izvršena od strane zaposlenih. Međutim, ponekad može biti uključeno i rukovodstvo koje je obično u mogućnosti da prikrije prisvajanje tako da ga je teško otkriti.

U skladu sa zahtevima *MSR 200 - Globalni ciljevi nezavisnog revizora i sprovođenje revizije u skladu sa MSR*, revizor planira i obavlja reviziju sa stavom profesionalnog skepticizma, prihvatajući da možda postoje okolnosti usled kojih su finansijski izveštaji materijalno pogrešni. Zbog karakteristika kriminalne radnje, izuzetno je važan stav profesionalnog skepticizma revizora,

⁴⁷² Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K., *op.cit.* str.77-115

⁴⁷³ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K., *op.cit.* str.77

⁴⁷⁴ *Standardom se podrazumeva da je prevara širi pojam od kriminalne radnje*

pri razmatranju rizika materijalno pogrešnih iskaza nastalih usled kriminalne radnje. Stav profesionalnog skepticizma podrazumeva ispitivanje i kritičku procenu revizijskih dokaza. Prema *MSR 500 - Revizijski dokaz*, revizor treba da pribavi zadovoljavajući revizijski dokaz, koji mu omogućava da izvede opravdane zaključke na kojima će zasnivati revizorsko mišljenje⁴⁷⁵. Revizijski dokaz stoga, predstavlja sve informacije koje je revizor koristio pri izvođenju zaključaka na kojima zasniva mišljenje i obuhvata informacije sadržane u računovodstvenim evidencijama, koje predstavljaju podlogu za sastavljanje finansijskih izveštaja, kao i druge informacije. Revizijski dokazi, obuhvataju dokaze pribavljene putem revizijskih postupaka sprovedenih tokom revizije i mogu obuhvatati i dokaze pribavljene iz drugih izvora. Drugi izvori mogu uključivati revizije prethodnih perioda ili procedure kontrole kvaliteta koji se primenjuju prilikom prihvatanja novih klijenata ili nastavka angažovanja kod postojećih klijenata. U fazi sticanja razumevanja pravnog lica, revizor treba da pribavi dokaze o indikacijama mogućih nezakonitosti. Stoga, revizor ispituje rukovodstvo i lica zadužena za upravljanje o nadzoru i reagovanju na rizike od nastanka kriminalnih radnji, kao i internim kontrolama ustanovljenim od rukovodstva, razmatrajući prisutnosti faktora rizika od kriminalne radnje, neuobičajenih odnosa kroz analitičke procedure⁴⁷⁶ i druge informacije koje mogu biti korisne za identifikovanje rizika materijalno pogrešnog iskaza usled kriminalne radnje. Prilikom određivanja rizika da postoji materijalno značajan pogrešan iskaz u finansijskim izveštajima usled kriminalne radnje revizor vrši procenu na dva nivoa:

- Na nivou celokupnih finansijskih izveštaja
- Na nivou pojedinih klasa transakcija stanja na računu i obelodanjivanja pozicija

Kada je u pitanju nivo celokupnih finansijskih izveštaja, revizor vrši analizu finansijskih izveštaja pokušavajući da primeti faktore rizika: visoka fluktuacija rezultata, visoka zaduženost, ugrožena likvidnost i ostalo. Kako bi procenio rizik od materijalno pogrešnog iskazivanja na nivou celokupnih finansijskih izveštaja on razmatra znanje, veštine i sposobnosti osoblja kome je dodeljena odgovornost vezana za finansijsko izveštavanje. Takođe, on proverava odgovarajuće nivoe nadzora i postojanja određenih događaja ili uslova koji bacaju značajnu sumnju na sposobnost klijenta da nastavi poslovanje. Što se tiče klasa transakcija, stanja na računu i obelodanjivanja i povezanim tvrdnjama, revizor razmatra rizik materijalno značajne greške, jer time neposredno određuje prirodu, vremenski rok i obim daljih postupaka revizije. Na taj način on pribavlja dovoljno odgovarajućih revizijskih dokaza na osnovu kojih izražava mišljenja uz prihvatljivo nizak nivo revizijskog rizika. Revizor nije odgovoran za otkrivanje grešaka koje u odnosu na celokupne finansijske izveštaje nisu materijalno značajni. Revizor ne razmatra sa pravnog stanovišta da li je kriminalna radnja nastala, već uzima u obzir njeno postojanje sa aspekta

⁴⁷⁵ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.* str.211

⁴⁷⁶ *Analitički postupci obuhvataju procenu finansijskih informacija putem analize verovatnih odnosa između finansijskih i nefinansijskih podataka kao i fluktuacija i odnosa koji odstupaju od predviđenih iznosa.*

istinitosti i objektivnosti finansijskih izveštaja i činjenice da usled postojanja te kriminalne radnje mogu postojati druge kriminalne radnje koje nisu otkrivene⁴⁷⁷.

Profesionalni skepticizam takođe predstavlja kontinuirano ispitivanje o tome da li prikupljene informacije i revizijski dokazi ukazuju na postojanje materijalno pogrešnih iskaza nastalih usled kriminalne radnje. *Rizik neotkrivanja materijalno značajnog pogrešnog iskaza zbog kriminalne radnje jeste veći od rizika neotkrivanja materijalno značajnog pogrešnog iskaza nastalog usled greške, zato što kriminalna radnja može uključivati sofisticirane i brižljivo organizovane šeme prikrivanja, kao što su falsifikat, nameran propust da se evidentira neka poslovna promena ili namerna pogrešna izjava data revizoru*⁴⁷⁸. Zbog korišćenje prosuđivanja, korišćenje procedura testiranja, inherentnih ograničenja interne kontrole i činjenice da je većina dostupnih dokaza uverljive, ali ne i definitivne prirode, postoje ograničenja koja utiču na mogućnost revizije da otkrije kriminalnu radnju u finansijskim izveštajima. Iako je prema čl. 29, Zakona o reviziji, naglašeno da su ovlašćeni revizor i društvo za reviziju, dužni da kao poverljive, čuvaju sve podatke, činjenice i okolnosti koje su saznali tokom obavljanja revizije, društvo za reviziju dužno je da omogući uvid u podatke u slučaju primene propisa koji regulišu sprečavanje pranja novca i finansiranje terorizma, kao i krivičnim postupcima, kao i kada njihovo dostavljanje pisanim putem zatraži sud u krivičnom postupku. Ukoliko revizor u Republici Srbiji ne bi o uočenim kriminalnim radnjama, bez obzira na visinu njihove materijalnosti u odnosu na finansijske izveštaje, obavestio rukovodstvo pravnog lica i nadležne državne organe, snosio bi krivičnu odgovornost. Prema Krivičnom Zakoniku Republike Srbije⁴⁷⁹ svako odgovorno lice koje svesno propusti da prijavi krivično delo za koje je saznalo u vršenju svoje dužnosti, ako se za to delo po zakonu može izreći pet godina zatvora ili teža kazna, podložno je krivičnom progonu. Ukoliko bi revizor u toku angažmana došao do saznanja o kriminalnoj radnji u finansijskim izveštajima ili do osnovane sumnje u njihovo postojanje, ispunio bi svoju odgovornost u vezi izveštavanje putem pismenog obaveštenja nadležnog javnog tužioca, kao i rukovodećih i upravljačkih struktura pravnog lica. Ukoliko revizor nema dovoljno visok stepen uveravanja da je reč o kriminalnoj radnji, ali je naišao na neke simptome ili nagoveštaje o njima, koji zbog ograničenja revizije nisu do kraja istraženi, poželjno je da o tome obavesti rukovodstvo ili upravni odbor, kao i da obavesti rukovodeće ili upravljačke strukture da imaju zakonsku obavezu da o svakoj sumnji koju revizor nije učinio obaveste nadležne državne organe.

Postojanje tajnog dogovora može da navede revizora da zaključi da je dokaz uverljiv, iako je u suštini lažan. Sposobnost revizora da otkrije kriminalnu radnju zavisi od faktora kao što su: umešnost organizatora kriminalne radnje, učestalost i obim manipulacija, postojanje tajnog dogovora, relativnih iznosa kojima se manipuliše i nivoa na kome se nalazi lice koje je umešano. Iako revizor može identifikovati postojanje mogućnosti kriminalne radnje, za revizora je teško da utvrdi da li su greške pri prosuđivanju, na primer u računovodstvenim procenama, nastale usled

⁴⁷⁷ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.* str.78

⁴⁷⁸ *Ibid.* str. 81

⁴⁷⁹ Krivični Zakonik, "Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013, čl. 332, stav 2

greške ili kriminalne radnje. *Rizik da revizor ne otkrije materijalno značajan pogrešan iskaz, koji nastaje zbog kriminalne radnje rukovodstva je veći nego u slučaju kriminalne radnje zaposlenih, zbog toga što su rukovodioci često u poziciji koja im omogućava da direktno ili indirektno manipulišu računovodstvenim evidencijama i prezentuju pogrešne finansijske informacije*⁴⁸⁰. Naknadno ustanovljavanje materijalne greške u finansijskim izveštajima, nastale usled kriminalne radnje, samo po sebi, ne ukazuje na neusaglašenost sa Međunarodnim standardima revizije. Ovo je naročito slučaj kod namerno učinjenih pogrešnih iskaza, budući da se revizorske procedure mogu pokazati neefikasnim za svrhe otkrivanja namerno pogrešnog iskazivanja, koje su prikrivene putem dogovora između jednog ili više rukovodilaca, lica zaduženih za upravljanje, zaposlenih ili trećih strana ili prikrivena falsifikovanim dokumentima⁴⁸¹. Da li je revizija izvršena u skladu sa Međunarodnim standardima revizije, zavisi od revizijskih procedura sprovedenih u datim okolnostima, dovoljnosti i prikladnosti revizijskih dokaza prikupljenih ovim procedurama i prikladnosti revizorskog izveštaja zasnovanog na proceni ovih dokaza.

Takođe, treba napomenuti da revizori, usled izuzetno velikog i obimnog broja transakcija, ne vrše kontrolu svih transakcija privrednog društva u kojem vrše reviziju, uz naglasak da njihova uloga nije otkrivanje prevara, već pružanje razumnog uveravanja koji se tiče kvaliteta finansijskih izveštaja. Ipak, iako osnovnu odgovornost ima rukovodstvo, to ne znači da su revizori u potpunosti oslobođeni odgovornosti jer ne smeju učestvovati u prikrivanju određenih nepovoljnih okolnosti po privredno društvo⁴⁸².

Zamena revizora može biti dobra prilika za otkrivanje kriminalnih radnji koje možda prethodni revizor nije primetio. Nacionalnim propisima iz oblasti revizije obično se uređuje u kom periodu klijent revizije mora izvršiti zamenu revizora. U Republici Srbiji je sprovedeno istraživanje koje je uključilo 800 privrednih društava, na temu korelacije između zamene revizora i vrste mišljenja koje je klijent dobio u narednom periodu. Primećeno je da su klijenti revizije koji su dobili pozitivno revizijsko mišljenje u jednom periodu, a u narednom promenili revizora, imali značajno manju verovatnoću da dobiju pozitivno mišljenje i u narednom periodu, u odnosu na one klijente koji nisu menjali revizora⁴⁸³. Razlozi za prethodno su mnogobrojni, ali jedan od njih može biti i otkrivanje propusta koje prethodni revizori nisu primetili.

5.3.4 Odgovornost revizora za otkrivanje materijalno pogrešnih iskaza usled kriminalnih radnji

Pri izvršenju revizije u skladu sa Međunarodnim standardima revizije, revizor stiče razumno uverenje da finansijski izveštaji, posmatrani kao celina, ne sadrže materijalno značajne

⁴⁸⁰ Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. *op.cit.* str. 82

⁴⁸¹ *Ibid.*

⁴⁸² Malinić, D. *op.cit.*

⁴⁸³ Stanišić, N., Petrović, Z., Vićentijević, K., & Mizdraković, V. (2014). Auditor Switching and Qualified Audit Opinion: Evidence from Serbia. *Sinteza Scientific Conference Belgrade: Singidunum University.*, str. 552-558

pogrešne iskaze, prouzrokovane greškom ili kriminalnom radnjom. Prilikom sticanja razumnog uverenja tokom revizije, revizor održava stav profesionalnog skepticizma, razmatrajući mogućnost zaobilaženja kontrola od strane rukovodstva i prihvatajući činjenicu da revizijske procedure koje su efektivne za svrhe otkrivanja grešaka mogu biti neodgovarajuće u kontekstu identifikovanih rizika materijalnih pogrešnih iskaza nastalih usled kriminalne radnje.

Revizor održava stav profesionalnog skepticizma tokom revizije, prihvatajući da mogu postojati materijalno pogrešni iskazi nastali usled kriminalne radnje, bez obzira na svoje prethodno iskustvo u vezi poštenja i integriteta rukovodstva i lica zaduženih za upravljanje. Takođe prilikom sprovođenja upita i vršenja revizijskih procedura, revizor se ne zadovoljava dokazima manje ubedljive prirode, dok u vezi lica zaduženih za upravljanje, pažljivo razmatra prihvatljivosti odgovora i informacija dobijenih od lica zaduženih za upravljanje, u svetlu dokaza pribavljenih tokom revizije.

Održavanje stava profesionalnog skepticizma u toku revizije, zajedno sa prethodno pomenutim postupcima u toku njenog vršenja, imaju svrhu slabljenja primetne mogućnosti činjenja kriminalne radnje u privrednom društvu. Ipak, pored uloge revizije, u proteklom periodu sve više jača svest da odgovorno korporativno upravljanje može imati značajnu ulogu u sprečavanju i otkrivanju kriminalnih radnji.

5.4 Prikupljanje dokaza o indikacijama kriminalnih radnji u postupku revizije

Nekvalitetnim finansijskim izveštavanjem i pogrešnom primenom računovodstvenih standarda privredno društvo rezultat poslovanja može prikazati i oblikovati prema svojim poslovnim ciljevima. Stoga, revizija kao sistematičan pregled i kontrola poslovnih knjiga doprinosi obezbeđenju pouzdanosti informacija u finansijskim izveštajima. U tom smislu revizijski dokazi predstavljaju osnov iznošenja mišljenja o pregledanim finansijskim izveštajima i proveru njihove ispravnosti i tačnosti. Takođe, oni čine informacije koje revizor koristi kako bi ustanovio da li je dokaz dovoljno ubedljiv i u saglasnosti sa računovodstvenim principima. Da bi dokazi bili dovoljno ubedljivi oni pre svega moraju biti validni, dovoljni i blagovremeni. Sama validnost, odnosno stepen u kome se dokaz može smatrati verodostojnim zavisiće pre svega od njegove relevantnosti, nezavisnosti izvora dokaza, kvaliteta klijentove strukture dokaza, znanja onog ko vrši reviziju, kvalifikacije lica koje daju informacije i samog stepena objektivnosti⁴⁸⁴.

Za revizora i sam proces revizije okolnosti koje izazivaju sumnju u postojanje kriminalnih radnji čini rizičnu zonu, te u značajnoj meri ima uticaj na procenu nivoa materijalnosti i rizika. Stoga revizor treba da bude u stanju da uoči i prepozna simptome kriminalne radnje i da sprovede odgovarajuće postupke kojima će pribaviti dokaze o njihovim indikacijama. Faze revizije

⁴⁸⁴ Stanišić, M. (2008). *Revizija*. Beograd: Univerzitet Singidunum., str.143

uključuju prihvatanje i upoznavanje klijenta, planiranje i razvijanje strategije revizije, fazu sprovođenja procesa revizije i na kraju donošenje mišljenja.

U samoj fazi razumevanja pravnog lica revizor mora pribaviti odgovarajući i dovoljan revizijski dokaz da nisu nastale kriminalne radnje koje mogu imati materijalno značajan uticaj na finansijske izveštaje i u tom smislu prikupljanje dokaza čini kroz ispitivanje rukovodstva, razmatranje prisutnosti faktora rizika kriminalne radnje, razmatranje neuobičajenih i neočekivanih odnosa i drugih informacija korisnih za identifikovanje rizika materijalno pogrešnog prikazivanja usled kriminalne radnje. Kod ispitivanje rukovodstva revizor treba da utvrdi prirodu, obim i učestalost procena rukovodstva o postojanju nepravilnosti u računovodstvenom sistemu i sistemu internih kontrola. Ipak, nagoveštaji kriminalnih radnji mogu se uočiti kroz slabosti internih kontrola, promene životnog stila zaposlenih, neobičnih ponašanja, kao i različitih predavki i žalbi u smislu javnih ili anonimnih žalbi i dojava koji se dostavljaju nadležnim organima. Dalje revizor mora imati saznanja o sledećim faktorima rizika i načinima izvršenja protivpravnog prisvajanja imovine, lažnog finansijskog izveštavanja, rizika korupcije, pranja novca kao i visokotehnološkog kriminala o čemu je već bilo reči u prethodnom delu rada. Takođe, revizor analitičkim procedurama može odrediti da li saldo računa ili određene grupe transakcija mogu imati veću šansu da sadrže kriminalne radnje putem usmeravanja revizorske pažnje na neočekivane promene ili neuobičajene odnose u finansijskim podacima. U tom smislu, revizor može vršiti npr. poređenja nivoa zaliha tekuće u odnosu sa nivoima prethodnih godina ili poređenje troškova istraživanja i razvoja sa budžetiranim iznosom, koja bi mogla da ukažu na područja u kojima su uočeni problemi, ne optužujući nikoga niti dokazujući da postoji određena kriminalna radnja. Na kraju revizor kroz razmatranje ostalih važnih informacija može pribaviti informacije koje mogu ukazivati na rizike materijalno pogrešnih iskaza nastalih usled kriminalne radnje. U tom smislu to mogu biti različita tumačenja izveštaja rukovodstva, poseta poslovnim prostorijama, praćenja transakcija kroz informacioni sistem kao i posmatranje aktivnosti pravnog lica⁴⁸⁵.

Ipak, kada govorimo o revizorskim izveštajima revizori ne iznose odgovornosti lica za nezakonite postupke, već se odgovornost tih lica utvrđuje tek kada se nepravilnosti koje su detektovane, uporede sa zakonima kao i sve ostale odgovarajuće informacije o njihovoj činidbi. Međutim, prethodno nabrojano nije dovoljno za postojanje osnova sumnje za određeno krivično delo iz razloga što bi u tom slučaju bilo neophodno povezivanje date nezakonitosti ili nepravilnosti sa pribavljanjem određene koristi ili nastale štete kao i oblikom nepravilnosti u odnosu na radnju i njenu posledicu. Stoga, moraju se ispitati ovlašćenja lica, izvršiti analiza njihove dužnosti postupanja, osnovi nečijeg postupanja ili propuštanja, a onda otkriti i utvrditi tokovi novca i dobara kao i lična povezanost subjekata u vezi sa njima. Daljom finansijskom istragom mogu se otkriti tokovi novca u smislu povezivanja uključenih lica, kako bi se na taj način mogle otkriti činjenice, a detaljnijom analizom i ispitivanjima, detektovati različiti oblici zloupotrebe, pronevere i ostalih koruptivnih i prevarnih radnji.

⁴⁸⁵Petković. A. *op.cit.* str. 89

Ipak, utvrđivanje nagoveštaja prevarnih radnji posebno u smislu manipulisanja rezultatom privrednih društava, bila su predmet mnogobrojnih naučnih istraživanja. Različiti autori su pokušavali kroz svoje studije da ukažu na verovatnoću rizika od manipulacije rezultatom kako bi se blagovremeno uočile i sprečile veće štete i kriminalne aktivnosti koje bi nastale kao posledica ove manipulacije. U tom smislu, autori su pored kvantitativnih koristili i kvalitativne podatke uključujući vrstu izdatog revizorskog mišljenja, broja i sadržaja posebnih paragrafa, postajanja odbora revizije, učestalosti promene revizora u odnosu na prethodne godine itd. Stoga, može se reći da iako revizija nema primarnu aktivnost u detekciji kriminalnih radnji, rezultati njenih aktivnosti iskazane u revizorskim mišljenjima, zajedno sa korišćenjem informacija iz finansijskih izveštaja privrednog društva, poslužili su kao predmet različitih ispitivanja u cilju otkrivanja naznaka različitih vrsta prevarnih aktivnosti. U narednom delu biće više reči o pomenutoj tematici.

5.5 Finansijski pokazatelji kao prediktori manipulacije rezultatom privrednog društva

Kada je reč o manipulacijama rezultatom privrednog društva, različiti autori su razvijali modele za predviđanje verovatnoće prevara počinjenih od strane uprave koristeći informacije iz finansijskih izveštaja. Zbog toga, razvijanje modela koji mogu da ukažu na eventualna upozorenja za dalju i detaljniju istragu mogu biti od velike važnosti.

Kada govorimo o modelima koji nastoje da pomognu u detektovanju ili predviđanju lošeg poslovanja kompanija oni se mogu podeliti u dve grupe: kvantitativne, koji se oslanjaju na finansijske informacije dostupne javnosti, kao i kvalitativne, koji se odnose na internu evaluaciju unutar same kompanije. Kada je reč o kvantitativnim modelima, oni se baziraju na vrednostima finansijskih pokazatelja na osnovu koji se uz pomoć adekvatne metodologije vrši klasifikovanje uzorkovanih kompanija, npr. na zdrave kompanije i one koje su u stečaju. Neki od ovih pokazatelja mogu ukazati na nizak nivo profitabilnosti i loše finansijsko stanje, nizak prinos na kapital, nisku likvidnost, visoke varijacije profita itd. Prethodno može biti znak urušenog zdravlja privrednog društva i osnova za predviđanje otvaranja stečajnog postupka. William Beaver je, poredeći 79 „ugroženih“ i „zdravih“ kompanija i posmatrajući njihove finansijske pokazatelje, među prvima razvio univarijantni model kako bi predvideo propast kompanije. Od 30 racija koja su ispitivana unutar uzorka, odnos novčanog toka i ukupnog duga imala je uspešnost od 78% u predviđanju bankrotstva čak pet godina ranije. Iz razloga što univarijantni modeli uključuju samo jednu promenljivu, vrlo je diskutabilno donositi zaključke na osnovu takve analize⁴⁸⁶.

Sa druge strane, multivarijantni modeli imaju za cilj da pruže dosta jasniju sliku finansijskog stanja, jer uzimaju u obzir odnos između pojedinih pokazatelja jedne kompanije, a ne samo

⁴⁸⁶ Gibson, C. H. (2011). *Financial Reporting and Analysis: Using Financial Accounting Information*. Mason: South-Western Cengage Learning., str.470

jednosmernu vezu. Cilj je da se dobije jedna kvantitativna promjenljiva (zavisna varijabla) kao linearna kombinacija drugih varijabli nezavisnih promjenljivih. Svrha diskriminatorne analize je da se dobije jedan model za predviđanje, u vidu broja, koji se dobija kao zbir više varijabli. Ovi modeli potiču iz oblasti medicine gde su korišćeni za utvrđivanje da li je pacijent pozitivan na određenu bolest, ako se uzmu u obzir određeni pokazatelji kao što su zdravstveno stanje pacijenta i simptomi te bolesti. Na taj način, zavisna promjenljiva kao konačna vrednost, deli uzorak na dve grupe ili klasifikacije, kao što su npr. zdravi i bolesni, nerizični i rizični, zdravi i u stečaju itd. Stoga, diskriminaciona analiza podrazumeva jednačinu u vidu linearne kombinacije nezavisnih varijabli koje će diskriminisati (vršiti najbolje razlikovanje) između grupa. Ova linearna kombinacija, poznata je kao diskriminatorna funkcija. Koeficijenti dodeljeni svakoj od nezavisnih varijabli se koriruju za uzajamnu povezanost između tih varijabli i nazivaju se diskriminatorni koeficijenti.

Profesor Messod Beneish je 1997. godine objavio u svom radu model od pet pokazatelja kako bi identifikovao verovatnoću finansijske prevare u smislu upravljanja rezultatom. Godine 1999. Beneish revidira svoj M score i ubacuje još tri varijable. U svom uzorku uključio je ukupno 74 kompanije za koje je imao informaciju da su manipulirali rezultatom i 2.332 nemanipulatora, odnosno na uzorku za formiranje modela za period od 1982-1988. godine, 50 manipulatora i 1.708 nemanipulatora, kasnije testirajući model na *hold-out* uzorku za period od 1989-1992. godine u koji je uključio 24 manipulatora i 624 nemanipulatora. Kompanije u uzorku uključile su one za koje je Komisija za HOV i AAER (*Accounting and Auditing Enforcement Releases*) pokrenula sudske postupke, ali i one gde je postojala informacija iz medija da se pominjalo narušavanje opšteprihvaćenih računovodstvenih principa. Beneish je zaključio da se verovatnoća manipulacije kompanije povećava kod kompanija koje brzo rastu i imaju neuobičajeno visok rast prodaje, imaju narušene fundamentalne pokazatelje (pad kvaliteta aktive, profitnih margina, povećan leveridž) i pribegavaju primeni agresivnog računovodstva (potraživanja rastu značajno više od prodaje, imaju visoke iznose stavki razgraničenja kao i smanjenje troškova amortizacije). Takođe, istraživanje je pokazalo da kompanije manipulatori najčešće pribegavaju knjiženju fiktivnih ili neizvesnih prihoda kao i zaliha, ili nepravilnom kapitalizovanju troškova⁴⁸⁷. U suštini, rezultati ukazuju da se verovatnoća manipulacije povećava sa: neobičnim rastom potraživanja, pogoršanjem bruto marže, smanjenjem kvaliteta aktive, rastom prodaje i povećanjem vremenskih razgraničenja. Beneish kao granicu za razvrstavanje navodi za M score od -1,78 gde ukoliko M score određene kompanije iznosi više od -1,78, ovo ukazuje na veću verovatnoću od manipulisanja rezultatom⁴⁸⁸. Naravno, treba voditi računa o tome da granica za razvrstavanje nije definitivno određena, već da u zavisnosti od stepena tolerancije prema tipu greške I i tipu greške II može odrediti drugu granicu za razvrstavanje.

⁴⁸⁷ Beneish, M. (1999). The Detection of Earnings Manipulation. *Financial Analysis Journal*, str. 24-36.

⁴⁸⁸ *Ibid.*

Beasley je koristeći logističku regresiju 1996. godine, analizirao povezanost između strukture odbora direktora i lažnog finansijskog izveštavanja. Beasley je u svom istraživanju zaključio da je mogućnost pojave lažnog finansijskog izveštavanja manja ukoliko postoji veći broj spoljnih članova odbora direktora⁴⁸⁹. McMullen je 1996. godine posmatrao uticaj odbora revizije na pojavu lažnog finansijskog izveštavanja, a istraživanje je pokazalo da prisustvo odbora za reviziju smanjuje mogućnost pokretanja sudskog postupka od strane akcionara⁴⁹⁰. Persons je u svom istraživanju zaključio da računovodstvene informacije u finansijskim izveštajima mogu biti dobar indikator lažnog finansijskog izveštavanja. Tačnije, veći finansijski leveridž, manja profitabilnost, veći ratio opšte likvidnosti, veći ratio zaliha i ukupne imovine, kao i ratio potraživanja i ukupne imovine, manja likvidnost, niži ratio prodaje i imovine, manja veličina i manji Z-score, jesu značajni indikatori lažnog finansijskog izveštavanja⁴⁹¹. Bonner i dr. razvili su šemu i tipove prevara u finansijskom izveštavanju koja će biti povezana sa revizorskom praksom i pružiti pomoć u otkrivanju prevara. U svom istraživanju, autori su kao najčešće šeme prevare izdvojili izostavljanje ili nepravilno obelodanjivanje, fiktivne prihode, ubrzano priznavanje prihoda, precenjivanje imovine, izostavljanje ili potcenjivanje obaveza i fiktivne transakcije⁴⁹². Fanning i Cogger su 1998. godine u svom istraživanju, pored kvantitativnih koristili i kvalitativne varijable (promene revizora, prisutnost kvalifikovanog mišljenja u prethodne tri godine, vršenje revizije od strane tadašnje „velike šestice“ i procenat eksternih članova uprave). Model je izabrao 8 od 20 varijabli značajnih u proceni manipulacija i to: odnos potraživanja i prodaje, odnos zaliha i prodaje, odnos potraživanja i ukupne aktive, odnos materijalnih sredstava i ukupne imovine, odnos ukupnih obaveza i kapitala, ali i prodaje i ukupne imovine kao solidan osnov u određivanju manipulacije finansijskim informacija⁴⁹³. Feroz, Kwon, Pastena i Park su ilustrirali primenu neuralnih mreža kako bi testirali SAS No. 53 – *Odgovornost revizora za detekciju i izveštavanje grešaka i nepravilnosti* kao crvenih zastavica u smislu predviđanja ključnih stavki istrage Komisije za HOV. Takođe, autori su u istraživanju uzorkovali 42 akcionarska društva iz različitih sektora, zajedno sa 90 zdravih javnih akcionarskih društava jednakih po veličini poslovne imovine. Uzeti su podaci za četiri godine, a korišćena je logistička regresija i neuralne mreže. Rezultati su ukazali na šest vrsta upozorenja koji stoje za crvene zastavice u smislu lažnog finansijskog izveštavanja, a to su: promena izvršnih direktora, profitabilnost, osetljivost na kamatne stope, poteškoće sa vršenjem revizije, ugroženost *going concern* principa, kao i prethodna promena revizora. Njihovi rezultati ukazuju da su rizici naznačeni u SAS No. 53, korisni prediktori prevara u finansijskim izveštajima, kao i da logistička regresija i neuralne mreže čine korisna analitička sredstva u

⁴⁸⁹ Beasley, M. S. (1996). An Empirical Analysis of the Relation Between Board of Director Composition and Financial Statement Fraud. *Accounting Review*, 71(4), str.443-465.

⁴⁹⁰ McMullen, D. A. (1996). Audit committee performance: An investigation of the consequences. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 15(1), str.1-28.

⁴⁹¹ Peasons, O. (1995). Using financial statement data to identify factors associated with fraudulent financial reporting. *Journal of Applied Business Research*, 11(3), str.38-46.

⁴⁹² Bonner, S. E., Palmrose, Z.-V., & Young, S. M. (1998). Fraud Type and Auditor Litigation: An Analysis of SEC Accounting and Auditing. *The Accounting Review*, , 73(4), str.503-532.

⁴⁹³ Fanning, K., & Cogger, K. (1998). Neural Network Detection of Management Fraud using Published Financial Data. *International Journal of Intelligent Systems in Accounting, Finance & Management*, 7(1), str. 21-41.

otkrivanju rizika od lažnog finansijskog izveštavanja⁴⁹⁴. Rezultati istraživanja Beasley, Carcello, Hermanson & Lapides pokazali da su pojedini sektori imaju svoje najčešće tehnike manipulisanja, gde je za tehnološku industriju najčešća tehnika bila neadekvatno priznavanje prihoda (76%), za zdravstvo takođe (58%), dok je za sektor finansijskih usluga iskazivanje imovine višom nego što je realno (59%), predstavljalo najčešću tehniku manipulisanja. Takođe, za sve tri industrijske grane, uglavnom je potrebno obratiti pažnju na procenat spoljnih članova u revizijskom odboru kao i odboru direktora, broj sastanaka u toku godine odbora za reviziju, kao i funkcionisanje interne kontrole⁴⁹⁵. Dalje, Dechow i dr. razvili su model, nazvan F score, takođe u svrhu opreznosti i crvenih zastavica od rizika od manipulacija. Model ne govori o tome da li je kompanija manipulator ili ne već, naglašava upozorenja za detaljniju analizu. Uočeno je da je za vreme manipulacija, finansijske aktivnosti i mere performansi bivaju pogoršane, uključujući kako finansijske aktivnosti, tako i njima odgovarajuće bilansne pozicije, kao i da uprava postaje veoma osetljiva na cene svojih akcija, te ove kompanije pribegavaju manipulisanju rezultata sa ciljem kamufliiranja loših finansijskih performansi kako bi se zadržale visoke procene i zahtevi tržišta⁴⁹⁶.

Loebbecke i Willingham su 1988. godine razvili model koji upućuje da se verovatnoća prevare povećava kada postoje tri osnovna faktora:⁴⁹⁷

- Nedostatak adekvatnog korporativnog upravljanja u smislu selekcije zaposlenih koji imaju takav sistem vrednosti i radne navike koje ne podrazumevaju prevare (stavovi)
- Postoji motiv da se počini prevara
- Postoji prilika i uslovi da se počini prevara

Autori su uspeli da validiraju svoj model kategorizujući crvene zastavice kroz SAS 53, gde su prema analizi učestalosti iste podeljene na primarne i sekundarne indikatore. Lobbecke, Eining i Willingham su 1989. godine, testirali model koristeći 77 slučajeva lažnog finansijskog izveštavanja i pronašli makar jedan od pomenuta tri faktora iz prvobitnog modela za većinu slučajeva (88%)⁴⁹⁸. Autori su testirali svoj model na 165 KPMG revizorskih partnera koji su imali neposredno iskustvo sa prevarama u finansijskim izveštajima. Rezultati su pokazali da loše i slabo korporativno upravljanje u smislu sumnjivih transakcija sa povezanim licima, neadekvatna i neefektivna struktura interne kontrole, ali donošenje odluka od strane jedne osobe, daju priliku za lažno finansijsko izveštavanje. Rezultati istraživanja doprineli su donošenju novih upozorenja,

⁴⁹⁴ Feroz, E. H., Kwon, T. M., Pastena, V., & Park, K. J. (2000). The efficacy of red flags in predicting the SEC's targets: An artificial neural networks approach. *International Journal of Intelligent Systems in Accounting, Finance, and Management*, 9(3), str. 145-157.

⁴⁹⁵ Beasley, M. S., Carcello, J. V., Hermanson, D. R., & Lapides, P. D. (2000). Fraudulent Financial Reporting: Consideration of Industry Traits and Corporate Governance Mechanisms. *Accounting Horizons*, str. 441-454.

⁴⁹⁶ Dechow, P., Ge, W., Larson, C., & Sloan, R. (2010). Predicting Material Accounting Misstatements. *Contemporary Accounting Research*, 28(1), str. 18-82.

⁴⁹⁷ Loebbecke, J.K. & Willingham, J.J. "Review of SEC AAERs" 1988 Working Paper

⁴⁹⁸ Loebbecke, J. K., Eining, M. M., & Willingham, J. J. (1989). Auditors Experiences with Material Irregularities: Frequency, Nature, and Detectability. *A Journal of Auditing Practices & Theory*, 9, str.1-28.

izbacivanju određenih prethodnih, reklasifikaciji, kao i njihovoj ponovnoj kombinaciji. U suštini, set računovodstvenih alternativnih rešenja, nedostatak moralnih i etičkih principa, motiv, prilika, kao i nedostatak adekvatnog korporativnog upravljanja jesu stavke koje povećavaju verovatnoću lažnog finansijskog izveštavanja. Ipak, zbog uzorka koji je samo sadržao one koji su počinili prevare, nije moguće proceniti njegovu diskriminatornu moć. Dalje, Bell, Szykowny i Willingham su ustanovili da kada je kompanija u brzom tempu rasta, uprava može biti motivisana da pribegne lažnom finansijskom izveštavanju u trenucima pada performansi kako bi pokazali stabilan rast. Nagli rast, praćen merdžerima i akvizicijama može učiniti interne kontrole manje efektivnim što smanjuje mogućnost da prevara bude otkrivena⁴⁹⁹.

Bell i drugi su identifikovali sledeće crvene zastavice za počinjene prevare: nejednaka zarađivačka moć u okviru jedne industrijske grane, neopravdan naglasak na zarađivačkoj sposobnosti kao i značajna sumnja o nastavku poslovanja. Kasnije su Bell i Carcello 2000. godine, koristeći iste podatke, istražili efekat logističkog modela, kao pomoći odluke u proceni verovatnoće lažnog finansijskog izveštavanja. Ovi signali uključuju: slabe interne kontrole, ekspanzijsku stopu rasta, nedovoljnu ili kontradiktornu profitabilnost, neopravdan naglasak da se ispune zarađivačke projekcije, neistinitost u komunikaciji i izbegavanje komunikacije uprave sa revizorima, vlasnički status klijenta, odnos između interne kontrole i agresivnih stavova uprave u odnosu na finansijsko izveštavanje⁵⁰⁰. Na bazi istraživanja KPMG i prikupljenim podacima o crvenim zastavicama, kao što smo naveli, više autora su koristili različite metode na istim podacima, gde se stopa preciznosti kretala od 63%-85% za one koji su počinili prevaru i 84%-91% za one koji nisu. Logistička regresija, ali i neuralne mreže, davali su značajne rezultate u otkrivanju crvenih zastavica, s tim što je potrebno naglasiti da su različite metode izdvajale različite naznake upozorenja kao značajnije. Hansen i dr. su koristili neuralne mreže u pokušaju da predvide prevare u finansijskim izveštajima, a ustanovili su da je nagli rast kompanije jedan od pokazatelja prevara u finansijskim izveštajima, gde su uspeali da predvide sa čak 89,3% preciznosti, preko 20 pokrenutih sudskih postupaka⁵⁰¹. Green i Choi su razvili model na osnovu primene neuralnih mreža u smislu detekcije prevara u finansijskim izveštajima. Autori su koristili pet sledećih finansijskih racija: odnos dozvoljenih spornih računa i neto prodaje, odnos neto prodaje i potraživanja, odnos dozvoljenih spornih računa i potraživanja, odnos bruto marže i neto marže, odnos potraživanja i poslovne imovine, kao i neto prodaju, potraživanja i vrednost dozvoljenog spornog potraživanja, gde iako je izbor racija isuviše bio subjektivan prema samo određenim vrstama manipulacija sa prihodima, njihov metod je dao određeni potencijal za korišćenje neuralnih mreža u procesu istraživanja i detekciji prevara⁵⁰². Kirkos i drugi su koristeći tri Data Mining metode klasifikacije, analizirajući 27 finansijskih racija, izabrali 10 koji su imali statističku

⁴⁹⁹ Bell, T. B., Szykowny, S., & Willingham, J. J. (1993). *Assessing the likelihood of fraudulent financial reporting: A cascaded logit approach*. Working paper, KPMG, Peat Marwick.

⁵⁰⁰ Bell, T. B., Carcello, J. V. (2000). *A decision Aid for Assesing the likelihood of fraudelent financial reporting*. Auditing: A Journal of Practise and Theory. 19(1). str.169-184

⁵⁰¹ Hansen, J. V., McDonald, J. B., Messier, W. F., & Bell, T. B. (1996). A generalized qualitative response model and the analysis of management fraud. *Management Science*, 42(7), str.1022-1032.

⁵⁰² Green, B., & Choi, J. (1997). Assesing the risk of management fraud through neural network technology. *Auditing: A Journal of Theory and Practice* 16(1), str. 14-28.

značajnost uključujući sledeće: odnos duga i kapitala, odnos prodaje i ukupnih sredstava, bruto maržu, EBIT, neto obrtni fond, Z score, odnos ukupnog duga i ukupnih sredstava, odnos neto marže i ukupnih sredstava, odnos neto obrtnog fonda i ukupnih sredstava, odnos poslovnog rezultata i ukupnih sredstava. Autori smatraju da visok nivo zaduženosti i nizak nivo likvidnosti, povećava verovatnoću pribegavanja lažnom finansijskom izveštavanju⁵⁰³. Sa druge strane Guan, Kaminski i Wetzel u svojoj studiji za period od sedam godina (tri pre pribegavanja lažnom finansijskom izveštavanju i tri godine posle), odredili set racio pokazatelja od kojih su samo tri racija bila značajna za sva tri perioda (odnos stalne imovine i ukupne imovine, odnos ukupnih obaveza i ukupne imovine, odnos neto obrtnog fonda i ukupne imovine), dok je pet bilo značajno u periodu pre godine počinjenja prevare (odnos potraživanja i ukupne imovine, odnos troškova prodatih proizvoda i prodaje, odnos stalne imovine i ukupne imovine, odnos troškova kamate i ukupnih obaveza, odnos prodaje i potraživanja). Ipak zbog visoke stope pogrešne klasifikacije (od 58%-98%), autori skreću pažnju da racio pokazatelji imaju ograničenu moć u predviđanju počinjenja prevarnih radnji u smislu lažnog finansijskog izveštavanja⁵⁰⁴.

Može se primetiti da autori koristeći različite metode, pokušavaju da razviju modele koji će dati određena upozorenja i poslužiti kao mere predostrožnosti i opreznosti u pogledu povećanog rizika od manipulisanja u finansijskim izveštajima. Ipak, postojeća istraživanja ukazuju na opreznost i kod interpretacije rezultata u vidu generalizacije da li je neko privredno društvo sklono ili ne manipulaciji. Na primer, većina postojeće literatura predstavlja varijable zasnovane na vrednosti zaliha. Prisustvo previše zaliha može biti signal da kompanija nije u mogućnosti da održi očekivane nivoe prodaje ili je jednostavno neefikasna. Fanning i Cogger u svojim istraživanjima, koristeći zalihe u odnosu na prodaju, podržavaju ovu hipotezu, dok sa druge strane, recimo u istraživanja grčkim kompanijama, ova varijabla nije bila statistički značajna⁵⁰⁵. Takođe, određena istraživanja ukazuju da povećanje prinosa na aktivu (ROA) jeste pozitivno korelirano sa prevarama, dok druga upućuju da smanjenje profitabilnosti može izvršiti pritisak na upravu kako bi pribegli lažnom finansijskom izveštavanju i zadovoljili zahteve akcionara. Stoga, treba biti oprezan kod same interpretacije dobijenih vrednosti i koristiti ih kao upozoravajući faktor koji se tek detaljnom analizom može potvrditi kao opravdavajući ili ne.

5.5.1 Istraživanje

Cilj istraživanja u ovom radu, bio je kreiranje modela koji bi ukazao da li postoji određeni nivo rizika da privredno društvo nepravilnim finansijskim izveštavanjem vrši uticaj na finansijski rezultat. Na taj način, dobili bi se finansijski pokazatelji koji mogu ukazati na crvene zastavice u finansijskim izveštajima u smislu pogrešnog iskazivanja rezultata. Istraživanje može poslužiti kao

⁵⁰³ Kirkos, E., Spathis, C., & Manolopoulos, Y. (2007). Data mining techniques for the detection of fraudulent financial statements. *Expert Systems with Applications*, 32(4), str. 995–1003.

⁵⁰⁴ Guan, L., Kaminski, K. A., & Wetzel, S. T. (2004). Ratio Analysis-predictor of fraud? *Advanced in Public Interest Accounting* 19(1), str.17-34.

⁵⁰⁵ Kirkos, E., Spathis, C., & Manolopoulos, Y. *op.cit.*

pilot studija za dalja istraživanja u ovoj oblasti, čija se korist može dalje ogledati u usmeravanju revizijskih procedura i analizi onih područja koja su se pokazala najsenzitivnijim za iskazivanje pogrešnog finansijskog rezultata. Takođe, model može poslužiti i investitorima kako bi svoja ulaganja usmerili u privredna društva koja transparentno prikazuju rezultate svog poslovanja i na taj način osigurali bolje svoja ulaganja.

5.5.2 Metodologija istraživanja

Za potrebe istraživanja, prostim slučajnim uzorkom identifikovano je 100 privrednih društava čije se HOV kotiraju na Beogradskoj berzi. Ova privredna društva prema Zakonu o reviziji Republike Srbije imaju obavezu zakonske revizije finansijskih izveštaja jer predstavljaju javna društva. Po pravilu, ova privredna društva predstavljaju vitalni deo ekonomije svake države i diktiraju njen budući rast i razvoj. Ograničenja istraživanja odnose se na činjenicu da u momentu vršenja istraživanja nije postojao Javni registar privrednih društava koja su pribegla lažnom finansijskom izveštavanju, niti pokrenutim i/ili završenim sudskim postupcima protiv njih, te nisu bile dostupne informacije o tome koja su ta privredna društva. Iako je naknadno, tačnije od 1. juna 2016. na sajtu Agencije za privredne registre, dostupan Centralni registar privremenih ograničenja za privredna društva koja nisu poslovala u skladu sa Zakonom, tzv. „*crna lista privrednika*“, i dalje ne postoji mogućnost uvida u listu ove kategorije privrednih društava, već je neophodno pretraživati pojedinačno privredna društva za koja je korisnik zainteresovan. Kao što je već prethodno pomenuto, različiti autori su često pribegavali i drugim metodama klasifikovanja tih privrednih društva uključujući i natpise u medijima, stoga u ovom radu smo se odlučili da se oslonimo na revizorske izveštaje kao jedan vid kontrole usaglašenosti finansijskog izveštavanja i finansijskih izveštaja sa zakonskim propisima (*MSR 250 - Razmatranje zakona i regulative u reviziji finansijskih izveštaja*) i postojanja kriminalnih radnji (*MSR 240 - Odgovornost revizora za razmatranje kriminalnih radnji u reviziji*).

Ipak, pošto revizor određenu nepravilnost u finansijskom izveštavanju može iskazati ne samo u modifikovanim mišljenjima (rezerva, uzdržavanje i negativno mišljenje) već i u pozitivnom sa skretanjem pažnje, u analizu je uključena i ova vrsta mišljenja. To zapravo znači da je kod dodatnog paragrafa, uzeto u obzir ukoliko je revizor posebno skrenuo pažnju na nepravilnost finansijskog izveštavanja koja može imati uticaj na rezultat (npr. neformiranja rezervisanja i samim tim smanjenja troškova rezervisanja u datom izveštajnom periodu). Sa druge strane ukoliko je revizor u skretanju pažnje naveo da je ugrožena likvidnost datog privrednog društva bez naglašavanja da je došlo do nepravilnog finansijskog izveštavanja koje bi imalo uticaj na povećanje ili smanjenje rezultata, takav izveštaj nije kategorisan u smislu njegovog uticaja na rezultat. Na osnovu nasumično izabranog broja javnih društava, od trenutno ukupno 753⁵⁰⁶ javnih društava, odabrano je 100 koji su činili uzorak na osnovu kog je formiran model. Finansijski

⁵⁰⁶ Stanje na dan 22.07.2016. godine

izveštaji i pripadajući revizorski izveštaji za uzorkovana privredna društva preuzeti su sa sajta Agencije za privredne registre, za izveštajni periode od 2010-2013. godine. Vrednosti prikazane u finansijskim izveštajima, pre računanja finansijskih pokazatelja, pretvorene su iz dinara u evre kao stabilniju valutu. Od ukupno 400 observacija, 9 revizorskih izveštaja nije bilo dostupno, što čini ukupan broj od 391 observacije. Za svaki pojedinačni izveštajni period preuzeti su finansijski izveštaji i izračunati finansijski pokazatelji koji bi mogli da imaju jaku diskriminatornu moć. U analizi korišćeni su sledeći finansijski pokazatelji iz navedenih kategorija⁵⁰⁷ :

Osnovni pokazatelji:

1. Poslovna imovina
2. Neto kapital
3. Poslovni prihodi
4. Poslovni rezultat
5. Neto rezultat
6. Broj zaposlenih

Zaduženost:

7. Racio zaduženosti
8. Racio kamatonosne zaduženosti

Likvidnost:

9. Neto obrtni fond
10. Tekući racio
11. Brzi racio
12. Racio gotovine

Profitabilnost:

13. Neto margina
14. Stopa prinosa na kapital
15. Poslovna margina
16. Stopa prinosa na imovinu
17. Stopa prinosa na investirani kapital
18. Stopa prinosa u primarnoj poslovnoj delatnosti

⁵⁰⁷ Način izračunavanja nabrojanih pokazatelja detaljno je objašnjen u sledećem udžbeniku: Knežević G., Stanišić, N. i Mizdraković, V. *Analiza finansijskih izveštaja (2013)*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 175-193.

Periodi konverzije:

- 19. Period naplate potraživanja
- 20. Period plaćanja obaveza
- 21. Period konverzije zaliha
- 22. Period konverzije gotovine

Altmanov Z Score:

- 23. $T1 = \text{Neto obrtni fond} / \text{Poslovna imovina}$
- 24. $T2 = \text{Neraspoređeni dobitak} / \text{Poslovna imovina}$
- 25. $T3 = \text{EBIT} / \text{Poslovna imovina}$
- 26. $T4 = \text{Kapital} / \text{Ukupne obaveze}$
- 27. $T5 = \text{Poslovni prihodi} / \text{Poslovna imovina}$
- 28. Z skor za privatna privredna društva
- 29. Z' skor implicirana verovatnoća stečaja za privatna društva
- 30. Z skor za industrijska društva i društva koja posluju na tržištima u razvoju
- 31. Z'' skor implicirana verovatnoća stečaja za društva koja pripadaju tržištima u razvoju

Analiza gotovinskih tokova:

- 32. Gotovinski tok raspoloživ vlasnicima kapitala
- 33. Gotovinski tok raspoloživ vlasnicima kapitala i poveriocima

DuPont analiza:

- 34. Faktor profitabilnosti
- 35. Faktor efikasnost korišćenja imovine

Ostali pokazatelji:

- 36. Učešće stalne u poslovnoj imovini
- 37. Procenat stranog vlasništva
- 38. Efektivna poreska stopa
- 39. Kapital investiran u primarnu poslovnu delatnost po zaposlenom
- 40. Prosečna neto zarada

Nakon računanja navedenih pokazatelja, preuzeti su revizorski izveštaji za svaku opservaciju, na osnovu kojih je izvršeno klasifikovanje na privredna društva kod kojih je revizor naveo u svom mišljenju da su nepravilnim finansijskim izveštavanjem uticali na potcenjivanje ili precenjivanje rezultata u tekućem ili prethodnom periodu. Opservacije kod kojih je u revizorskom izveštaju revizor naveo da je, pod uticajem neadekvatne primene računovodstvenih politika ili nepoštovanja opštih računovodstvenih pravila i načela, došlo do precenjivanja ili potcenjivanja prihoda, ili precenjivanja ili potcenjivanja rashoda, što je dovelo do povećanja ili smanjenja rezultata, obeležene su sa 1. Napomena je da su ovde uključena i mišljenja sa skretanjem pažnje kod kojih nepoštovanje standarda takođe može imati uticaj na rezultat. One opservacije kod kojih nisu bile naznačene ovakve napomene od strane revizora, označene su sa 0. Cilj istraživanja je bio je da se proveru u kojoj meri izračunati finansijski pokazatelji mogu ukazati na nekvalitetno finansijsko izveštavanje koje može imati uticaj na rezultat. Napomena je da je usled ograničenja istraživanja koje je već napomenuto, u smislu nepostojanja javnog registra privrednih društava za koje je pokrenut sudski postupak zbog lažnog finansijskog izveštavanja i drugih kriminalnih aktivnosti, odlučeno da se privredna društva razvrstaju na ovaj način. Takođe, ovde je naglasak da ni na koji način ova kategorizacija ne upućuje na privredna društva namerno vrše lažno finansijsko izveštavanje ili su počinioci kriminalnih radnji, već na one kod kojih je revizor naznačio u svom izveštaju da nepridržavanje MRS i neadekvatne primene računovodstvenih politika dovodi do nepravilno iskazanog finansijskog rezultata. Takođe, bitno je napomenuti da u ovom slučaju materijalnost nije bila odlučujuća, u smislu razvrstavanja privrednih društava, iz razloga što nije kontrolisano mišljenje revizora, već posmatran uticaj na rezultat, bez obzira da li je materijalno značajan ili ne. U tom smislu, informacije koje revizor upućuje u posebnom paragrafu nakon iskazivanja mišljenja, imaju određenu svrhu i značaj za istraživanje, jer mogu upućivati na rizike i uticaj na rezultat. Različita istraživanja pokazuju da skretanje pažnje u revizorskom izveštaju može da poveća rizik od lažnog prikazivanja pozicija u finansijskom izveštavanju gde revizor na „*elegantan način*“ želi da ukaže na rizik ili da zapravo skrene pažnju na korisnike finansijskih izveštaja⁵⁰⁸. Obzirom da se ovom istraživanju, nije kontrolisala vrsta mišljenja revizora, kao i zbog svojstva materijalnosti čiji prag određuje sam revizor, pre nego tačno utvrđenog kvantitativnog iznosa jednakog za sva privredna društva, odlučeno je se da i mišljenja sa skretanjem pažnje uključe u istraživanje ukoliko je razlog datog skretanja pažnje imao uticaj na rezultat.

<http://www.aicpa.org/InterestAreas/ForensicAndValuation/Membership/Pages/Overview%20Certified%20in%20Financial%20Forensics%20Credential.aspx> Za potrebe ovog istraživanja, korišćen je *Generalizovani*

⁵⁰⁸ Czemey, K., Schmidt, J. J., & Thompson, M. A. (2014). Does Auditor Explanatory Language Increased Financial Misstatement Risk? *The Accounting Review*, 89(6), str. 2115-2149.

linearni model mešovutih efekata (Generalized Linear Mixed Model), koji se koristi u slučajevima ponovljenih merenja čija se prednost odražava i u mogućnosti da pojedini nedostajući podaci ne eliminišu celu jedinicu posmatranja. Zapravo, pomenuti model vrši kombinaciju svih prednosti obične logističke regresije uz mogućnost uključivanja slučajnih efekata. Ovi modeli ocenjuju dodatne parametre (slučajne efekte), s tim da iako slučajni efekti najčešće ne čine varijable pomoću kojih se daje odgovor na osnovno istraživačko pitanje, oni jesu uvršteni u model i uključuju u obračun dodatne izvore varijabilnosti u vrednostima zavisne varijable.

Ovim modelom testirana je povezanost promene nezavisnih objašnjavajućih varijabli (finansijskih pokazatelja) i zavisne binarne varijable (nepravilno iskazan rezultat). Izdvojene su statistički značajne objašnjavajuće varijable čija promena korelira sa promenom zavisne. Za obradu podataka korišćen je statistički program R (lme4)⁵⁰⁹. Rezultati primene metode i formirana metodologija slede u nastavku.

5.5.3 Rezultati istraživanja

U prvoj fazi izvršeno je ispitivanje efekata koji su određeni kao slučajni, a to su efekti pojedinačnih kompanija (varijabla *Company_Id*) i efekti pojedinačnih revizorskih kuća (varijabla *Auditor*), koji su specificirani na sledeći način u korišćenom programu: (1 | *Company_id*) i (1 | *Auditor_id*). Model će vršiti prilagođavanja za svako privredno društvo kao i za revizorsku kuću, uključujući specifičnu sklonost svakog privrednog društva ka nepravilnom iskazivanju rezultata kao i sklonost revizorske kuće da istu detektuje i izvesti. Efekti čije vrednosti predstavljaju fokus ovog istraživanja su uključeni kao fiksni, dok je uloga slučajnih efekata privrednog društva i revizorske kuće obuhvatila uračunavanje njima svojstvenih efekata. U početnom, nultom modelu, uključene su samo varijanse efekata privrednih društava i revizorskih kuća. U tabeli br. 11, uočava se da je varijansa efekata privrednih društava značajno viša od varijanse efekata revizorskih kuća, što ukazuje da privredna društva pokazuju veću varijaciju što je i za očekivati (jer predstavljaju primarni izvor nepravilnog iskazivanja rezultata), nego što je to slučaj sa revizorskim kućama.

Glavni presek regresione krive početnog modela iznosi -1,38, što ukazuje da je očekivana verovatnoća iskazivanja nepravilnog rezultata na nivou uzorka oko 20%.

⁵⁰⁹ Bates, D., Maechler, M. Bolker, B. & Walker, S. (2015). Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), str.1-48.

Tabela 11. Ispis početnog modela (nulti model)

Generalized linear mixed model fit by maximum likelihood (Laplace Approximation) ['glmerMod']				
Family: binomial (logit)				
Formula: Nepravilno_iskazan_rezultat ~ (1 Company_id) + (1 Auditor)				
Data: Data				
AIC	BIC	logLik	deviance	df.resid
362.4	374.3	-178.2	356.4	388
Scaled residuals:				
Min	1Q	Median	3Q	Max
-1.7172	-0.1853	-0.1666	0.2550	1.7609
Random effects:				
Groups	Name	Variance	Std.Dev.	
Company_id	(Intercept)	16.4180	4.0519	
Auditor	(Intercept)	0.7875	0.8874	
Number of obs: 391, groups: Company_id, 100; Auditor, 29				
Fixed effects:				
(Intercept)	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)
	-1.3794	0.6526	-2.114	0.0345 *
Signif. codes:	0 '***'	0.001 '**'	0.01 '*'	0.05 '.' 0.1 ' ' 1

Nakon toga, u narednom modelu, izvršeno je ispitivanje efekata koja se uključuju u model kao fiksni, ostavljajući i prethodno definisane slučajne efekte, a zatim je izvršeno testiranje njihovog uticaja na zavisnu varijablu. Od prethodno nabrojanih 40 pokazatelja, odnosno objašnjavajućih varijabli, metodom iterativne eliminacije (*Backwards Stepwise Method*) izabrana su sledeća četiri koja su imala statističku značajnost na nivou od 0,1 i to:

1. Brzi racio (pokazatelj iz kategorije likvidnosti)
2. Neto margina (pokazatelj iz kategorije profitabilnosti)
3. Koeficijent obrta poslovne imovine – T5 (pokazatelji iz kategorije poslovne aktivnosti)
4. Prosečna neto zarada (pokazatelj iz kategorije ostalih pokazatelja)

Navedene vrednosti su zatim centrirane (i logaritmovane u slučaju prosečne neto zarade) kako bi se unapredila interpretacija preseka regresione krive, smanjila korelacija sa slučajnim individualnim efektima privrednih društava, kao i da bi se ispunila pretpostavka linearnosti veze između objašnjavajućih varijabli i zavisne varijable. Dalje, izvršena je analiza stepena korelacije objašnjavajućih varijabli (multikolinearnost), kako bi se uvidelo da ne postoji njihova međusobna jaka veza. Takođe, proverena je korelacija objašnjavajućih varijabli sa slučajnim presecima. U

tabeli br. 12, sledi ispis prvog modela, dok je vizuelni prikaz ispunjenosti pretpostavki modela dat u prilogu disertacije.

Tabela 12. Ispis prvog modela

Generalized linear mixed model fit by maximum likelihood (Laplace Approximation) ['glmerMod']				
Family: binomial (logit)				
Formula: Nepravilno_iskazan_rezultat ~ (1 Company_id) + (1 Auditor) + Brzi.racio.cen + Neto.margina.cen + T5.cen + Prosečna.neto.zarada.log.cen				
Data: Data				
AIC	BIC	logLik	deviance	df.resid
313.3	341.0	-149.6	299.3	384
Scaled residuals:				
Min	1Q	Median	3Q	Max
-1.6571	-0.1865	-0.0686	0.1595	4.7027
Random effects:				
Groups	Name	Variance	Std.Dev.	
Company_id	(Intercept)	13.737	3.706	
Auditor	(Intercept)	2.693	1.641	
Number of obs: 391, groups: Company_id, 100; Auditor, 29				
Fixed effects:				
	Estimate	Std. Error	z value	Pr(> z)
(Intercept)	-1.1779	0.6780	-1.737	0.082326 .
Brzi.racio.cen	-1.1632	0.6788	-1.714	0.086605 .
Neto.margina.cen	-2.4137	1.0263	-2.352	0.018675 *
T5.cen	-1.2062	0.4691	-2.571	0.010132 *
Prosečna.neto.zarada.log.cen	-1.8201	0.5440	-3.346	0.000821 ***

Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1				
Correlation of Fixed Effects:				
	(Intr)	Brz.r.	Nt.mr.	T5.cen
Brzi.rac.cn	0.259			
Net.mrgn.cn	-0.145	-0.149		
T5.cen	0.139	0.196	0.001	
Prscn.nt...	0.215	0.138	0.037	0.180

U tabeli br. 12, uočava se da prvi model u odnosu na početni model, bolje objašnjava podatke. To se može zaključiti na osnovu vrednosti informacionih kriterijuma, a to su Akaikeov informacioni kriterijum (AIC) i Bayesov informacioni kriterijum (BIC), gde se uočava da oba pokazatelja u prvom modelu imaju niže vrednosti. Rezultati pokazuju da tri objašnjavajuće varijable (Neto margina, Koeficijent obrta poslovne imovine – T5 i Prosečna neto zarada) imaju statističku značajnost na nivou 0,05, dok Brzi racio ima statističku značajnost na nivou 0,1. Predznak koeficijenata je negativan što ukazuje da se sa povećanjem vrednosti navedenih objašnjavajućih varijabli smanjuje šansa za nepravilnim iskazivanjem rezultata.

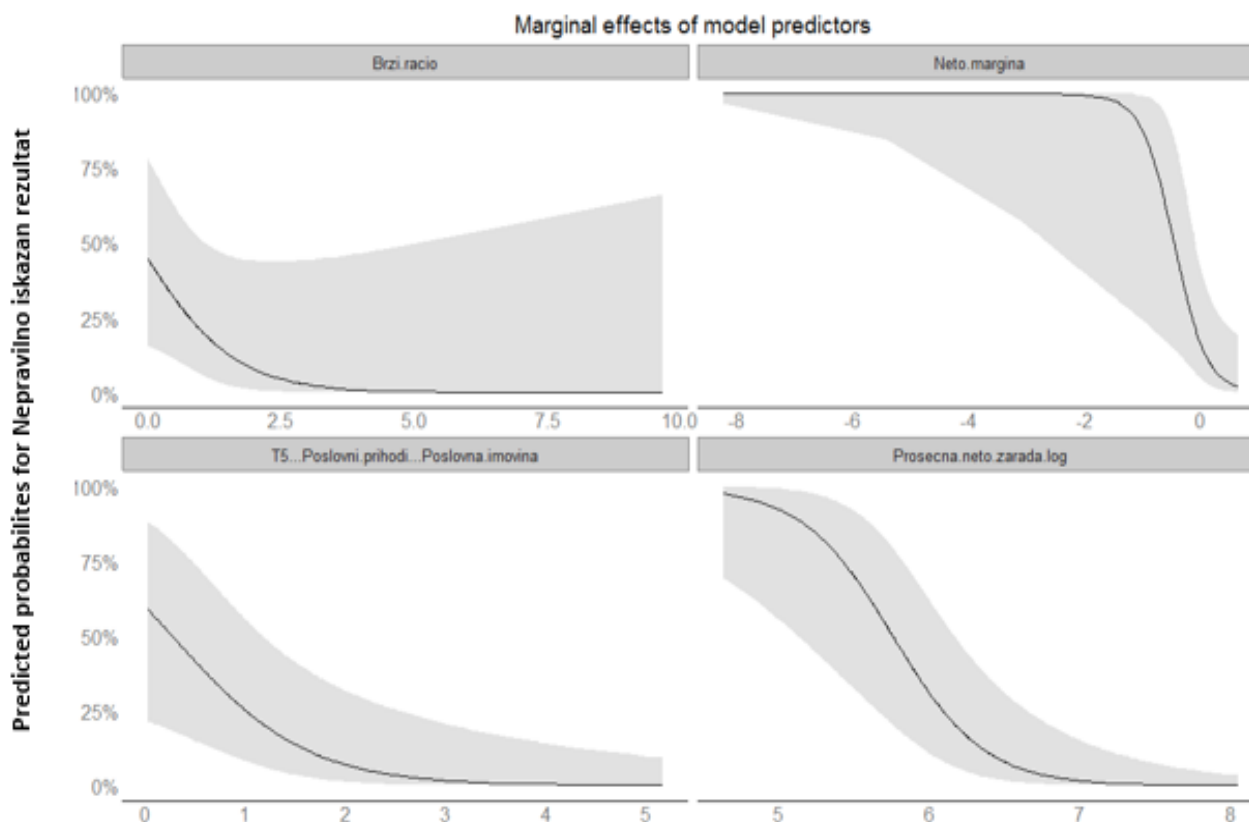
Dalje, uključen je autoregresivni parametar, odnosno uzeto je obzir da li je privredno društvo nepravilno iskazalo rezultat u prethodnoj godini, kako bi se utvrdila značajnost navedenog parametra. Dobijeni rezultati ukazuju da ovaj parametar potvrđuje one dobijene Generalizovanim linerarnim modelom mešovutih efekata, dok je specifikacija Bajesove statistike (Bayesian statistics) data u narednoj tabeli.

Tabela 13. Rezultati Bajesove statistike

Family: bernoulli (logit)						
Formula: Nepravilno_iskazan_rezultat ~ (1 Company_id) + (1 Auditor) + Brzi.racio.cen + Neto.margina.cen + T5.cen + Prosecna.neto.zarada.log.cen						
Data: Datapred2 (Number of observations: 391)						
Samples: 4 chains, each with iter = 20000; warmup = 4000; thin = 1;						
total post-warmup samples = 64000						
WAIC: Not computed						
Group-Level Effects:						
~Auditor (Number of levels: 29)						
	Estimate	Est.Error	l-95% CI	u-95% CI	Eff.Sample	Rhat
sd(Intercept)	1.74	0.7	0.63	3.36	6225	1
~Company_id (Number of levels: 100)						
	Estimate	Est.Error	l-95% CI	u-95% CI	Eff.Sample	Rhat
sd(Intercept)	3.02	0.81	1.69	4.83	13853	1
Correlation Structure: arma(~Year Company_id, 0, 0, 1)						
	Estimate	Est.Error	l-95% CI	u-95% CI	Eff.Sample	Rhat
arr[1]	1.83	0.55	0.76	2.88	64000	1
Population-Level Effects:						
	Estimate	Est.Error	l-95% CI	u-95% CI	Eff.Sample	Rhat
Intercept	-1.44	0.64	-2.75	-0.14	3678	1
Brzi.racio.cen	-0.64	0.57	-1.95	0.16	6067	1
Neto.margina.cen	-1.91	0.92	-3.92	-0.33	30645	1
T5.cen	-0.99	0.47	-2.00	-0.11	3399	1
Prosecna.neto.zarada.log.cen	-1.45	0.52	-2.57	-0.53	27495	1
Samples were drawn using sampling(NUTS). For each parameter, Eff.Sample is a crude measure of effective sample size, and Rhat is the potential scale reduction factor on split chains (at convergence, Rhat = 1).						

Na slici br. 10, prikazani su marginalni efekti objašnjavajućih varijabli. Tačnije, može se videti kretanje verovatnoće nepravilnog iskazivanja rezultata, ukoliko dođe do promene jednog od četiri objašnjavajuće varijable, pod uslovom da se ostali pokazatelji drže konstantnim. U tom slučaju uočava se da se sa povećanjem vrednosti svakog od navedenog pokazatelja, smanjuje verovatnoća da iskazani rezultat bude nepravilno prikazan, s tim što u slučaju neto margine verovatnoća od nepravilnog iskazivanja rezultata pokazuje značajan pad u zoni blizu neutralnog neto rezultata.

Slika 10. Marginalni efekti objašnjavajućih varijabli

Na slici br. 11, prikazana je komparacija modela nakon uklanjanja ekstremnih observacija. Prvi model predstavlja prvobitni model u kome su uključene sve observacije. U drugom modelu isključene su najekstremnije 3 observacije. U trećem modelu isključene su 4 najekstremnija privredna društva. Na kraju, u četvrtom modelu isključeno je jedno najekstremnije privredno društvo i jedna revizorska kuća.

Slika 11. Poređenje modela nakon uklanjanja ekstremnih observacija

	Model 1			Model 2			Model 3			Model 4		
	Nepravilno iskazan rezultat			Nepravilno iskazan rezultat			Nepravilno iskazan rezultat			Nepravilno iskazan rezultat		
Fixed Parts												
(Intercept)	0.31	0.08 – 1.16	.082	0.21	0.04 – 1.06	.059	0.19	0.03 – 1.07	.060	0.27	0.07 – 1.09	.065
Brzi racio	0.31	0.08 – 1.18	.087	0.36	0.08 – 1.57	.173	0.15	0.02 – 0.99	.048	0.31	0.08 – 1.22	.094
Neto margina	0.09	0.01 – 0.67	.019	0.05	0.00 – 0.64	.020	0.04	0.00 – 0.59	.019	0.08	0.01 – 0.67	.019
Koeficijent obrta imovine	0.30	0.12 – 0.75	.010	0.26	0.09 – 0.77	.014	0.29	0.09 – 0.96	.043	0.29	0.11 – 0.75	.010
Prosečna neto zarada	0.16	0.06 – 0.47	.001	0.05	0.01 – 0.28	<.001	0.08	0.02 – 0.43	.003	0.15	0.05 – 0.45	.001
Random Parts												
$\tau_{00_Company_id}$	13.737			19.782			20.843			14.883		
$\tau_{00_Auditor}$	2.693			4.041			4.943			2.871		
$N_{Company_id}$	100			100			96			99		
$N_{Auditor}$	29			29			29			28		
$ICC_{Company_id}$	0.697			0.730			0.717			0.707		
$ICC_{Auditor}$	0.137			0.149			0.170			0.136		
Observations	391			388			375			385		
Tjur's D	.764			.800			.806			.772		
Deviance	117.754			96.865			90.034			111.538		

Nakon uklanjanja ekstremnih vrednosti (*outlier*), odnosno ekstremnih observacija/nivoa grupisanja (privredna društva i revizorske kuće), mereno pokazateljem *Cook's distance*, uočava se da se predznak objašnjavajućih varijabli nije promenio (slika br. 11). Ipak, u trećem modelu, u kome su isključene četiri kompanije sa najvećom vrednošću mereno pomenutim pokazateljem, sve četiri objašnjavajuće varijable su statistički značajne na nivou od 0,05.

Generalizovani linerarni model mešovutih efekata omogućava predviđanje rezultata za observacije u kojima se javljaju revizorske kuće i privredna društva koja nisu u uzorku na osnovu kog je pravljen model. Stoga, formula za predviđanje očekivane vrednosti za nepravilno iskazan rezultat, na osnovu prethodno izračunatih podataka, jeste sledeća:

$$NIR^{510} = -1,1779 + -1,1632 \times (X1 - \bar{X}1) + -2,4137 \times (X2 - \bar{X}2) + -1,2062 \times (X3 - \bar{X}3) + -1,8201 \times (X4 - \bar{X}4)$$

⁵¹⁰ NIR-Nepravilno iskazan rezultat

Gde su:

$X1$ - Brzi racio $\bar{X}1 = 0,8559^{511}$

$X2$ - Neto margina $\bar{X}2 = -0,14$

$X3$ - Koeficijent obrta imovine (T5) $\bar{X}3 = 1,056$

$X4$ - Prosečna neto zarada⁵¹² $\bar{X}4 = 6,112$

Po dobijenom rezultatu, izračunatu vrednost možemo pretvoriti u verovatnoću nepravilnog iskazivanja rezultata preko logističke transformacije na sledeći način:

$$P = \frac{e^{(NIR)}}{1 + e^{(NIR)}}$$

U programu za tabelarne kalkulacije (*Microsoft Office Excel*), računanje se može izvršiti na sledeći način:

$$P = EXP(NIR) / (1 + EXP(NIR))$$

Preciznost klasifikacije opservacija iznosila je 93,86%. U prethodnoj preciznosti uključen je i tip greške I i tip greške II, što će biti objašnjeno u nastavku. Tip greške I podrazumeva da je period u kojem nije bilo informacije o uticaju na rezultat prema revizorskom izveštaju, model pogrešno okarakterisao kao da jeste. Ovaj tip greške u našem slučaju iznosio je 6,07%. Tip greške II podrazumeva da period u kome je revizor ukazao na nepravilno finansijsko izveštavanje koje ima uticaj na rezultat, model pogrešno klasifikovao kao da ga nema. Ovaj tip greške u našem slučaju iznosio je 6,25%. Sa aspekta prikupljanja dokumentacije u postupku istraživanja, model može dati naznake ili crvene zastavice verovatnoće iskazivanja pogrešnog rezultata. U tom smislu preciznost modela je zadovoljavajuća, naročito ako imamo u vidu ograničenja koja se odnose na sprovedeno istraživanje. Napomena je da revizori prikupljaju revizorske dokaze i formiraju revizorsko mišljenje u skladu sa principom materijalnosti, gde se ne vrši kontrola celokupne dokumentacije već se koristi metod uzorkovanja. Takođe, namera autora je da u narednom

⁵¹¹ Prosečna neto zarada je pretvorena u evre, a zatim logaritmovana

istraživanju proveriti preciznost modela na test uzorku. U tom slučaju očekuje se da preciznost bude lošija nego što je na uzorku na kome je formirana metodologija.

U narednoj tabeli može se videti prikaz grešaka klasifikacije (tip greške I i tip greške II).

Tabela 14. Greške klasifikacije

Confusion Matrix and Statistics		
	Reference	
Prediction	0	1
0	232	15
1	9	135
Accuracy : 0.9386		
95% CI : (0.91, 0.9603)		
No Information Rate : 0.6164		
P-Value [Acc > NIR] : <2e-16		
Kappa : 0.8692		
McNemar's Test P-Value : 0.3074		
Sensitivity : 0.9627		
Specificity : 0.9000		
Pos Pred Value : 0.9393		
Neg Pred Value : 0.9375		
Prevalence : 0.6164		
Detection Rate : 0.5934		
Detection Prevalence : 0.6317		
Balanced Accuracy : 0.9313		
'Positive' Class : 0		

Pogrešna klasifikacija modela ima različit uticaj na različite interesne grupe. Investitori će više biti pogođeni u ovom slučaju tipom greške II, odnosno da model propusti da prepozna one koji nepravilno iskazuju rezultat, jer su cene akcija direktno pogođene otkrivanjem da privredno društvo ne prikazuje istinito svoj finansijski rezultat. Sa druge strane, pogrešna osuda privrednog društva da iskazuje neistinito svoju zarađivačku sposobnost, kada zapravo iskazuje, za državu i regulatorna tela ima veće negativne posledice. Iako se njihovi troškovi ne mogu precizno izmeriti, ipak bi se moglo reći da pogrešna osuda da privredno društvo ne prikazuje istinito svoj rezultat, kada prikazuje, ima veće negativne posledice.

Sada će predikcija modela biti prikazana na sledećem primeru. Za primer je uzeto određeno akcionarsko društvo koje prema *Zakonu o centralnoj evidenciji privremenih ograničenja prava*

lica koja su registrovana u Agenciji za privredne registre⁵¹³ upisano Centralnu evidenciju privremenih ograničenja pravnih lica registrovanih u APR-u. Na ovoj listi, nalaze se elektronski podaci o presudama, rešenjima kao i drugim aktima na osnovu kojih su državni organi su zabranili ili ograničili obavljanje delatnosti ili poslova, raspolaganje novcem i udelima u preduzećima ili obavljanje dužnosti odgovornog lica u firmama i preduzetničkim radnjama.

Upravni organ je za navedeno privredno društvo, doneo rešenje o meri izrečenoj na osnovu propisa kojima se uređuje poreski postupak i poreska administracija prema *Pravilniku o klasifikaciji osnova privremenog ograničenja prava*⁵¹⁴. Navedeno privredno društvo je po pravnoj formi akcionarsko privredno društvo i razvrstano u srednje pravno lice. Uvidom u revizorske izveštaje za 2012. godinu revizor je izrazio negativno mišljenje, dok je za 2011. i 2010. godinu izrazio rezervu (revizorsko mišljenje za 2013. godinu nije dostupno), gde je za dostupna mišljenja uvidom u napomene revizorskih mišljenja, revizor naveo da je nepravilno finansijsko izveštavanje imalo uticaj na rezultat. Navedeni pokazatelji izračunati na osnovu pozicija iz bilansa za pomenuto privredno društvo su sledeći:

Godina	Brzi ratio	Neto margina	T5	Prosečna neto zarada ⁵¹⁵	Prosečna neto zarada ln ⁵¹⁶
2013	0,01126819	-10,75717531	0,011533377	334,9778493	5,814064408
2012	0,018629853	-8,515470216	0,042723649	256,7012517	5,547912964
2011	0,014876807	-0,904946097	0,075932708	129,0530927	4,860223891
2010	0,024401352	-0,73709917	0,103779596	124,6815924	4,825763227
Prosečne vrednosti⁵¹⁷	0,8559	-0,14	1,056	/	6,112

Od svakog od navedenih pokazatelja oduzete su prosečne vrednosti dobijene istraživanjem, kako bi se iste usaglasile sa koeficijentima dobijenih u modelu na osnovu centriranih vrednosti.

⁵¹³ "Sl. glasnik RS", br. 112/2015

⁵¹⁴ "Sl. glasnik RS", br. 48/2016

⁵¹⁵ Prosečne neto zarade su konvertovane u evre prema kursu NBS na 31.12 za navedene godine

⁵¹⁶ Prosečne neto zarade su logaritmovane

⁵¹⁷ Prosečne vrednosti izabranih finansijskih pokazatelja za uzorkovana privredna društva

Rezultati nakon navedenog postupka su sledeći:

	Brzi racio ($X1 - \bar{X}1$)	Neto margina ($X2 - \bar{X}2$)	T5 ($X3 - \bar{X}3$)	Prosečna neto zarada ln ($X4 - \bar{X}4$)
2013	-0,84463181	-10,61717531	-1,044466623	-0,297935592
2012	-0,837270147	-8,375470216	-1,013276351	-0,564087036
2011	-0,841023193	-0,764946097	-0,980067292	-1,251776109
2010	-0,831498648	-0,59709917	-0,952220404	-1,286236773

Dobijeni rezultati su uneti u postojeću formulu:

$$NIR = -1,1779 + -1,1632 \times (X1 - \bar{X}1) + -2,4137 \times (X2 - \bar{X}2) + -1,2062 \times (X3 - \bar{X}3) + -1,8201 \times (X4 - \bar{X}4)$$

Nakon prethodno izvršene kalkulacije dobijaju se sledeći rezultati:

Godina	NIR
2013	27,23336
2012	22,26079
2011	5,107243
2010	4,720165

Preko logističke transformacije, a pomoću Excel Microsoft Office programa, mogu se izračunati sledeće verovatnoće nepravilno iskazanog rezultata na sledeći način:

$$P = EXP(NIR) / (1 + EXP(NIR))$$

Godina	Verovatnoća nepravilno iskazanog rezultata za dato privredno društvo
2013	100,00%
2012	100,00%
2011	99,40%
2010	99,12%

Uočava se da je model predvideo izuzetno visoku verovatnoću od nepravilno iskazanog rezultata u finansijskim izveštajima za period od 2010-2013. godine, što je revizor takođe potvrdio u svojim napomenama u revizorskim mišljenjima za navedene periode, izuzev 2013. godine za koju nije bio dostupan izveštaj. Takođe, prethodno navedeni primer, dat je samo u svrhu razumevanja postupka kalkulacije verovatnoće nepravilnog iskazivanja rezultata.

5.5.4 Diskusija i opravdanost izabranih pokazatelja

Pokazatelji likvidnosti su jedni od prvih pokazatelja korišćenih u analizi finansijskih izveštaja, ali i pokazatelja korišćenih u svrhu predikcije manipulisanja rezultatom. Zbog toga ne čudi da je ovaj model odabrao rigorozni ili brzi pokazatelj likvidnosti kao pokazatelj koji ima značajnu moć predviđanja da postoji veza između nepravilnosti koje je uočio revizor i poslovanja privrednog društva. Iz formule se može zaključiti da je verovatnoća da postoje nepravilnosti u iskazivanju rezultata manja ukoliko je iznos ovog pokazatelja veći i obrnuto. Prethodno sugerise da su privredna društva koja imaju slabu likvidnost rizičnija sa aspekta finansijskog izveštavanja, ali i mogućnosti postojanja materijalno značajnih pogrešnih iskaza, nastalih kako greškom, tako i prevarom (kriminalnom radnjom). Rigorozni pokazatelj likvidnost u obračun uzima samo likvidna sredstva, a isključuje, recimo, vrednost zaliha. Pretpostavka je da je „*problematici*“ deo likvidnih sredstava upravo vrednost zaliha, gde često ovaj iznos može uključiti i zalihe koje su zastarele, a nisu otpisane. Takođe, pri analiziranju napomena revizorskih mišljenja, uočeno je da je u značajnom broju istih, revizor ukazao na sledeće: da privredno društvo nije utvrdilo ispravke vrednosti za određene iznose, nije izvršeno obezvređenje zaliha starijih od godinu dana kao i pogrešan obračun zaliha cene koštanja. Rezultati u ovom istraživanju poklapaju se sa istraživanjima Persons-a i ukazuju da niska likvidnost može biti jedan od upozorenja lažnog finansijskog izveštavanja. Takođe, većina postojeće literature uključuje varijable zasnovane na vrednosti zaliha, gde prisustvo previše zaliha može biti takođe jedan od signala da privredno društvo nije u mogućnosti da održi očekivani nivo prodaje ili jednostavno nije efikasno. U narednoj tabeli nalaze se prosečne vrednosti sva četiri pokazatelja za uzorkovana privredna društva za koja revizor nije imao primedbi u smislu nepravilnog iskazivanja rezultata, kao i za ona privredna društva za koje jeste iskazao ovakve napomene.

Tabela 15. Prosečne vrednosti odabranih finansijskih pokazatelja za uzorkovana privredna društva

Nepravilno iskazan rezultat	Brzi racio	Neto margina	Koeficijent obrta imovine	Prosečna neto zarada (u evrima)
Ne	1.0215254	0.0220339	1.1578531	648.5210
Da	0.5734234	-0.4903604	0.8813514	410.1625

Uočava se da je za privredna društva za koja revizor u svojim napomenama nije iskazao uticaj na rezultat, brzi racio u proseku iznosio 1,02, dok je kod ostalih privrednih društava, za koja je revizor u napomenama iskazao napomene u smislu nepravilnosti u izveštajima koje utiču na rezultat, ovaj racio značajno manji, i to u proseku 0,57. Prethodno upućuje da ova privredna društva sa svojim kratkoročnim sredstvima iz kojih su isključene zalihe u proseku mogu pokriti samo nešto više od polovine svojih kratkoročnih obaveza. Naravno, potrebno je biti obazriv kod interpretacije, jer nizak brzi racio ne znači automatski da privredno društvo ima tendenciju ka nepravilnom iskazivanju rezultata, iz razloga što priroda poslovanja može zahtevati brži obrt zaliha nego što dospevaju kratkoročne obaveze. Sa druge strane, ekstremno visok pokazatelj može ukazati na da privredno društvo ima dosta zarobljenih novčanih sredstava u potraživanjima, od kojih određeni deo nije naplativ ili je zastareo. Ipak, iako je potrebna detaljnija analiza pozicija koje su sadržane u ovom pokazatelju, prethodno može biti i jedno od objašnjenja za značajnu prognostičku moć ovog pokazatelja.

Naredni pokazatelj pripada grupi pokazatelja profitabilnosti. Iz formule se može zaključiti da što je veća vrednost neto margine, to je manja verovatnoća da postoje nepravilnosti sa aspekta nepravilnog iskazivanja rezultata. Obično se rizik od pogrešnog iskaza u finansijskim izveštajima povećava sa smanjenjem mogućnosti zarađivanja privrednog društva. Na osnovu rezultata dobijenih u istraživanju, uočava se da je za privredna društva kod kojih revizor nije imao primedbe u smislu nepravilnosti u finansijskim izveštajima koje imaju uticaj na rezultat, prosečna neto margina bila pozitivna i u proseku iznosila oko 2% . Sa druge strane, kod privrednih društava kod kojih je revizor ukazao na nepravilnosti u finansijskom izveštavanju koja jeste imala uticaj na rezultat, neto margina je bila negativna i u proseku je iznosila čak -50%. Uočava se da postoji značajna razlika u neto margini, kod jedne i druge kategorije privrednih društava. Očigledno je da privredna društva sa negativnom neto marginom imaju problem sa ostvarivanjem pozitivnog neto rezultata koji može biti posledica loših poslovnih performansi, velike zaduženosti kroz visoke iznose kamata sadržanih u finansijskim rashodima, značajnih visokih iznosa ostalih rashoda itd. Niska profitabilnost može navesti upravu da pribegne različitim tehnikama uvećanja prihoda i smanjenja rashoda, kako bi pokušala da veštački poboljša svoj finansijski položaj. U tom smislu značajan deo naznaka u revizorskim mišljenjima uzorkovanih privrednih društava kod kojih je revizor imao primedbe koje upućuju na uvećane prihode bile su precenjena potraživanja od kupaca, neizvesnost u pogledu naplativosti potraživanja, kao i precenjeni ostali poslovni prihodi. Sa druge strane, naznake revizora koje su se odnosile na potcenjene rashode najčešće su se odnosile na potcenjene troškove amortizacije, potcenjene rashode kamata, neformiranje troškova rezervisanja za sudske sporove kao i neformiranje rezervisanja za naknade zaposlenima za otpremnine i jubilarne nagrade. Naravno, nije uvek niska profitabilnost znak da privredno društvo upravlja rezultatom, ali je evidentno da su pozicije bilansa uspeha prilično podložne manipulisanju njihovim vrednostima, stoga se eventualne manipulativne aktivnosti mogu prvo ovde prepoznati.

Sledeći izabrani pokazatelj jeste iz kategorije poslovne aktivnosti i odnosi se na koeficijent obrta imovine koji pokazuje koliko privredno društvo zapravo upošljava svoju poslovnu imovinu

u ostvarenju svojih poslovnih prihoda. Ovaj pokazatelj je bio statistički značajan i u drugim istraživanjima, kao na primer u istraživanju Kirkosa i drugih, gde je kod kompanija kod kojih su uočene naznake lažnog finansijskog izveštavanja, iste imale niži pokazatelj obrta aktive u odnosu na kompanije kod koji nisu uočeni elementi lažnog finansijskog izveštavanja. U ovom istraživanju, uočava se da je kod privrednih društava kod kojih je revizor uočio nepravilnosti koje imaju uticaj na rezultat, koeficijent obrta imovine u proseku iznosio ispod 1 i to oko 0,88, za razliku od privrednih društava za čiji iskazan rezultat revizor nije imao primedbi, gde je ovaj pokazatelj u proseku iznosio oko 1,16. U suštini što je viši pokazatelj obrta imovine, manje je potrebno investirati u generisanje poslovnih prihoda i samim tim je veća profitabilnost privrednog društva, odnosno privredno društvo bolje i efektivnije koristi svoja sredstva. U suprotnom, ovaj nizak pokazatelj može ukazivati da privredno društvo ne koristi efikasno svoja sredstva i može imati problema sa upravljanjem svojim sredstvima u ostvarenju profita. Takođe, neki od razloga za nizak koeficijent obrta imovine mogu biti zastarele zalihe ili zalihe koje se sporo prodaju, zastarela potraživanja koja stoje predugo u aktivni, ili recimo problem sa zadržavanjem fiksnih sredstava koja bi trebalo da budu zamenjena ili obezvređena. Takođe neke od naznaka revizora u napomenama za nepravilnosti finansijskim izveštajima, koje je imalo uticaj na nepravilno iskazan rezultat, ukazivale su da nije izvršeno obezvređenje nekretnina postrojenja i opreme, ali i investicionih nekretnina, zatim obezvređenje kratkoročnih i dugoročnih plasmana i učešća u povezanim licima. Iako je detaljnijom analizom, potrebno videti samu strukturu poslovne imovine i učešće najznačajnijih pozicija, kako bi se mogli davati decidniji zaključci, obrt imovine jeste jedan od pokazatelja koji se koriste kao parametar „*zdravstvenog stanja*“ privrednog društva i u različitim istraživanjima pomenutim u radu, korišćen je kao jedan od indikatora ili upozorenja na manipulisanje rezultatom u finansijskim izveštajima.

Poslednji izabrani pokazatelj jeste prosečna neto zarada zaposlenih i u pitanju je apsolutna vrednost izražena u evrima. Prema prikazanoj formuli, što je veća prosečna neto zarada zaposlenih, manja je verovatnoća postojanja nepravilnosti iskazivanja finansijskog rezultata. Takođe, uočava se da se prosečne neto zarade kod uzorkovanih privrednih društava značajno razlikuju u obe kategorije. Prosečna neto zarada za privredna društva kod kojih je revizor u mišljenjima iskazao napomene koje upućuju na nepravilno iskazan rezultat, iznosile su u proseku oko 410 evra, za razliku od onih kod kojih prethodno pomenuto nije sugerisano od strane revizora, gde su prosečne zarade bile znatno više i iznosile su u proseku oko 650 evra. Imajući u vidu da najveći broj prevara izvrše zaposleni, prethodno razmatranje je zasnovano, jer zaposleni zadovoljni naknadnom za rad mogu imati manje motiva za vršenje prevara. Takođe, jedna od tehnika smanjenja zarada u privrednom društvu jeste isplata jednog dela novca zaposlenom preko računa, a drugog dela „*na ruke*“ gde poslodavac zapravo plaća samim tim i manje doprinose i poreze na zarade po zaposlenom i na taj način smanjuje svoje poslovne rashode. U suštini moglo bi se reći da će profitabilnije kompanije kroz ostvarenje boljeg finansijskog rezultata imati manje intencije da primenjuju prethodni postupak, od onih koje lošije posluju, te će samim tim biti više motivisane da koriste nedozvoljene tehnike i češće pribegavati nekvalitetnom finansijskom izveštavanju. Naravno, kao i za prethodne pokazatelje, za sveobuhvatniji pristup, potrebno je razmotriti i ostale

performanse privrednog društva, kao i da ni jedan od navedenih pokazatelja ne treba posmatrati izolovano i donositi apsolutne zaključke u smislu da li je privredno društvo namerno izvršilo upravljanje rezultatom. Istraživanje može poslužiti kao indikacija ili upozorenje koje su pozicije podložne nepravilnom finansijskom izveštavanju koje može imati određeni uticaj na povećanje ili smanjenje finansijskog rezultata. Takođe, analiza i metodologija izrade istraživanja može poslužiti kao pilot studija za dalja istraživanja, gde bi se uključio veći uzorak u okviru javnih akcionarskih društava, a kasnije isti testirao na nešto manjem uzorku. Model takođe, može dati naznake ili crvene zastavice u vezi sa daljim ispitivanjima određenog privrednog društva. Takođe, koristeći samo finansijske izveštaje kao osnovu za određivanje da li je društvo manipuliralo rezultatom, ne može biti jedini izvor informacija ako imamo u vidu sam kvalitet finansijskog izveštavanja i ograničeni obim informacija koji je prikazan u njima. Dalje, kao što je već napomenuto, treba imati i u vidu da revizori prikupljaju revizorske dokaze i formiraju revizorsko mišljenje u skladu sa principom materijalnosti, kao i metodi uzorkovanja.

Na osnovu svega prethodno pomenutog, uverili smo se da su finansijski izveštaji, kao i revizorska mišljenja bili predmet analize različitih studija. Neka od postojećih istraživanja bila su revidirana, proširena i ažurirana novim uzorcima, kako bi se validirala i ocenila njihova praktična primena. Takođe, evidentno je da su u različitim studijama isti finansijski pokazatelji bili manje ili više statistički značajni u svrsi njihove prognostičke moći i predikcije manipulisanja rezultatom privrednih društava, te ih i u tom smislu, treba posmatrati sa predostrožnošću. Ipak, smatramo da će ova tema i dalje ostati predmet interesovanja istraživača i uočavanja određenih zakonitosti unutar finansijskih izveštaja, kako bi se blagovremeno otkrile određene nepravilnosti finansijskog izveštavanja koje mogu ukazati na područja osetljiva za manipulisanje rezultatom.

VI PROCESI I ODNOSI EKONOMSKO-FINANSIJSKE FORENZIKE U REPUBLICI SRBIJI

6.1 Pravci razvoja ekonomsko-finansijske forenzike

Pružanje prekograničnih usluga, podrazumeva saradnju sudstva i policije u različitim državama, odakle proističe i razmena forenzičkih dokaza i informacija, što bi trebalo da doprinese uslovima da dokazi u jednoj državi, mogu biti korišćeni i validni i za druga zakonodavstva. Iz ovih razloga, došlo je do neophodnosti standarda koji bi bili zajednički za oblast forenzike unutar Evrope, kako bi se ova vrsta ispitivanja standardizovala. Usled prevazilaženja posledica ekonomske krize, a kako bi se odgovorilo na neminovnost smanjenja troškova, forenzičke institucije su donele planove strategije razvoja. Neki od njih su i kreiranje lanca kretanja dokaza, zatvaranje određenih disciplina veštačenja koje zahtevaju izdvajanje značajnih iznosa sredstava i zahtevaju dosta vremena, limitiranje broja predmeta i uzoraka, davanje nalaza i mišljenja koji ne sadrže teško razumljive i usko stručne naučne izraze, već razumljive od korisnika koji nisu stručni u ovoj oblasti, kao i skraćena rokova za dobijanje mišljenja i nalaza⁵¹⁸.

Ispitivanje sprovedeno u državama Evropske unije, pokazalo je da se za pojedine vrste forenzičkih ekspertiza čeka i po nekoliko meseci te je usled toga, na zajedničkim sastancima, gde su učestvovali predstavnici forenzičkih institucija, sudstva, policije i tužilaštva, određeni rokovi za izradu forenzičkih ispitivanja. Rokovi su podeljeni u više kategorija, prema njihovoj važnosti i to: urgentni - 3 dana, srednji - 14 dana i duži - 90 dana, gde je data mogućnost davanja preliminarog izveštaja, koji su korisnici ocenili izuzetno efikasnim. Takođe, u svim forenzičkim institucijama Evropske unije, formirani su novi odseci za istraživanje i razvoj, kako bi se doprinelo stvaranju novih forenzičkih metoda. Dalje, uvođenjem koordinacionog centra u smislu forenzičke analitike, koji je oformljen kao posrednik između eksperata i podnosioca zahteva, određeni su prioriteti, koordinacija rada eksperata, kreiranje prikupljanje i obrada podataka od strane podnosioca zahteva itd. Prethodnih godina su u ovom smislu od strane nadležnih organa Evropske unije, doneta dokumenta koja se tiču forenzike kao što su *Odluka veća Evropske unije o jačanju prekogranične saradnje*, posebno kada je reč o borbi protiv terorizma i kriminala iz 2008. godine i *Odluka o akreditaciji forenzičkih institucija u državama Evropske unije*, kako bi se obezbedila pouzdanost i kompatibilnost forenzičkih podataka iz jedne u drugu državu. Takođe, dokument iz 2011. godine pod nazivom *Stvaranje zajedničkog evropskog prostora za forenzičke nauke 2020*. odnosi se na akreditaciju svih forenzičkih laboratorija i institucija u Evropskoj uniji. Ovaj

⁵¹⁸ Ivanović, A. B., & Ivanović, A. R. (2013). Pravci razvoja forenzike u državama Evrope. *Časopis departmana za pravne nauke Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru*, 2(1), str. 170-181.

dokument uključuje akreditaciju svih forenzičkih laboratorija i institucija u Evropskoj uniji, ostvarivanje minimalnih kriterijuma koji se tiču kompetencije za zaposlene u forenzičkim laboratorijama, uspostavljanje standardizovanih praktičnih priručnika, sprovođenje internacionalnih laboratorijskih testova provere, identifikovanje optimalnih načina za internacionalne baze podataka kao i standardizacija obrazovanja i obuke u oblasti forenzičkih nauka. U tom smislu i naša država, kao države koje nisu članice Evropske unije, ali nameravaju da postanu, bile su u obavezi da akredituju svoje forenzičke institucije⁵¹⁹. Akreditacija Nacionalnog kriminalističko-tehničkog centra MUP-a Srbije, vršena je kroz projekat *Evropskog mentorstva za forenzičku akreditaciju*, u smislu izrade dokumentacije i celokupnog upravljanja i vođenja forenzičkih laboratorija. U drugoj polovini 2014. godine, Nacionalni kriminalističko-tehnički centar MUP-a Srbije, je akreditovan i na taj način je potvrđena njegova kompetentnost i usaglašenost sa zahtevima *Međunarodne organizacije za akreditaciju laboratorija ILAC (International Laboratory Accreditation Cooperation)*. Ova akreditacija predstavlja značajan korak u procesu praćenja usaglašavanja sa standardima Evropske unije. U našem Nacionalnom kriminalističko-tehničkom centru MUP-a Srbije, godišnje se izvrši oko 15.000 forenzičkih veštačenja, a procenjuje se da će se u budućnosti vršiti ispitivanja po uzoru na međunarodne laboratorije, kako bi se na ovaj način pospešili standardi u borbi protiv kriminalnih aktivnosti i brže i efikasnije obezbedili dokazi za pokretanje sudskog postupka⁵²⁰.

Evidentno je da se forenzička nauka u poslednje vreme sve više razvija u različitim oblastima, uključujući i oblast forenzičkog računovodstva. Zapravo, različiti primeri značajnih šteta u privredi, uzrokovane različitim vidovima prevara i lažnog finansijskog izveštavanja, uticali su na porast zanimanja i tražnje upravo za profesijom forenzičkog računovodstva. AICPA procenjuje da će se rast za profesijom forenzičkih ispitivanja u oblasti računovodstva povećati u narednim godinama, zbog sve većeg broja sudskih postupka u vezi sa finansijskim istragama. Od 2013. godine zbog naglog rasta tražnje za uslugama forenzičkog računovodstva, obrazovne institucije su proširile svoje studijske programe kako bi se prilagodile ovom trendu. Takođe, od svih sertifikacija u oblasti finansijskih istraga, forenzičke računovođe ostvaruju najveća povećanja zarade, gde na primer sertifikat CFE za ovlašćenog ispitivača prevare utiče na povećanje zarade u proseku od 23%⁵²¹. Biro za rad SAD (*Bureau of Labour Statistics- BLS*) navodi takođe da je profesija računovođa i revizora u porastu i da je projektovani rast za ove profesije u proseku 11% u periodu do 2024. godine, što je više od proseka u odnosu na druge profesije projektovane za dati period⁵²².

⁵¹⁹ Ibid.

⁵²⁰ V.Z.C. (2014). *Srpska forenzička laboratorija dobila sertifikat*. (pristup 10.02.2016.) [dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/srpska-forenzicka-laboratorija-dobila-sertifikat/2t5s426>]

⁵²¹ ACFE .(2015). *Compensation Guide for Anti-fraud professionals 2015/2016* (pristup: 12.05.2016) [dostupno na: <http://www.acfe.com/2015-compensation-guide-key-findings/>]

⁵²² Bureau of Labor Statistics (2015) *Quick Facts: Accountants and Auditors*. (pristup 15.04.2016.) [dostupno na: <http://www.bls.gov/ooh/business-and-financial/accountants-and-auditors.htm>]

Sve veći broj sudskih sporova i u oblasti privrednog kriminaliteta koji takođe postaju sve kompleksniji i složeniji, zahtevaće i specifična znanja i veštine iz oblasti prava kao i ekonomije, te se može očekivati da će edukacija i usavršavanje u oblasti forenzičko računovodstva biti sve neophodnija.

6.2 Međunarodne institucije zadužene za sertifikaciju forenzičkih računovođa

Iako su poslovi računovođa forenzičara veoma različiti i kompleksi, kao i da zahtevaju određene vrste znanja i veština iz različitih oblasti, ne postoje opšte prihvaćeni standardi za ovu vrstu profesije koji bi obezbedili okvire i način adekvatnog obavljanja poslova forenzičkih računovođa. Ipak, postoje različite institucije širom sveta koje su zadužene za sprovođenje aktivnosti sertifikacije i usavršavanja u oblasti forenzičkog računovodstva. ACFE kao međunarodna organizacija, nudi osobama zainteresovanim za poslove forenzičkog računovodstva različite programe i obuke, ali i sertifikaciju za *ovlašćene ispitivače prevara* (*Certified Fraud Examiner-CFE*), dok AICPA vrši sertifikaciju za *ovlašćene finansijske forenzičare* (*Certified in Financial Forensics - CFF*) namenjene ovlašćenim javnim računovođama specijalizovanim za forenzičko računovodstvo. Takođe, uslovi propisani od strane ACFE za sticanje sertifikata za ovlašćene ispitivače prevara uključuju polaganja odgovarajućeg ispita koji pokriva sledeće oblasti:

- Prevencije i odvracanje od prevara u smislu razumevanja uzroka činjenja prevara, kriminal belog okovratnika, kriminalne radnje zaposlenih i rukovodstva, procenu rizika od prevare, kao i ACFE Kodeks profesionalne etike
- Finansijske transakcije i šeme prevara u smislu razumevanja tipova prevarnih transakcija koje nastaju u finansijskom izveštavanju. U tom smislu, kandidat treba da demonstrira znanje iz osnova računovodstva i revizije, šeme prevara, internih kontrola za odvracanje od prevara kao i ostala relevantna pitanja iz oblasti revizije i računovodstva
- Istrage koje uključuju pitanja o intervjuisanju, uzimanju izjava, razumevanju i prikupljanju javno dostupnih informacija, prepoznavanje prevarnih transakcija, procena namere da se poćini prevara i pisanje izveštaja
- Poznavanje zakona i odgovarajuće regulative uključujući poznavanje građanskog i krivićnog zakonika, pravila dokazivanja, prava optuženog i tuižioca, kao i relevantna pitanja vezana za eksperta svedoka⁵²³.

⁵²³ ACFE (2016) *Step 4 - Pass the CFE Exam*. (pristup 10.03.2016.) [dostupno na: www.acfe.com/details-of-exam.aspx]

Uslov dobijanja licence za ovlašćene finansijske forenzičare prema AICPA, pored polaganja ispita, zahteva da kandidat mora da ima minimum 75 časova kontinuirane profesionalne edukacije u oblasti forenzičkog računovodstva u poslednjih pet godina, pre podnošenja prijave za dobijanje sertifikacije. Sertifikat traje tri godine i nakon toga se mora obnoviti. Obnavljanje uključuje⁵²⁴ .:

- zadržavanje članstva unutar AICPA,
- važeću licencu CPA,
- minimum 60 časova edukacije u ovoj oblasti u prethodne tri godine ili 36 časova ukoliko član objavljuje stručne radove ili učestvuje u akademskoj nastavi iz prethodno pomenute oblasti .

ABGOVTM (*The American Board of Forensic Accounting® Governmental Program – ABGOVTM*) kao akreditaciono telo Američkog odbora za forenzičko računovodstvo izdaje sertifikate namenjene računovođama i revizorima vezanim za poslove forenzičkih računovodstvenih usluga u državnom sektoru. Takođe oblasti koje se polažu uključuju poznavanje istorije forenzičkog računovodstva, forenzičke revizije, šeme zloupotrebe sredstava, alternativno rešavanje sporova, pripreme za ročišta, analizu dokumentacije, pravila u vezi sa dokazima, tehnike revizijskih postupaka i upravljanja, kao i IRS smernice koje se tiču procene i vrednovanja. Što se tiče edukacije i usavršavanja, svi koji poseduju ovu vrstu sertifikata u obavezi su da pošalju izveštaj od 15 stavki za kalendarsku godinu koji se tiču kontinuirane edukacije, dok se izveštaj podnosi svake dve godine⁵²⁵.

Institut ovlašćenih forenzičkih računovođa (*The Institute of Certified Forensic Accountants - ICFA*) nudi različite sertifikacije u oblasti forenzičkog računovodstva kao što su *Certified Professional Forensic Accountant*, *Certificate in Forensic Accounting*, *Approved Learning Partner – BOLC*, *Certified Professional Internal Auditor* i *Certified Fraud Specialist*. Institut zahteva od svih članova da se svake godine u pisanoj formi obavežu da će svoju profesiju obavljati u skladu Kodeksom profesionalnog ponašanja (ispunjavanje zahteva klijenata, integritet, nezavisnost i objektivnost i odgovornosti prema profesiji), ali i preuzimanja odgovarajuće kontinuirane edukacije⁵²⁶.

Institut ovlašćenih računovođa za Englesku i Vels (*Institute of Chartered Accountants in England & Wales -ICAEW*) predstavlja jednu od vodećih svetskih profesionalnih organizacija u cilju promovisanja, razvoja i edukacije više od 144.000 ovlašćenih računovođa u 160 država širom sveta. Takođe, ovaj institut vrši sertifikaciju ovlašćenih forenzičkih računovođa i sadrži registar

⁵²⁴ American Institute of CPAs. (2016). *CFF Eligibility Requirements*. (pristup 15.01.2016.) [dostupno na: <http://www.aicpa.org/InterestAreas/ForensicAndValuation/Membership/Pages/Overview%20Certified%20in%20Financial%20Forensics%20Credential.aspx>]

⁵²⁵ American Board of Forensic Accountant. (2016). *Becoming a Certified Forensic Accountant®*. (pristup 04.02.2016.) [dostupno na: <http://abfa.us/>]

⁵²⁶ Institute of Certified Forensic Accountant. (2016). *Forensic Global*. (pristup 10.03.2016.) [dostupno na: <http://www.forensicglobal.org/>]

ovlašćenih forenzičkih računovođa kao i sudskih veštaka u oblasti računovodstva. Takođe, institut propisuje uslove za sertifikaciju za forenzičkog računovođu koji se odnosi na stečene licence, članstvo različitih profesionalnih institucija u oblasti računovodstva, radnog iskustva i kontinuirane profesionalne edukacije koja je za članove instituta obavezna da se podnese svake godine⁵²⁷.

Pored SAD i Velike Britanije, različite asocijacije i instituti širom sveta nude slične usluge u cilju akreditovanja, usavršavanja i afirmacije profesije forenzičkih računovođa kao i poslova u oblasti računovodstva i finansija kao što su, ICAS (*The Institute of Chartered Accountants of Scotland*), ICAI (*The Institute of Chartered Accountants of India*), ACCA (*the Association of Chartered Certified Accountants*), CIPFA (*The Chartered Institute of Public finance and Accounting*), CIMA (*Chartered Institute of Management Accountants*), CICA (*Canadian Institute of Chartered Accountants Canada*), ICAA (*Institute of Chartered Accountants Australia*), NZICA (*New Zealand Institute of Chartered Accountants*), SAICA (*The South African Institute of Chartered Accountants*), ICAZ (*Institute of Chartered Accountants Zimbabwe*), ICAP (*Institute of Chartered Accountants Pakistan*), MICPA (*The Malaysian Institute Of Certified Public Accountants Malaysia*), CICPA (*China Institute Of Certified Public Accountants*), kao i HKICPA (*Hong Kong Institute Of Certified Public Accountants*).

Dalje, različite organizacije kao što su COSO, ili revizorske kuće KPMG, EY, Deloitte i PWC, odnosno „velika četvorka“, bave se procenama ekonomskih šteta prouzrokovanim različitim vrstama kriminalnih radnji, ali i praćenjem trendova pomenutih aktivnosti kako na mikro tako i na makro nivou.

Što se tiče država u našem regionu, u Republici Srpskoj od 2012. godine, uvedeno je novo profesionalno-stručno zvanje sertifikovanog forenzičkog računovođe, dok je u Republici Hrvatskoj ovo zvanje uvedeno još 2009. godine. Program za sticanje zvanja u Republici Hrvatskoj za Ovlašćenog forenzičkog računovođu sprovodi se u okviru Udruženja hrvatskih računovođa, u cilju omogućavanja rada u praksi prevencije protiv prevara, njihovog otkrivanja kao i detektovanja područja rizičnih za prevanu. Program obuhvata predavanja i vežbe u trajanju od 90 časova i uključuje sledeće oblasti: 1. Uvod u forenzičko računovodstvo 2. Forenzičko računovodstvo složenih transakcija 3. Forenzika PDV-a 4. Forenzika novčanih tokova 5. Kreativno računovodstvo bilansa 6. Sudska veštačenja i stečajevi 7. Zaštita tržišnog takmičenja 8. Revizija i forenzika 9. Ekonomska procena vrednosti imovine 10. Računarska forenzika 11. Forenzika finansijskih instrumenata 12. Korporativna sigurnost⁵²⁸. Uslovi za upis zavise od stepena završenog obrazovanja i godina iskustva u računovodstvu, reviziji ili poreskoj kontroli, a obavezno

⁵²⁷ Institute of Chartered Accountants in England & Wales . (2016). *Forensic and expert witness*. (pristup 06.02.2016) [dostupno na: <http://www.icaew.com/>]

⁵²⁸ Neovisna udruga računovođa, poreznih savjetnika i finansijskih djelatnika. (2016). *Pravilnik o programu Ovlašteni računovodstveni forenzičar*. (pristup 15.05.2016.) [dostupno na: <http://www.hrvatski-racunovodja.hr/data/ovl-for/ovl-for-pravilnik.pdf>]

je članstvo u Udruženju, kao i potvrda o tome da kandidat nije bio osuđivan za privredni kriminal i za povredu kodeksa etike računovodstvene struke.

Savez računovođa i revizora Republike Srpske, od 2012. godine organizuje instruktivnu nastavu i ispit i uključuje takođe prethodno 12 navedenih oblasti kao i u Republici Hrvatskoj. Uslovi za polaganje za sertifikaciju zavise od stepena obrazovanja, ali i prihvatanja Kodeksa etike za profesionalne računovodstvene eksperte kao i obavezu kontinuiranog stručnog usavršavanja u cilju obnavljanja profesionalno-stručnih znanja potrebnih za ovo zvanje. Kontinuirana profesionalna edukacija obavlja se u formi individualnog i formalizovanog angažmana. Individualna edukacija odnosi se na lično angažovanje pojedinca u cilju proširivanja zvanja kroz proučavanje stručne literature kao i tekstova izdatih od strane Saveza računovođa i revizora Republike Srpske. Formalizovana kontinuirana edukacija kvantifikuje se bodovanjem organizacionih formi na kojima je kandidat učestvovao kao što su kongresi, simpozijumu, specijalistički seminari forenzičkog računovodstva, preplate na stručne časopise, jednodnevni seminari itd. Obaveze za sertifikovane računovođe su ostvarivanje sa najmanje 20 časova profesionalne edukacije godišnje, od čega 50% kroz specijalistički seminar iz forenzičkog računovodstva, dok se licenca izdaje na dve kalendarske godine⁵²⁹.

U Republici Srbiji je 2011. održan kurs o korišćenju forenzičkog računovodstva u finansijskim istragama za tužioce, u organizaciji Misije OEBS-a (*Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju*) u Srbiji i Ministarstva pravde SAD. Ovaj kurs imao je za cilj unapređenje rada tužilaštva, kroz upoznavanje analize finansijskih podataka, kao i prikupljanja informacija o pranju novca, korupciji ili drugim krivičnim delima privrednog kriminala. Uzimajući u obzir iskustva susednih država, kao i trenutnu ekonomsku situaciju u regionu, smatramo da će i Srbija preuzeti inicijativu i uvesti pomenuta zvanja u cilju jačanja mehanizma protiv finansijskih prevara, pogotovo nakon usvajanja *Strategije istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016*⁵³⁰.

6.3 Međunarodne institucije u funkciji obezbeđenja dokaza finansijskih istraga

U obezbeđenju dokaza finansijske prirode, u različitim državama, pored policije, učestvuju i ostali nepolicijski organi koji se odnose na čitavu mrežu institucija, kako privatnih tako i državnih, ali i nevladinih institucija u oblasti suzbijanja privrednog kriminaliteta. U SAD-u deluje posebna agencija tj. Mreža za suzbijanje finansijskog kriminala (*Financial Crime Enforcement Network-FinCen*) kao deo Ministarstva finansija koja se bavi prikupljanjem informacija u cilju

⁵²⁹ Savez računovođa i revizora Republike Srpske. (2016). *Pravilnik o uslovima sticanja profesionalnog zvanja i kontinuiranoj edukaciji za sertifikovanog forenzičkog računovođu*. (pristup 15.05.2016.) [dostupno na: <http://www.srrrs.org/?strana=sfr>]

⁵³⁰ "Sl. glasnik RS", br. 43/2015

pomoći finansijskim istragama i dokazivanja određenih krivična dela. Ova agencija uz korišćenje odredaba Zakona protiv pranja novca, ovlašćena je da traži od svih finansijskih institucija da čuvaju i podnose izveštaje o značajnim transakcijama. Baze podataka ovog tipa se evidentiraju po odredbama Zakona o bankarskoj tajni, koje sadrže podatke o većim novčanim transakcijama, sumnjivim finansijskim aktivnostima kao i međunarodnim kretanjima gotovog novca i stranim bankarskim računima⁵³¹. Ove informacije su od izuzetne važnosti za različite vrste finansijskih istraga, centralizovane su i omogućavaju praćenje traga novca. Takođe, ova agencija može pristupiti informacijama i bazama Ministarstva finansija, odbrane, inspekcijskim službama kao i agencijama za suzbijanje i upotrebe droga. Dalje, ona može koristiti usluge agenata i analitičara različitih agencija koje su zadužene za finansijske istrage, te predstavlja neku vrstu kontakta između agencija zaduženih za finansijske istrage i značajnih podataka koji kasnije mogu biti iskorišćeni kao dokaz u istragama i na taj način pomaže praćenju finansijskih istraga na federalnom i lokalnom nivou saveznih država.

Dalje, Kancelarija kontrolora za novčani opticaj (*Office of Comptroller of the Currency-OCC*) kao deo Ministarstva finansija SAD, ima nadležnosti i ovlašćenja u oblasti kontrole, a iste sprovodi u odnosu na domaće banke, federalne ogranke, inostrane banke i njihove rukovodioce, zaposlene i agente u pogledu kršenja zakona i regulatornih pravila. Takođe, ovlašćena je da izvrši uvid u dokumentaciju banaka, vrši ispitivanje rukovodilaca ali i način transakcija. Nakon izvršenog kontrolisanja, sačinjava se izveštaj sa elementima preduzetih radnji koji je od izuzetnog značaja za dokazivanje određene kriminalne aktivnosti. Kancelarija poseduje listu i podatke o inostranim bankama i predstavništvima američkih banaka u svetu. Bitno je naglasiti da ista poseduje ovlašćenja za preduzimanje mera kojima se mogu utvrditi činjenice kriminalističkog karaktera koje predstavljaju zapravo vrstu dokaza⁵³².

Savezna korporacija za osiguranje depozita (*Federal Deposit Insurance Corporation-FDIC*) vrši kontrolu sigurnosti bankarskih operacija, saglasnosti sa propisima Ministarstva Finansija koje se tiču izveštavanja novčanih transakcija, zaštite klijenata i njihovih prava, kao i bankarskih zahteva za ostvarivanje prava iz osiguranja depozita. U toku kriminalističke obrade određenih krivičnih dela, policija može angažovati ovlašćena lica iz ove korporacije kako bi pružile stručnu pomoć kod razjašnjavanja određenih činjenica kao i obezbeđenja materijalnih dokaza. Pored navedenih, navešćemo i još neke američke agencije koje deluju u pravcu podizanja svesti i prevencije od kriminalnih radnji.

⁵³¹ Banović, B. *op.cit.*, str. 221

⁵³² Office of the Comptroller of the Currency. (2016). *About the OCC*. (pristup 10.04.2016.) [dostupno na: <http://www OCC.gov/about/what-we-do/mission/index-about.html>]

Nacionalni savet prevencije od kriminala (*The National Crime Prevention Council- NCPC*), predstavlja organizaciju koja sprovodi aktivnosti u cilju borbe protiv kriminala kroz različite publikacije, treninge, tehničku podršku i razvoj.

Operativna grupa za finansijski kriminal (*The Financial Crimes Task Force*) bavi se istragom i gonjenjem krivičnih dela koja uključuju šeme prevara, falsifikovanih čekova, internet prevara, krađu identiteta, a posebno aktivnosti organizovanog kriminala.

Consumer Sentinel Network Project vrši koordinaciju agencija za zaštitu potrošača i daje mogućnost pristupa velikom broju žalbi potrošača, uključujući pritužbe koje se odnose na krađu identiteta, online aukcije, telemarketing prevare kao i različite vrste finansijskih pitanja. Sentinel strategija se zasniva na pretpostavci da razmena informacija može učiniti sprovođenje zakona još efikasnijim.

Nacionalni centar za kriminal belih kragni (*National White Collar Crime Center*) pruža usluge prevencije i sprovođenja istražnih aktivnosti za gonjenje lica počinilaca zločina „*belog okovratnika*“ uključujući i privredne prestupe. Takođe, centar pomaže državnoj i lokalnoj policiji, kao i regulatornim agencijama u istragama, uključujući i prevare sa HOV, ali i različitim šemama prevara u oblasti finansija koje sprovode osobe obučene potrebe složenih istraga.

Odeljenje za pravosuđe SAD (*The United States Department of Justice*) sprovodi niz saveznih zakona, kao i zakona za zaštitu potrošača, propisa i naredbi uz saradnju Federalnog istražnog biroa (FBI), Federalne trgovinske komisije, Komisije za HOV, poštanske inspekcije itd. Takođe, odeljenje igra važnu ulogu u sprovođenju prekograničnih parnica i u tom smislu može zahtevati državne zabrane i zamrzavanje sredstava korporacija ukoliko oni proističu iz određenih kriminalnih aktivnosti.

Federalni istražni biro (*The Federal Bureau of Investigation - FBI*) jeste glavna istražiteljska ruka američkog Ministarstva pravde i kao takva ima ovlašćenja i odgovornost da istraži konkretne zločine, odnosno kriminalne aktivnosti koje su mu dodeljene.

Federalna komisija za trgovinu (*The Federal Trade Commission - FTC*) štiti potrošače od nefer, obmanjujućih ili nepoštenih aktivnosti u oblasti trgovine. Komisija sprovodi niz zakona o zaštiti potrošača, ali izdaje i pravila regulacije trgovine. Zakon ovlašćuje Komisiju da zaustavi prevaru na više načina, uključujući različite vidove pokrenutih građanskih akcija podnetih saveznom okružnom sudu. Ovi sudski postupci zahtevaju konstantne naredbe i inicijativu da se zaustave obmanjujuće aktivnosti, ali i naknadu za oštećene potrošače.

Komisija za HOV (*U.S. Securities and Exchange Commission - SEC*) jeste vladina agencija koja upravlja nacionalnim zakonima za kupovinu i prodaju akcija, obveznica i drugih hartija od vrednosti, štiteći investitore i kontrolišući berze kako bi poslove obavljale fer i pošteno,

omogućavajući investitorima da imaju pristup svim materijalno-značajnim informacijama o kompanijama čijim se akcijama javno trguje na berzi.

Inspeksijska poštanska služba SAD (*U.S. Postal Inspection Service*) deluje kao jedna od najstarijih agencija u SAD, u oblasti inspekcije i primene zakona i ispitivanja kriminalnih radnji koje uključuju zloupotrebu vršenja poštanskih usluga.

U Velikoj Britaniji, Kancelarija za velike prevare (*Serious fraud office-SFO*) predstavlja nezavisnu vladinu agenciju, čiji je cilj otkrivanje i gonjenje različitih vidova prevara uključujući podmićivanja i korupciju. Ona u svom sastavu ima više odeljenja u kome se nalaze timovi različitih struka, uključujući pravnike, računovođe i eksperte za finansijske istrage. Veliki broj slučajeva koje kancelarija obrađuje, prethodno su analizirani od strane policijskih jedinica kojima su prvo prijavljeni, a prijave se podnose i od strane Ministarstva za industriju i trgovinu (*Department of Trade and Industry*), Centralne Banke Engleske, Londonske berze, službe za carine i poreze i drugih državnih organa. U slučajevima gde postoji sumnja da je izvršena prevara ozbiljnijih razmera istraga otpočinje i pre prethodne prijave. Svaka prijava se analizira pre prihvatanja, a one prijave koje nisu prihvaćene se vraćaju subjektu koji je podneo prijavu. Ipak, kancelarija se bavi prevarama koje su kompleksnije, npr. prelaze određene novčane iznose štete ili gde postoji potreba da se u istrazi primeni određena visoko specijalizovana znanja i veštine, kao i kada prevara ima međunarodnu dimenziju⁵³³. Kancelarija takođe ima ovlašćenja da naredi subjektima da dostave informacije i dokumenta koja se od njih zahtevaju, uključujući banke, finansijske institucije, računovođe i advokate zbog njihove dostupnosti i posedovanja relevantnih informacija. Kada se slučaj prihvati, formira se stručni tim na čijem čelu je pravnik koji rukovodi poslovima istrage, gonjenja i optuženja. Takođe, policija je deo stručnog tima koji učestvuje u istrazi, kako bi se napravio spoj iskustva policije i pravnih i finansijskih kvalifikacija stručnog tima. Kancelarija takođe izrađuje vodič za svedoke u kome su sadržane instrukcije za sudsku procedure, način ponašanja u sudnici itd. Takođe, kancelarija razvija međunarodnu saradnju sa organima otkrivanja i gonjenja izvan svoje države, posebno u smislu obezbeđenja dokaza, a na njenom sajtu redovno se godišnje objavljuju rezultati rada u kome su sadržane najvažnije informacije vezane za optužbe, osude i broj slučajeva na kojima je kancelarija angažovana⁵³⁴.

Takođe, bitno je pomenuti i neke međunarodne i regionalne organizacije i institucije koje daju svoj doprinos u cilju sprečavanja i borbe protiv različitih vidova kriminalnih aktivnosti, posebno u cilju ispitivanja pranja novca i koruptivnih aktivnosti. Ovde spadaju Kancelarija UN za pitanje droge i kriminala (*UNODC*), Svetska banka (*World Bank*), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*OECD*), Komitet za razvojnu pomoć (*Development Cooperation Directorate - DAC*), Međunarodni Monetarni Fond (*International Monetary Fund -IMF*), u okviru Interpola: Akademija Interpola za borbu protiv korupcije (*Interpol Anti-Corruption Academy*) kao i

⁵³³ Banović, B. op.cit, str.225-231

⁵³⁴ Serious Fraud Office. (2016). *Publications*. (pristup 20.04.2016.) [dostupno na <https://www.sfo.gov.uk/publications/>]

Interpolova grupa eksperata za borbu protiv korupcije (*Interpol Group of Expert on Corruption-IGEC*); Međunarodna grupa za koordinaciju borbe protiv korupcije (*The International Group for Anti-Corruption Coordination-IGAC*), u okviru Saveta Evrope: Grupa Država protiv korupcije (*The Group of States against Corruption-GRECO*) i Komitet eksperata za evaluaciju mera protiv pranja novca i finansiranja terorizma (*Select Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures-MONEYVAL*); Evropska kancelarija za borbu protiv prevare (*European Anti Fraud Office - OLAF*⁵³⁵), Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj (*European Bank for Reconstruction and Development - EBRD*) kao i Antikorupcijska inicijativa Pakta za stabilnost (*The Stability Pact Anti-Corruption Initiative –SPAI*)⁵³⁶

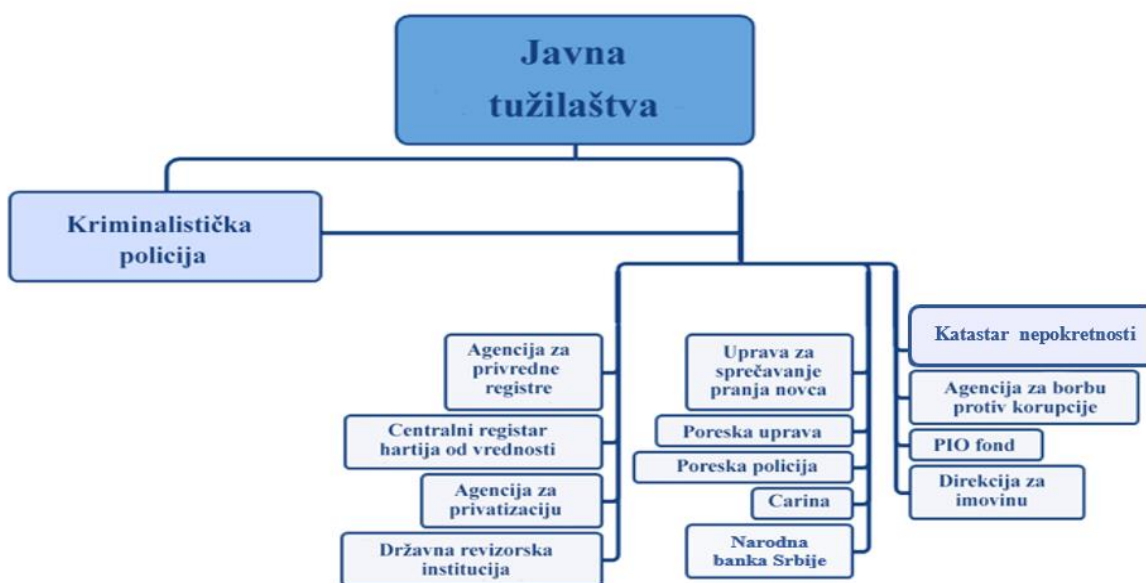
6.4 Organi značajni za istrage privrednog kriminala u Republici Srbiji

Privredni kriminal u svetu, kao i u našoj državi, predstavlja jednu od značajnih pretnji normalnog funkcionisanja privrede. Kao što je već naglašeno, privredni, odnosno finansijski kriminal uključuje netačno finansijsko izveštavanje privrednih društava, podmićivanje osoba zaduženih za raspolaganje javnim sredstvima kako bi se pribavili povoljniji ugovori, manipulaciju na berzama hartija od vrednosti i robe, netačno poresko izveštavanje, pronevere, isporuke neadekvatne robe, poreske utaje, zloupotrebe u javnim nabavkama, privatizaciji, zloupotrebe u vezi sa stečajem kao i pranje novca, stvaranje tajnih fondova i finansiranje terorizma⁵³⁷. U pokušaju sprečavanja i suzbijanja ovih aktivnosti u našoj državi deluju različiti organi i institucije kroz međusobnu koordinaciju i razmenu informacija od značaja, kako bi počinioce kriminalnih aktivnosti izveli pred lice pravde. U tom smislu, u našoj državi, ključnu ulogu imaju policija i javno tužilaštvo, ali i drugi državni organi značajni za istrage privrednog kriminala. Na narednom prikazu ilustrovani su organi koji imaju ulogu u sprečavanju i suzbijanju privrednog kriminala, te će u nastavku ukratko biti objašnjene njihove nadležnosti zarad boljeg razumevanja njihove pomoći u finansijskim istragama.

⁵³⁵ Originalno OLAF: *Office européen de lutte antifraude*

⁵³⁶ Esadze, L. (2016). *Antikorupcijske organizacije, institucije, mreže i inicijative*. (pristup 01.06.2016.) [dostupno na: <http://www.info-evropa.rs/wp-content/uploads/2013/11/antikorupcijske-organizacije-institucije-mreze-i-inicijative-referentni-linkovi.pdf>]

⁵³⁷ Ministarstvo pravde Republike Srbije. (2015). *Strategija istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*. (pristup 10.05.2016.) [dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/8960/strategija-istraga-finansijskog-kriminala-za-period-od-2015-do-2016-godine.php>]

Funkcija *kriminalističke policije* jeste suzbijanje i otkrivanje različitih oblika kriminala. Ona vrši informisanje i koordinira rad službi uz implementaciju operativnih mera, kako bi rasvetlila i dokumentovala različite vrste krivičnih dela u skladu sa zakonom. Različita odeljenja deluju unutar uprave kriminalističke policije, a neka od njih su i odeljenje za operativnu analitiku, odeljenje za opservaciju i dokumentovanje, poslovi kriminalističke psihologije i poligrafska ispitivanja, odeljenje za međunarodnu policijsku saradnju, služba za borbu protiv organizovanog kriminala, služba za suzbijanje kriminala, služba za specijalne istražne metode i dr.

Agencija za privredne registre, odnosno APR, predstavlja državnu instituciju koja je osnovana 2004. godine Zakonom o Agenciji za privredne registre⁵³⁹. Jedna od osnovnih funkcija agencije jeste registrovanje privrednih subjekata uključujući privredna društva, preduzetnike, kao i strana predstavništva. Pomenuta agencija vodi centralizovan registar koji vrši obezbeđivanje registracije u skladu sa direktivom Evropske unije. Ovaj registar dozvoljava državnim organima, ali i ostalim institucijama da na jednom mestu imaju informacije o privrednim subjektima koji su registrovani, zatim informacije o njihovom bonitetu, zaduženjima koja se tiču finansijskog lizinga, zaloge na pokretnim stvarima i ostalim relevantnim informacijama.

⁵³⁸ *Ibid*

⁵³⁹ "Sl. glasnik RS", br. 55/2004, 111/2009 i 99/2011

Centralni registar HOV jeste institucija čija je osnovna namena unapređenje finansijskog tržišta, a odnosi se na registrovanje različitih vrsta HOV. Takođe, ovaj registar čini depozitarnu instituciju kao i kliring kuću gde poslove obavlja u skladu sa međunarodnim standardima. Tačnije, registar vrši evidenciju svih emitovanih finansijskih instrumenata, zatim njihovih vlasnika, ali i obavlja kliring i saldiranje finansijskih instrumenata i novca po osnovu trgovine finansijskim instrumentima. Svoje aktivnosti registar obavlja preko različitih članova registra, uključujući Republiku Srbiju, NBS, investiciona društva, kreditne institucije, ali i pravna lica u inostranstvu za poslove saldiranja kao i kliringa.

Umesto Agencije za privatizaciju koja je ukinuta u 2015. godini, sada deluje *Sektor za privatizaciju i stečaj* u okviru Ministarstva privrede, a zadužen je za poslove sprovođenja i kontrole postupka privatizacije, praćenje i analiziranje privrednog sistema, ali i nadzora nad sprovođenjem propisa o privatizaciji i stečaju. Unutar sektora postoji nekoliko odseka kao što su odeljenje za poslove privatizacije, odeljenje za operativnu podršku privatizaciji i programske mere, odeljenje za tržište kapitala, za kontrolu izvršenja ugovora i praćenje zastupnika kapitala, ali i odeljenje za poslove saradnje sa državnim i drugim organima.

Državna revizorska institucija predstavlja najviši nezavisni državni organ revizije javnih sredstava koji pruža uveravanje da se javna sredstva koriste efikasno i ekonomično, a pored planiranja i obavljanja revizije u skladu sa Zakonom o Državnoj revizorskoj instituciji, sarađuje sa međunarodnim revizorskim i računovodstvenim organizacijama u oblastima koje se odnose na reviziju javnog sektora.

Uprava za sprečavanje pranja novca predstavlja finansijsko-obaveštajnu službu Republike Srbije, kao glavnog organa u borbi protiv pranja novca i finansiranja terorizma. Ovoj upravi se dostavljaju različiti izveštaji o sumnjivim transakcijama koji se dalje analiziraju i eventualno prosleđuju policiji i tužilaštvu, a takođe Uprava može prikupljati i vršiti analizu podataka po osnovu inicijative policije, suda, Bezbedonosno-informativne agencije, Agencije za privatizaciju, Komisije za HOV itd.

Poreska uprava u okviru Ministarstva finansija, objedinjuje i vrši usaglašavanje propisa iz oblasti fiskalnog zakonodavstva, kontroliše i vrši prinudne naplate javnih prihoda, vrši kontrolu deviznog poslovanja, ali i primenu propisa u poresko-upravnim i poresko prekršajnim postupcima. Takođe, ona vrši finansijsko planiranje, realizovanje plana i kontrole troškova finansijskih sredstava kao i sredstava koja se pribavljaju u postupku naplate javnih prihoda. Postoji više odeljenja poreske uprave kao što su odeljenje za unutrašnju kontrolu i upravni nadzor, grupa za internu reviziju, grupa za strategiju, planiranje i upravljanje rizicima, sektor poreske policije,

sektor za transformaciju, sektor za poresko-pravne poslove i koordinaciju, sektor za kontrolu, sektor za naplatu i dr.

Poreska policija, deluje unutar poreske uprave kao posebnog odeljenja koje se bavi otkrivanjem poreskih krivičnih dela i njihovih izvršilaca u cilju preduzimanja mera i zakona u vezi sa prethodno pomenutim.

Uprava carina u okviru Ministarstva finansija, zadužena je za carinsku politiku Republike Srbije u obezbeđivanju stalnih javnih prihoda, omogućavanje efikasnog odvijanja međunarodne trgovine, ali i očuvanja bezbednosti, sigurnosti i sveukupne zaštite. Uprava carina vrši carinski postupak, mere carinskog nadzora i carinjenja robe, ali i vrši suzbijanje nelegalnog uvoza i carinski prekršajni postupak uključujući i prinudnu naplatu dažbina. Takođe, uprava vrši kontrolu carinarnica, ali i sprovodi carinske istrage i obavlja nadležnosti uz pomoć šest sektora i to: sektora carinskog poslovanja i procedura, tarifskog sektora, informatičkog sektora, sektora ljudskih resursa i opštih poslova, finansijskog, pravnog i investicionog i kontrolno-bezbednosnog sektora, kao i međunarodne saradnje i evropskih integracija, unutrašnje kontrole i interne revizije.

Narodna banka Srbije kao centralna banka, ima primarnu funkciju u očuvanju i cenovnoj stabilnosti, kao i jačanju stabilnosti samog finansijskog sistema. Sprovođenje monetarne i devizne politike, upravljanje deviznim rezervama, kontrola funkcionisanja platnog prometa, regulacija likvidnosti bankarskog i privrednog sistema, ali i kontrola poslovanja banaka i drugih finansijskih institucija predstavljaju neke od primarnih aktivnosti NBS.

Katastar nepokretnosti omogućava razvoj tržišta nepokretnosti, kao i sigurniji način i lakše prostorno planiranje, čiji podaci omogućavaju analizu investicionih programa, planiranje razvoja, i kao i upravljanja zemljištem u državi i zaštiti prava svojine zagarantovanu ustavom. *Sektor za katastar nepokretnosti* stoga, pored ostalih aktivnosti, obavlja različite vrste poslova od upisa prava tereta i ograničenja na različitim vidovima nepokretnosti do njihove kontrole, pregleda i prijema radova koje obavljaju geodetske organizacije.

Agencija za borbu protiv korupcije kontroliše raspolaganje javnim resursima, otkriva različite nepravilnosti koje učine lica ili grupe, ali i sprovodi edukaciju predstavnika javnog sektora i ostalih ciljnih grupa, uključujući i opštu javnost i bavi se različitim pitanjima značajnim za anti-korupcijsko delovanje. Takođe, Agencija ostvaruje saradnju sa međunarodnim telima i vrši koordinaciju rada sa drugim nezavisnim državnim organima, ali i sprovodi istraživanja i analize u cilju obezbeđenja empirijskih znanja zarad formulisanja anti-korupcijskih javnih politika.

Republički fond za PIO osigurava penzijsko i invalidsko osiguranje za sva lica koja su po zakonu obavezno osigurana, utvrđuje osnovice za plaćanje doprinosa, ali i obezbeđuje ekonomično i namensko korišćenje sredstava i vrši kontrolu prijavljivanja na osiguranje, uključujući i sve podatke od značaja, vrši isplatu penzija i obavlja druge poslove u skladu sa zakonom.

Direkcija za imovinu Srbije vodi jedinstvenu evidenciju nepokretnosti u javnoj svojini kao i evidenciju određenih pokretnih stvari koja su u svojini države. Direkcija obavlja različite poslove od raspolaganja stvarima u svojini države, prenosa prava, razmene, otuđenja ali i sprovođenja mera zaštite svojine putem nadzora i drugih aktivnosti predviđenih zakonom.

Sva pomenuta tela čine represivne organe u cilju borbe protiv različitih vidova privrednog kriminala, te je neophodna konstantna razmena informacija između istih radi što boljeg i efikasnijeg rada u cilju obezbeđenja dokaza zarad različitih finansijskih istraga.

U javnom tužilaštvu je 2008. godine organizovano Odeljenje za borbu protiv korupcije, a u apelacionim i višim javnim tužilaštvima 2010. godine osnovana su odeljenja za borbu protiv korupcije i pranja novca. Tužilaštvo za organizovani kriminal postupa pred odeljenjem Višeg suda u Beogradu, dok su za otkrivanja najtežih krivičnih dela protiv privrede, protiv službene dužnosti i koruptivnih krivičnih dela nadležni Služba za borbu protiv organizovanog kriminala (SBPOK), Uprava kriminalističke policije (UKP) i Odeljenje kriminalističke policije (OKP), u saradnji sa policijskim stanicama, pod koordinacijom policijske uprave. Jedinica za finansijske istrage deluje u okviru Službe za borbu protiv organizovanog kriminala i sastoji se iz Odeljenja za finansijske istrage organizovanog kriminala i Odeljenja za poslove planiranja i koordinacije finansijskih istraga⁵⁴⁰.

Iz analize iznete u *Strategiji istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*⁵⁴¹, koju je usvojila Vlada Republike Srbije u maju 2015. godine, ukazuje se na nedostatak saradnje i razmene informacija između policije i javnog tužilaštva, sa jedne strane, i državnih organa, koje mogu biti u posedu činjenica značajnih za sprovođenje i tok istrage, sa druge strane, što utiče na uspešnost otkrivanja i gonjenja učinilaca krivičnih dela finansijskog kriminala. Izvršena analiza stanja do sada, koja je pomenuta u samoj strategiji, upućuje na slabosti u saradnji kakva sada postoji između policije, javnog tužilaštva i drugih državnih organa, pogotovo kada je reč o razmeni informacija koje su većinom loše obrađene i sa većim zakašnjenjima, te nisu upotrebljive za potrebe finansijske istrage, a primetno je i prisustvo zahteva koji nisu jasno i konkretno definisani. Takođe, ukazuje se i na problem u smislu da kada je određenom organu potrebno razjašnjenje kod određene sporne činjenice relevantne za otkrivanje krivičnog dela, redak je slučaj da se zatraže konsultacije sa tužilaštvom ili policijom. Predlog naveden u strategiji, upućuje na određenje službenika kao veze sa tužilaštvom ili policijom. Pošto se neretko radi o veoma zamršenim i nimalo jednostavnim finansijskim transakcijama, gde tužioci nažalost nemaju dovoljno znanja za krivično gonjenje, zaključuje se da bi finansijski forenzičari umnogome

⁵⁴⁰ Ministarstvo pravde Republike Srbije. (2015). *Strategija istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*. (pristup 10.05.2016.) [dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/8960/strategija-istraga-finansijskog-kriminala-za-period-od-2015-do-2016-godine.php>]

⁵⁴¹ „Sl. Glasnik RS“, br.43/15

doprineli efikasnijoj finansijskog istrazi, tačnije njihovom okončanju, te je jedan od predloga i angažovanje finansijskih forenzičara u samom tužilaštvu.

Evidentno je da se oblast forenzike veoma brzo razvija i postaje prepoznatljiva u krivičnim istražnim radnjama, te predstavlja neophodnu kariku funkcionisanja državnih i privatnih institucija. Može se zaključiti da u Evropi u poslednjih nekoliko godina sve više se teži standardizaciji kontrole kvaliteta rada kada je reč o forenzičkim poslovima. Prethodno omogućava razmenu pouzdanih forenzičkih podataka između država, pogotovo kada je reč o slučajevima razrešenja krivičnih dela kriminala i terorizma, gde se na taj način omogućava prikupljanje dokaza koji su uslov za pokretanje, ali i okončanje krivičnih postupaka. Od izuzetne važnosti je podatak da je 2014. godine naš Nacionalni kriminalističko-tehnički centar MUP-a Srbije, dobio akreditaciju, te je samim tim verifikovana kompetentnost i kompatibilnost ovog centra sa zahtevima Međunarodne organizacije za akreditaciju laboratorija – ILAC, što će u budućnosti uticati na poboljšanje kvaliteta rada u borbi protiv kriminalnih aktivnosti. Takođe, u obezbeđenju dokaza sem organa unutrašnjih poslova, učestvuju i ostali nepolicijski organi u vidu različitih vrsta institucija. Ipak, primetno je da ovi organi koje se bave otkrivanjem i gonjenjem privrednog kriminala, kako u SAD-u tako i u Velikoj Britaniji na primer, poseduju stručnu pomoć u sprečavanju prevara uključivanjem različitih vidova stručnjaka raznovrsnih profila neophodnih za razumevanje i suzbijanje kriminalnih aktivnosti, pogotovo kada je reč o aktivnostima privrednog kriminaliteta. Ovaj način funkcionisanja bi mogao biti primer i našoj državi, koja bi mogla postepeno uključivati različite vidove eksperata u timove koji rade na istražnim poslovima privrednog kriminaliteta, uz korišćenje iskustava policije, pravnih savetnika i finansijskih forenzičara kako bi se ubrzao sam proces istrage i obezbedila bolja razmena informacija među njima.

6.5 Stanje i ključni problemi veštačenja u Republici Srbiji

Veštačenje kao dokazno sredstvo ima izuzetno veliki značaj za sprovođenje sudskog postupka. Sa jedne strane, ekspertska znanja veštaka imaju za cilj da rasvetle okolnosti koje stranke i sud ne mogu samostalno da ocene, dok sa druge, veštačenje treba da bude jasna i precizna osnova za sudiju da adekvatno izvrši ocenu dokaza. Uloga računovodstva, kao posebnog dela sudskog veštačenja, ima veoma značajno mesto u istražnim radnjama u različitim zakonodavstvima te je i otuda njegova funkcija u rešavanju slučajeva privrednog ili organizovanog kriminala veoma važna. Stoga je neophodno da veštačenje bude objektivno i na zadovoljavajućem nivou, uz stručne nalaze i validne iskaze kako ne bi bili oborivi na sudu. Ipak, u našoj državi i dalje postoji bojazan o nepristrasnosti kao i stručnosti delovanja sudskih veštaka što potvrđuju i istraživanje Centra za liberalno-demokratske studije iz 2004. godine, kao i Agencije za borbu protiv Korupcije iz 2013. godine. Istraživanje Centra za liberalno-demokratske studije uključilo je 235 privrednih društava u Srbiji koja su imala iskustva sa pravosuđem, odnosno koja su vodila barem jedan sudski spor,

gde je razgovor obavljen sa zvaničnicima u privrednim društvima, gde su učesnici istraživanja bile sudije i klijenti pravosuđa, odnosno preduzetnici i advokati. Samo jedna petina anketiranih izjavila da je zadovoljna ekspertizom sudskih veštaka, a svaki četvrti ispitanik izjavio je da je veštačenje bilo nepristrasno. Takođe, rezultati su pokazali da je više od trećine ispitanika izjavilo da je sudija u svim slučajevima prihvatio nalaz veštaka i doneo presudu na osnovu njega, a svaki šesti ispitanik izjavio je da je sudija prihvatio nalaz veštaka u više od 50% slučajeva⁵⁴². Prethodno pomenuto može ukazati na to da sudija uglavnom prenosi odgovornost na veštaka, kao i da veštak ima izuzetno veliku, odnosno odlučujuću ulogu u samom sudskom procesu. Ipak sa druge strane, zbog izuzetno velikog uvažavanja uloge veštaka, ali i značajnih novčanih iznosa veštačenja, pogotovo kada je reč o privrednim sporovima, veća je i mogućnost da veštak bude korumpiran. U tom smislu, sprovedeno je istraživanje Agencije za borbu protiv korupcije iz 2013. godine koje je uključilo ukupno 1.320 korisnika usluga, u 30 opštih i sudova posebne nadležnosti, uključujući osnovne i više sudove. Uporedo sa intervjuisanjem korisnika usluga u uzorkovanim sudovima, sprovedeno je i intervjuisanje sudske administracije i sudija (u srazmeri 56% prema 44%). Od ukupnog broja ispitanika 42% je barem jednom imalo iskustva sa sudskim veštacima i prema rezultatima, od navedene grupe, u 40% slučajeva je ispitanikova strana inicirala angažovanje veštaka, 25% suprotna, a 35% sud . Ipak, iako je više od polovine ispitanika bilo zadovoljno kompetentnošću odnosno znanjem veštaka, ispitanici su najmanje bili zadovoljni njegovom objektivnošću. Rezultati prethodno pomenutog, mogu se videti u sledećoj tabeli.

Tabela 16. Zadovoljstvo radom veštaka⁵⁴³

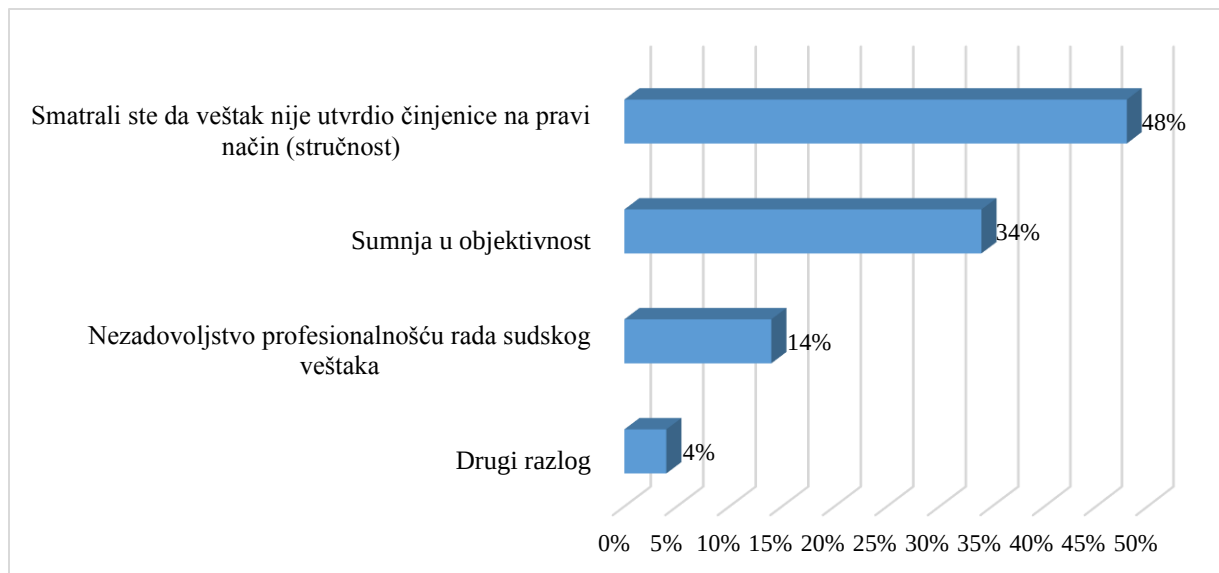
	Nezadovoljan/na	Ne zna/nema stav	Zadovoljan/na	Ukupno
Kompetentnost veštaka	29%	9%	62%	100%
Profesionalizam	36%	6%	58%	100%
Objektivnost	39%	6%	55%	100%

Takođe, 37% ispitanika je imalo iskustva sa zahtevom za novo veštačenje. Ipak, ono što je interesantno, svaki peti ispitanik nije imao poverenja u novo veštačenje, iako nije bio zadovoljan postojećim. Najčešći razlog za zahtevanje novog veštačenja bio je sumnja u stručnost veštaka, dok je jedna trećina smatrala da veštak nije bio dovoljno objektivn.

⁵⁴² Begović, B. i dr. (2004). *Korupcija u pravosuđu*. Centar za liberalno-demokratske studije. (pristup 15.05.2016.) [dostupno na: http://www.clds.rs/pdf-s/Korupcija_u_pravosudju.pdf]

⁵⁴³ Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije. (2013). *Verifikacija rizika iz planova integriteta i analiza uspešnosti samoprocene organa javne vlasti -Sistem pravosuđa*. Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije. (pristup 10.04.2016.) [dostupno na: http://www.acas.rs/wpcontent/uploads/2012/06/Izvestaj_o_sistemu_pravosudja_-_Final.pdf]

Prikaz 17. Razlozi za zahtevanje novog veštačenja⁵⁴⁴

O problemima u sudskom veštačenju, kada je reč o njegovoj objektivnosti, podmićivanju i korupciji govorio je i g. Vidić, stalni sudski veštak iz Udruženja sudskih veštaka, smatrajući da je značajan broj privrednih društva dospelo u lošu finansijsku situaciju, nelikvidnost pa čak i stečaj, usled subjektivnosti, nedovoljne stručnosti i nepotpune dokumentacije i argumentacije u samom postupku veštačenja⁵⁴⁵. Ovakav rezultat, kako autor navodi, ima vrlo nepovoljan uticaj ne samo po ekonomsko-finansijski sistem, ali i pravosudni, u kome dolazi i do rasta nepoverenja u isti, a samim tim dovodi u pitanje kvalitet veštačenja. Jedan od problema koji se javlja, jeste i nepostojanje mehanizama kontrole i praćenja samog rada veštaka, ali ni odgovarajući sistem evidentiranja podataka o njihovom angažovanju i stručnom usavršavanju.

Od 2011. godine, naša država sastavila je spisak sudskih veštaka koji je dostupan na sajtu Ministarstva pravde, gde je registrovano skoro 7.000 sudskih veštaka⁵⁴⁶. Registar čini elektronsku bazu podataka u kojoj se nalaze informacije o veštacima uključujući i nadležnost sudova u Srbiji. U registru se može pronaći ukupno 41 oblast veštačenja, gde značajan broj veštaka jeste medicinske, ekonomske i građevinske struke, a upravo iz ekonomsko-finansijske oblasti, registar trenutno broji oko 1.700 veštaka i čini skoro jednu četvrtinu svih veštaka iz registra. Neke od užih specijalnosti unutar oblasti ekonomsko-finansijskog veštačenja su oblasti revizije, računovodstva, bankarstva, finansijskog upravljanja, procene kapitala i imovine, spoljne trgovine, osiguranja, obračuna zarada, obračuna kamata, stečaja, statistike, informatike i dr. Za sada u našem registru sudskih veštaka mogu se pronaći podaci o rednom broju upisa, prezimenu, imenu jednog roditelja

⁵⁴⁴ *Ibid.*

⁵⁴⁵ Vidić, M. *op.cit.*

⁵⁴⁶ Prema podacima Ministarstva Pravde na dan 24.7.2016. godine u registar je upisano 6.957 sudskih veštaka

i imenu veštaka, godini rođenja, njegovom prebivalištu, adresi i telefonskom broju, zvanju, oblasti veštačenja, kao o užoj specijalnosti, broju i datumu rešenja o imenovanju, odnosno razrešenju veštaka. Ipak, podaci o eventualnoj sertifikaciji i stručnom usavršavanju u užoj oblasti ne postoje. Takođe, kako navodi profesor Milošević, ali drugi autori, pitanje uslova za izbor kompetentnog veštaka i dalje nije na odgovarajućem nivou⁵⁴⁷. Takođe, nikakvi dodatni uslovi koji se tiču podobnosti vršenja veštačenja, standardi, obaveze usavršavanja i drugih kontrola kvaliteta za sada ne postoje, te u tom smislu ne postoje jasno određeni standardi, a ne postoje sertifikati dobijeni od strane, po struci, nadležne institucije. Takođe, gospođa Miroslava Milenović, ovlašćeni forenzički računovođa, upozoravala je na slabosti u okviru procesa veštačenja posebno kada je reč o razvijenim oblicima privrednog kriminala i prevara. Ona je u svom intervjuu iz 2004. godine, ukazivala je da sudski veštaci nisu dovoljno obučeni, da nemaju adekvatnu kontrolu njihovog stručnog usavršavanja i edukacije odnosno potrebne sertifikacije. U savremenim državama institucija veštaka i veštačenja, o čemu je već pisano, veštak, odnosno stručnjak postaje licenciran i akreditivan tako što prolazi kroz više faza edukacije koja je obavezna, a za svaku fazu u procesu edukacije postoje posebni planovi i programi kroz izgrađene kriterijume i određeni sistem edukacije koji se obavlja preko različitih udruženja i asocijacija. Rangiranje pojedinaca uključuje njihovo razvrstavanje na osnovu rezultata koje kandidat ostvaruje u praktičnom i teoretskom radu. Takođe, ona navodi da su ekonomsko-finansijskim forenzičarima, najbliži sudski veštaci iz navedene oblasti koji bi uz više ulaganja i edukacije mogli da se veoma brzo obuče za date poslove⁵⁴⁸.

Da je potrebno povesti računa o verifikaciji od strane stručnih udruženja smatraju i drugi autori, koji navodi da su kod veštaka, pogotovo kod veštačenja u krivičnom postupku, neophodne i dodatne obuke i sertifikati, evaluacija rada kroz različite upitnike od strane advokata i tužilaca, rekapitulacija znanja kroz seminare, analize i metode u postupku formiranja mišljenja, upravljanje sistemom kvaliteta u oblasti veštačenja, prezentaciji nalaza, kao i procedurama upravljanja dokazima u svim fazama zastupanja u krivičnom postupku⁵⁴⁹.

Kada je reč o udruženjima koji deluju u cilju afirmacije profesije veštaka i obavljanja veštačenja, u našoj državi deluju sledeća udruženja: Udruženje sudskih veštaka Beograd, Udruženje sudskih veštaka i procenitelja Novi Sad, Udruženje sudskih veštaka Vojvodina, Nacionalno Udruženje Procenitelja Srbije, kao i Udruženje procenitelja Srbije. Prethodno navedene institucije okupljaju sudske veštake iz različitih oblasti veštačenja kako u sudskim tako i vansudskim postupcima i deluju u cilju unapređenja samog procesa veštačenja i njegove struke. Na osnivačkoj skupštini Sindikata sudskih veštaka je 2013. godine, počela je sa realizacijom ideja o osnivanju Sindikata Veštaka. Kao glavni zahtevi predloženi su problemi nepostojanja standarda koji se tiču metodologije rada veštaka, zatim modela nalaza i mišljenja veštaka, pitanje

⁵⁴⁷ Milošević, M. *op.cit.*

⁵⁴⁸ Vidić, M. *op.cit.*

⁵⁴⁹ Žarković, M., Bjelovuk, I., & Nešić, L. (2010). Naučni dokazi i uloga veštaka u krivičnom postupku: Evropski standardi kvaliteta. *Zbornik Tara*, str. 233-242

usavršavanja i edukacije veštaka iz oblasti sudskih procedura, ali i vrednosti usluge veštaka u vidu tarife i normativa. Takođe neki od predloga Sindikata Veštaka u tom smislu su i utvrđivanje cenovnika i tarife veštaka u skladu sa zakonskom regulativom, ali i praksom, formiranje metodologije rada na terenu, pisanog zaključka, mišljenja i odbrane pisanog nalaza pred sudom, ali i zaštite veštaka od vršenja uticaja stranaka, odnosno advokata u predmetu, kao i predlaganje protokola koji bi uticali na unapređenje rada veštaka. Kao dodatak ovome, apostrofira se omogućavanje saradnje sa Ministarstvom pravde Republike Srbije i ostalim državnim institucijama o stručnim i specifičnim oblastima gde bi veštaci mogli da svojim znanjem i veštinama ukažu na efikasnija i brža rešenja⁵⁵⁰.

U analizi postojećeg stanja ekonomsko-finansijske forenzike, na seminaru održanom na pravnom fakultetu aprila 2016. godine, pod nazivom „*Finansijsko veštačenje i računovodstvena forenzika u arbitražnim i sudskim postupcima*“⁵⁵¹ istaknuto je neophodno podizanje samog kvaliteta sprovedenog postupka veštačenja. Takođe, neki od zaključaka iznetim na seminaru odnose se na probleme koji upućuju da izveštaji sa kojima se advokati konstantno susreću u praksi, sadrže iskaze veštaka koji često budu nedovoljno jasni, na jeziku koji nije precizan, koji sadrži niz nerazumljivih izraza, i ne daju jasan zaključak veštačenja. Uočeno je takođe da se usled nejasnih osnovnih veštačenja javlja, potreba za super-veštakom koji bi razjasnio postojeće nedoslednosti i dao platformu za dalje sudsko odlučivanje u postupku. Pored pisanih mišljenja veštaka, usmena izlaganja stručnjaka pred sudom takođe nailaze na niz prepreka. U okvirima domaćeg tržišta, prethodno takođe ukazuje na razlike koje postoje u kvalitetu rada veštaka koji vrše svoju delatnost samostalno, od onih koji svoje profesionalne kapacitete oblikuju u okvirima velikih stručnih revizorskih kuća. Ovo bi se moglo objasniti činjenicom da osobe koje rade u okviru prepoznatih kompanija, usled rigidnije kontrole od strane matičnih kompanija, proveru, zahteva za stalnim usavršavanjima u oblasti u kojoj rade, kao i dostupnosti različitim bazama podataka i informacija, imaju više mogućnosti za stalnom edukacijom. Takođe, kroz različite simulacije veštačenja, u okviru polaganja ispita koja zahtevaju različita inostrana udruženja za sertifikaciju u ekonomsko-finansijskoj oblasti, osobe koje rade u prepoznatim kompanijama imaju veću obavezu da zadrže svoju postojeću poziciju, ali i da se obučavaju kroz različite vidove kurseva, ali i priprema za verbalno izražavanje i prezentovanje rezultata koji su od izuzetne važnosti za posao sudskog veštaka. Dalje, zbog polaganja kao i zadržavanja raznih vidova sertifikata, neophodno je da se iste obnavljaju u određenom vremenskom periodu, što znači da osobe koji su finansijski forenzičari,

⁵⁵⁰ Sindikat sudskih veštaka Srbije. (2016). *Ciljevi i uloga organizacije*. (pristup 10.05.2016.) [dostupno na: <http://ssvs.rs/>]

⁵⁵¹ Seminar je organizovan u saradnji sa revizorskom kućom Deloitte Srbija, kao i Udruženjem za arbitražno pravo. Na seminaru je učestvovalo oko 60 učesnika, kao i uglednih stručnjaka, advokata i studenata Pravnog fakulteta. Izlaganje na temu „*Finansijsko veštačenje i računovodstvena forenzika u arbitražnim i sudskim postupcima*“ održale su g-đa Aleksandra Petrović ovlašćeni procenjivač, član Američkog udruženja procenitelja (ASA) i sudski veštak za ekonomsko-finansijsku oblast, kao i g-đa Miroslava Gaćeša ovlašćeni revizor, član Udruženja ovlašćenih javnih računovođa Velike Britanije (FCCA), Međunarodne asocijacije profesionalnih menadžera za upravljanje rizicima i Udruženja internih revizora Srbije.

odnosno veštaci u oblasti ekonomsko-finansijske forenzike, moraju kontinuirano održavati i obnavljati postojeća znanja uz konstantne inovacije.

Na osnovu prethodno navedenih problema i navoda različitih pomenutih autora, kao i sprovedenih istraživanja, u narednom delu biće dat rezime i predlozi određenih aktivnosti koje bi mogle biti od koristi za poboljšanje procesa ekonomsko-finansijske forenzike i veštačenja u našoj državi.

6.6 Predlozi u svrsi unapređenja ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji

Uopšteno govoreći, finansijske istrage jesu veoma dinamične iz razloga konstantnih promena i novih šema protivpravnog prisvajanja sredstava. U tom smislu, usled sve više komplikovanijih načina izvršenja kriminalnih radnji, neophodno je proaktivnije vođenje samih finansijskih istraga. Ovo bi značilo formiranje timova osoba različitih profila koji su stručni da pomognu oko pribavljanja dokaza za postojeća i nova krivična dela i tako podigli kvalitet istrage na viši nivo. Ovde se misli, pre svega da sem uključenja tužilaštva i policije jesu neophodna znanja od strane računovodstvenih i finansijskih forenzičara koji zbog posedovanja znanja iz različitih oblasti i istraživačkog mentaliteta čine izuzetnu pomoć u finansijskim istragama te je njihova afirmacija u smislu profesionalnog zvanja i sertifikacije neophodna. Takođe, u analizi *Strategije istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*, primetna je slaba koordinacija organa koji učestvuju u istrazi finansijskog kriminala, gde je takođe napomenuto da je pomoć finansijskih forenzičara u smislu njihovog angažovanja u istragama od vitalne važnosti. Dajući prikaz analize zastupljenosti krivičnih dela protiv privrede u Republici Srbiji, evidentno je da je u proteklih nekoliko godina privredni, odnosno finansijski kriminalitet u porastu. Ovo upućuje na još jedan od razloga, da bi uvođenje profesije forenzičkog računovođe, ali i njegove pomoći po ugledu na pomenuta iskustva drugih država u Evropi i SAD bila od izuzetne važnosti.

Kada je reč o samom veštačenju, problemi u ovoj oblasti potvrđeni su i kroz različita istraživanja počevši od Centra za liberalno demokratske studije, Agencije za borbu protiv korupcije, ali i stručnih lica iz ove oblasti, posebno u poslednjoj deceniji. Naime, analizom pomenutih istraživanja navodi se da, iako veštačenje ima izuzetno značajan uticaj na donošenje presude u smislu prihvatanja nalaza veštaka od strane suda u većini slučajeva, njihova objektivnost, ali i stručnost jeste dovedena u pitanje, što je često bio razlog za nova veštačenja. U tom smislu smatramo da bi kroz veću kontrolu kvaliteta veštaka, obaveznu edukaciju u specijalizovanoj oblasti, sertifikovanja i objavljivanja javno dostupnih rezultata i dostignuća u pomenutim oblastima, stranke mogle pri izboru veštaka imati uvid u njihovu dosadašnju istoriju kompetencije što bi na taj način moglo povratiti poverenje u kvalitet samog veštačenja. Kada je reč o profesionalnom usavršavanju i edukaciji, u registrima sudskih veštaka u Evropi i SAD na

primer, mogu se pored imena i prezimena videti i podaci o kompaniji u kojoj je zaposlen veštak, kao i sertifikaciji koju isti poseduje, dok u našem registru podaci o usavršavanju u ovoj oblasti i eventualnom sertifikovanju ne postoje.

Dalje, samo nekolicina visokoškolskih ustanova ekonomskih usmerenja u Republici Srbiji, nudi predmete forenzičkog računovodstva, što je nedovoljno i u tom smislu trebalo bi uložiti veće napore u pogledu izučavanja i veće prepoznatljivosti ove oblasti. Ovo znači da bi fakulteti ekonomskih usmerenja uvođenjem više predmeta koji se tiču forenzičkog računovodstva doprineli da se studenti završnih godina zajedno sa svojim mentorima više posvete edukaciji i istraživanju ove oblasti u našoj državi. Sa druge strane, neophodno je i da se postigne transparentnost podataka o privrednim društvima za koje je pokrenut postupak u oblasti privrednog kriminala, kao i lažnog finansijskog izveštavanja (kao što je to slučaj u SAD npr.), kako bi se na osnovu analize takvih kompanija eventualno mogle utvrditi crvene zastavice koje bi bile vidljive u njihovim finansijskim izveštajima. Takvi izveštaji mogli bi biti predmet izučavanja i analize mnogih akademskih institucija, ali objavljivanja naučnih radova iz ove oblasti, u cilju novih saznanja i izučavanja oblasti ekonomsko-finansijske forenzike. U tom smislu značajnu ulogu u procesu kontinuiranog usavršavanja i etičkog ponašanja imaju i univerziteti i fakulteti u postavci smerova i predmeta koji se izučavaju, ali i uticaju i odgovornosti profesora računovodstva u obrazovanju budućih praktičara i promociji ove vrste profesije. Kao potvrda prethodno navedenom, jeste i inicijativa pokrenuta od strane Sindikata sudskih veštaka Srbije čiji su naponi usmereni na formiranje Akademije forenzike i veštačenja kao subspecijalističkih studija na određenim fakultetima kako bi se kasnije formirala i samostalna akademija koja bi imala ekonomsku struku kao jednu od studija.

Još jedan od problema, jeste uvođenje profesionalno stručnog zvanja sertifikovanog forenzičkog računovođe i samim tim obavezne edukacije i usavršavanja kroz različite programe i izgrađene kriterijume. Pošto takav sistem kod nas još uvek ne postoji, bilo bi od izuzetne koristi da i u Srbiji pre svega bude uvedeno prethodno pomenuto zvanje, a samim tim i uslovi za njegovo sertifikovanje kao što je to urađeno u Republici Hrvatskoj i Republici Srpskoj, na primer. Takođe, od značaja bi bila saradnja sa fakultetima ekonomskih usmerenja i predmetima na kojima se izučava forenzičko računovodstvo. Na primer, u procesu sertifikacije odnosno njenog polaganja određeni ispiti bi se mogli priznati ili pak njeni određeni delovi, ukoliko je kandidat već izučavao taj materijal i gradivo na fakultetu, kao što je to na primer slučaj za polaganje za ovlašćenog revizora pri Komori ovlašćenih revizora. Sa druge strane i praktičari sa svojim iskustvom bi uz saradnju sa bivšim fakultetima na kojima su studirali, mogli podeliti iskustva iz prakse koja mogu poslužiti za različite analize i njihova javna objavljivanja, gde bi se na ovaj način mogle spojiti naučna i praktična dostignuća iz ove oblasti.

Stoga, na ovako definisan način edukacije, imali bismo sa jedne strane akademske institucije koje su na izvoru znanja, stručne kadrove iz oblasti finansijske forenzike, koji nakon školovanja i posle određenog broja godina rada praksi i sticanja iskustva, uz održavanje kontakta sa bivšim fakultetima, bi mogli prenositi svoja iskustva iz prakse. Na taj način pomogli bi u pružanju

neprocenjivog znanja i primera iz praktičnog rada, dok bi se kroz studije slučaja na fakultetima izučavale i analizirale različite šeme finansijskih prevara, pratili trendovi, razvijali različiti modeli upozorenja od kriminalnih radnji kao i mogući načini njihovog detektovanja. Transparentna i javno dostupna evidencija liste privrednih društava koji su u proteklom periodu bili osuđeni za različite vidove finansijskih prevara, ne samo da bi poslužile za razne vidove analiza kroz korišćenje naučnih metoda i njihovih rezultata koji bi se mogli koristiti u samom veštačenju, već bi i vratile poverenje javnosti da će počinioци kriminalnih aktivnosti biti izvedeni pred sud. Iako, relativno mlada naučna disciplina, finansijska forenzika koja je u povoju, nesumnjivo bi mogla u narednom periodu da bude jedna od traženijih oblasti te je njeno unapređenje i razvoj neophodan i razumljivo zahteva više pažnje kako u akademskoj zajednici tako i u praksi. Uvođenjem predmeta finansijske forenzike, odnosno forenzičkog računovodstva na fakultetima, uvođenjem stručnog profesionalnog zvanja ovlašćenih forenzičkih računovođa i njihovim angažovanjem u smislu pomoći tužilaštvu, uspostavljanjem institucija koji će sprovoditi njihovu sertifikaciju, njihovim zahtevima, stalnim usavršavanjem kao i kontinuiranoj saradnji sa akademskim zajednicama, kroz spoj prakse i teorije, moglo bi se umnogome doprineti boljem stanju ekonomsko-finansijske forenzike u Republici Srbiji.

ZAKLJUČAK

Posmatrano kroz istoriju, može se zaključiti da su prevare stare isto koliko su i aktivnosti njihove detekcije i otkrivanja. Posebno u protekloj deceniji, korporativni skandali su, neretko koristeći lažno finansijsko izveštavanje, poljuljali poverenje u kvalitet finansijskog izveštavanja i njegovu kontrolu, ali i naneli značajnu štetu kako kompanijama, tako i privredi. U radu, kroz datu retrospektivu najpoznatijih računovodstvenih skandala i njihovu analizu, može se zaključiti da su osnovni razlozi pojave forenzičkog računovodstva upravo zaštita imovine i detektovanje različitih tehnika činjenja kriminalnih radnji. Iz tog razloga, forenzičko računovodstvo, kao posebna disciplina, javilo se kao odgovor na raznovrsne tipove prevara i kriminalnih radnji koji su se pojavljivali kroz istoriju u različitim državama širom sveta. Korporativni skandali su kroz različite vidove i šeme prevara, njihovu kompleksnost i promenljivost kroz vreme, uslovili i neophodnost postojanja forenzičkih ispitivanja kriminalnih radnji. U tom smislu, forenzičko računovodstvo je dalo svoj doprinos kao jedna od metoda otkrivanja različitih vidova prevara, ali i prikupljanja dokaza koji će biti validni za sud i izvesti počiniocima kriminalnih aktivnosti pred lice pravde. Stoga, može se zaključiti da je potvrđena prva hipoteza koja glasi:

H1: Korporativni skandali i lažno finansijsko izveštavanje uslovili su razvoj forenzičkog računovodstva i njegove primene u istrazi i otkrivanju različitih vidova prevara u privrednim društvima.

Rešavanje različitih slučajeva korporativnih skandala, ispraćen je novim reformama i unapređenjem, kao i izmenama, dopunama ili donošenjem novih zakona u okviru računovodstvene i revizorske regulative, kako bi se u budućnosti izbegli ponovni propusti. U tom smislu, interna kontrola i revizija, pretrpele su određene izmene i korekcije u smislu upravljanja rizikom od kriminalnih radnji, uključujući povećani profesionalni skepticizam, ali i dodatne istrage u smislu identifikacije, procene i reagovanja na prevare u privrednom društvu, kao i činjenice da ocena revizijskih dokaza i korigovanje revizije trebaju biti kontinuirani proces. Takođe, različite države širom sveta, su nakon korporativnih neuspeha, usvojile rigidnije zakone i propise, u smislu prevencije pojavljivanja kriminalnih aktivnosti u organizacijama. U radu su predložene najvažnije izmene i dopune zakonske i profesionalne regulative kako u SAD, tako i državama Evrope, koje su doprinele povećanoj rigidnosti finansijskog izveštavanja, ali i snažnijem i kvalitetnijem sistemu kontrola. Formiranje Komiteta sponzorskih organizacija (COSO), ali i donošenje zakona SOX, takođe su ukazali na neophodnost istrage kriminalnih radnji i razvoja forenzičkog računovodstva. Na osnovu prethodno pomenutog, potvrđena je druga hipoteza koja glasi:

H2: Korporativni skandali i lažno finansijsko izveštavanje uslovili su izmene, dopune i usvajanje novih zakona i standarda u okviru računovodstvene i revizorske regulative u cilju sprečavanja budućih kriminalnih aktivnosti.

Kada je reč o delima privrednog kriminaliteta, u svetu kao i kod nas u protekloj deceniji, ovaj vid kriminaliteta prati rastući trend. Iako određene studije i istraživanja ukazuju na blagi pad određenih tipova privrednog kriminaliteta, potrebno je biti izuzetno oprezan kod njegove interpretacije. Naime, postavlja se pitanje da li su određeni tipovi privrednog kriminaliteta u padu, ili su klasične metode i tehnike neefikasne kod njihovog detektovanja i otkrivanja. Ono što jeste primetno, jeste da je visokotehnološki kriminal opasnost nove ere, kao i da su procene njegovog porasta u budućnosti vrlo zabrinjavajuće. Stoga, forenzička ispitivanja i forenzičke metode postaju sve više zastupljene u različitim vidovima ispitivanja privrednog kriminaliteta, koji takođe predstavlja opasnost i kamen spoticanja i u našoj državi. Analizom postojećeg stanja privrednog kriminaliteta u Republici Srbiji, utvrđeno je da je i dalje krivično delo utaje poreza najzastupljenije krivično delo protiv privrede, kao i da je ovo krivično delo visokorizično i za pranje novca. Pranje novca zajedno sa koruptivnim aktivnostima i dalje predstavlja pretnju po privredni sistem i omogućava izvršenje kriminalnih aktivnosti kroz različite vidove postupaka, uključujući falsifikovanje identifikacionih dokumenata, zloupotrebe odgovornih lica u privrednim društvima, ali i sumnjive upotrebe odobrenih kredita. Smatramo da bi finansijski forenzičari mogli dati svoj doprinos u ovoj oblasti kroz svoju pomoć u istragama i pomoći tužiocima u podizanju optužnice, čije su aktivnosti predložene i *Strategijom istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016.godine*.

Kada je reč o privrednim prestupima, značajno je napomenuti da najveće učešće u svim privrednim prestupima za osuđena odgovorna lica, jeste iz oblasti računovodstva. Zaključuje se da odgovorna lica privrednih društava ne posvećuju dovoljno pažnje računovodstvu i njegovoj zakonskoj regulativi, što dodatno usložnjava transparentnost poslovanja, otežava njegovo normalno funkcionisanje i nanosi značajne štete privrednom sistemu. U tom smislu revizija kao ocena finansijskih izveštaja kao njihovog fer i istinitog prikazivanja, doprinosi kvalitetu finansijskog izveštavanja i kroz funkciju računovodstvene kontrole i detekcije grešaka, doprinosi unapređenju računovodstvenih aktivnosti.

U istraživanju koje je sprovedeno u disertaciji, na uzorku 100 javnih društava, došlo se do sledećih rezultata: privredna društva koja imaju pogoršanu likvidnost posmatranu kroz brzi ratio, nižu profitabilnost posmatranu kroz neto marginu, pogoršanu poslovnu aktivnost u smislu nižeg koeficijenta obrta poslovne imovine i niže prosečne neto zarade, imaju veću sklonost ka nekvalitetnom finansijskom izveštavanju koje rezultira uvećavanjem ili smanjenjem finansijskog rezultata. S obzirom na to da je finansijski rezultat jedna od osnovnih determinanti uspešnosti poslovanja privrednog društva, kroz njegovu manipulaciju, privredna društva mogu isti oblikovati prema svojim ciljevima. Rezultati upućuju, da pomenuti pokazatelje treba posmatrati sa aspekta crvenih zastavica, odnosno upozorenja, pre nego u determinisanju privrednih društava kao manipulatora rezultatom. Ipak, cilj istraživanja bio je na ukazivanju značaja kvalitetnog i fer finansijskog izveštavanja jer u suprotnom, nekvalitetno finansijsko izveštavanje može lako preći u lažno finansijsko izveštavanje čije su posledice detaljno opisane u radu, a koje mogu naneti

značajne štete kako privrednim društvima, tako i celokupnoj privredi, a samim tim dodatno opteretiti pravosudni sistem kroz pokretanje sudskih postupaka i njihovu istragu. Ovim su potvrđene i treća i četvrta hipoteza od kojih smo pošli u radu, a koje glase:

H3: Nekvalitetno finansijsko izveštavanje privrednih društava doprinosi pogrešnom iskazivanju finansijskog rezultata i pogrešnom prikazivanju položaja privrednog društva;

H4: Pogoršani finansijski pokazatelji profitabilnosti, likvidnosti, kao i poslovne aktivnosti mogu ukazati na rizik od nekvalitetnog finansijskog izveštavanja koje može imati uticaj na pogrešno iskazan finansijski rezultat privrednog društva.

Kako je u današnjem sve kompleksnijem poslovnom okruženju pojava različitih tipova privrednog kriminaliteta sve učestalija, evidentno je da je forenzičko računovodstvo od izuzetne važnosti kao pomoć u različitim vidovima finansijskih istraga. Kao jedan od glavnih delova forenzičkog računovodstva jeste i ekonomsko-finansijsko veštačenje, koje kroz svoja savremena naučna saznanja daje forenzički doprinos oceni relevantnih činjenica validnih za sud. Međutim, obzirom da pravnici i organi koji vode postupak ne poseduju dovoljno znanja u smislu razrešenja svih pitanja, a posebno pitanja koja se tiču privrednog kriminaliteta, iz tog razloga neretko je neminovno sprovesti ekonomsko-finansijsko veštačenje kao dokaznu radnju u sudskom postupku. U tom slučaju se forenzički računovođa može pojaviti i uložiti veštaka ekonomsko-finansijske struke, odnosno u slučaju kada je za utvrđivanje ili ocenu određene značajne činjenice neophodna ekspertiza koja se tiče različitih ekonomsko-finansijskih pitanja. Tada veštak, kroz svoj stručni nalaz i mišljenje, pomaže sudu da se utvrdi istina, gde će ishod samog postupka na sudu upravo zavisiti od kvaliteta nalaza i mišljenja sudskog veštaka. U tom smislu, sudski veštak ekonomsko-finansijske struke ima izuzetnu odgovornost ali i obavezu, da u svom izlaganju nepristrasno odgovara na pitanja struke, kao i da razreši pitanja koja se tiču ekonomsko-finansijskog karaktera te je neophodno aktualizovati značaj forenzičkog računovodstva i njegove uloge u dokaznom postupku. Stoga, zaključuje se da ekonomsko-finansijsko veštačenje predstavlja značajnu dokaznu radnju posebno u krivičnom postupku i ispitivanju privrednog kriminaliteta. Ovim je potvrđena i peta hipoteza koja glasi:

H5: Ekonomsko-finansijsko veštačenje kao deo forenzičkog računovodstva jeste od izuzetne važnosti u postupku validnosti dokaza u istragama privrednog kriminaliteta.

Jedan od problema koji je istaknut u radu, jeste i pitanje kontinuirane edukacije veštaka. Različiti autori pomenuti u radu, posebno su ukazivali na problematiku koja se tiče samog usavršavanja i edukacije veštaka, kao i afirmacije ove profesije. S obzirom da u registru sudskih veštaka Republike Srbije, koje trenutno broji skoro 7.000 veštaka, čak skoro jednu četvrtinu čine veštaci ekonomsko-finansijske struke, od vitalne važnosti je ukazati na neophodnost unapređenja ovog dela forenzičkog računovodstva. U tom smislu, neophodna je dodatna edukacija i afirmacija samog delokruga forenzičkog računovodstva, njegovog značaja i važnosti za obezbeđivanje

dokaza u sudskom postupku, posebno dela privrednog kriminaliteta. Različite profesionalne organizacije u SAD, ali i državama Evropske unije koje se bave razvojem i edukacijom ovlašćenih računovođa širom sveta, procenjuju da će potreba za profesijom forenzičkih ispitivanja u oblasti računovodstva imati rastući trend. Sve veći broj sudskih sporova u oblasti privrednog kriminaliteta koji takođe postaju sve kompleksniji i složeniji, zahtevaće i specifična znanja i veštine iz oblasti prava kao i ekonomije, te se može očekivati da će edukacija i usavršavanje u oblasti forenzičkog računovodstva biti sve neophodnija. Takođe, najveća organizacija za ovlašćene ispitivače prevara ACFE, u svom istraživanju pomenutom u radu, pokazuje da posedovanje sertifikata za ovlašćenog ispitivača prevare (CFE), značajno utiče na povećanje zarade u odnosu na ispitivače prevara bez sertifikacije, čime se ukazuje da je usavršavanje i akreditacija u ovoj oblasti prepoznata i adekvatno nagrađena. Takođe, kada je reč o našoj državi, u radu je istaknut i stav iznet na seminaru održanom na Pravnom fakultetu, a čija je glavna tema bila vezana upravo za finansijsko veštačenje. Naime, neki od zaključaka jesu i primetne razlike kada je reč o kvalitetu samostalnih veštaka i onih koji posluju u okviru velikih stručnih revizorskih kuća, gde upravo imaju veću obavezu, ali i mogućnost za usavršavanjem i sertifikovanjem, što je očigledno prepoznato u radu veštaka i njihovom usmenom izlaganju pred sudom. Na osnovu prethodno pomenutog, može se zaključiti da je potvrđena i šesta hipoteza koja glasi:

H6: Kontinuirano usavršavanje i edukacija veštaka ekonomsko-finansijske struke unapređuje kvalitet veštačenja u oblasti istraga privrednog kriminaliteta.

Dalje, smatramo da po ugledu na države Evropske Unije i SAD, gde se kroz javni registar sudskih veštaka mogu videti dosadašnja dostignuća veštaka koja su akreditovana kroz različite vrste sertifikata i članstva odgovarajućih udruženja, da bi isto trebalo biti slučaj i u našoj državi. Akademske institucije bi takođe mogle dati svoj doprinos kroz proširivanje i korigovanje svoj studijskih programa u cilju edukovanja i izučavanja forenzičkog računovodstva. Dalje, uvođenje profesionalno stručnog zvanja sertifikovanog forenzičkog računovođe i samim tim obavezne edukacije i usavršavanja kroz različite programe i izgrađene kriterijume, jeste od izuzetne važnosti, posebno posle usvajanja *Strategije istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*. U radu su kroz analizu stanja i osnovnih problema veštačenja u Republici Srbiji, istaknuti razlozi za potrebom postojanja institucija koje bi pružale usluge edukovanja u oblasti ekonomsko-finansijskog veštačenja, ali i različitih vidova usavršavanja, kroz seminare, stručne skupove, polaganja stručnih ispita, kao i uslova za zadržavanje članstva unutar datih institucija. Samim tim, potvrđena je i poslednja, sedma hipoteza koja glasi:

H7: Neophodan je veći broj profesionalnih tela u Republici Srbiji koji bi se bavili edukacijom i sertifikovanjem forenzičkih računovođa kao što je to slučaj u državama Evropske unije i Sjedinjenih Američkih Država, u cilju unapređenja oblasti ekonomsko-finansijske forenzike.

Na kraju, može se zaključiti da forenzičko računovodstvo i ekonomsko-finansijsko veštačenje kao njegov podsistem, čine vitalne delove ekonomskog, ali i pravnog sistema, te je

njihova uloga od izuzetne važnosti za nesmetano funkcionisanje privrede, ispitivanje finansijskog kriminaliteta, ali i obezbeđenje dokaza u krivičnom postupku. U sve složenijem i dinamičnijem poslovnom okruženju, ekonomsko-finansijska forenzika postaje neizostavan deo u postupku rešavanja i ispitivanja ekonomskih destruktivnih pojava, ali i pronalaženju odgovornih lica za njihovu činidbu. Takođe, kroz blagovremeno sprečavanje budućih počinitelaca, kroz kontinuiranu bitku sa različitim vidovima ekonomskog kriminaliteta, ekonomsko-finansijska forenzika ima i društveni značaj. Obzirom da će ekonomsko-finansijska forenzika i u budućnosti činiti supstantivno sredstvo dokazivanja krivičnih dela privrednog kriminaliteta, smatramo da je naš doprinos u aktuelizaciji problema i značaja ekonomsko-finansijske forenzike u tome veći. Takođe, pošto su kriminalne aktivnosti zastupljene u svim sferama društva i čine teret kako razvijenim tako i manje razvijenim državama, verujemo da će ova tema i uloga ekonomsko-finansijske forenzike, u cilju njihovog suzbijanja, biti predmet novih razmatranja kao i daljih istraživanja.

LITERATURA

1. About Business Crime Solutions Inc. (2013). *What is Money Laundering?* (pristup: 10. 06. 2013) [dostupno na: http://www.moneylaundering.ca/public/law/what_is_ML.php]
2. ACFE. (2016). *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse*. (pristup: 10.05.2016) [dostupno na: <https://s3-us-west-2.amazonaws.com/acfepublic/2016-report-to-the-nations.pdf>]
3. ACFE. (2016). *Step 4 - Pass the CFE Exam*. (pristup 10.03.2016.) [dostupno na: www.acfe.com/details-of-exam.aspx]
4. Agencija za borbu protiv korupcije Republike Srbije. (2013). *Verifikacija rizika iz planova integriteta i analiza uspešnosti samoprocene organa javne vlasti -Sistem pravosuđa*. (pristup 10.04.2016.) [dostupno na: http://www.acas.rs/wpcontent/uploads/2012/06/Izvestaj_o_sistemu_pravosudja_-_Final.pdf]
5. Agrawal, S., & Sharma, R. (2009). *Beat This: Satyam Won Awards for Corporate Governance*. (pristup: 12.12.2013.) [dostupno na: <http://www.vccircle.com/news/technology/2009/01/09/beat-satyam-won-awards-corp-governance-internal-audit>]
6. Albrecht, S., Albrecht, C., Albrecht, C., & Zimbelman, M. (2012). *Fraud Examination*. Mason, OH: South-Western.
7. Albrecht, W. S., Albrecht, C., & Albrecht, C. C. (2008). Current trends in fraud and its detection. *Information Security Journal: A global perspective*, 1-32.
8. Aleksić, Ž. (1996). *Veštačenje falsifikata dokumenata, rukopisa i novca*. Beograd: Glosarijum
9. Amadeo, K. (2013). *Savings and Loans Crisis*. (pristup: 18.01.2014.) [dostupno na: http://useconomy.about.com/od/grossdomesticproduct/p/89_Bank_Crisis.htm]
10. Amat, I., i Gowhope, C. (2004). Creative Accounting: Nature, Incidence and Ethical Issues. *Journal of Economic Literature, UPF working paper no 49*,. pristup: 10.05.2014) [dostupno na: <http://www.econ.upf.edu/docs/>]
11. American Board of Forensic Accountant. (2016). *Becoming a Certified Forensic Accountant®*. (pristup 04.02.2016.) [dostupno na: <http://abfa.us/>]

12. American Institute od CPAa. (2009). Characteristics and Skills of the Forensic Accountant. (pristup: 10.11.2014.)[dostupno na:
<http://www.aicpa.org/InterestAreas/ForensicAndValuation/Resources/PractAidsGuidance/DownloadableDocuments/ForensicAccountingResearchWhitePaper.pdf>]
13. American Institute of CPAs. (2016). *CFF Eligibility Requirements*. (pristup 15.01.2016.)
[dostupno na:
<http://www.aicpa.org/InterestAreas/ForensicAndValuation/Membership/Pages/Overview%20Certified%20in%20Financial%20Forensics%20Credential.aspx>]
14. Anderson, C. E. (2012). *1873: Off the Rails*. (pristup: 14.11.2013.) [dostupno na:
<http://www.library.hbs.edu/hc/crises/1873.html>]
15. Anderson, G. (2007). *CSFS – Careers in Forensic Science*, School of Criminology Simon Fraser University, Burnaby, B.C.
16. Arežina, N., Knežević, G., Simeunović, N., & Vukićević, S. (2014). Forenzički računovođa-Urođena osobina ili veština koja se stiče? *FINIZ Međunarodna naučna konferencija* Beograd: Univerzitet Singidunum. str. 131-134
17. Arežina, N., Mizdraković, V., & Knežević, G. (2014). Korišćenje interneta u visokotehnološkom kriminalu. *Međunarodna naučna konferencija Sinteza*, 277-281.
18. Arežina, N., Stefanović, D., Mizdraković, V., Džamić, V., & Alčaković, S. (2014). Zastupljenost krivičnih dela privrednog kriminaliteta i privrednih prestupa u Republici Srbiji. *XV Međunarodni skup Sinergija* Bijeljina: Univerzitet Sinergija., str. 106-111
19. Arjoon, S. (2005). Corporate Governance:An Ethical Perspective. *Journal of Business Ethics*, 61, 343-352.
20. Banović, B. (2002). *Obezbeđenje dokaza u kriminalističkoj obradi krivičnih dela privrednog kriminaliteta*. Beograd: Viša škola unutrašnjih poslova.
21. Basilico, E., & Patelli, L. (2012). Asia's Enron: Satyam. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 4(2), str. 142-160.
22. Bates, D., Maechler, M. Bolker, B. & Walker, S. (2015). Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), str.1-48.
23. Beasley, M. S. (1996). An Empirical Analysis of the Relation Between Board of Director Composition and Financial Statement Fraud. *Accounting Review*, 71(4), str. 443-465.

24. Beasley, M. S., Carcello, J. V., Hermanson, D. R., & Lapides, P. D. (2000). Fraudulent Financial Reporting: Consideration of Industry Traits and Corporate Governance Mechanisms. *Accounting Horizons*, str. 441-454.
25. Begović, B. i dr. (2004). *Korupcija u pravosuđu*. Centar za liberalno-demokratske studije. Preuzeto 5. 5. 2016 sa http://www.clds.rs/pdf-s/Korupcija_u_pravosudju.pdf
26. Belak, V. (2011). *Poslovna forenzika i Forenzičko računovodstvo*. Zagreb: BELAX EXCELLENS.
27. Bell, T. B., Carcello, J. V., & Willingham, J. (1996). *Develeoping a decision aid for assesing the likelihood of fraudelent financial reporting*. Working paper.
28. Bell, T. B., Szykowny, S., & Willingham, J. J. (1993). *Assessing the likelihood of fraudulent financial reporting: A cascaded logit approach*. Working paper, KPMG, Peat Marwick.
29. Beneish, M. (1999). The Detection of Earnings Manipulation. *Financial Analysis Journal*, str. 24-36.
30. Berman, D. K., Schroeder, M., & Young, S. (2001). *Lucent Is Under Investigation By SEC for Accounting Practices*. (pristup: 12.11.2013.) [dostupno na: <http://online.wsj.com/article/0,,SB981685594426264892,00.html#mjDropdown>]
31. Bhasin, M. (2013). Corporate Accounting Fraud: A Case Study of Satyam Computers Limited. *Open Journal of Accounting*(2), str. 26-38.
32. Bhasin, M. (2013). Corporate Governance and Role of the Forensic Accountant: An Exploratory Study of an Asian Country. *International Journal of Contemporary Business Studies*, 4 (7), str.28-59
33. Black, W. K. (2009). *How to Create a Successful Pecora Investigation*. (pristup: 22.11.2013.) [dostupno na: http://www.huffingtonpost.com/william-k-black/how-to-create-a-successfu_b_230579.html]
34. Bloomberg Businessweek Magazine. (2004). *How Parmalat went sour* (pristup: 10.11.2013.) [dostupno na: <http://www.businessweek.com/stories/2004-01-11/how-parmalat-went-sour>]
35. Bologna, J., & Lindquist, R. (1995). *Fraud Auditing and Forensic Accounting*. New York: John Wiley and Sons.

36. Bonner, S. E., Palmrose, Z.-V., & Young, S. M. (1998). Fraud Type and Auditor Litigation: An Analysis of SEC Accounting and Auditing. *The Accounting Review*, 73(4), str. 503-532.
37. Bošković, M. (1999). *Kriminološki rečnik*. Novi Sad: Matica Srpska.
38. Bradford, M. (2003). Shake up Down Under. *Business Insurance*, 37(16), 134-135.
39. Brčanski, B. (2011). Osnovne karakteristike i posledice pranja novca na globalnom tržištu. *Montenegrin Journal of Economics*, VII(1), 109-116.
40. Brief, A., Dukerich, J., Brown, P., & Brett, J. (1996). What's wrong with the Treadway Commission Report? *Journal of Business Ethics*, 2(15), 183-192.
41. Buckless, F. A., Beasley, M. S., Glover, S. M., & Prawitt, D. F. (2002). *Auditing Cases: An Active Learning Approach*. Prentice Hall.
42. Buckstein, J. (2011). *Forensic Accounting, Part 1: Far From a Recent Phenomenon*. (pristup 29.11.2013.) [dostupno na: http://www.cga-pdnet.org/Non_VerifiableProducts/ArticlePublication/ForensicAccounting/ForensicAccounting_p1.pdf]
43. BusinessMart.com. (2013). *The History of Franchising*. (pristup: 29.11.2013) [dostupno na: <http://franchises.businessmart.com/the-history-of-franchising-print.php>]
44. Cadbury, A. (1992). *The Financial Aspects of Corporate Governance*. London: The Committee on the Financial Aspects of Corporate Governance and Gee and Co. Ltd.
45. Centar za liberalno-demokratske studije. (2014). *Izveštaj o proceni korupcije-Srbija*. Beograd: CLDS. (pristup: 03.05.2016) [dostupno na: http://seldi.net/fileadmin/public/PDF/Publications/CAR_Serbia/CAR_Serbia_RS_final.pdf]
46. Clikeman, P. M. (2003). *The Greatest Frauds of the (last) Century*. (pristup: 18.11.2013.) [dostupno na: http://www.newaccountantusa.com/newsFeat/wealthManagement/Clikeman_Greatest_Frauds.pdf]
47. Coperland, M. (1968). Income smoothing. *Journal of Accounting Research*, 6, 101-116.
48. Cressey, D. (1950). The criminal violation of financial trust. *American Sociological Review*, 15(6), 738-743.
49. Crumbley, L. (2001). Forensic Accounting: Older Than You Think. *Journal of Forensic Accounting*, 2 str. 181-202

50. Crumbley, L., & Apostolou, N. (2007). America's First High-Profile Forensic Accountant. *A Professional Development Journal for the Consulting Disciplines*, str. 16-19.
51. Czemey, K., Schmidt, J. J., & Thompson, M. A. (2014). Does Auditor Explanatory Language Increased Financial Misstatement Risk? *The Accounting Review*, 89(6), str. 2115-2149.
52. Dahli, G. (2008). Forensic accounting and auditing compared and contrasted to traditional accounting and auditing. *American Journal of Business Education*, 1(2), str. 115-126.
53. Dechow, P., Ge, W., Larson, C., & Sloan, R. (2010). Predicting Material Accounting Misstatements. *Contemporary Accounting Research*, 28(1), str. 18-82.
54. Dr. Ling-Feng, H., & Yao-Tsung, T. (2005). Information Asymmetry, Creative Accountings and Moral Choice. *The Journal of American Academy of Business, Cambridge*, 64-73.
55. Elections.HarpWeek. (2002). *The Presidential Elections 1860-1920*. (pristup: 14.11.2013.) [dostupno na: <http://elections.harpweek.com/1876/Events-1876.htm>]
56. Esadze, L. (2016). *Antikorupcijske organizacije, institucije, mreže i inicijative*. (pristup 01.06.2016.) [dostupno na: <http://www.info-evropa.rs/wp-content/uploads/2013/11/antikorupcijske-organizacije-institucije-mreze-i-inicijative-referentni-linkovi.pdf>]
57. Ethics Resource Center. (2013). *National Business Ethics Survey*. Arlington: Ethics Resource Center. (pristup: 10.09.2013.) [dostupno na: <https://www.ethics.org/eci/research/eci-research/nbes/nbes-reports/nbes-2013>]
58. Faber, D. (2005). Restoring Trust after Fraud: Does Corporate Governance Matter? *The Accounting Review*, 80(2), 539-561.
59. Fama, E. (1980). Agency Problems and Theory of the Firm. *The journal of political economy*, 26(2), str. 288-307.
60. Fanning, K., & Cogger, K. (1998). Neural Network Detection of Management Fraud using Published Financial Data. *International Journal of Intelligent Systems in Accounting, Finance & Management*, 7(1), str. 21-41.
61. Federal Reserve Bank of St. Louis (1933). *Banking Act of 1933*, (pristup: 08.10.2013.): [dostupno na: https://fraser.stlouisfed.org/scribd/?item_id=15952&filepath=/docs/historical/ny%20circul ars/1933_01248.pdf]

62. Fenton, E. (2007). *Wading Into Litigation Support*. (pristup: 11.14.2013.) [dostupno na: <http://www.journalofaccountancy.com/Issues/2007/Aug/WadingIntoLitigationSupport.htm>]
63. Feroz, E. H., Kwon, T. M., Pastena, V., & Park, K. J. (2000). The efficiency of red flags in predicting the SEC's targets: An artificial neural networks approach. *International Journal of Intelligent Systems in Accounting, Finance, and Management*, 9(3), str. 145-157.
64. Financial Executive magazine. (2014). *A Discussion With the Anti-Fraud Collaboration*. (pristup: 10.11.2014) [dostupno na: http://www.financialexecutives.org/KenticoCMS/Financial-Executive-Magazine/2014_02/A-discussion-With-the-Anti_Fraud-Collaboration.aspx#axzz3KmZ7FTpQ]
65. Flesher, D. L., & Flesher, T. K. (1986). Ivar Kreuger's Contribution to U.S. Financial Reporting. *Accounting Review*, 61(3), str. 421-434.
66. Foster, R. (2008). *It's All About Evil*, AuthorHouse, Bloomington, Indiana
67. Van Peursem, K., Zhou, M., Flood, T. & Buttimore, J. (2007). *Three Cases of Corporate Fraud: An Audit Perspective*. University of Waikato, Accounting. (pristup: 11.15.2013.) [dostupno na: http://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/1671/Accounting_wp_94.pdf?sequence=1]
68. Gerboth, D. (1987). The Conceptual Framework: Not Definitions, but Professional Values. *Accounting Horizons*, 1(3), str. 1-8.
69. Gibson, C. H. (2011). *Financial Reporting and Analysis: Using Financial Accounting Information*. Mason: South-Western Cengage Learning.
70. Gold, M., & Levi, M. (1994). *Money-laundering in the UK: An Appraisal of Suspicion-Based Reporting*. The Police Foundation/University of Wales.
71. Golden, T., Skalak, S., Clayton, M. i Pill, J. (2006). *A Guide to Forensic Accounting Investigation*. New Jersey: John Wiley & Sons.
72. Green, B., & Choi, J. (1997). Assessing the risk of amnagement fraud through neural network technology. *Auditing: A Journal of Theory and Practice* 16(1), str. 14-28.
73. Grubač, M. (2014). Otvaranje istrage prema novom Zakoniku o krivičnom postupku. *Pravni zapisi*, str. 217-234.
74. Guan, L., Kaminski, K. A., & Wetzel, S. T. (2004). Ratio Analysis-predictor of fraud? *Advanced in Public Interest Accounting* 19(1), str.17-34.

75. Hansen, J. V., McDonald, J. B., Messier, W. F., & Bell, T. B. (1996). A generalized qualitative response model and the analysis of management fraud. *Management Science* , 42(7), str. 1022-1032.
76. Haron, D., Dordeski, M. V., & Lahman, L. (2009). Bad Mules: A Primer on the Federal False Claims Act. *Michigan Bar Journal*, str. 22-25.
77. Herman, M. L. (2010). *A brief history of franchising*.(pristup: 27.11.2013) [dostupno na: <http://www.franchise-law.com/Franchise-Law-Overview/A-Brief-History-of-Franchising.shtml>]
78. Holder, E. Mason, K. & Rodriguez, N. (2015) *The Impact Of Forensic Science Research And Development*, U.S Department of Justice, Washington DC.
79. Holt, A., & Eccles, T. (2002). Accounting practice in the Post-Enron era: The implications for the financial statements in the property industry. *Briefings in Real Estate Finance*, 2(4), 326-340.
80. Hoopwood, W. S., Leiner, J. J., & Young, G. R. (2014). *Forenzičko računvodstvo*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
81. Ibrahimpašić, B. (1963). *Politički delikt: prilog učenju o krivičnim djelima protiv države*. Sarajevo : Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša"
82. Ignjatović, Đ. (2011). *Kriminologija*. Beograd: Dosije
83. ¹Institute of Certified Forensic Accountant. (2016). *Forensic Global*. (pristup 10.03.2016.) [dostupno na: <http://www.forensicglobal.org/>]
84. Institute of Chartered Accountants in England & Wales . (2016). *Forensic and expert witness*. (pristup 06.02.2016) [dostupno na: <http://www.icaew.com/>]
85. Ivanović, A. (2015). Forenzičko-računovodstveno veštačenje poslovnih knjiga. *Ekonomski izazovi*, 4(8), str. 84-97.
86. Ivanović, A. B., & Ivanović, A. R. (2013). Pravci razvoja forenzike u državama Evrope. *Časopis departmana za pravne nauke Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru*, 2(1), str. str. 170-181.
87. Johnson, C. (2004). *Qwest to Pay \$250 Million in Fraud Probe*. (pristup: 05.11.2013.) [dostupno na: Washington Post: http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A53148-2004Oct21.html?nav=rss_technology]

88. Jones, M. (2011). *Creative Accounting, Fraud and International Accounting Scandals*. Chichester: John Wiley & Sons.
89. Jovanović, V. (2010). Istorijski aspekti razvoja berze i finansijskih tržišta u svetu. *Pravno-ekonomski pogledi*, 1(1), str.77-87.
90. Kahan, S. (2005). Bring' em back intact. *Accounting Today*, 19(18), str.14-16.
91. Kaparavlović, N (2011) *Uticaj kreativnog računovodstva na kvalitet finansijskog izveštavanja* Ekonomski horizonti. 13 (1), str. 155-168
92. Kassem, R., & Higson, A. (2012). The New Fraud Triangle Model. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 3(3), str. 191-195.
93. Kent, K., Chevalier S., Grance T. & Dang H. (2006). *Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response*, National Institute of Standards and Technology, Gaithersburg, MD.
94. Kirkos, E., Spathis, C., & Manolopoulos, Y. (2007). Data mining techniques for the detection of fraudulent financial statements. *Expert Systems with Applications*, 32(4), 995–1003.
95. Knezević G., Mizdraković, V., & Buhić, J. (2011). Komparativna analiza računovodstvenih sistema Kraljevine Norveške i Republike Srbije. *Singidunum revija*, 8 (2), str. 65-71.
96. Knežević, G. (2010). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
97. Knežević, G., & Pavić, V. (2009). *Arbitraža i ADR*. Beograd: Pravni fakultet .
98. Knežević, G., Mizdraković, V., & Arežina, N. (2012). Management as Cause and Instrument of Creative Accounting Suppression . *Management*, 17(62), str. 103-110.
99. Knežević, G., Mizdraković, V., & Arežina, N. (2012). Menadžment kompanije kao uzrok i instrument suzbijanja primene kreativnog računovodstva. *Management - Časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 17(62), str. 103-110.
100. Knežević, G., Stanišić, N., & Mizdraković, V. (2013). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
101. KPMG. (2016). *Global profiles of the fraudster: Technology enables and weak controls fuel the fraud*. KPMG International. (pristup: 01.06.2016) [dostupno na: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/pdf/2016/05/profiles-of-the-fraudster.pdf>]

102. Krivični Zakonik ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012 i 104/2013)
103. Lal Bhasin, M. (2013). Corporate Accounting Fraud: A Case Study of Satyam Computers Limited. *Open Journal of Accounting*(2), 26-38.
104. Lazarević, M., Ozra, A., Đinđić, M., Lazarević, N., & Đurković, S. (2013). *Civilno društvo i građani u procesu eksterne revizije: Komparativna analiza međunarodne prakse sa preporukama za primenu u Srbiji*. Beograd: Centar za evropske politike.
105. Lister, M. (2007). A practical approach to fraud risk. *Internal Audit*, 64(6), 61-65.
106. Loebbecke, J. K., Eining, M. M., & Willingham, J. J. (1989). Auditors Experiences with Material Irregularities: Frequency, Nature, and DetectAbility. *A Journal of Auditing Practices & Theory*, 9, str.1-28.
107. Lovel, J. (2003). *Lawsuits: Coke breaking laws to boost sales*. (pristup: 15.9.2013.) [dostupno na: <http://www.bizjournals.com/atlanta/stories/2003/06/02/story7.html?page=all>]
108. Malinić, D. (2011). Etička dimenzija kvaliteta finansijskog izveštavanja. *Ekonomika preduzeća*, 59(5-6), str. 243-261.
109. Malone, N. (2012). *Salad Oil Swindle!* (pristup: 10.05.2013.) [dostupno na: <http://nymag.com/news/features/scandals/salad-oil-201>]
110. Manning, G. (2005). *Financial Investigation and Forensic Accounting*. Boca Raton: Taylor and Francis Group.
111. Markham, J. W. (2006). *A Financial History of Modern U.S Corporate Scandals: From Enron to Reform*. New York: M.E Sharpe
112. McMullen, D. A. (1996). Audit committee performance: An investigation of the consequences. *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, 15(1), str. 1-28.
113. Messmer, M. (2004). Exploring Options in Forensic Accounting. *National Public Accountant*, 5(3), str. 9–20.
114. Michigan Criminal Law, Chapter 86, Sec. 1529.
115. Milošević, M. (2004). Stanje, mogućnosti i perspektive veštačenja u oblasti informacionih tehnologija. *Savetovanje o zloupotrebama informacionih tehnologija (ZITEH)*. Tara.

116. Ministarstvo pravde Republike Srbije. (2015). *Strategija istraga finansijskog kriminala za period od 2015-2016. godine*. (pristup: 10.05.2016.) [dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/vest/8960/strategija-istraga-finansijskog-kriminala-za-period-od-2015-do-2016-godine.php>]
117. Mirdala, R., Mizdraković, V., Arežina, N., & Stefanović, D. (2014). Kreativno računovodstvo-Od kreativnosti do zablude. *Međunarodna naučna konferencija FINIZ* (str. 5-7). Univerzitet Singidunum.
118. Moen, J. (2001). *John Law and the Mississippi Bubble: 1718-1720*. (pristup: 10.11.2013.) [dostupno na: <http://mshistory.k12.ms.us/articles/70/john-law-and-the-mississippi-bubble-1718-1720>]
119. Moffatt, M. (2008). *What is a Ponzi Scheme? How Do Ponzi Schemes Work?* (pristup: 16.11.2013.) [dostupno na: http://economics.about.com/od/financialmarkets/f/ponzi_scheme.htm]
120. Monks, R., Minow, N., & Patterson, J. (2004). *Corporate Governance: The American Board in Crisis – Enron 2002*. Malden: Blackwell Publishing Ltd.
121. Moody, M. (2013). *Lehman Brothers: Accounting Left to Interpretation*. (pristup: 07.09.2013.): [dostupno na: <http://www.fraudconferencenews.com/home/2013/6/24/lehman-brothers-accounting-left-to-interpretation>]
122. Mulford, C., & Comiskey, E. (2002). *The Financial Number Game*. John Wiley & Sons.
123. Murdock, H. (2008). The three dimensions of fraud. *Internal Auditor*, 65(4), sstr. 1-14.
124. Myers, R. (2003). Ensuring Ethical Effectiveness. *Journal of Accountancy*, 195(2), str. 28-33.
125. Neovisna udruga računovođa, poreznih savjetnika i finansijskih djelatnika. (2016). *Pravilnik o programu Ovlašteni računovodstveni forenzičar*. (pristup 15.05.2016.) [dostupno na: <http://www.hrvatski-racunovodja.hr/data/ovl-for/ovl-for-pravilnik.pdf>]
126. New Computer Express (1990). *Criminal Tendencies*, (pristup:07.06.2016.) [dostupno na: <http://www.infotextmanuscripts.org/criminal-tendencies.pdf>]
127. Nicević, M., & Stevanović, Č. (2008). *Krivično procesno pravo*. Novi Pazar: Forum Univerzitetskih nastavnika.

128. Nisbet, A., & Sheikh, A. (2007). Accounting Scandals: Does "Rules vs. Principles" Matter? *Tennessee CPA Journal*, str. 10-12.
129. Norris, F. (2001). *S.E.C. Accuses Former Sunbeam Official of Fraud*. (pristup: 17.10.2013.) [dostupno na: <http://www.nytimes.com/2001/05/16/business/sec-accuses-former-sunbeam-official-of-fraud.html>]
130. Novajlija, S. (2011). Forenzičko računovodstvo i uticaj kreativnog računovodstva na finansijske izveštaje. *Druga međunarodna konferencija "Ekonomija integracija"*, (str. 567-585). Tuzla.
131. Obringer, L. A. (2005). *How Cooking the Books Works*. (pristup: 15.03.2014.) [dostupno na: <http://money.howstuffworks.com/cooking-books10.htm>]
132. Office of the Comptroller of the Currency. (2016). *About the OCC*. (pristup 10.04.2016.) [dostupno na: <http://www.occ.gov/about/what-we-do/mission/index-about.html>]
133. Person, O. (1995). Using financial statement data to identify factors associated with fraudulent financial reporting. *Journal of Applied Business Research*, 11(3), str. 38-46.
134. Peloubet, M. (1946). Forensic Accounting: Its place in Today's Economy. *Journal of Accountancy*, str. 458-462.
135. Perry, M. (2002). *Stoys faces fine and lessons over Polly Peck*. (pristup: 18.03.2014.) [dostupno na: <http://www.accountancyage.com/aa/news/1784576/stoys-fine-lessons-polly-peck>]
136. Persons, O. (2006). Corporate Governance and Non-Financial Reporting Fraud. *Journal of Business & Economic Studies*, 12(1), str. 27-39.
137. Petković, A. (2010). *Forenzička revizija*. Bečej: Proleter.
138. Petković, A. (2011). Tehnike sačinjavanja lažnih finansijskih izveštaja. *Računovodstvo i revizija*, 11(10), 137-145.
139. Petrović, A., i Gaćeša, M. (2016). *Uloga finansijskog veštaka i računovodstvenog forenzičara u arbitražnim i sudskim postupcima*. (pristup: 07.05.2016.) [dostupno na: http://www.arbitrationassociation.org/wp-content/uploads/2016/04/Deloitte-Pravni_22-04-2016_final.pdf]
140. Petrović, L. (2004). Digitalni dokazi. Ziteh 04. (pristup: 15.08.2015.) [dostupno na: <http://www.singipedia.com/content/986-Digitalni-dokazi>]
141. Petrović, Z. (2009). *Računovodstvena regulativa*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

142. Petrović, Z., Stanišić, M., & Vićentijević, K. (2016). *Revizijska regulativa*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
143. Pleskonjić, D. (2011). Zlonamerni programi. *Sigurnost računarskih mreža*. (pristup: 18.05.2016) [dostupno na: http://www.conwex.info/draganp/SRM_Predavanje_7.pdf]
144. Ponemon, L. (2015). *2015 Cost of Data Breach Study*. (pristup: 10.05.2016) [dostupno na: <https://securityintelligence.com/media/2015-ponemon-cost-of-a-data-breach-study/>]
145. Porodični zakon ("Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015 čl. 209-289).
146. PWC. (2016). *Adjusting The Lens on Economic Crime*. PWC. (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: <http://www.pwc.com/gx/en/economic-crime-survey/pdf/GlobalEconomicCrimeSurvey2016.pdf>]
147. Ramachandran, S. (2009). *Raju brings down Satyam, shakes India*. (pristup: 10.12.2013.) [dostupno na: http://www.atimes.com/atimes/South_Asia/KA09Df01.html]
148. Registracioni centar Norveške. (2011). *Kontrola rada revizora*. (pristup: 10.03.2011.) [dostupno na: www.brrg.no]
149. Rezaee, Z. (2002). *Financial Statement Fraud- Prevention and Detection*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
150. Samociuk, M., & Iyer, N. (2016). *A short guide to Fraud Risk - Fraud resistance and Detection*. NY: Routledge.
151. Savet Evrope. (2013). *Uzajamna pravna pomoć*. Beograd: Savet Evrope. (pristup: 05.04.2014.) [dostupno na: https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/Publications/CAR/Mutual%20Legal%20Assistance%20Manual_SE.pdf]
152. Savez računovođa i revizora Republike Srpske. (2016). *Pravilnik o uslovima sticanja profesionalnog zvanja i kontinuiranoj edukaciji za sertifikovanog forenzičkog računovođu*. (pristup 15.05.2016.) [dostupno na: <http://www.srrs.org/?strana=sfr>]
153. Serious Fraud Office. (2016). *Publications*. (pristup 20.04.2016.) [dostupno na <https://www.sfo.gov.uk/publications/>]
154. Shilit, H. (2002). *Financial Shenanigans: How To Detect Accounting Gimmicks & Fraud in Financial Reports*. Mc Graw Hill.

155. Sifuna, A. P. (2012). Disclose or Abstain: The Prohibition of Insider Trading on Trial. *Journal of International Banking Law and Regulation*, 27(9). str.340-353
156. Sindikat sudskih veštaka Srbije. (2016). *Ciljevi i uloga organizacije*. (pristup 10.05.2016.) [dostupno na: <http://ssvs.rs>]
157. Singleton, T., Singleton, A., Bologna, J. i Lindquist, R. (2010). *Revizija kriminalne radnje i forenzičko računovodstvo*. Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, str.47
158. Soltani, B. (2010). *Revizija*. Beograd: Mate doo.
159. Stamenković, B., Balota, A., Pavličić, V., Paunović, B., & Backović, J. (2014). *Visokotehnoški kriminal*. Cetinje: OEBS Misija u Crnoj Gori.
160. Stanišić, M. (2012). *Revizija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
161. Stanišić, M. (2014). *Odnos između interne revizije i odbora za reviziju*. Univerzitet Singidunum. (pristup: 02 10. 2014) [dostupno na: <http://predmet.singidunum.ac.rs/mod/folder/view.php?id=3518>]
162. Stanišić, M., & Stanojević, L. (2007). *Revizija u bankarstvu*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
163. Stanišić, N., Petrović, Z., Vićentijević, K., & Mizdraković, V. (2014). Auditor Switching and Qualified Audit Opinion: Evidence from Serbia. *Sinteza Scientific Conference Belgrade: Singidunum University*, str. 552-558
164. Stanwick, P. A., & Stanwick, S. D. (2009). *Understanding Business Ethics*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
165. Stevanović, Č. (1976). Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku. *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš: Pravni fakultet u Nišu. str. 257-272.
166. Stevanović, Č. (1980). Položaj veštaka u krivičnom postupku. *Zbornik pravnog fakulteta u Nišu*. Niš: Pravni fakultet Niš. str. 235-255.
167. Sutherland, E. (1940). White-Collar Criminality. *American Sociological Review*, 5(1), str. 1-12.
168. Sutherland, E. (1973). *On analysing Crime*. Chicago: Univesity of Chicago Press.
169. Sverige , C. (2004). *The Parmalat scandal and globalization: impact on the Italian economy*. (pristup: 15.11.2013.) [dostupno na: <http://www.wsws.org/en/articles/2004/04/parm-a17.html>]

170. Škarić-Jovanović, K. (2007). Kreativno računovodstvo- motivi, instrumenti i posledice. *Zbornik radova : Mjesto i uloga računovodstva, revizije i finansija u novom korporativnom okruženju, XI Kongres Saveza računovođa i revizora Republike Srpske*, 1-20.
171. Škulić, M. (2016). *O osnovima sumnje i indicijama*. (pristup: 15.06.2015) [dostupno na: <http://www.glas-javnosti.rs/aktuelne-vesti/2015-04-03/skulic-o-osnovima-sumnje-i-indicijama>]
172. The Economist Online. (2010). *Taking away Dell's cookie jar*. (pristup: 7.2.2014.) [dostupno na: http://www.economist.com/blogs/newsbook/2010/07/dells_sec_settlement]
173. The Rise of Forensic Accounting [Infografic] (pristup 05.05.2016.) [dostupno na: <http://www.accountexusa.com/2016/05/20/rise-forensic-accounting-infographic/>]
174. The New York Times. (1987). *A Bankruptcy In Sweden*. (pristup: 15.09.2013.) [dostupno na: <http://www.nytimes.com/1987/09/25/business/a-bankruptcy-in-sweden.html>]
175. The United States Department of Justice (2015). *Justice Department Recovers Over \$3.5 Billion From False Claims Act Cases in Fiscal Year 2015*. (pristup: 02.03.2016.) [dostupno na: <https://www.justice.gov/opa/pr/justice-department-recovers-over-35-billion-false-claims-act-cases-fiscal-year-2015>]
176. Transparency International. (2015). *Corruption Perceptions Index 2015*. (pristup: 10.6.2016) [dostupno na: <http://www.transparency.org/cpi2015#results-table>]
177. Trevino, L. K., & Nelson, K. A. (2004). *Managing Business Ethics: Straight Talk About How to Do It Right*. NewYork: Wiley&Sons.
178. United Nations Office on Drugs and Crimes. (2004). *United Nations Convention Against Corruption*. NewYork. (pristup: 05.10.2014.) [dostupno na: http://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf]
179. United States Senate. (1934). *A History of Notable Senate Investigations*. (pristup: 20.11.2013.) [dostupno na: http://www.senate.gov/artandhistory/history/common/investigations/pdf/Pecora_investigation_citations.pdf]
180. United Nations Office on Drugs and Crimes.(2013). *Comprehensive Study on Cybercrime*. Vienna: United Nations Office On Drugs And Crime. (pristup: 07.10.2014.) [dostupno na: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/UNODC_CCPCJ_EG.4_2013/CYBERCRIME_STUDY_210213.pdf]

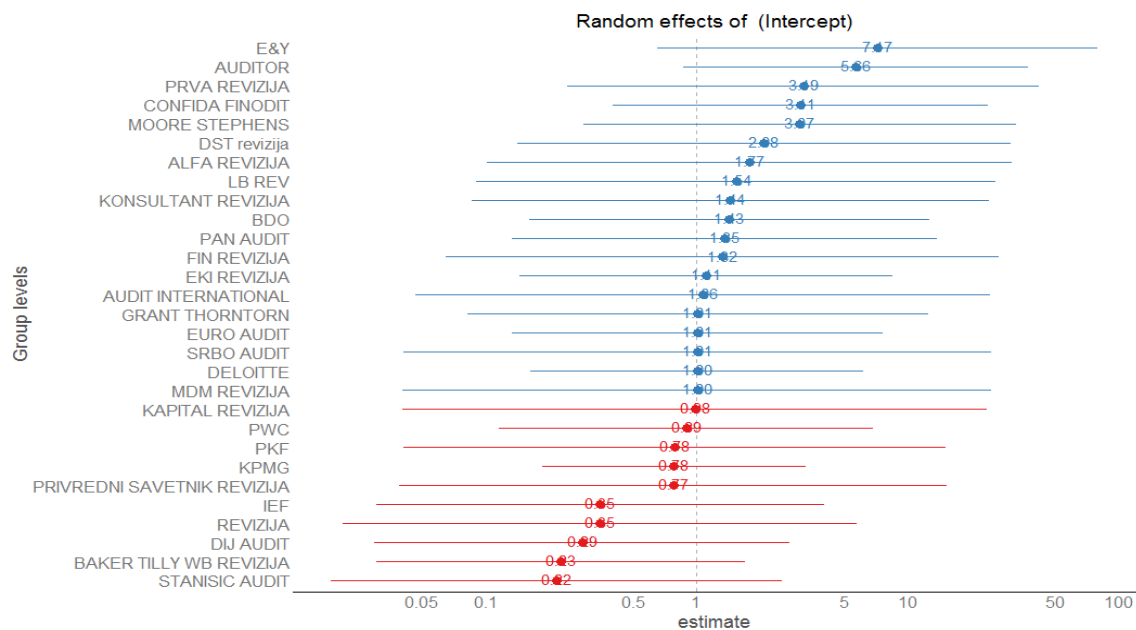
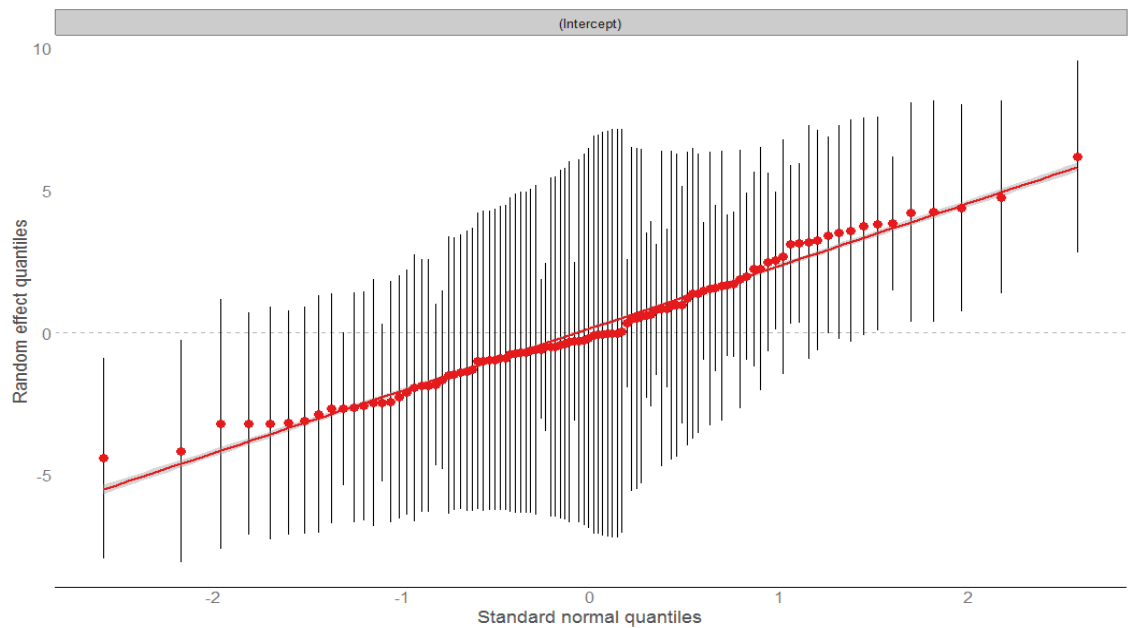
181. United Nations Office on Drugs and Crimes.(2013). *Illicit money: How much is out there?* (pristup: 07.10.2014.) [dostupno na: http://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2011/October/illicit-money_-how-much-is-out-there.html]
182. Uprava za sprečavanje pranja novca. (2011). *Tipologije pranja novca u Republici Srbiji.* (pristup: 10.5.2016.) [dostupno na: www.apml.gov.rs/REPOSITORY/977_tipologije-pranja-novca-u-republici-srbiji-13-09-2011.pdf]
183. Uprava za sprečavanje pranja novca. (2015). *Izveštaj o radu uprave za sprečavanje pranja novca za period od 1.1.2015-31.12.2015. godine.* (pristup: 05.06.2016.) [dostupno na: http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1580_godisnji-izvestaj-o-radu-za-2015-pdf-cyr.pdf]
184. US Securities and Exchange Commission. (2002). *Sarbanes-Oxley Act.* Preuzeto 10 7, 2015 sa www.sec.gov/about/laws/soa2002.pdf
185. US Securities and Exchange Commission. (2013). *Securities Act of 1933.* (pristup: 09.10.2013.): [dostupno na: <http://www.sec.gov/about/laws.shtml#secact1933>]
186. US Securities and Exchange Commission. (2013). *Securities Exchange Act of 1934.* (pristup: 09.10.2013.) [dostupno na: <http://www.sec.gov/about/laws.shtml#secexact1934>]
187. US Chamber Institute for Legal. (2013). *Fixing The False Claims Act-The Case for Compliance-Focused Reforms.* (pristup: 07.11.2013.) [dostupno na: <http://www.instituteforlegalreform.com/research/fixing-the-false-claims-act-the-case-for-compliance-focused-reforms>]
188. V.Z.C. (2014). *Srpska forenzička laboratorija dobila sertifikat.* (pristup 10.02.2016.) [dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/srpska-forenzicka-laboratorija-dobila-sertifikat/2t5s426>]
189. Van Peurse, K., Zhou, M., Flood, T. & Buttimore, J. (2007). *Three Cases of Corporate Fraud: An Audit Perspective.* University of Waikato, Accounting. (pristup: 11.15.2013.) [dostupno na: http://researchcommons.waikato.ac.nz/bitstream/handle/10289/1671/Accounting_wp_94.pdf?sequence=1]
190. Vidić, M. (2004). *Uloga i zadatak veštaka i veštačenja.* (pristup:20.04.2016) [dostupno na: <http://www.sudski-vestaci.org.rs/odabrani/odabrani-radovi-ziteh-31.pdf>]
191. Vona, L. W. (2008). *Fraud risk assessment: Building a fraud audit program.* New Jersey: Wiley and Sons.

192. Vrhovni kasacioni sud Republika Srbija. (2015). *Šematski prikaz organizacije sudova*. (pristup:23.05.2016.) [dostupno na: <http://www.vk.sud.rs/sr-lat/%C5%A1ematski-prikaz-organizacije-sudova>]
193. Vuletić, D. (2012). Napadi na računarske sisteme. *Vojnotehnički glasnik*, 60(1), str. 235-249.
194. Wells, J. (2005). When you suspect fraud. *Journal of Accountancy*, 199(6), str. 82-85.
195. Wells, J. (2011). *Corporate Fraud Handbook*. New Jersey: John Wiley & Sons.
196. Wells, J. (2011). *Principles of Fraud Examination*. John Wiley and Sons.
197. Williams, J. W. (2002). *Playing the Corporate Shell Game: The Forensic Accounting and Investigation Industry, Law, and the Management of Organizational Appearances. Doctoral Dissertation*. Toronto: York University.
198. Williamson, O. (1983). Organization Form, Residual Claimants, and Corporate Control. *The Journal of Law & Economics*, 26(2), str. 351-366.
199. Wolfe, D. T., & Hermanson, D. R. (2004). The Fraud diamond: Considering the four elements of fraud. *The CPA Journal*, str. 38-42.
200. Wutkowski, K. (2008). *SEC charges eight ex-AOL Time Warner execs*. (pristup: 11.12.2013.) [dostupno na: <http://www.reuters.com/article/2008/05/20/industry-aoltimewarner-sec-dc-idUSN1913730520080520>]
201. Zakon o borbi protiv korupcije (Sl. glasnik RS, br.97/08, 53/10, 66/11-US i 67/13-US,
202. Zakon o krivičnoj odgovornosti pravnih lica („Sl. glasnik RS“ broj 97/08)
203. Zakonik o krivičnom postupku (“Sl. Glasnik RS”, br. 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/213, 45/2013 i 55/2014)
204. Zakon o parničnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US i 55/2014).
205. Zakon o prekršajima ("Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016)
206. Zakon o privrednim društvima("Sl. glasnik RS", br. 36/2011, 99/2011 i 83/2014 - dr. zakon).

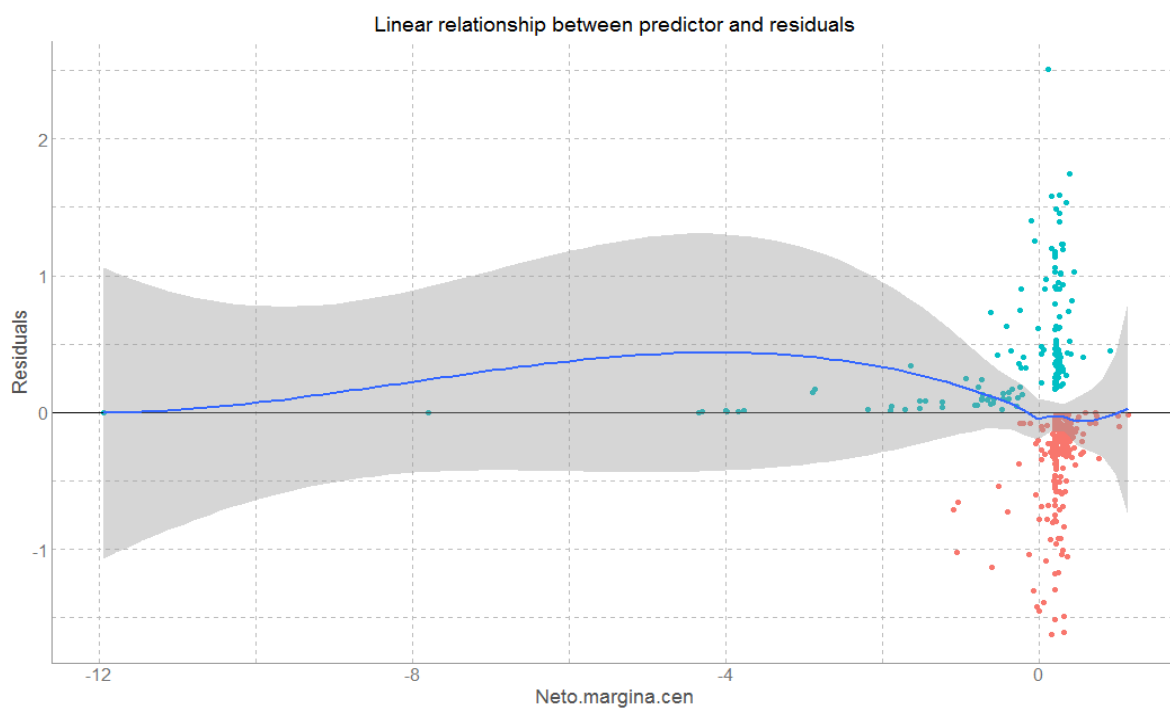
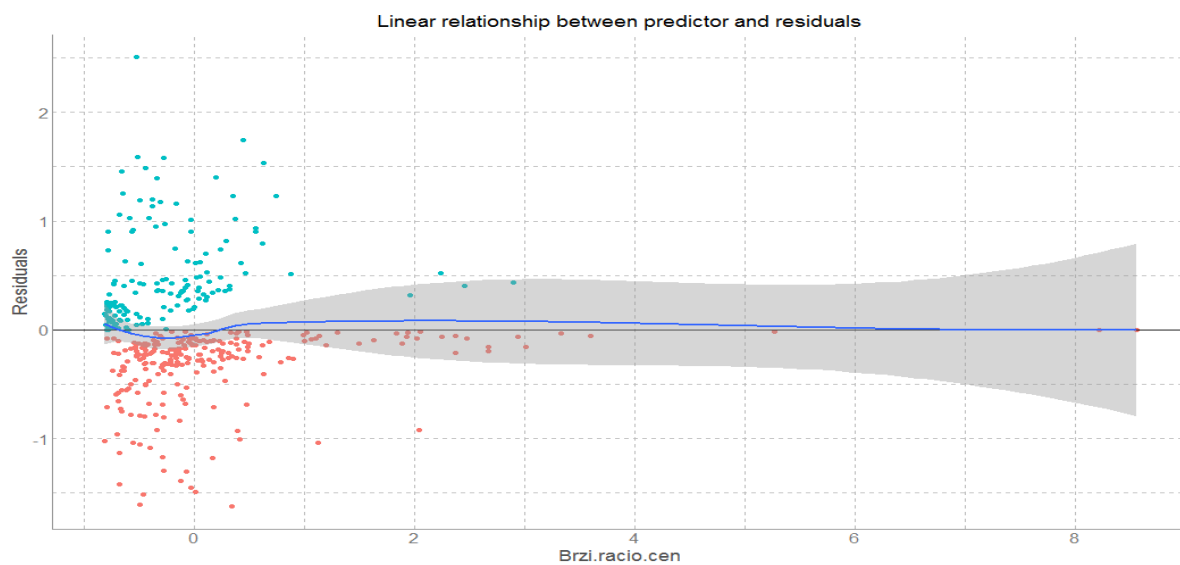
207. Zakon o privrednim prestupima ("Sl. list SFRJ", br. 4/77, 36/77 - ispr., 14/85, 10/86 (prečišćen tekst), 74/87, 57/89 i 3/90 i "Sl. list SRJ", br. 27/92, 16/93, 31/93, 41/93, 50/93, 24/94, 28/96 i 64/2001 i "Sl. glasnik RS", br. 101/2005 - dr. zakon)
208. Zakon o računovodstvu ("Sl. glasnik RS", br. 62/2013)
209. Zakon o reviziji ("Sl. glasnik RS", br. 62/2013)
210. Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma ("Sl. glasnik RS", br. 20/2009, 72/2009 i 91/2010)
211. Zakon o sudskim veštacima ("Sl. glasnik RS", br. 44/2010 Zakon o sudskim veštacima, čl. 6)
212. Zakon o uređenju sudova ("Sl. glasnik RS", br. 116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011 - dr. zakon, 78/2011 - dr. zakon, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015 - dr. zakon i 13/2016)
213. Žarković, M., Bjelovuk, I., & Nešić, L. (2010). Naučni dokazi i uloga veštaka u krivičnom postupku: Evropski standardi kvaliteta. *Zbornik Tara*, str. 233-242

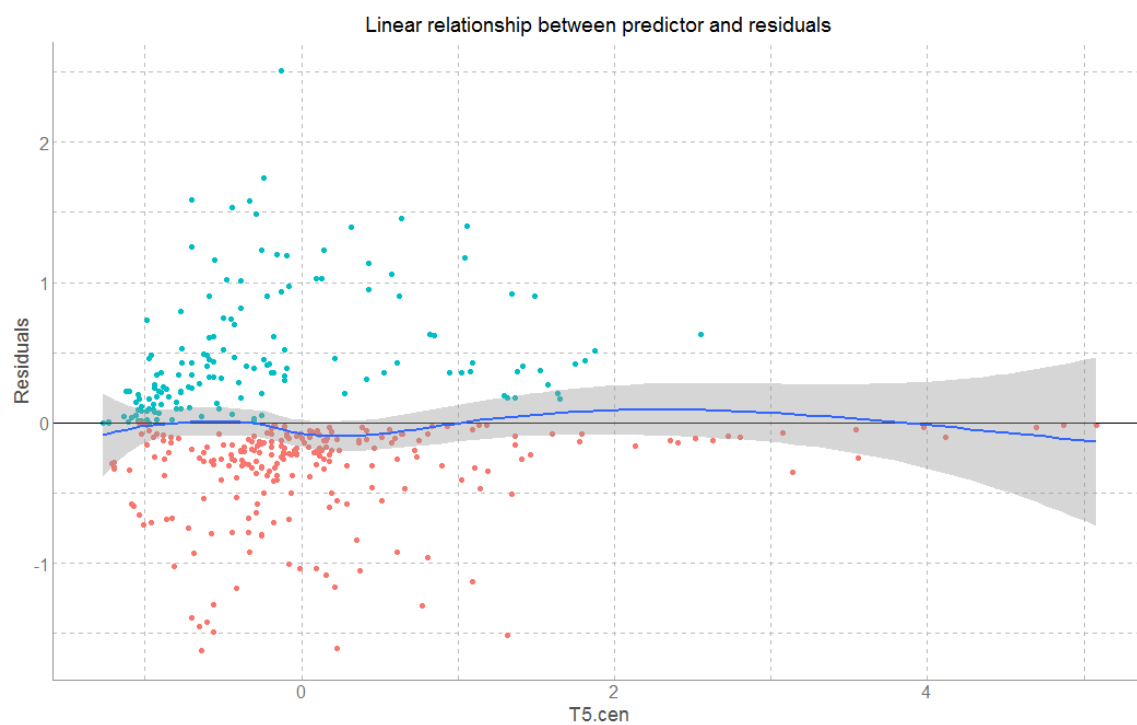
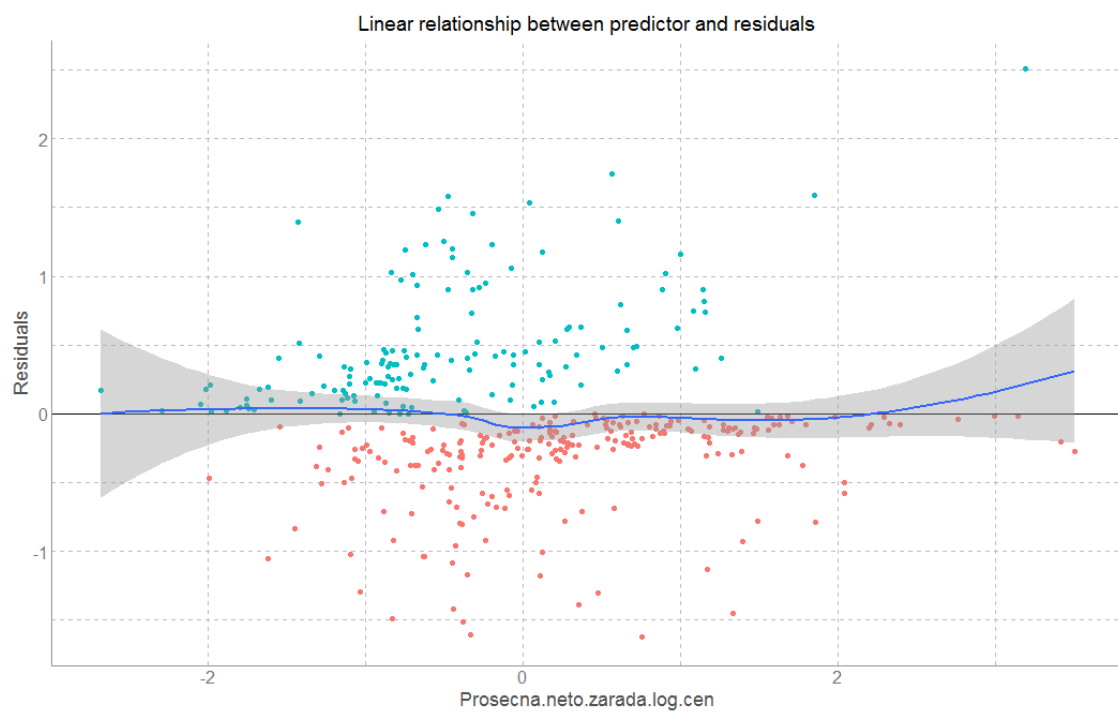
PRILOG

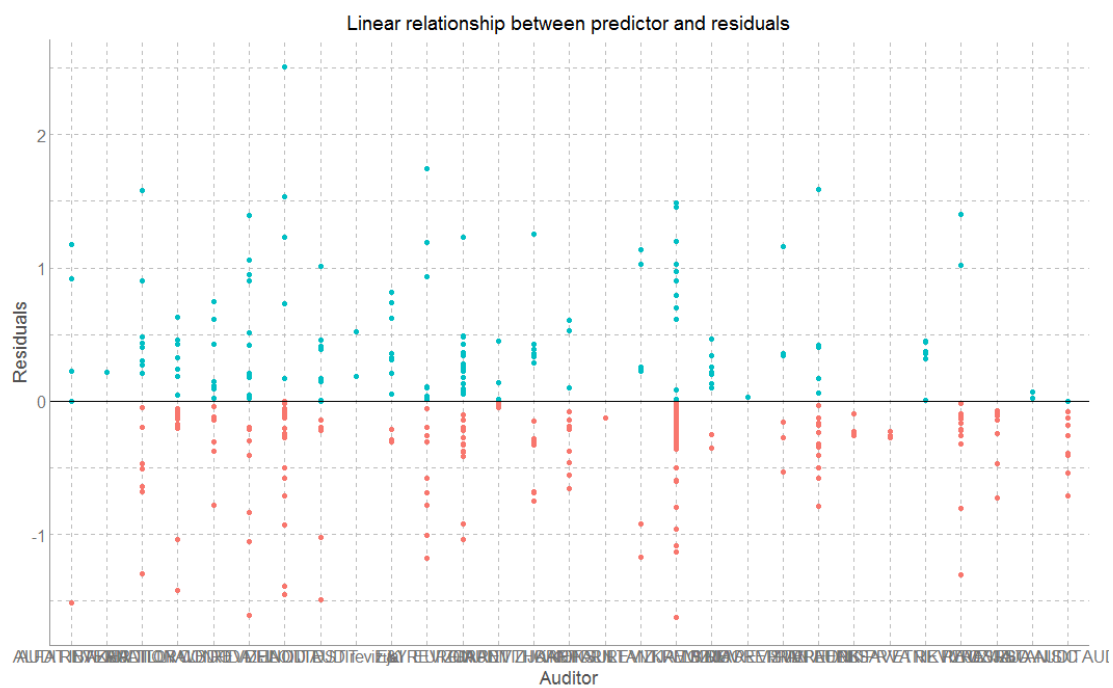
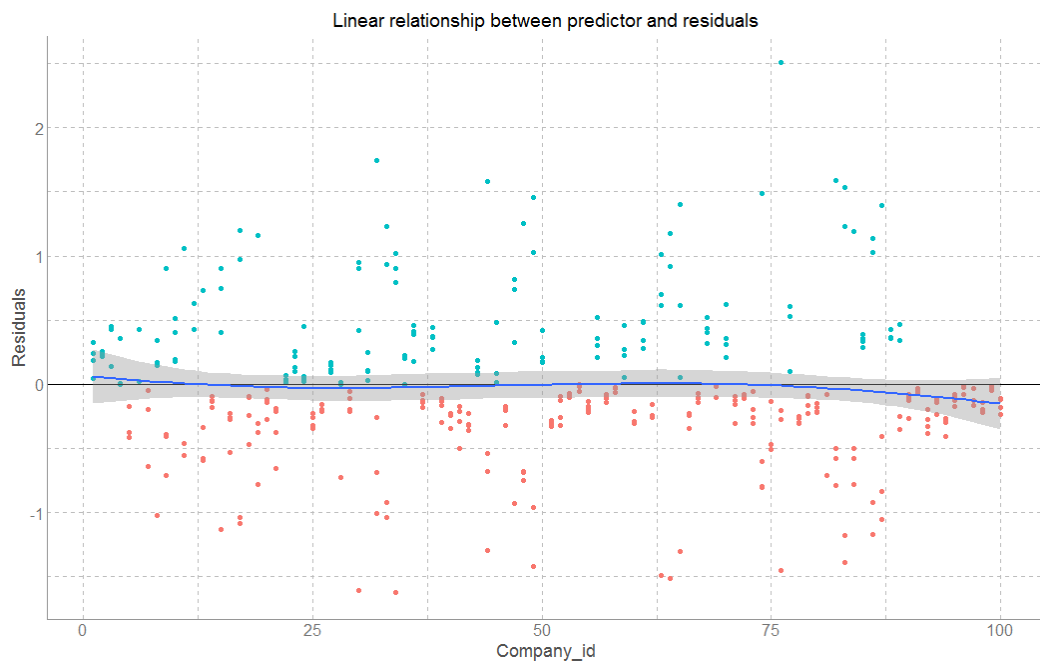
Prilog 1. Slučajni efekti za uzorkovane revizorske kuće i privredna društva

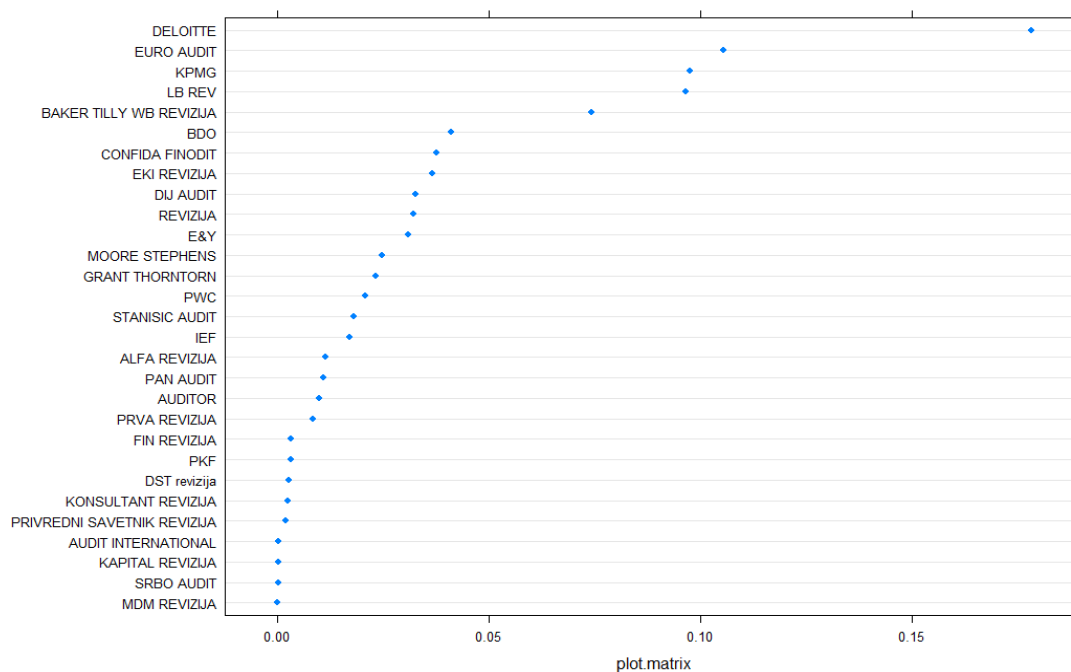
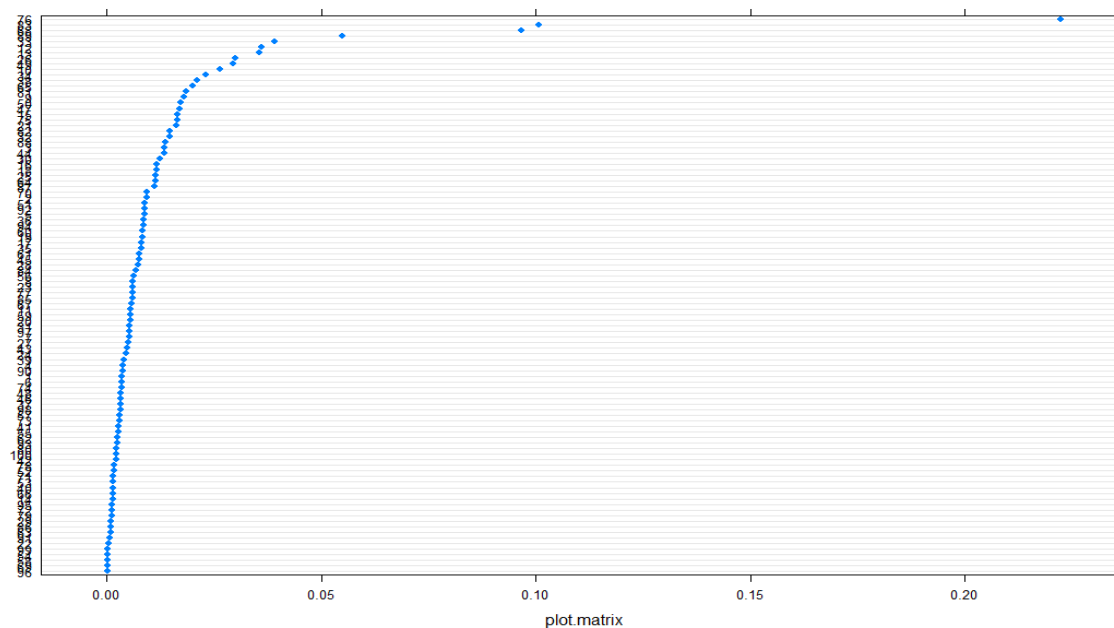
Prilog 2. Ispitivanje lineranosti veze objašnjavajućih varijabli i grešaka modela

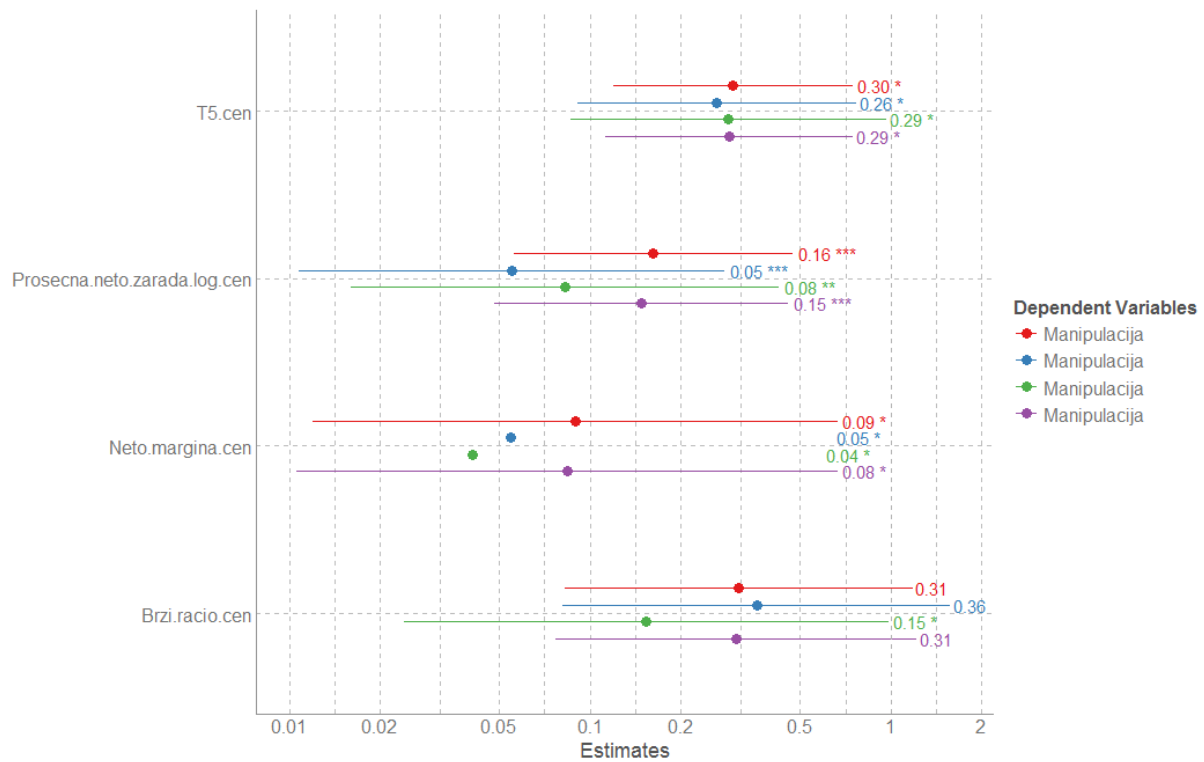

Prilog 3. Atipične observacije za uzorkovana privredna društva i revizorske kuće

Prilog 4. Poređenje modela nakon uklanjanja atipičnih observacija

Prilog 5. *Predviđene verovatnoće nepravilno iskazanog rezultata pri različitim vrednostima objašnjavajućih varijabli*

